

MAENGETERI EKA XITSONGA (ADVERBS IN XITSONGA)

HI

CHIROBE KUDAKWASHE

NOMBORO YA XICHUDENI: 11635732

**THESISI LEYI HELEKETIWEKE HI XIKONGOMELO XO FIKELELA
SWILAVEKO SWA DIGIRI YA VUDOKODELA BYA FILOSOFI EKA
XITSONGA**

EKA XIKOLO XA TISAYENSE TA SWA VANHU NA SWA MAHANYELO

**EHANSI KA SENTHARA YA MER MATHIVHA YA TINDZIMI TA XINTIMA,
VUTSHILA NA MFUWO**

EYUNIVHESITI YA VENDA

THOHOYANDOU, XIFUNDZHAKULU XA LIMPOPO

AFRIKA-DZONGA

MUTLAKUSI: DKD. M.C. HLUNGWANI

MUTLAKUSIKULOBYE: DKD. A. MUSHWANA

LEMBE: 2019

Nkomiso

Riengeteri hi xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo lexi nga si kambisisiwaka hi vuenti eka Xitsonga. Hikokwalaho, ndzavisiso lowu wu ringeta ku pfala vangwa leri hi ku endla nkambisiso wo enta hi maengeteri eka Xitsonga. Maengeteri ma nga aviwa hi mitlawakulu minharhu ku nga maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva. Ndzavisiso lowu wu kambisisa xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya maengeteri lama boxiweke laha henhla eka Xitsonga hi ku kongomisa eka swivulwahava swa maengeteri ma ndhawu, nkarhi, ntalo na maengeteri ma mukhuva. Eka ndzavisiso lowu ku kambisisiwa matirhelo ma maengeteri ma vundhawu lama humaka eka maviti mo tanihi mavitavito, mavitaswilo na masivi mo tanihi masivinene, masivintalo, masivikomba na man'wana na man'wana ku ya hi mitlawa ya maviti eswivulweni. Mahungu ma ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khophasi laha mulavisisi a nga kuma mahungu kusuka eka matsalwa hi ku kongomisa eka tinovhele ta Xitsonga leti landzelaka: **Xisomisana**; Thuketana, F.A, (1983), **N'waninginingi ma ka tindleve**; Thuketana, F.A. (1978), **Ndzi ta n'wi kuma**; Chauke W.R. (2003), **Nsuku wa mina**; Chauke W.R. (1992), **Hi ya kwihhi**; Maluleke M.J. (1993), **I vutomi**; Lubisi, C.M (2007), **Xilondza**; Lubisi, C.M. (2009), **Mulunguntima**; Khosa, T.H. (1996), **Xona hi xihhi?** Maluleke; D.R. (1987) na **Swa vilula**; Ngobeni, M.T. (1996). Ndzavisiso lowu wu le hansi ka ka thiyori ya Neo-Davidsoni, ku nga ntlawa wa tithiyori leti tirhanaka na vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka swiphemu swa xiendleko eka xivulwa na maendlelo lama simekiweke eka nhlamuselo, leynga ta tithisiwa eka tinhlamuselo ta maegeteri. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa ku xopaxopa mahungu ma ndzavisiso.

Marito ma nkoka: *Riengeteri, riengeteri ra ndhawu, riengeteri ra nkarhi, riengeteri ra mukhuva, maengeteri ma ntumbuluko, maengeteri ma mpelelo, swihetisi na swilandzelandzhaku*

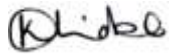
Abstract

The adverb is a figure of speech that has not been thoroughly examined in Xitsonga. Thus, this study aims to reduce this existing gap in knowledge by making an indepth analysis of adverbs in Xitsonga. Adverbs are classified into three categories in terms of their meanings, namely, locative adverbs, temporal adverbs and manner adverbs. This study examines the morphology, semantics and syntax of the above-mentioned adverbs in Xitsonga, focusing specifically on the following adverbials: locatives, temporal adverbials and quantificational, degree adverbials and manner adverbials. The study examines how the above mentioned adverbials occur in different word categories, such as the demonstrative pronoun, absolute pronouns, nouns, enumeratives and compound nouns to mention a few. The Corpus method of data collection has been applied by means of extracting relevant adverbial example sentences from the following Xitsonga novels: **Xisomisana**; Thuketana, F.A, (1983), **N'waninginingi ma ka tindleve**; Thuketana, F.A (1978), **Ndzi ta n'wi kuma**; Chauke W.R. (2003), **Nsuku wa mina**; Chauke W.R. (1992), **Hi ya kwihi**; Maluleke M.J. (1993), **I vutomi**; Lubisi, C.M (2007), **Xilondza**; Lubisi, C.M. (2009), **Mulunguntima**; Khosa, T.H. (1994), **Xona hi xihhi?**; Maluleke; D.R. (1987) na **Swa vilula**; Ngobeni, M.T. (1996). The study is located within the theoretical explication of the Neo-Davidsonian logical form, a cluster of theories that deals with the relationship that exists between the event arguments and the semantically based approach which will account for the semantics of adverbs. The data of this study is analysed using content analysis method.

Key words Adverb, *locative adverbs, adverbs of time, adverbs of manner, basic adverbs, derived adverb, complements and adjuncts*

Declaration

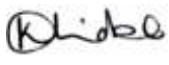
I, **Kudakwashe Chirobe** hereby declare that this research for a doctor of philosophy degree entitled **Adverbs in Xitsonga** is my own original work and it has not been previously in its entirety or in part submitted for a degree or any qualification at this or any other university. All material used therein has been duly acknowledged.

Nsayino wa xichudeni

siku:31/08/2020

Xihlambanyo

Mina, **Kudakwashe Chirobe**, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa **Maengeteri eka Xitsonga** i ntirho wa mina lowu ndzi nga tisungulela hi ndzexe naswona a wu si tshama wu nyiketiwa eka Yunivhesiti yin'wana kumbe xisimekiwa xin'wana hi xikongomelo xo fikelela tidyondzo kumbe mithwaso yo karhi. Mahungu hinkwawo lama tirhisiweke eka ndzivisiso lowu ma kombisiwile ku ya hi mfanelo.

Nsayino wa xichudeni

siku:31/08/2020

Swikhenso

Xosungula, ndzi rhandza ku khensa Xikwembu xa matilo lexi ndzi hlayiseke xi ndzi nyika rihanyo lerinene hi nkarhi wo endla ndzavisiso lowu. Xavumbirhi ndzi tisa ku khensa eka Dokodela Hlungwani M.C., muleteri wa mina eka ndzavisiso lowu. A a ndzi lehisela mbilu na ku tikarhatela leswaku ndzi nga sweki mbodza loko ndzi ri karhi ndzi dodombisana ni ntirho lowu.

Xin'wana xikhenso xi kongomisiwa eka Dokodela Mushwana A., loyi a nga muleterikuloni wa Dokodela Hlungwani M.C. eka ntirho lowu, loyi a nga ndzi hlohlotela ku hlaya swinene, leswaku ntirho lowu wu kondza wu fikelela swilaveko. Nakambe ndzi rhandza ku khensa Dokodela Masia H.E. loyi a nga ndzi pfuna hi ku hlela ndzavisiso lowu.

A ndzi rivali ku khensa Yunivhesiti ya Venda leyi nga ndzi hakelela mali yo dyondza, ku va yi ndzi nyikile laptop yo tirha hi yona na vutshamo hi nkarhi wo endla tidyondzo leti.

Ndzi tlhela ndzi ku xandla ehenhla ka xin'wana xandla eka vatswari va mina lava nga ndzi kucetela ku yisa emahlweni na dyondzo. Vona i Manana C. Chirobe na Tatana C.D Chirobe. A ndzi rivali marito ma vona ma leswaku dyondzo i xipfulamahlo xa mani na mani. Ndzi tlhela ndzi khensa vamakwerhu va mina ku nga vasesi Ellen na Grace, buti David na tindzisana ta mina Chipso, Violet, Calvin na Last, lava nga hoxa xandla hi tlhelo ra timali loko ndzi karhi ndzi yisa tidyondzo leti emahlweni. Ndzi tlhela ndzi khensa vanhu hinkwavo lava ndzi seketeleke hi tindlela to hambanahambana. Ndzi Hosi Xikwembu a xi va katekise, naswona vito ra Hosi Xikwembu a ri dzunisiwe!

Ku nyikela

Thesisi leyi ndzi yi nyikela n'wina vatswari va mina, Manana Cresencia na Tatana Calvin David Chirobe. Ndzi tsaka ngopfu hikuva Xikwembu xi mi nyikile rihanyo leswaku mi vona ntirho lowu mi nga tshama mi ndzi hlohlotela na ku ndzi tiyisa nhlana leswaku ndzi tikarhatela wona hi xikongomelo xo vuyerisa rixaka no vuyeriwa evuton'wini. Ndzi vula ndzi nga tipfinyingi leswaku ndzi titsonile vurhongo ndzi kala ndzi fikelela norho wa mina lowu ndzi mi vikelaka wona namuntlha.

Nongonoko wa leswi nga endzeni

Table of Contents

Nkomiso	i
Abstract	ii
Declaration	iii
Xihlambanyo	iv
Swikhenso	v
Ku nyikela.....	vi
Nongonoko wa leswi nga endzeni	vii
NDZIMA YA 1	1
MANGHENELOANGARHELO	1
1. Manghenelo	1
1.1. Matimundzhaku ma ndzavisiso	1
1.2. Xitatimente xa xiphiso.....	2
1.2.1. Nsusumeto	2
1.4. Nkoka wa ndzavisiso	3
1.3. Xikongomelokulu, swikongomelotsongo na swivutiso swa ndzavisiso	3
1.3.1. Xikongomelokulu xa ndzavisiso	3
1.3.2. Swikomelotsongo swa ndzavisiso.....	3
1.3.3. Swivutiso swa ndzavisiso.....	4
1.4.1. Ndzilekano wa dyondzo	4
1.4.2. Hayiphotesisi	4
1.5. Tinhlamuselo ta matheme	5
1.5.1 Riengeteri	5
1.5.2 Maengeteri ma ndhawu.....	5
1.5.3 Maengeteri ma nkarhi	6
1.5.4. Maengeteri ma mukhuva	7
1.5.5. Maengeteri ma mpfelelo	7
1.5.6. Swihetisi	7
1.5.7. Swilandzelandzhaku	8
1.5.8. Maengeteri ma ntumbuluko.....	8
1.5.9. Maavanyiselo ma tindzima.....	9
1.5.10. Nkatsakanyo wa ndzima leyi	10

NDZIMA YA 2.....	12
MBALANGO WA MATSALWA NA TITHIYORI LETI FAMBELANAKA NA.....	12
NDZAVISISO LOWU.....	12
2.1. Manghenelo.....	12
2.2.1 Milavisiso ya maengeteri ma ndhawu	12
2.2.2. Milavisiso ya maengeteri ma nkarhi	14
2.2.3. Milavisiso ya maengeteri ma mukhuva	16
2.3 Milavisiso ya xivumbeko xa maengeteri.....	18
2.3.1 Milavisiso ya maengeteri ma ntumbuluko	18
2.3.2 Milavisiso ya maengeteri ma mpfelelo	18
2.4 Milavisiso ya maengeteri lama kongomisaka eka vonelo ra muvulavuri.....	21
2.5 Milavisiso ya maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka	24
2.6 Milavisiso leyi kongomisaka eka maengeteri ma xitiko, maengeteri ma mahlanganisi, maengeteri ma xiyimo, maengeteri ma ntalo, maengeteri ma swivutiso, maengeteri ma swivangelo, maengeteri ma xikongomelo na maengeteri ma hakelo	26
2.7 Milavisiso ya vulongoloxamarito bya maengeteri	29
2.9 Nkatsakanyo wa ndzima leyi.....	42
NDZIMA YA 3.....	45
Xivumbeko xa ndzavisiso, Maendlelo na Thiyori ya ndzavisiso	45
3.1. Manghenelo.....	45
3.2. Xivumbeko xa ndzavisiso	45
3.3. Maendlelo mo hlengeleta mahungu.....	46
3.4. Maxopaxopelo ma mahungu.....	47
3.5 Tithiyori ta ndzavisiso	47
3.6. Nkatsakanyo wa ndzima leyi.....	49
NDZIMA YA 4.....	51
XIVUMBeko XA MAENGETERI EKA XITSONGA.....	51
4.1 Manghenelo.....	51
4.2.1 Nhlamuselo ya xivumbeko	52
Nhlamuselo ya maengeteri ma ntumbuluko yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.5.....	52
(i) Xivumbeko xa maengeteri ma ntumbuluko	52
(i) Xivumbeko xa maengeteri ma mpfelelo	53
4.3 Maviti lama nga tirhaka tanihi maengeteri ma ndhawu.....	53
eka maviti ku ya hi mitlawa ya wona	53
4.3.1 Nhlamuselo ya maviti.....	53

(i) Ku nembeletwa ka xirhangi xa vundhawu e- eka maengeteri ma maviti	54
ya mitlawa ya 16, 17 na 18.....	54
4.3.3 Maengeteri ma matlhelo	56
4.4 Maengeteri ma mpfelelo	57
4.4.2 Maengeteri ma masivikomba lama vumbiwaka hi ku landza fonoloji.....	57
4.4.3 Nhlamuselo ya maengeteri ma muxaka wa masivikomba.....	57
hava ma tlhela ma ri na xilandzi xa -nyana	61
4.6 Ku nembeletwa ka xirhangi xa vundhawu eka- na e- na xilandzi -ini/-eni.....	67
4.6.1 Eka ntlawa wa 1 na 2.....	67
4.6.2 Eka ntlawa wa 3 na 4.....	68
4.5 Maengeteri ma mitlawa ya 16, 17 na 18 lama nga na xirhangi e- kumbe ma ri	70
4.6 3 Eka ntlawa wa 5 na 6.....	70
4.6. 4 Eka ntlawa wa 7 na 8.....	71
4.6. 5 Eka ntlawa wa 9 na 10.....	72
4.6. 6 Eka ntlawa wa 11.....	74
4.6. 7 Eka ntlawa wa 14.....	75
4.6. 8 Eka ntlawa wa 17.....	76
4.6. 9 Eka ntlawa wa 18.....	76
4.7 Ku nembeletwa ka xirhangi eka-, e- na xilandzi -ini xa vundhawu eka	78
mavito ma tindhawu.....	78
4.7.1 Maengeteri ma mavito ma miganga	78
4.7.2 Maengeteri ma matikoxiya eAfrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa	79
'tiko'	79
4.7.3 Maengeteri ma madoroba eAfrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa	81
'doroba'	81
4.7.4 Maengeteri ma man'wana matiko ma SADC.....	82
4.5 Maengeteri ma man'wana matiko ma misava	83
4.7.6 Maengeteri ma matikokulu ma misava	84
4.7.7 Maengeteri ma Swifundzakulu swa Afrika-Dzonga.....	85
4.7.8 Maengeteri ma timbala tin'wana ta swihahampfhuka ta Afrika-Dzonga.....	86
laha xiphemu xa 'rivala' xi tsariweke hi Xinghezi.	86
4.7.9 Maengeteri ma mavhengele ma Afrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa.	87
'vhengele'	87
4.7.10 Maengeteri ma tin'wana tihodela ta Afrika-Dzonga laha ku nga na.....	89
xiphemu xa 'hodela'.....	89
4.7.11 Maengeteri ma swin'wana swibedhlele swa Afrika-Dzonga laha ku nga	90

na xiphemu xa 'xibedhlele'	90
4.7.12 Maengeteri ma swin'wana swikolo swa Afrika-Dzonga laha ku nga na	91
xiphemu xa 'xikolo'	91
4.7.13 Maengeteri ma tin'wana tiyunivhesiti ta Afrika-Dzonga laha ku nga na.....	92
xiphemu xa 'yunivhesiti'	92
4.7.14 Maengeteri ma tintshava laha ku nga na xiphemu xa ' <i>ntshava</i> '	93
4.7.15 Maengeteri ma man'wana malwandle ma misava laha ku nga na xiphemu	94
xa ' <i>lwandle</i> '	94
4.7.16 Maengeteri ma tin'wana tindhawu ta vukhidelo.....	95
4.7.17 Maengeteri ma min'wana mitanga laha ku nga na xiphemu xa ' <i>ntanga</i> '	96
4.8 Maengeteri ma nkarhi.....	97
(i) Maengeteri ma nkarhi ma ntumbuluko.....	97
4.8.2 Maengeteri ma ntumbuluko lama kombaka mikarhi ya siku	97
4.8.4 Maengeteri ma <i>Tin'hweti ta lembe</i>	100
4.8.5 Maengeteri lama kombaka tinguva ta lembe	101
4.8.6 Maengeteri lama kombaka mikarhi ya sweswi	101
4.8.7 Maengeteri lama kombaka mikarhi ya nkarhi lowu hundzeke	102
4.9.8 Maengeteri ma nkarhi lowu taka	103
4.9 Maengeteri ma mpfelelo	104
4.9.1 Maengeteri lama kombaka <i>mikarhi ya siku</i>	104
4.9.3 Maengeteri lama kombisaka <i>siku ro karhi ra n'hweti</i>	107
4.9.4 Maengeteri lama kombaka <i>tinguva ta lembe</i>	109
4.9.5 Maengeteri lama kombaka mikarhi <i>ku ya hi xikombankarhi</i>	109
4.9.6 Maengeteri lama kombaka mikarhi yo koma leyi nga riki na mpimo.....	111
4.9.7 Swivulwahava swa maengeteri lama kombaka <i>tiholideyi</i>	114
4.9.2 Maengeteri lama kombaka masiku ma vhiki	115
4.9.8 Swivulwahava swa riengeteri swa <i>mikarhi yo leha</i>	120
4.9.9 Maengeteri lama kombaka mikarhi leyi nga pimiwa	121
4.9.10 Maengeteri lama kombaka mikarhi yo vuyelela	126
4.9.11 Maengeteri lama kombaka <i>mikarhi leyi hundzeke na mikarhi leyi taka</i>	131
4.10 Maengeteri ma mukhuva	135
4.11 Maengeteri ma mpfelelo	137
4.11.2 Nhlamuselo ya maengeteri ma xivuyevuye.....	137
(vi) Maengeteri ma <i>xivuyevuye lama pfelelaka eka maendli</i>	139
4.11.7 Maengeteri lama <i>pfelelaka eka mahlawuri</i>	140

4.11.4 3 Maengeteri lama pfelelaka eka maendli.....	142
4.11.5 Maengeteri lama pfelelaka eka <i>maviti</i>	158
4.12 Nkatsakanyo wa ndzima leyi	168
NDZIMA YA 5.....	171
NXOPAXOPO WA LESWI MAENGETERI MA HLAMUSELAKA SWONA EKA	
XITSONGA.....	171
5.1 Manghenelo.....	171
5.2 Nhlamuselo ya maengeteri ma ndhawu yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.2... 172	
5.2.1 Maengeteri ma ntumbuluko.....	172
5.2.2 Maengeteri ma mitlawa ya 16, 17, na 18	172
5.2.5 Eka ntlawa wa 18.....	180
5.3.1 Maengeteri ma mitlawa ya 16,17 na 18	183
5.4.2 Maengeteri ma timheho ta misava	185
5.4 Maengeteri ma matlhelo	190
5.4.3 Maengeteri ma matlhelo mfularhela.....	190
5.4.4 Maengeteri ma matlhelo <i>lama kongomisaka eka nchumu wo karhi</i>	193
5.5 Maengeteri ma <i>mpfhuka</i>	194
5.6 Maengeteri mo pfelela eka maviti	197
5.6.2 Maengeteri ma swisimekiwa swa <i>mani na mani</i>	197
5.6.3 Maengeteri ma tindhawu ta swifuwo	202
5.6.4 Maengeteri ma <i>dulu ra vuhlayiselo</i>	203
5.6.5 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya <i>tibuku /switsalelo</i>	205
5.6.6 Maengeteri <i>lama fambelanaka na rifu</i>	206
5.6.7 Maengeteri lama nga na <i>nhlamuselo ya swirho</i>	206
5.6.8 Maengeteri lama kombisaka <i>tlhelo ro karhi</i>	207
5.6.9 Maengeteri lama paluxaka <i>swo tshama</i>	209
5.10 Maengeteri lama nga na <i>nhlamuselo ya tindlela</i>	209
5.6.11 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya <i>tindhawu ta ntumbuluko</i>	210
5.6.12 Maengeteri ma <i>mavito ma madoroba</i>	213
5.6.13 Maengeteri ma mavito ma <i>matiko</i>	214
5.6.14 Maengeteri ma mavito ma <i>matikokulu ma misava</i>	215
5.7 Maengeteri ma nkarhi	216
Nhlamuselo ya maengeteri ma nkarhi yi nyikiwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.3.....	216
5.7.1 Maengeteri ma ntumbuluko.....	216
5.7.2 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya <i>mikarhi ya siku</i>	216
5.7.3 Maengeteri lama kombaka masiku ma vhiki	220

5.7.4 Maengeteri lama kombaka tin’hweti ta lembe	223
5.7.5 Maengeteri lama kombaka mikarhi ya sweswi	225
5.7.5 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya mikarhi leyi nga hundza	226
5.7.6 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya mikarhi leyi taka	228
5.7.7 Maengeteri lama kombaka <i>tinguva ta lembe</i>	230
5.8 Maengeteri ma mpfelelo	231
5.8.1 Maengeteri lama kombaka <i>mikarhi ya siku</i>	231
5.8.2 Maengeteri lama kombaka <i>masiku ya vhiki</i>	234
5.8.3 Maengeteri lama kombaka <i>tin’hweti ta lembe</i>	238
5.8.4 Maengeteri lama kombaka tiholideyi	241
5.8.5 Maengeteri lama kombaka <i>nkarhi eka xikombankarhi</i>	242
(i) Xivulwahava xa riengeteri lexi kombisaka <i>lembe ro karhi</i>	243
5.8.6 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya <i>tinguva ta lembe</i>	244
5.8.7 Maengeteri ma <i>mikarhi leyi nga riki na mpimo</i>	246
5.8.8 Mikarhi <i>leyi nga na pimo</i>	252
5.8.9 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya <i>mikarhi yo vuyelela</i>	261
5.8.10 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya <i>nkarhi wo karhi</i>	268
5.9 Maengeteri ma mukhuva	271
5.9.1 Maengeteri ma <i>ntumbuluko</i>	271
5.9.2 Maengeteri ma mpfelelo	274
5.9.3 Maengeteri <i>ma xivuyelelo</i>	274
5.9.4 Maengeteri lama pfelelaka eka <i>maendli</i>	276
5.9.5 Maengeteri lama pfelelaka eka maviti	286
5.9.6 Maengeteri lama pfelelaka eka mahlawuri	307
5.10 Nkatsakanyo wa ndzima leyi	308
NDZIMA YA 6	312
VULONGOLOXAMARITO BYA MAENGETERI EKA XITSONGA	312
6.1 Manghenelo	312
6.2 Nhlamuselo ya vulongoloxamarito	312
6.2.1 Vulongoloxamarito bya maengeteri ma ntumbuluko	313
6.3 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu ma mitlawa ya 16, 17 na 18	313
6.4 Maengeteri ma <i>mpfhuka</i>	322
6.5 Maengeteri ma mpfelelo	322
6.7 Maengeteri ma matlhelo	327
6.8 Maengeteri ma masivikomba	330

6.9 Maengeteri ku ya hi mitlawwa ya maviti.....	334
6.9.1 Eka mitlawwa ya 1 na 2.....	334
6.9.4 Eka mitlawwa ya 3 na 4.....	335
6.9.21 Eka mitlawwa ya 5 na 6.....	342
6.9.33 Eka mitlawwa ya 7 na 8.....	348
6.9.44 Eka mitlawwa ya 9 na 10.....	353
6.10 Maxaxamelo ma maengeteri ma nkarhi	366
6.10.1 Maengeteri ma ntumbuluko.....	366
6.10.2 Maengeteri ma mikarhi ya siku	366
6.11 Maengeteri ma mikarhi ya sweswi	370
6.12 Maengeteri ma nkarhi lowu nga hundza.....	372
6.13 Maengeteri ma mikarhi leyi taka	375
6.14 Maengeteri ma masiku ma vhiki.....	378
6.18 Maengeteri ma mpfelelo	379
6.15.1 Maengeteri lama kombaka mikarhi ya siku	379
6.16 Maengeteri ma mikarhi leyi nga hundza	381
6.17 Maengeteri ma masiku ma vhiki.....	382
6.18 Maengeteri ma <i>tin'hweti ta lembe</i>	388
6.19 Maengeteri ma mikarhi leyi nga pimiwa	390
6.20 Maengeteri ma mikarhi leyi nga riki na mpimo	395
6.21 Maengeteri ma mikarhi yo vuyelela	401
6.22 Maengeteri ma mukhuva	404
6.22.2 Maxaxamelelo ma maengeteri mukhuva ma ntumbuluko	404
6.23 Maengeteri ma mpfelelo	409
6.23.1 Maengeteri ma mbuyelelo.....	409
6.24 Maengeteri lama pfelelaka eka maviti.....	421
6.25 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu mambirhi	426
6.27.2 Maxaxamelelo ma maengeteri mambirhi mo hambana eka xivulwa.....	429
xin'we	429
6.27 Maxaxamelelo ma maengeteri ma nkarhi mambirhi eka xivulwa xin'we	433
6.28 Maxaxamelelo ma maengeteri ma mukhuva mambirhi	438
6.29 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu manharhu eswivulweni	443
6.30 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu mo hundza manharhu	445
eswivulweni	445
6.31 Maxaxamelelo ma maengeteri ma nkarhi manharhu eka xivulwa xin'we.....	447
6.32 Maxaxamelelo ma nkarhi mo hundza manharhu eka xivulwa xin'we.....	449

6.32 Maxaxamelelo ma maengeteri ma mukhuva manharhu eka xivulwa xin'we	452
6.35 Maxaxamelelo ma tinxaka letinharhu ta maengeteri eswivulweni.....	454
6.36 Nkatsakanyo wa ndzima leyi.....	457
NDZIMA YA 7.....	460
7.1 Manghenelo	460
7.2 Nkatsakanyo na leswi kumiweke eka ndzavisiso	460
7.2.1 Nkatsakanyo.....	460
7.2.2 Swibumabumelo.....	469
Matsalwa lama tirhisiweke.....	470

NDZIMA YA 1

MANGHENELOANGARHELO

1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa swiyenge swa khume leswi tirhaka tanihi xiandlalelo xa ndzavisiso lowu, ku nga matimundzhaku ma ndzavisiso, xitatimente xa xiphiso, nsusumeto wa ndzavisiso, swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, ndzilekano wa dyondzo, hayiphotesisi, tinhlamuselo ta matheme ma nkoka eka ndzavisiso lowu na maavanyiselo ma tindzimana.

1.1. Matimundzhaku ma ndzavisiso

Eka Xitsonga hi ku angarhela ku hava milavisiso yo koxometa leyi endliweke hi maengeteri. Vatsari vo hlaya va lo tswambita kunene loko swi ta eka maengeteri loko va tsala tibuku ta vuvulavuri leti angarhelaka swihluvi swa mbulavulo swo hambahambana. Lexi va xi paluxeke swinene i mhaka ya tinxaka tinharhu ta maengeteri, ku nga maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi, na maengeteri ma mukhuva. Hambiswiritano, vuxokoxoko lebyi va byi nyikaka byi va byi ri byitsongo swinene. Vuxokoxoko bya kona byi tala ku va byi nga tluli tipheji timbirhi. Baloyi na vatsarikulobye (2006) va khumbile tinxaka letinharhu ta maengeteri kambe a va ti hlamuselangi hi vuenti. Nkanelo wa vona wu lo tata tluka rin'we ra buku ya vona ntsena. Malungana na vatsarikulobye (2006) va lulamiserile vadyondzi xitshuriwa lexi va kombelaka vadyondzi ku xi hlaya ivi va hlawula maengeteri lama nga eka xona. Va tlhela va kombela vadyondzi ku vumba swivulwa swo koma hi maengeteri ma kona. Kasi loko ku ri Shabangu (1996) u hlamuserile mhaka ya maengeteri ni ndzhundzuluko wa mpfumawulo wa wona loko a xiyaxiya xivumbeko xa tinxaka ta maengeteri ni laha maengeteri ma tirhaka hakona ku seketela riendli ni ku xiyaxiya ndzhundzuluko lowu vaka kona eku vumbeni ka maengeteri ma ndhawu. Ntirho wa yena hi wona wo lehanyana hikuva wu ringana matluka mambirhi. Handle ka mhaka yo hambanisa tinxaka tinharhu ta maengeteri, Nkondo (1981), Mayevu na Nkatini (1976) va boxa mhaka ya leswaku riengeri ri vuriwa ri hlamuseri hi ndlela yin'wana. Tanihileswi kombisiweke hi van'watindzimi van'wana va Xitsonga. Hilaha mulavisisi a kombiseke

hakona le henhla, mulavisisi a nga si hlangana na milavisiso ya maengeteri leyi nga endliwa hi vuenti ku fika sweswi eka Xitsonga. Loko ku pimanisiwa ni tindzimi tin'wana, ku ni vangwa lerikulu eka xiyenge lexi leri faneleke ku pfariwa.

1.2. Xitatimente xa xiphiso

Eka Xitsonga mulavisisi a nga si kuma ndzavisiso lowu endliweke hi ku koxometa lowu kanelaka maengeteri hi vuenti. Van'watindzimi vo tala va nyikile tinhlamuselo ta tinxaka letikulu ta maengeteri to tanihi maengeteri ma vundhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva ntsena. Loko hi xiya eka tindzimi tin'wana hi kuma milavisiso leyi nga endliwa hi vuenti ku humelerisa tinhlamuselo ta swivulwahava swa maengeteri ma mpimo, ntalo, maendlelo na swivulwahava swa maengeteri ma ndhawu. Mpfumaleko wa milavisiso ya muxaka lowu wu nga endla leswaku rixaka leritaka ri nga tekeli enhlokweni maengeteri mayelana na ku hlulukisa Xitsonga hi ku kongomisa. Na loko ku ri hava matsalwa lama vulavulaka hi maengeteri hi vuenti, vadyondzi na vadyondzisi va hlupheka loko va ya swi kuma eka tindzimi tin'wana to fana na le ka Xinghezi. Nakambe leswi ririmi ri tshamaka ri karhi ri cinca swin'wana swi nga ha hetelela swi nyamalala loko swi nga tsariwangi ehansi.

1.2.1. Nsusumeto

Nsusumeto wa ku va ndzi teka goza leri i mhaka ya leswaku ku hava milavisiso leyi nga endliwa leyi hlamuselaka tinxaka ta maengeteri hi xitalo xa tona eka Xitsonga. Kutani nkayivelo wa matsalwa wu ndzi susumetile ku endla ndzavisiso hi maengeteri hi xikongomelo xo lava ku hunguta vangwa leri na ku kumisisa hilaha tinhlamuselo ta kona ti hlulukisaka Xitsonga. Xin'wana lexi nga ndzi susumeta i mhaka ya ku va ndzi vonile nkoka wa maengeteri eka swivulwa leswaku xivulwa xi va xi hetisekile. Riengeteri i xihlulukulu xa nkoka eka ririmi lexi tirhisiwaka masiku hinkwawo. Leswi hi swona swi hlohlotela mutsari ku va a endla ndzavisiso lowu hi ku kongomisa eka swivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya tinxaka ta maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva.

1.4. Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu engetela eka dulu ra vutivi ra dyondzo ya lingwisitiki hi ku angarhela hi ku va wu engetelela mianakanyo yintshwa ehenhla ka maengeteri eka Xitsonga. Ntirho lowu wu pfuna swinene vadyondzi ku tiva no twisisa xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya maengeteri eka swivulwa. Ndzavisiso lowu wu nyika swichudeni swa Xitsonga, hambu ku ri Vatsonga hi ku angarhela xihlovo lexi va nga ta kuma vutivi mayelana na maengeteri. Ku yisa emahlweni, ntirho lowu wu ta pfuna swidyondzeki swa lingwisitiki hambu ku ri swa Xitsonga ku kota ku vona ku yelana hambu ku ri ku hambana ka matirhelo ma maengeteri exikarhi ka Xitsonga na tindzimi tin'wana. Nkambisiso wa maengeteri a wu si lavisisiwa eka Xitsonga naswona ndzavisiso lowu wu pfuna ku hunguta mpfumaleko wa milavisiso ya swa ririmi eka Xitsonga. Ntirho lowu wu tlhela wu pfuna hi ku veka Xitsonga eka mepe wa misava, leswi pfunaka na le ka ku tlakusa xiyimo xa Xitsonga.

1.3. Xikongomelokulu, swikongomelotsongo na swivutiso swa ndzavisiso

1.3.1. Xikongomelokulu xa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa hi maengeteri lama tsavuriweke kusuka eka matsalwa lama landzelaka: **Xisomisana**; Thuketana, F.A. (1983), **N'waninginingi ma ka tindleve**; Thuketana, F.A. (1978), **Ndzi ta n'wi kuma**; Chauke W.R. (2003), **Nsuku wa mina**; Chauke W.R. (1992), **Hi ya kwihi?**; Maluleke M.J. (1993), **I vutomi**; Lubisi, C.M (2007), **Xilondza**; Lubisi, C.M. (2009), **Mulunguntima**; Khosa, T.H. (1996), **Xona hi xihhi?** Maluleke; D.R. (1987) na **Swa vilula**; Ngobeni, M.T. (1996) eka tinovhele ta Xitsonga.

1.3.2. Swikomelotsongo swa ndzavisiso

- a. Ku kambisisa xivumbeko xa maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva eka Xitsonga kusuka eka matsalwa lama kombisiweke laha henhla.
- b. Ku lavisisa tinhlamuselo leti paluxiwaka hi maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva eka Xitsonga kusuka eka tinovhele leti longoloxiweke laha henhla.

- c. Ku xopaxopa minandzelelano ya vulongoloxamarito leyi maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva ma humelelaka eka yona eka Xitsonga kusuka eka switsuriwa leswi andlariweke laha henhla.
- d. Ku kumisisa matirhelo ma swipimelo swo hlawula marito eka maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva eka Xitsonga kusuka eka matsalwa lama boxiweke laha henhla.

1.3.3. Swivutiso swa ndzavisiso

- a. Xana xivumbeko xa maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva xi humelela njhani kusuka eka matsalwa lama kombisiweke laha henhla eka Xitsonga?
- b. Xana hi tihi tinhlamuselo leti paluxiwaka eka maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva naswona ti humelerisiwa njhani eka Xitsonga kusuka eka tinovhele leti longoloxiweke laha henhla?
- c. Xana maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva eka Xitsonga ma humelela hi ndlela yini eka minandzelelano ya vulongoloxamarito kusuka eka switsuriwa leswi andlariweke laha henhla eka Xitsonga?
- d. Xana swipimelo swo hlawula marito swi tirha njhani eka maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva eka Xitsonga kusuka eka matsalwa lama boxiweke laha henhla?

1.4.1. Ndzilekano wa dyondzo

Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva eka Xitsonga. Timhaka leti nga fambelaniki ni maengeteri a ti nga katsiwi eka ntirho lowu. Nakambe eka ndzavisiso lowu timhaka ta maengeteri ma xitiko a ti nga katsiwi eka ndzavisiso lowu.

1.4.2. Hayiphothesisi

Maengeteri ma tirha tanihi swihetisi na swilandzelandzhaku eka Xitsonga naswona ma averiwa mitirho hi riendli.

1.5. Tinhlamuselo ta matheme

Eka xiyenge lexi ku nyikiwile tinhlamuselo ta matheme lama landzelaka: riengeteri, maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi, maengeteri ma mukhuva, maengeteri ma ntumbuluko, maengeteri ma mpfelelo, swihetisi na swilandzelandzhaku.

1.5.1 Riengeteri

Riengeteri i xihluvi xa mbulavulo lexi kongomisaka eka ku engetela swin'wana eka nhlokomhaka, riendli na maengeteri man'wana. Leswi swi seketeriwa hi Marhanele (2017:77) loko a ku: "Riengeteri i rito leri bumabumelaka kumbe ku engetela nhlamuselo ya leswi riendli ri swi endlaka". Ku ya hi Marhanele, riengeteri tanihi vito ra kona ri engetela xanchumu eka nhlamuselo ya riendli hi tlhelo ra maendlelo, laha timhaka ti humeleshaka kona, nkarhi na swin'wana na swin'wana.

1.5.2 Maengeteri ma ndhawu

Maengeteri ma ndhawu ku vuriwa swiphemu swa xivulwa leswi kongomisaka eka ndhawu leyi timhaka leti riendli ri vulavulaka hi tona ti humeleshaka kona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Aurnague et al (2001: 20) loko a ku:

Locative adverbials are used to locate the main eventuality of the sentence in which they appear in space ...

Nhlamuselo leyi nga laha henhla yi tiyisisa leswaku maengeteri ma ndhawu ma komba ndhawu laha ku humeleshaka xiendleko xo karhi. Ku yisa emahlweni, ndhawu hi laha timhaka ti humeleshaka kona. Ku nga va ndhawu ya le ndzeni, handle, ndzhaku, mahlweni, emasungulweni, exikarhi, ekule, ekusuhi. Ndhawu yi nga tlhela yi hlaluseriwa hi ku landza mpfhuka lowu nga kona exikarhi ka muvulavuri na muyingiseri. Hileswaku, ku nga va ndhawu ya le kusuhi, kusahinyana, kule kumbe kulenyana na ndhawu ya nkarhi lowu nga hundza (Mayevu and Nkatini 1976: 52). Ndhawu yi kombisiwa hi riengeteri leri nga na nhlamuselo ya ndhawu yo karhi. Lero ku nga va ndhawu yo anama leyi ringanelaka ku endla migingiriko yo karhi. Ndhawu

yi nga tlhela yi aviwa hi swiphemu swinharhu ku ya hi tinhlamuselo ku nga maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma tlhelo na maengeteri ma mpfhuka. Ku tiyisisa mhaka leyi, Crystal (1991: 206) u hlamusela ndhawu hi ndlela leyi landzelaka: “ ... *structures which express locational meaning* ... “. Jurie (2007: 79) u yima ni leswi nga vuriwa hi Crystal loko a ku: “... *a place is expressed by an adverbial which refers to a point within the physical space in order to modify the action.*” Mitshaho leyi yi paluxa leswaku riengeteri ra ndhawu ri kombisa laha timhaka ti humeelaka kona, naswona ri engetela nhlamuselo eka riendli.

1.5.3 Maengeteri ma nkarhi

Maengeteri ma nkarhi i maengeteri lama kongomisaka eka mikarhi leyi ku humeelaka swiendleko swo karhi. Leswi swi seketeriwa hi Valeika na Buitkiene (2003: 74) loko va ku:

A durative adverb is a measurable or an unlimited duration in which things are considered as happening in the past, present or future.

Ntshaho lowu wu humesela erivaleni mhaka ya leswaku nkarhi i xipimelo xa xiphemu kumbe nkarhi laha ku humeelaka swo karhi, xikombiso, tolo, namuntlha, mundzuku, mixo, haxawa ni swin'wana ni swin'wana. Nakambe nkarhi wu nga aviwa hi swiyenge swinharhu leswikulu, ku nga nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu nga hundza, na nkarhi lowu taka. Maengeteri ma nkarhi ma nga avanyisiwa hi swiphemu swinharhu ku nga nkarhi lowu kombisiwaka eka xikombakarhi, nkarhi lowu nga pimiwa na nkarhi lowu nga riki na mpimo na mikarhi yo vuyelela (Jurie, 2007: 120). Crystal (1987: 133) u hlamusela mikarhi yo vuyelela hi ndlela leyi landzelaka: “ ... *frequency is, the ... to-and-fro movement ... cycles that occurs* ...” Ku ya hi Crystal maengeteri ma mbuyelelo ma kombisa nghingiriko ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana ndhawu hi ku vuyelela. Hileswaku, ku nga va mbuyelelo lowu nga na nhlayo hambi ku ri lowu nga riki na nhlayo.

1.5.4. Maengeteri ma mukhuva

Maengeteri ma muxaka lowu ma tlhela ma tiveka hi vito ra maengeteri ma maendlelo, hikuva ma kombisa ndlela leyi swilo swi humulelaka hayona. Maengeteri ma mukhuva ma kombisa maendlelo ma nchumu. Naswona maengeteri ma mukhuva ma hi byela leswaku swilo swi endlekisa ku yini. Ku yisa emahlweni maengeteri ma mukhuva ma hlamula xivutiso xa njhani? (Shabangu 1996: 381). Eka xisemantiki, maengeteri ma mukhuva ma nga aviwa hi swiphemu swimbirhi ku nga maendlelo na digiri kumbe vuenti lebyi tlhelaka byi aviwa hi swiphemutsongo swimbirhi ku nga nkuriso na ntsongahato (Jurie 2007: 100). Hakanyingi maengeteri ma mukhuva ma kombisa endlekelo ra timhaka to karhi. Eka Xitsonga ma nga tlhela ma vuyelela ku ya hi xivumbeko leswaku ku va ni riengeteri rin'wana. Eka Xitsonga maengeteri ma ntumbuluko hi lama landzelaka: *-kahle, khwatsi, swinene na ngopfu*. Maengeteri ma vuenti ma kongomisa eka nkuriso na ntsongahato wa swilo.

1.5.5. Maengeteri ma mpfelelo

Maengeteri ma mpfelelo hilama pfelelaka kusuka eka swihlivi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi mahlawuri. Leswi swi seketeriwa hi Jurie (2007: 66) loko a ku:

Derived adverbs are words which belong to other word categories which may function as adverbials in clause structure.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku maengeteri ma mpfelelo hilama ma pfelelaka kusuka eka swihlivi swin'wana swa mbulavulo. Swihlivi swa kona swi nembeletywa swiaki swo karhi swo tanihi swirhangi na swilandzi leswaku swi vumba maengeteri (Shabangu 1996).

1.5.6. Swihetisi

Swihetisi ku vuriwa swiphemu leswi bohaka eka swivulwa hileswaku loko swi nga ri kona xivulwa xi ta va xi nga twali. Leswi swi seketeriwa hi Dowty (2000: 2) loko a ku: “... a complement is “obligatory” ... ”completes its head’s meaning.” Dowty u paluxa

mhaka ya leswaku xihetisi i xiphemu lexi bohaka eka xivulwa ku humelerisa nhlamuselo ya riendli. Marivate na vatsarikulobye (1995: 21) va tiyisisa mhaka leyi loko va ku:

A complement is a major constituent that completes predication sentence or clause. It is an obligatory part of the predicate without which the predicate is incomplete.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku xihetisi i xiphemu xa nkoka lexi humelerisaka nhlamuselo ya riendli. Xihetisi i xiphemu lexi bohaka eka xivulwa hileswaku loko xi susiwa xivulwa xi ta va xi nga ha vulavuli. Ku yisa emahlweni ku ni tinxaka letinharhu ta swihetisi ku nga: swihetisi swa riendli, swihetisi swa ndhawu na swihetisi swa xiendliwa. Loko swihetisi swa muxaka lowu swi nga ri kona eka xivulwa, xivulwa xi ta va xi nga tshamisekangi.

1.5.7. **Swilanzelandzhaku**

Swilanzelandzhaku ku kongomisiwa eka swiphemu swa riendlikulu leswi nga bohiki ku va kona eka xivulwa. Hileswaku, hambi swo susiwa eka xivulwa, xivulwa xi ta tama xa ha paluxa nhlamuselo yo twala. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Marivate na vatsarikulobye (1995: 16) loko va ku:

... an adjunct is an optional constituent of the predicate, namely, objects, adverbs, adverbial constructions.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku swilanzelandzhaku swi katsa swiendliwa, maengeteri, na swivulwahava swa maengeteri.

1.5.8. **Maengeteri ma ntumbuluko**

Maengeteri ma ntumbuluko hi lama nga pfumeriki ku tlhantlhiwa ma huma swiphemu swo tanihi swirhang, rimitsu na swilanzi. Leswi swi seketeriwa hi Jurie (2007: 66) loko a ku:

Basic adverbs are words which are not derived from other word categories and which have an inherent adverbial meaning.

Mhaka ya nkoka leyi boxiwaka eka nhlamuselo leyi nga laha henhla, hileswaku maengeteri ma ntumbuluko hilama nga tumbuluka ma ri maengeteri, ma nga tumbuluki eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Maengeteri ma muxaka lowu ma katsa tinxakakulu tinharhu ta maengeteri, ku nga maengeteri ma ndhawu mo tanihi haleno, henhla, muse ni man'wana ni man'wana, maengeteri ma nkarhi, xikombiso namuntlha, mundzuku, sweswi ni man'wana ni man'wana na maengeteri ma mukhuva mo tanihi ngopfu, khwatsi, kahle ni man'wana ni man'wana;

1.5.9. Maavanyiselo ma tindzima

Manomborelo ma tindzima ma ta ya hi swiyenge swa ndzima hi ndzima

Eka ndzima ya 1 ku andlariwa manghenelo, xitatimente xa xiphiso, xikongomelo xa ndzavisiso, swivutiso swo letela ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, ndzilekano wa dyondzo na tinhlamuselo ta matheme.

Ndzima ya 2 ku kambisiwa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka hi maengeteri hi ku angarhela na tithiyori ta ndzavisiso.

Eka ndzima ya 3 Ku hlamuseriwa maendlelo hi ku kongomisa eka xivumbeko xa ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu na maxopaxopelo ma mahungu.

Eka ndzima ya 4 ku andlariwa swivumbeko na tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva.

Eka ndzima ya 5 ku kaneriwa tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva.

Eka ndzima ya 6 ku kamberiwa vulongoloxamarito bya maengeteri ma ndhawu, nkarhi na mukhuva hi ku kongomisa eka minandzelelano ya vulongoloxamarito na swipimelo swo hlawula marito leswi kumekaka eka tinxaka letinharhu ta maengeteri.

Ndzima ya 7 yi songasonga timhaka hinkwato leti nga kaneriwa eka ndzavisiso hi ku nyika nkatsakanyo ni swikumiwa swa ndzavisiso, swibumabumelo swa ndzavisiso,

hambi ku ri swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka swo fambelana ni maengeteri.

1.5.10. **Nkatsakanyo wa ndzima leyi**

Eka ndzima leyi ku andlariwile swiyenge swo ringana khume leswi swi nga swona manghenelo ma ndzavisiso lowu hinkwawo. Xiyenge xa matimundzhaku ya ndzavisiso xi kombisile leswaku dyondzo ya maengeteri a yi si va na matsalwa lama tsariweke hi vuenti ngopfungopfu eka goza ra vudokodela. Leswi nga kumeka hileswaku eka Xitsonga vatsari lava nga tsala hi maengeteri va lo ba mavala ya yingwe kunene loko va tsala eka tibuku ta ntivoririmi laha ku nga nhlamuseriwa hi swihluvi leswin'wana swa mbulavulo. Xiyenge xa vumbirhi lexi andlariweke i xitatemente xa xiphigo. Mayelana na xona hi vonile leswaku nkayivelo wa matsalwa ma muxaka lowu wu endla leswaku vadyondzi va Xitsonga va pfumala swihlovo laha va nga ta kuma tinhlamuselo loko swi ta eka tidyondzo ta maengeteri hi vuenti. Eka nsusumeto wa ndzavisiso lowu hi kumile leswaku lexi nga hlohlotela mulavisisi ku endla ndzavisiso lowu hileswaku eka tindzimi tin'wana ngopfungopfu eka Xinghezi maengeteri ma hlamuseriwile hi ku koxometa. Lero ku na vangwa ra matsalwa ma muxaka lowu eka Xitsonga.

Eka xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu, ku boxiwile leswaku ku kambisisiwa hi tinxaka tinharhu ta maengeteri ku nga maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva kusuka eka swivulwa leswi tsavuriweke eka tinovhele ta Xitsonga leti hlawuriweke. Kasi eka swikongomelotsongo ku kombisiwile leswaku ku kambisisiwa xivumbeko xa maengeteri, ku lavisisa tinhlamuselo ta maengeteri na ku xopaxopa vulongoloxamarito bya maengeteri. Mayelana na swivutiso, ku boxiwile leswaku swivutiso swa ndzavisiso lowu swi lava leswaku ku andlariwa xivumbeko xa maengeteri, ku boxiwa tinhlamuselo ta maengeteri na ku xiyaxiya vulongoloxamarito bya maengeteri hi ku ya hi swikongomelotsongo. Eka xiyenge xa nkoka wa ndzavisiso ku kombisiwile leswaku ndzavisiso lowu wu na nkoka hikuva wu engetela eka dulu ra vutivi eka Xitsonga. Nakambe ku kombisiwile leswaku ndzavisiso lowu wu xihlovo eka vadyondzi va Xitsonga. Nkoka wun'wana hileswaku ntirho lowu wu va dulu ra vutivi leri nga ta pfuna swidyondzeki eka Xilingwisitiki hi ku angarhela.

Eka ndzilekano wa dyondzo ku kombiswile leswaku xikopu xa ndzavisiso xi kongomisa eka xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya maengeteri ma ndhawu, ma nkarhi na ma mukhuva eka Xitsonga. Hileswaku timhaka leti nga fambelaniki ni maengeteri a ti katsiwangi eka ntirho lowu. Hayiphotesisi ya ndzavisiso lowu hileswaku a ku na mhaka ya leswaku maengeteri ma tirha tanihi swihetisi na swilandzelandzhaku eka Xitsonga naswona ma averiwa mitirho hi riendli. Leswi swi vile ntiyiso hikuva swi tikombile leswaku rixaka ra riendli ri na nkoka wa ku fuma riengeteri ro karhi. Xiyenge xa tinhlamuselo xi andlarile no nyika tinhlamuselo ta matheme manharhu ma nkoka ma ndzavisiso lowu lama landzelaka: ndhawu, nkarhi, na mukhuva. Eka tinhlamuselo ta matheme ya nkoka boxiwile leswaku maengeteri i swihluvi swa mbulavulo leswi tirhaka ku engetela swin'wana eka riendli, nhlokomhaka, riengeteri rin'wana hambu ku ri xivulwa hi xoxe hi ku angarhela. Nakambe hi tthele hi lemuka leswaku ku ni swivumbeko swimbirhi swa maengeteri ku nga maengeteri ma ntumbuluko lama nga lo tumbuluka ma ri maengeteri na maengeteri ma mpfelelo lama pfelelaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi maviti, mahlawuri, maendli na maengeteri man'wana. Nakambe hi kumile leswaku maengeteri lama vuriwaka swihetisi ma boheka ku va eka xivulwa leswaku xi nga lahlekeli hi nhlamuselo. Kasi maengeteri ma swilandzelandzhaku a ma boheki ku va eka xivulwa hileswaku hambu mo susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Eka xiyenge xohetelela, ku nga xa maavanyiselo ma tindzima, ku andlariwile malongolokelo ma tindzima hinkwato ta ndzavisiso. Tindzima ta kona i nkombo, leti landzelaka: mangheneloangarhelo, mbalango wa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza, maendlelo, xivumbeko xa maengeteri, tinhlamuselo ta maengeteri, vulongoloxamarito bya maengeteri na nghimeto.

NDZIMA YA 2

MBALANGO WA MATSALWA NA TITHIYORI LETI FAMBELANAKA NA NDZAVISISO LOWU

2.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa milavisiso leyi nga endliwa hi vatsari van'wana hi ku kongomisa eka timhaka leti fambelanaka na maengeteri na swivulwahava swa maengeteri. Milavisiso leyi nga kambisisiwa yi avanyisiwa hi timhaka leti landzelaka: Mhaka yo sungula yi langutana ni rixaka ra maengeteri ma ndhawu. Mhaka leyi landzaka yi kongomisa eka maengeteri ma nkarhi. Ivi ku landza maengeteri ma mukhuva. Eka xivumbeko xa maengeteri ku langutiwa maengeteri ma ntumbuluko. Ku tlhela ku va na maengeteri ma mpfelelo. Ku yisa emahlweni ku kambisisiwa maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka. Mhaka leyi landzelaka yi kongomisa eka maengeteri lama kongomisaka eka muvulavuri. Ku tlhela ku va na xiphemu xa maengeteri ma xitiko na mahlanganisi. Yin'wana mhaka yi kanela swivulwahava swa maengeteri ma xivangelo, xikongomelo na hakelo. Timhaka tin'wana leti nga langutiwa ti paluxa maengeteri ma vuyelelo na maengeteri ma mbutiso. Hi tlhela hi kuma mhaka ya nhlamuselo ya thiyori ya Neo-Davidsoni. Xohetisela ku andlariwa vulongoloxamarito bya maengeteri hi ku angarihela.

2.2.1 Milavisiso ya maengeteri ma ndhawu

Van'watindzimi vo hlaya vo tanihi Mayevu na Nkatini (1976), Shabangu (1996), Nkondo (1981), Baloyi na vatsarikulobye (2006), Malungana na vatsarikulobye (2006), Alli (1991) Delfitto (2007), Maienborn na Schafer (2010) va boxa leswaku ku ni tinxaka tinharhu letikulu ta maengeteri ku nga maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva. Eka tinhlamuselo ta vona va kombisa leswaku maengeteri ma nyikiwile vito leri hi ku landza ntirho wa wona wo engetela nhlamuselo ya xivulwa mayelana na ndhawu, nkarhi na mukhuva. Mayelana na maengeteri ma ndhawu, Delfitto (2007) u kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma nga swi

kota ku tirha tanihi maengeteri mo pfumala xiendliwa na ma xiendliwa xin'we. Delfitto (ibid: 86) u tirhisa xivulwa lexi landzelaka ku kombisa hilaha maengeteri ma ndhawu ma nga tirhaka hakona ma ri hava xiendliwa: *John ran downstairs* (**John u ehile eka ntlhandluko wa le hansî**). Eka nhlamuselo ya yena u kombisa leswaku eka xivulwa lexi ku hava xiendliwa lexi landzaka riengeteri ra ndhawu **downstairs** (**ntlhandluko wa le hansî**). Ku humelerisa leswi a swi vulaka mayelana na riengeteri ra ndhawu leri tirheke na xiendliwa, Delfitto (ibid) u tirhisile xivulwa lexi landzelaka: John carried up the trunk (**John u rhwalerile ehenhla bokisi**). Eka xikombiso lexi, Delfitto u kombisa leswaku **bokisi** ri tirhile tanihi xiendliwa hikuva ri kumeka ri landza riengeteri ra ndhawu **up** (**ehenhla**).

Mhaka yin'wana leyi van'watindzimi vo tanihi Shabangu (1996), Baloyi na vatsarikulobye (2006), Malungana (2006), Alli (1991) na Delfitto (2007) va yi paluxaka i ya leswaku masivikomba na wona ma tirha tanihi maengeteri ma ndhawu. Ku humesela mhaka leyi erivaleni Shabangu (1996) u nyika swikombiso leswi landzelaka: **Ndzi pfalela tihomu eka lerikulu** (tshanga). Loko swi ta eka swihluvi swa mbulavulo leswi maengeteri ma nga vumbiwaka ku suka eka swona, Shabangu u kombisa leswaku maengeteri ma nga swi kota ku va maviti. Shabangu u nyika xikombiso lexi landzelaka ku paluxa hungu ra yena: **Ndzi tshama ndzeni ku nga ri handle, Manana u tshama kwala; Joni i doroba lerikulu**. Maengeteri lama a ma tirhiseke hi lama vumbaka maviti ma mitlawa ya 16 lowu yimeriwaka hi xirhangi *ha-*, 17 lowu yimeriwaka hi xirhangi *ku-*, na 18 lowu yimeriwaka hi xirhangi *mu-*. Shabangu u tlhela a longoloxa maviti lama landzelaka lama kumekaka eka mitlawa leyi lama tirhaka tanihi maengeteri ma ndhawu xikombiso *handle, kule, ndzhaku, hansî, kusuhani, mahlweni, helo, hase, kusuhi, mpfungwe na muhosi*. Mhaka yin'wana leyi Shabangu a yi boxaka i ya leswaku swa koteka ku vumba maengeteri ma ndhawu ku suka eka maviti hi ku tirhisa swinembeletwana. Hi ku ya hi yena, ku tirhisiwa xirhangi *e-/a-* na xilandzi *-eni* kumbe *-ini* ku tumbuluxa maengeteri ma ndhawu ku suka eka maviti. Xikombiso, *e- + -ntshava+eni> entshaveni*.

2.2.2. Milavisiso ya maengeteri ma nkarhi

Loko swi ta eka maengeteri ma nkarhi, van'watindzimi vo fana na Maienborn na Schafer (2010), Delfitto (2007), Aurnague ni vatsarikulobye (2001), Gutierrez-Rexach (2013), Malungana na vatsarikulobye (2006) na Rathert (2003) va kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma nga kongomisa eka mikarhi yo hambanahambana yo tanihi mikarhi ya siku, xikombiso, mixo, nhlikanhi, mpundzu na yin'wana; mikarhi ya vhiki xikombiso, Sonto, Musumbhunuku, Ravumbirhi na yin'wana; tin'hweteni ta lembe xikombiso, Sunguti, Nyenyanyana na tin'wana; tinguva ta lembe xikombiso, ximumu, xixika, xixikana na tin'wana; maengeteri ya mikarhi ya xitalo (*Frequency Adverbs/ Aktiosart*), Gutierrez-Rexach (2013 :615) u nyika swikombiso leswi landzelaka: *frequently (hi xitalo/ hakanyingî)*, *generally (hi ku angarhela)*, *commonly (hi ntolovelö)*, *always (nkarhi hinkwawo)*, *often (mikarhi yo tala)*, *seldom (hi mikarhi yo ka yi nga talangî)*.

Mhaka yin'wana leyi swidyondzeki leswi boxiweke laha henhla swi yi khumbaka i ya tinxaka ta mikarhi leyi maengeteri ma nkarhi ma nga tirhaka eka yona, ku nga nkarhi lowu nga hundza, xikombiso, *yesterday (tolo)*, *yesternight (tolo nivusiku)* na man'wana na man'wana; nkarhi wa sweswi xikombiso, *now (sweswi)*, *today (namuntlha)*, tonight (*vusiku byebyi*) ni yin'wana ni yin'wana; nkarhi lowu taka xikombiso, *afterwards (endzhaku ka nkarhi)*, *tomorrow (mundzuku)* na nkarhi wa tshamelo. Malungana na vatsarikulobye (2006: 292) va nyika swikombiso leswi landzelaka: a. **Tolo a ku ri siku lerinene.** b. **Namuntlha laha Afrika-Dzonga vabohiwa va tshunxekile.** Maienborn na Schafer (2010: 2) va nyika xikombiso lexi landzelaka: *Paul laughed the whole day. (Paul u hlekile siku hinkwawo.)*

Mhaka yin'wana leyi va yi paluxaka i ya nkarhi wo koma. Aurnague et al. (2001: 31) va nyika swikombiso leswi landzelaka ku aneka erivaleni mhaka leyi: a. *John was born on March 23 2002.* (John u velekiwile hi ti 23 ta Nyenyankulu 2002). *Shortly before the examination. (Hi nkarhinyana xikambelo xi nga si sungula).* Mayelana na mhaka leyi, (ibid) va hlamusela leswaku mikarhi leyi yi kombisa mikarhi yo koma leyi timhaka ti humeleleke hi yona.

Xin'wana lexi paluxiwaka eka milavisiso leyi vulavulaka hi maengeteri i maengeteri mo kongomisa eka mpfhuka na nkarhi. Loko swi ta eka mhaka leyi, swidyondzeki swo

tanihi Aurnague et al. (2001) na Rathert (2003) swi kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu hilama vulavulaka hi timhaka ta vundhawu, tlhelo, xihlovo, mpakaniso, nkarhi na ndlela. Loko ha ha ri eka mhaka ya maengeteri ma nkarhi, xidyondzeki xo tanihi Rhathert (2003) xi hlamusela leswaku ku ni mikarhi yin'wana leyi swi nonohaka ku kuma tinhlamuselo ta wona. Hi ku ya hi Rhathert (2003), maengeteri ma muxaka lowu ma katsa maengeteri mo tanihi 'until' (**ku fikela**) kumbe 'since' (**himpfhuka**). Ku ya hi yena lexi karhataka i mhaka ya nkarhi lowu timhaka ti sungulaka hi wona na lowu ti fikaka emakumu hi wona. Hileswaku mikarhi yin'wana timhaka a ti tikombi leswaku ti sungurile nkarhi muni, ti kombisa ntsena nkarhi lowu ti fikeke emakumu hi wona. Rhathert (2003: 4) u nyika xikombiso lexi landzelaka ku kombisa mhaka leyi: *John was in the garden until yesterday.* (**John a a ri exirhapeni ku fikela tolo**). A swi tikombi leswaku John u sungurile rini ku va exirhapeni, naswona a swi tikombi leswaku i nkarhi wihi wa siku lowu John a heteleleke ku va exirhapeni hi wona, hileswaku hambu i mpundzu, nhlikanhi kumbe madyambu, a swi tikombi. Xikombiso xin'wana xa yena hi lexi landzelaka: *It has since yesterday rained. 'it has rained since yesterday'.* (**A yi na ku sukela/ mpfhuka xa tolo**). Ri engeteri 'since yesterday' (**ku sukela tolo**) ri komba mhaka ya ku va timhaka ti humelerile **mpfhuka xa tolo** ku fikela eka nkarhi wolowo muvulavuri a nga le ku vulavuleni hawona naswona swa ha ri ku yeni emahlweni.

Yin'wana mhaka leyi paluxiwaka mayelana na maengeteri ma nkarhi i ya tinxaka tinharhu ta mikarhi leyi hambanisiwaka hi ku landza xiendleko xo karhi. Mikarhi ya kona yi boxa hi Rathert (ibid) ku nga leyi landzelaka: **Event time**- *Catching of the mouse.* (**Nkarhi wa xiendleko - Ku khomiwa ka kondlo**), **Reference time** "at that time" (**ncarhi lowu ku kongomisiwaka eka wona kambe wu nga boxiwangi**) na **Speech time** - *At that time, the cat had already caught the mouse* (**ncarhi wa mbulavulo - Hi nkarhi wolowo - a ku ri khale ximanga xi khomile kondlo.**) Hi ku ya hi Rathert (ibid) tinxaka letinharhu ti kombisa leswaku nkarhi wa xiendleko hi lowu **kondlo** ri nga khomiwa hawona, nkarhi lowu ku kongomisiwaka eka wona hi lowu ku humeleleke swin'wana leswi nga boxiwangi hi muvulavuri, kasi nkarhi wa mbulavulo ku kongomisiwa eka nkarhi lowu muvulavuri a nga le ku vulavuleni hi xiendleko lexi humeleleke.

2.2.3. Milavisiso ya maengeteri ma mukhuva

Mhaka yin'wana leyi paluxiwaka eka milavisiso leyi vulavulaka hi maengeteri i ya matirhelo ma maengeteri ma mukhuva. Loko swi ta eka mhaka leyi, van'watindzimi vo tanihi Maienborn na Schafer (2010), Gutierrez-Rexach (2013), Huddleston na Pullum (2012), Alexeyenko (2015) na Delfitto (2007) va kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma tirha ku engetela maendlelo ma xiendleko eka xivulwa. Hileswaku, ku nga va maendlelo lamanene, yo biha, yo tlula mpimo ni man'wana ni man'wana. Hi ku ya hi van'watindzimi lava, maengeteri lama kongomisaka eka mukhuva ma nyikiwa agumente ya xiendleko hi riendli. Gutierrez-Rexach (2013: 611) u nyika xikombiso lexi nga eka a. loko Delfitto (2007:93) na Maienborn na Schafer (2010:5) va nyika xikombiso lexi nga eka b. ku andlala mhaka leyi erivaleni: a. *Lisa rudely departed.* (**Hi ndlela yo biha Lisa u sukile.**), b. *Claire greeted the Queen rudely.* (**Claire u xewetile nkosikazi hi ndlela yo pfumala xichavo kumbe nhlonipho.**) Van'watindzimi lava boxiweke laha henhla, va boxa leswaku xivulwa xa a. xi hlamusela leswaku Lisa a nga va a nga lelangi kumbe a va a bile rivanti loko a huma a famba. Va kombisa leswaku hikokwalaho ka leswi xivulwa lexi xi paluxa mukhuva. Loko swi ta eka xivulwa xa b. van'watindzimi va kombisa leswaku xivulwahava xa **hi ndlela yo pfumala xichavo** kumbe **nhlonipho** na xona xi paluxa mukhuva.

Mhaka yin'wana leyi paluxiwaka mayelana na maengeteri ma mukhuva i ya maengeteri ma nkambisiso kumbe mpimanyiso. Van'watindzimi va kombisa leswaku maengeteri mo tanihi *good /well* (kahle/ lulamile) ma tirha ku kambisisa kumbe ku pimanisa. Ku humesela mhaka leyi erivaleni Delfitto (2007:88) u nyika swikombiso leswi landzelaka: a. *John easily won the race.* (**John hi ku olova u hlurile ntsutsumo**). b. *It was easy for John to win the race.* (**A swi olovile eka John ku hlula eka ntsutsumo**). c. *Peter worded the letter that way/ tactlessly/ in a thoughtful manner.* (**Peter u tsarile papila hi ndlela yoleyo/ hi ndlela yo pfumala vutlhari/ hi mukhuva lowunene.**) Kasi yin'wana mhaka ya nkoka leyi paluxiwaka eka milavisiso leyi vulavulaka hi maengeteri i ya swiaki leswi talaka ku tirha na maengeteri ma mukhuva. Huddleston na Pullum (2012) va nyika xikombiso lexi landzelaka ku andlala mhaka leyi: *A choir of school children sang the national anthem enthusiastically.* (**Nkhwayerere ya vana va xikolo yi yimbelerile risimu ra rixaka hi ku hiseka**

ngopfu). Van'watindzimi lava va kombisa leswaku xivulwahava xa riengeteri xa **hi ku hiseka ngopfu** xi kongomisa eka mukhuva lowu khwayere yi yimbeleleke hawona.

Mhaka yin'wana leyi paluxiwaka eka milavisiso ya maengeteri ma mukhuva i ya ku va maengeteri ma muxaka lowu ma swi kota ku tirha na swivulwa leswi nga eka swivumbeko swo hambanahambana. Xivumbeko xa xivulwa xo sungula lexi riengeteri ra mukhuva ri nga tirhaka eka xona hilexi xo va xi sungurile hi nhlokomhaka ku landzela riendli, ku ta xiendliwa ivi ku hetelela riengeteri ra mukhuva. Xivumbeko xa xivulwa xa vumbirhi lexi riengeteri ra mukhuva ri nga tirhaka eka xona hilexi vaka xi ri eka rhavi ra xitwisiwa. Xivumbeko xa xivulwa xa vunharhu hilexi xiendliwa xi tekaka ndhawu ya nhlokomhaka ivi nhlokomhaka yi susiwa. Kasi xivumbeko xa xivulwa xa vumune lexi riengeteri ra mukhuva ri nga tirhaka eka xona hilexi nga eka rhavi ra kotelo. Alexeyenko (2015: 214) u nyika swikombiso swa swivumbeko swa swivulwa swa mune leswi boxiweke laha henhla hi ku landzelelana ka swona kusuka ka a. ku fika ka d. : *John drives his car carefully.* -Active (**John u chayela movha wa yena hi vukheta.**) b. *This pie was baked carefully.* - Passive (**Phayi leyi yi bakiwile kahle.**) c.**This car drives carefully.* -middle. (**Movha lowu wu chayela hi vukheta.**) d. **The cup broke carefully.* -unaccuasative. (**Jomela ri fayekile kahle.**)- ku nga ri na xivangelo.) Loko Alexeyenko (ibid) a ringeta ku paluxa leswi swikombiso leswi swi vulaka swona u kombisa leswaku eka xivulwa xa a. nhlokomhaka John yi tirhile tanihi muendli loyi a kumekaka a ri karhi a lawula movha. Eka xivulwa xa b. ku kombisiwa leswaku phayi tanihi nchumu lowu nga hanyiki yi bakiwile hi ndzilo wo ringanela. Xivulwa xa c. a xi twali hikwalaho ka ku va ku nga ri na muendli tanihi agumente ya le handle, naswona movha a wu swi koti ku tifambisa hi woxe handle ka loko ku ri na munhu loyi a wu lawulaka. Kasi xivulwa xa d. xa twala hambiloko ku nga boxiwangi xivangelo xa ku fayeka. Hi ntiyiso jomela rona a ri nge swi koti ku tifaya kambe ku fanele ku ri na swin'wana leswi endlaka leswaku ri fayeka, leswi nga katsaka ku titimela, moya, xihangu, gamboko na swin'wana na swin'wana. Ku paluxa mhaka ya mukhuva ku yisa emahlweni, Alexeyenko (2015:216) u nyika swikombiso leswi landzelaka: a. *John drives easily/well/fast.* (**John u chayela hi ku olova/kahle/ hi ku hatlisa**) b. *This car drives easily/well/fast.* (**Movha lowu wu chayela hi ku olova/kahle/hi ku hatlisa**). Alexeyenko (ibid) u boxa leswaku eka xivulwa xa a. mukhuva wu kongomisa eka swihlawulekisi swa muendli tanihi muchayeri ku nga

John, kasi eka xivulwa xa b. mukhuva wu kongomisa eka swihlawulekisi swa movha ku nga ri muchayeri.

2.3 Milavisiso ya xivumbeko xa maengeteri

2.3.1 Milavisiso ya maengeteri ma ntumbuluko

Kasi yin'wana mhaka ya nkoka hileswaku ehansi ka rixakakulu rin'wana na rin'wana ra tinxakakulu tinharhu ta maengeteri, ku nga ma ndhawu, ma nkarhi, na ma mukhuva, hi nga tlhela hi kuma tinxakatsongo timbirhi, ku nga maengeteri ma ntumbuluko na mangeteri ma mpfelelo. Shabangu (1996) na Jurie (2007) va hlamusela maengeteri ma ntumbuluko tanihi lama ma nga lo tumbuluka ma ri maengeteri. Hileswaku, a ma pfeleli kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Hilaha hi nga boxa hakona le henhla, tinxakatsongo letimbirhi ti wela ehansi ka tinxakakulu tinharhu ta maengeteri. Hi ku ya hi van'watindzimi, maengeteri ma nkarhi mo tala i ya ntumbuluko, laha va nyikaka swikombiso leswi landzelaka: **namuntlha, mundzuku, sweswi, nhlikanhi, sunguti, ximumu, muqgivela ni man'wana ni man'wana**. Van'watindzimi va hlamusela leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma hlamula xivutiso xa rini? Ehenhla ka sweswo maengeteri lama a ma pfeleli kun'wana kambe ma lo tumbuluka ma karhi ma tirha ntirho lowu.

2.3.2 Milavisiso ya maengeteri ma mpfelelo

Ku tiyisisa leswaku maengeteri ma ntumbuluko ma kona na le ka maengeteri ma mukhuva, Shabangu (1996: 381) u nyika xikombiso lexi landzelaka: a. Muyisa loyi, u dya **ngopfu, khwatsi, kahle, swinene**. Hi ku ya hi van'watindzimi, maengeteri ma mukhuva lama dzwiharisiweke laha henhla, a swi koteki leswaku ma tlhantlhiwa ma huma timofimi, hikuva nsinya wa wona wu tshamisisa xisweswi ya nga xiswona. Loko swi ta eka maengeteri ma ntumbuluko lama kumekaka eka maengeteri ma ndhawu, (ibid) u kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma kumeka eka maviti lama kumekaka eka mitlawa ya 16, 17 na 18. Ku tiyisisa mhaka leyi Shabangu (1996: 283) u nyika swikombiso leswi landzelaka: a. **Tanani haleno**, a. **Tshunelani emahlweni**, c. **Va yimile ehandle**. Shabangu (ibid) u kombisa leswaku maengeteri lama dzwiharisiweke laha henhla ma lo tumbuluka ma ri taniya, a ma lo pfelela kun'wana.

Loko swi ta eka rixakatsongo ra maengeteri ma mpfelelo, van'watindzimi vo tanihi Jurie (2007), Delfitto (2007), Shabangu (1996) na Alexeyenko (2015) va hlamusela leswaku maengeteri ma mpfelelo hilama ma nga pfelela kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Eka mpaluxo wa vona va boxa leswaku ma akiwile hi xirhangi ni nsinya. Shabangu (1996: 282) u nyika xikombiso lexi landzelaka: **Muyisa loyi, u dye ko tala**. Ku hlamusela mhaka leyi, u vula leswaku **ko tala** i ribumabumeri ra mfuwo. Hikokwalaho, loko ku tlhantlhiwa riengeteri leri ku komba swiaki, swi endlisiwa xileswi landzelaka: **ko**, i xirhangi xa riengeteri ra mukhuva wa mpfelelo, kasi **tala**, i nsinya wa riengeteri ra mpfelelo wo komba mukhuva lowu a dyeke hawona leswaku a nga dyangi kan'we kambe ko hlayanyana. Mikarhi yin'wana riengeteri ra mukhuva ri komba mukhuva wo komba xitirho lexi tirhisiweke ku endla ntirho wo karhi. Eka maendlelo lama, ku tirhisiwa maviti lama rhangisaka xiaki '**hi**' lexi kombisaka xitirho lexi tirhisiweke ku endla ntirho wo karhi. Shabangu (1996: 383) u nyika xikombiso, **Ndzi fambile hi bazi**. Loko ku tlhantlhiwa riengeteri **hi bazi**, **hi** i xirhangi lexi tirhaka ku vumba riengeteri ra mpfelelo. **Bazi** i nsinya wa riengeteri ra mpfelelo lowu kombaka nchumu lowu ku fambiweke hi wona (Shabangu 1996).

Loko swi ta eka mhaka ya ku lombwa swihluvi swin'wana swa mbulavulo ku swi tirhisa tanihi maengeteri, Shabangu u hlamusela leswaku swihluvi leswi, swi nembeletwa swiaki swin'wana ku vumba vundhawu. Ku yisa emahlweni u vula leswaku ku tirhisiwa mavitavito, mavito ma tindhawu, masivi hinkwawo ni maviti lama welaka eka mitlawwa ya 1, 2, ni ma 1(a) na 2(a). Nakambe ku tirhisiwa xirhangi 'eka' kumbe 'aka', kambe xirhangi lexi a xi khomani ni nsinya wa riengeteri. Shabangu (1996) u tirhisele swikombiso swo tanihi: **Hi fikile 'eka' Mhinga/vona/tatana**. Loko swi hlamuseriwa, **eka** i xirhangi kasi **Mhinga**, **vona** na **tatana** i misinya. Eka man'wana marito, ku damarhetwa xirhangi 'e-', eka nsinya wa kona tanihi le ka xikombiso lexi landzelaka: **Ndzi fikile ekaya/eJoni/eMananga**. Hileswaku 'e-' emahlweni ka marito **kaya**, **Joni** na **mananga** i xirhangi, kasi **kaya**, **Joni** na **mananga** i minsinya (Shabangu 1996).

Ku tshikilela mhaka leyi Shabangu (1996) u boxa leswaku eka mavitaswilo ku nembeletwa xirhangi 'e-' na xilandzi 'ini' eka rimitsu leswaku ku vumbiwa vundhawu byo karhi. Ku nyikiwa swikombiso leswi landzelaka: (ibid) a. **Ndzi fikile emutini** < e-mut-i+-ini) b. **Ndzi fikile ekhixini** < e-khix-i+-ini). U boxa leswaku hakanyingi ku pfa ku va ni ndzhundzuluko wa mpfumawulo eku vumbiweni ka vundhawu hikwalaho ka nkucetelo wa xitwari xo sungula xa xilandzi xa vundhawu tanihi leswi landzelaka: (a)

damu>e-dam-u+ini>edan'wini: ndzin'wihato (m>nw). b. dzovo>e-dzov-o+ini>edzobyeni; ndzakahato. (y>by). (e). nkava> e-nkav-a+ini> enkaveni; n'okelano wa switwari. (a+i>e). Switwari leswi n'okelanaka hi leswi kwatihatiweke. Eka swikombiso leswi nga laha henhla, ku vile na ndzin'wihato, ndzakahato na n'okelano wa switwari hikuva eku sunguleni, a wu nga ri kona (Shabangu 1996). Ku yisa emahlweni van'watindzimi, Maienborn na Schafer (2010) va paluxa mhaka ya leswaku maengeteri ma pfelela eka mahlawuri loko ku engeteriwa xilandzi xa -ly hambu ku ri -ment eka Xinghezi. Ku tirhisiwa swikombiso leswi landzelaka: *provocatively* (tlhontha/tlweba) /*disappointingly* (poyila/ nyumisa/ ku onhela siku/ sorisa van'wana) /*grotesquely* (ku hlamarisa/chuhwisa)/ *remarkably* (xihlamariso) na man'wana na man'wana. Maienborn na Schafer (2010: 9) va nyika xikombiso lexi landzelaka: a. *Klogman defended himself skillfully/ intelligently/ hectically*. (**Klogman u tisirhelele hi vuswikoti/ hi endlelo ra vutlhari/ hi ku hatlisa.**) Maengeteri ma muxaka lowu ma kongomisa eka leswi nga endliwa hi Klogman loko a ringeta ku tisirhelela.

Mhaka yin'wana leyi boxiwaka i ya maengeteri ma mukhuva lama pfelelaka eka masivikomba. Alexeyenko (2015: 206) u nyika swikombiso leswi landzelaka: *so, thus...* (hi ndlela leyi, hi mukhuva lowu...) *Hold your arms so*. (**Khondla mavoko hi ndlela leyi.**) Alexeyenko u ri xivulwa lexi xi kombisa maendlelo ma ku khondla mavoko. Nkambisiso lowu wu ni swo tala leswi yelanaka ni ndzavisiso lowu mayelana na leswi mulavisisi a nga le ku lavisiseni. Mikambisiso ya Shabangu na Jurie yi ni xiave swinene eka ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso lowu hi tlhelo ra tinhlamuselo na xivumbeko xa maengeteri ma mpfelelo. Loko swi ta eka maengeteri lama nga na vuxaka na riendli, ("*higher*" na "*lower*" *verb-related adverbials*) van'watindzimi vo tanihi Maienborn na Schafer (2010) na Huddleston na Pullum (2012) va kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu, ma kongomisa eka nhlokomhaka na le ka mukhuva. Nakambe va boxa leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma paluxa matitwelo, maendlelo na mpimo.

Eka mhaka ya matitwelo ma muendli, Maienborn na Schafer (2010: 9) va nyika swikombiso leswi landzelaka: a. *Claire reluctantly/gladly went to school*. (**Claire u yile exikolweni hi ku kombisa ku ka a nga swi lavi/hi ku tsakela.**) b. *Oedipus intentionally married Jocasta*. (**Oedipus u tekile Jocasta hi ku va a swi kunguhatile**). c. *Stanely completely/ easily/quickly ate his Wheaties*. (**Stanely hi ku helela/hi ku olova/ hi ku hatlisa u dyile swakudya swa mavele swa yena.**) Eka

nhlamuselo ya vona, eka xivulwa xa a. riengeteri *reluctantly* (**hi ku kombisa ku ka a nga swi lavi/hi ku tsakela**), a ri kongomisi ngopfu eka maendlelo ya Claire loko a ya exikolweni kambe ri kombisa leswaku emiehleketweni ya yena Claire **a a nga swi lavi** ku ya exikolweni.

Eka xivulwa xa b.va boxa leswaku riengeteri *intentionally* (**hi ku va a swi kunguhatile**) ri kombisa ku va timhaka ti huma emiehleketweni ya yena Oedipus loko a ya teka Jocasta ku va nsati wa yena. Hileswaku u tirhisile miehleketo loko a kunguhata timhaka ta yena. Kasi eka xivulwa xa c. va hlamusela leswaku maengeteri ma kongomisa eka riendli. Lero maengeteri lama kongomisaka eka maendli ma tumbuluka eka maendli ku ya hileswi ma vulaka swona. Va tlhela va paluxa leswaku eka riendli rin'we ku nga huma maengeteri mambirhi manharhu ku ya hi swivumbeko swa maengeteri ma kona. Ku yisa emahlweni, mhaka yin'wana leyi va yi khumbaka i ya maengeteri lama kongomisaka eka xiendleko. Van'watindzimi (ibid) va kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma engetela xivulwahava hinkwaxo ku nga ri xiendleko ntsena. Ku humesela mhaka leyi erivaleni, Huddleston na Pullum (2012: 3) va nyika xikombiso lexi landzelaka: a. *Foolishly, I opened the door when I smelled smoke.* (**Hi ndlela ya vuphukuphuku, ndzi pfurile rivanti loko ndzi twile ku nuhwa ka musu.**) Kasi Maienborn na Schafer (2010: 5) vona va nyika xikombiso lexi landzelaka: b. *Rudely, Claire greeted the queen.* (**Hi ndlela yo pfumala nxiximo kumbe nhlonipho, Claire u xewetile Nkosikazi.**) Loko swi hlamuseriwa, eka xivulwa xa a. **vuphukuphuku** a hi maendlelo kambe i xiendleko xa ku va munhu a pfula rivanti laha ku nga na nkoteko wa ku va ku ri na ndzilo. Leswi swi nga endla na leswaku na yena a hetelela a tshwa a vaviseka. Kasi eka xivulwa xa b. va ri xiendleko xa ku va Claire a xeweta Nkosikazi swi komba **ku pfumala nhlonipho** ka Claire, ku nga ri maendlelo ma yena, naswona riendli *rudely* (**ku pfumala nhlonipho**) ri tirha tanihi xivulwahava xa riengeteri leri kongomisaka eka nhlokomhaka. Nkambisiso lowu wu na nkoka ngopfu eka ndzavisiso lowu, hikuva wu pfuna mulavisisi loko a ya nyika tinhlamuselo ta maengeteri hi ku kongomisa eka nhlokomhaka.

2.4 Milavisiso ya maengeteri lama kongomisaka eka vonelo ra muvulavuri

Loko hi ya emahlweni van'watindzimi vo tanihi Maienborn na Schafer (2010) na Corcu (2003) va khumba mhaka ya maengeteri lama kongomisaka eka muvulavuri. Hileswaku, hilama humelerisaka vonelo ra yena ku ya hi leswi nga le ku humeleleni.

Maienborn na Schafer (2010: 6) va nyika ni swikombiso leswi landzelaka: a. *Peter arrogantly/idiotically put his love letters on the net.* (**Hi ku tinyungubyisa / hi vuphukuphuku Peter u nghanisile mapapila ma yena ma swa rirhandzu eka nete.**) Corcu (2003: 5) b. *You must study much harder.* (U fanela ku hlaya ngopfu.) c. *You absolutely, certainly, surely, must study much harder.* (**U fanela, hakunenene, hi ntiyiso u hlaya ngopfu.**) Eka nhlamuselo ya vona, eka xivulwa xa a. muvulavuri u nyika vonelo ra yena loko a ahlula Peter tanihi muendli ku va munhu wa manyunyu kumbe munhu wo **pfumala vutlhari** loko a ya veka mapapila ma yena ma swa rirhandzu eka nete. Eka xivulwa xa b. va kombisa leswaku maengeteri ma kongomisa eka vonelo ra muvulavuri ku ya hi vutivi bya yena, ku ya hi leswi languteriwaka loko munhu a fanela a humelela hi tlhelo ra dyondzo. Hileswaku swa boha ku va ku hlayiwa ngopfu loko munhu *a fanela a humelela hi tlhelo ra dyondzo.* Na loko mudyondzi a nga tikarhati hi ku **hlaya ngopfu** a nga ka a nga humeleli eka timhaka ta dyondzo.

Mhaka yin'wana leyi va yi khumbaka i ya leswaku muvulavuri a nga tlhela a tirhisa maengeteri ma nkanakano lama landzelaka: *perharps* (**kumbexana**), *maybe* (**kumbe**) na maengeteri ma ntshembo xikombiso *certainly* (**hakunenene**), *sure* (**hi ntiyiso**), *fortunately* (**hi nkateko**), *probably*, (**kumbexana**), *can* (**nga**) ni man'wana ni man'wana. Van'watindzimi (ibid) va vula leswaku eka maengeteri ma muxaka lowu timhaka ti humelerisiwa hi vonelo, vutivi kumbe leswi muvulavuri a kholwaka swona eka mahanyelo ma siku na siku ku ya hi leswi humelelaka eka xivulwa. Nkambisiso lowu wu na xiave eka ndzavisiso lowu hikuva mulavisisi u ya nyika tinhlamuselo na vulongoloxamarito eka ndzavisiso wa yena.

Eka mhaka ya maengeteri ma nkambisiso, van'watindzimi vo fana na Maienborn na Schafer (2010) na Huddleston na Pullum (2012) va vula leswaku maengeteri ma nkambisiso (*evaluative adverbials*) na wona ma kongomisa eka vonelo ra muvulavuri ku ya hi leswi hlamoseriwaka eka xivulwa. Ku humesela mhaka leyi erivaleni va nyika swikombiso leswi landzeka: *luckily for you* (**hi nkateko eka wena**), *ironically* (**hi xikovolelo**), *happily* (**hi ku tsaka**), *fortunately* (**hi nkateko**), *sadly* (**hi ku tsana**), *ominously* (**hinkwako**) ni man'wana ni man'wana. Maienborn na Schafer (2010: 7) va nyika xikombiso lexi landzelaka: *Fortunately/unfortunately/surprisingly, Peter is Back in Australia.* (**Nkateko wa kona/khombo ra kona/Lexi hlamarisaka, Peter u tlhelerile eAustraliya**). Van'watindzimi lava boxiweke laha henhla va kombisa mhaka ya leswaku eka nkambisiso ku humelela swilo leswi kanetanaka hi tlhelo ra leswinene

na leswo biha. Xiphemu lexi xi pfuna mulavisisi loko a hlamusela hi ta maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka na muvulavuri eka tinhlamuselo na vulongoloxamarito eka ndzavisiso wa yena.

Ku humesela mhaka ya maengeteri ma nkumbetelo erivaleni, van'watindzimi vo tanihi Corcu (2003), Maienborn na Schafer (2010), Nada (2012), Delfitto (2007) na Huddleston na Pullum (2012) va vula leswaku maengeteri ma nkumbetelo ma kongomisa eka timhaka ta nkoteko (possibility adverbs) xikombiso, *possibly* (**hi nkoteko/swi nga endleka**), *conceivably* (**swa koteka**), *presumably* (**swi nga endleka/swa tikomba**); *assertion/confidence* (**xitshembo**) xikombiso *certainly* (**hakunenenene**), *obviously* (**hi le rivaleni**), *surely* (**hi ntiyiso**), *definitely* (**a swi kanakanisi**), *abusolutely* (**hi ku hetiseka**), *unfortunately* (**hi kombo ra kona**), *fortunately* (**hi nkateko wa kona**); Non-assertion/weak-confidence (**nkanakano**) xikombiso, *perharps* (**kumbexana**), *maybe* (**kumbe**), *probably* (**kumbe**), I guess (**kumbe /ndza bvumba/vhumba/kumbetela**). Ku humesela mhaka leyi erivaleni Nada (2012: 231) u tirhisa swivulwa leswi landzelaka: a. *John may/might sing tomorrow in the concert* (**John a nga yimbelela mundzuku ekhonsatini.**) b.(ibid: 2) *Fortunately, Bill always lives in nice places.* (**Nkateko hi leswaku, Bill mikarhi hinkwayo u tshama eka tindhawu leto saseka.**) Van'watindzimi lava boxiweke laha henhla va hlamusela leswaku riengeteri **a nga** ri kombisa ku kanakana, hileswaku swi nga endleka ku va John a yimbelela kumbe a nga yimbeleli, kasi **nkateko** ri kombisa leswaku ku va Bill a tshama eka tindhawu **leto saseka** a swi vuyerisa hi tlhelo ra yena Bill ku ya hi vonelo ra muvulavuri. Van'watindzimi (ibid) va tshikilela mhaka ya leswaku timhaka ti humelerisiwa hi vonelo ra muvulavuri ku ya hi vutivi bya yena na leswi a kholwaka eka swona.

Mhaka yin'wana leyi van'wana vo tanihi Corcu (2003) na Nada (2012) va taka na yona i ya maengeteri ma mapfunariendli mo tanihi *must* (**fanela**), *should* (**fana**), *have/have got* (**boheka**), *got to*, *ought to* (**sindzisa ku**), *need to* (**fanela ku**), *bound to* (**swi nga endleka**), *compulsory* (**swa boha**), *necessary* (**swa laveka**), *obligatory* (**swa boha**) ni swin'wana ni swin'wana. Ku humesela mhaka leyi erivaleni Corcu (2003: 5) u tirhisa xikombiso lexi landzelaka: a. *The preserve must absolutely be cooked well. Otherwise, it 'll go bad soon.* *deontic* (**Swakudya swi fanela swi swekiwa swi vupfa kahle ngopfu. Hikuva swi nga ta bola ku nga ri khale.**) Ku ya hi Corcu, muvulavuri wa tikomba ku va na ntshembo wa leswaku loko swakudya swi swekiwa kahle swa

hlayiseka nkarhi wo leha handle ka ku va swi nga swekiwangi kahle, swi nga hatlisa swi bola ku nga ri khale. Naswona ku bola i nchumu lowu bohaka eka swakudya leswi nga swekiwangiki kahle.

Mhaka yin'wana leyi nga vuriwa hi van'watindzimi, Maienborn na Schafer (2010) na Huddleston na Pullum (2012) i mhaka ya maengeteri ma xiendlombulavulo. Laha va hlamuselaka leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma kongomisa eka matitwelo kumbe vonelo ra muvulavuri. Maienborn na Schafer (2010: 6) va nyika xikombiso lexi: a. *Honestly/ frankly, I have no idea what you are talking about. (hi ku vula ntiyiso a ndzi swi tivi leswi u nga ku swi vulavuleni.)* b. *Briefly Peter did not manage to convince her. (Hi ku komisa, Peter a nga humelelangi ku khorwisa nhwanyana.)* c. *Briefly, my talk is about adjuncts. (Hi ku komisa, bulo ra mina ri kongomisa eka swilandzelandzhaku.) frankly (hi le rivaleni), briefly (hi komiso), confidently (hi vutitshembī), Honestly speaking (hi ku vula ntiyiso)* ni swin'wana ni swin'wana. Eka nhlamuselo ya vona, riengeteri **hi ku komisa** ri vula xiyimo xa mbulavulo leswaku mbulavulo wu kongomisa eka yini ntsena ku nga ri ku hlamusela hi vuenti. Va tlhela va boxa leswaku, maengeteri ma muxaka lowu, ma nga tirhisiwa loko munhu a khumbekile tanihi *sincerely apologize (hi xiheri ndzi kombela ku rivaleriwa)*.

Ku humesela nhlamuselo ya vona erivaleni, va boxa leswaku maengeteri ma xiendlombulavulo ma nga tlhela ma kongomisa eka swivutiso hambu ku ri nhlamulo. Huddleston na Pullum (2012: 9) va nyika swikombiso leswi landzelaka: a. *Frankly, who cares? (Kahlekahle, i mani la karhatekaka).* b. *Frankly, what do you think are our chances? (Kahlekahle, hi ta vuyeriwa naa?/ Kambe u ehleketa leswaku hi ta kuma yini?).* Eka nhlamuselo ya vona, eka xivulwa xa a. muvulavuri u lava ku humesela timhaka erivaleni leswaku ku hava munhu loyi a karhatekaka loko a vutisa xivutiso lexi xo pfumala nhlamulo. Kasi eka xivulwa xa b. muvutisi kumbe muvulavuri u lava nhlamulo leyi kombisaka leswaku va ta **vuyeriwa njhani**. Hi nga vula leswaku nkambisiso wa maengeteri lama kongomisaka eka muvulavuri wu na nkoka eka ndzavisiso lowu hikuva wu pfuna mulavisisi eka tinhlamuselo ta maengeteri.

2.5 Milavisiso ya maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka

Loko swi ta eka timhaka ta maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka, van'watindzimi, Gutierrez-Rexach (2013), Delfitto (2007), Xydopoulos (1991) na

Maienborn na Schafer (2010) va kombisa leswaku eka xiphemu xa muendli maengeteri a ma pfumeli ku tirha ni michumu yo ka yi nga hanyi tanihi tinhlokomhaka, hikuva xivulwa xi ta va xi nga ha twali. Gutierrez-Rexach (2013: 609) u nyika xikombiso lexi landzelaka: *The ball {deliberately/ carefully/cruelly} rolled down the hill.* (**Bolo yi khunguluka hi ku tinyiketa / hi vukheta, hi tihanyi ehansi ka ntshava.**) Gutierrez-Rexach u kombisa leswaku bolo, a hi nchumu lowu hanyaka naswona ri nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo ku nga ri muendli. Hikokwalaho a swi twali ku va bolo yi tinyiketa ku endla nchumu yi khunguluka hi vukheta hambu ku va yi khunguluka hi tihanyi, hikuva a yi na miehleketo tanihi nchumu lowu hanyaka, handle ka ku va muendli a raha bolo hi mukhuva lowu boxiweke.

Eka mhaka ya michumu leyi hanyaka, maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka ma hambana ku ya hi tinhlamuselo leti nyikiwaka hi thiyori ya thitha to tanihi muendli, muvabyi na mutwisiwakuvava. Ku humesela mhaka leyi erivaleni Gutierrez-Rexach (2013: 609) u nyika swikombiso leswi landzelaka: a. *The police deliberately arrested Mary.* (**Phorisa hi ku tiyimisela ri khomile Mary**). b. *Mary deliberately was arrested by the police.* (**Mary hi ku tivangela timhaka u khomiwile hi phorisa.**) c. *John clumsily dropped his cup of coffee.* (**John hi vupfendze u wisile komichi ya kofi.**) Kasi Xydopoulos (1991: 393) u nyika xikombiso lexi landzelaka: d. *John truthfully answered the call.* (**John hi endlelo ra ku tshembeka u hlamurile mbitano /riqingho.** / John u amukerile riqingho **hi ku tshembeka.**) Gutierrez-Rexach u hlamusela leswaku, eka xivulwa xa (a), riengeteri ra **ku tiyimisela** ri kongomisa eka nhlokomhaka ku nga Phorisa tanihi muendli, hikuva hi yena a nga endla ntirho wa ku khoma Mary. Eka xivulwa xa (b), Mary u endlile swo karhi hi xikongomelo xa ku va a khomiwa hi phorisa. Naswona muendli i phorisa, hikuva hi yena a nga ya khoma Mary. Eka xivulwa xa c. Gutierrez-Rexach u ri riengeteri **hi vupfendze** ri nga vula leswaku John u endlile **swa vusopfa** loko a wisa komichi ya kofi, kumbe ku nga va mhaka ya leswaku endlelo ra yena ri kombisa **futa**. Kasi eka xivulwa xa d. Xydopoulos u paluxa mhaka ya leswaku **vutshembeki** byi huma embilwini ya munhu naswona endlelo ra John tanihi nhlokomhaka ri kombisa ku va a **vurile ntiyiso** loko a amukela riqingho. Van'watindimi (ibid) va vula leswaku maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka ma humelerisa swihlawulekisi swa vumunhu ku ya hi leswi a nga ku endleni, nakambe ma hambana ku ya hi tinhlamuselo.

Hi ku katsakanya, van'watindzimi (ibid) va paluxa leswaku maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka ma tirha hi michumu leyi hanyaka, leyi nga na miehleketo kasi michumu leyi nga riki na miehleketo yi tirha hi ku lawuriwa [+ human control]. Ntirho lowu wu pfuneta mulavisisi eka ndzavisiso wa yena eka nkambisiso wa tinhlamuselo ta maengeteri.

2.6 Milavisiso leyi kongomisaka eka maengeteri ma xitiko, maengeteri ma mahlanganisi, maengeteri ma xiyimo, maengeteri ma ntalo, maengeteri ma swivutiso, maengeteri ma swivangelo, maengeteri ma xikongomelo na maengeteri ma hakelo

Ku tlhela ku va ni mhaka ya swilandzelandzhaku swa maengeteri laha van'watindzimi, Huddleston na Pullum (2012), Maienborn na Schafer (2010) na Delfitto (2007) va khumbaka mhaka ya maengeteri ma xitiko. Loko swi ta eka mhaka leyi, van'watindzimi, (ibid) va vula leswaku maengeteri lama kongomisaka eka xitiko ma paluxa mhaka ya vuswikoti, nyiko kumbe tshamelo ra nchumu wo karhi. Ku humesela mhaka leyi erivaleni, ku nyikiwile swikombiso leswi landzelaka: a. *Musically, John was brilliant. (Eka vuyimbeleri, John a a ri na vutlhari.)* b. *Politically, he is as good as dead. (Hi tlhelo ra swa tipolitiki, a nga na vuswikoti /a nga pfuni nchumu)* c. *Botanically, a tomato is a fruit. (Hi tlhelo ra swimilana, tamatisi i muhandzu.)* Eka xivulwa xa a. va hlamusela leswaku hi tlhelo ra vuswikoti John a a ri na vuswikoti **eka vuyimbeleri**. Eka xivulwa xa b. va ri wanuna loyi u tikomba a nga swi koti ku gingirika **eka timhaka ta swa tipolitiki**, swo fana na ku va a nga ri eka swona. Kasi eka xivulwa xa c. va hlamusela leswaku, loko ku avanyisiwa swilo, tamatisi ri wela **ehansi ka swimilana** leswi hi nyikaka mihandzu. Ku ya hi swikombiso leswi, maengeteri ya muxaka lowu ma kongomisa eka mitlawa leyi avanyisaka swilo. Nkambisiso lowu a hi nga wu tirhisi eka ndzavisiso lowu.

Mhaka yin'wana leyi van'watindzimi vo tanihi Huddleston na Pullum (2012) va yi kombisaka, i ya ku va mahlanganisi ma tirha tanihi swilandzelandzhaku swa maengeteri. Va kombisa leswaku mahlanganisi ma tirha ku hlanganisa swivulwahava, swivulwana, swivulwankatsano na swivulwahosi hambi ku ri swivulwa swo karhi leswaku xivulwa xi twala kahle. Leswi swi fambelana na tinxaka ta swivulwa na leswi

tekeriwaka enhlokweni. Ku nyikiwa swikombiso leswi landzelaka: *also (ni yenavu), either (hambi), instead (ematshan'wini), secondly (tlhandlamakambirhi), alternatively (hi ku lombetana/cincacincana), finally (eku hetiseleni), meanwhile (ka sweswi), similarly (ku fana ni), beside (ehandle ka), firstly (xosungula), moreover (nakambe), thus (kutani), conversely (hi tlhelo rin'wana), however (hambiloko), rather (swa antswa), too (naswona/ku tlula mpimo), nevertheless (kambe), nonetheless (ku kala), still (kambe), though (hambi), yet (kambe), anyway (hambiswiritano), otherwise (hi mukhuva wun'wana), then (kutani)* ni man'wana ni man'wana. Nkambisiso lowu wu ni swo tala leswi yelanaka ni ndzavisiso lowu nga ku lavisisiweni, hikuva wu ya pfuna mulavisisi eka tinhlamuselo ta maengeteri tanihi le ka maengeteri ma nkanakano, maengeteri ma ntalo, maengeteri lama kongomisaka eka movulavuri na maengeteri ma nkarhi lama eka wona hi kumaka matirhelo mo yelana ni matirhelo ma mahlanganisi eka xivulwa.

Eka maengeteri ma xiyimo (*conditionals*), van'watindzimi vo tanihi Huddleston na Pullum (2012) va nyika swikombiso leswi landzelaka: *if (loko), given that (loko ku ri), provided (loko ku ni), unless (loko ku va), lest be (loko swi endla), if possible (loko swi koteka), whoever (mani na mani), Whatever (swin'wana na swin'wana), wherever (kun'wana na kun'wana), whenever (mikarhi hinkwayo), whichever (xin'wana na xin'wana), whether (wihi/xihi/loko), however (hambiloko), Independently (hi ku tiyimela), irrespective (hambiloko), regardless (hambi), no matter (hambi)* ni man'wana ni man'wana. Van'watindzimi (ibid) va tlhela va hlamusela leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma khumba swiyimo leswi bohaka na swiyimo leswi kotekaka. Hileswaku ku nga va xin'wana na xin'wana lexi vuriwaka hi vanhu lexi nga vaka xo biha hambu ku ri lexinene. Nkambisiso lowu wu ni xiave eka ndzavisiso lowu mulavisisi a nga le ku lavisiseni ka wona, hikokwalaho wu ta pfuna eka tinhlamuselo ta maengeteri.

Mhaka yin'wana leyi nga boxiwa hi van'watindzimi vo tanihi Huddleston na Pullum (2012) hileswaku, ku ni vuxaka exikarhi ka maengeteri ma xivangelo, maengeteri ma xikongomelo na maengeteri lama kongomisaka eka hakelo kumbe swihumelelwa. Ku nyikiwa swikombiso leswi landzelaka: *because (hikuva), since (mpfhuka), as (ku kota/ ku kotisa/ swa nga hi loko/ tanihiloko), for (hikwalaho ka), accordingly (ku ya hi mhaka yoleyo) consequently (tanihi hakelo), hence (nakona), therefore (hikokwalaho), so (leswaku), thus (kwalaho)* ni man'wana ni man'wana. Ku yisa

emahlweni, Huddleston na Pullum (2012: 5) va nyika xikombiso lexi landzelaka: a. *open the wine to let it breathe/ in order that it can breathe/so that it can breathe.* (**Pfula vhinyo leswaku/kutani/hileswaku/ khuvi ri huma/ yi hefemula/hluta**). Van'watindzimi (ibid) va paluxa leswaku rito yini? Ri nga tirhisiwa ku kuma swivangelo, swikongomelo na hakelo yo karhi. Nakambe eka nhlamuselo ya vona, ku ya hi xivulwa lexi nga laha henhla, xikongomelo xa ku pfula vhinyo na xivangelo xa ku va vhinyo yi pfuriwa hambu ku ri leswi nga ta endleka loko vhinyo yi pfuriwa i ku va khuvi yi huma. Nkambisiso lowu wu ta tirhisiwa hi mulavisisi loko a ya nyika tinhlamuselo ta maengeteri eka ndzavisiso wa yena.

Mhaka yin'wana leyi nga boxiwa hi van'watindzimi vo fana na Maienborn na Schafer (2010), Huddleston na Pullum (2012), Rathert (2003), Potsdam (2014) yi kongomisa eka maengeteri ma ntalo. Van'watindzimi (ibid) va boxa mhaka ya ku va maengeteri ma muxaka lowu ma kongomisa eka mikarhi ya xitalo kumbe leswi talaka ku humelela hambu ku ri mpimo wa swilo, vuenti, ntsengo, vukulu na ntikiso/matimba/ntamu. Va ri hakanyingi ku tirha maengeteri mo tanihi lama landzelaka: swonghasi, kan'we, ka dzana, ngopfu, kutsongo, switsongo, ntsena ni man'wana ni man'wana. Swin'wana swikombiso leswi va swi nyikaka hileswi landzelaka: *many (swo tala), very much (swinene ngopfu), totally (ku tlula mpimo, rather (swa antswa), a little bit (katsongo nyana), at all (na kan'we), almost (kusuhi ni /kutsongo/ ku lava ku), enough to (hi ku ringana na /swi ringane ku), merely (ntsena), hardly (swa tika/hi ku nonon'hwa), scarcely (mpfumaleko/ku kayivela), simply (hi ku olova)* ni swin'wana ni swin'wana. Maienborn na Schafer (2010: 11) va nyika swikombiso leswi landzelaka: a. *They often/seldom/ frequently/ never/ usually carried out his orders.* (**Mikarhi yin'wana / hi mikarhi leyi nga taliki ku humelela / hi mikarhi yo tala va endla leswi a va leriseke / A va zi va landzelela swileriso swa yena/Va tshama va landzelela swileriso swa yena.**) b. *They therefore/thus/notwithstanding became congenial companions.* (**Hi mhaka yoleyo/naswona / hambiswiritano va vile vanghana lavanene**) c. *Lochnan loves her very much/ deeply.* (**Lochnan u rhandza wansati swinene/ ngopfu**) Van'watindzimi (ibid) va tlhela va boxa leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka maengeteri ma ntalo na maengeteri ma mpimo.

Mhaka yin'wana leyi van'watindzimi, (ibid) va yi paluxaka eka maengeteri ma ntalo "quantificational- adverbs", hileswaku riengeteri 'nkarhi hinkwawo' (always) ri simekiwile eka nkarhi lowu nga riki na mpimo kasi riengeteri 'too' ri hlamusela timhaka

ku suka eka mikarhi leyi nga hela ku ya eka mikarhi ya sweswi hambi ku ri eka nkarhi wa tshamelo. Swikombiso swin'wana leswi humelerisaka mhaka ya maengeteri ma ntalo erivaleni swi nyikiwile hi Rathert (2003: 11) hi ndlela leyi landzelaka: a. *Charly ran three times until three.* (**Charly u tsutsumile kanharhu ku fikela awara ya nharhu.**) b. *Charly will run until tomorrow* (**Charly u ta tsutsuma ku fikela mundzuku.**) (c). *Charly runs until tomorrow.* (**Charly wa tsutsuma ku fikela mundzuku.**) Ku ya hi Rathert, eka xivulwa xa a. ku humelerile swiindleko swinharhu laha Charly a nga tsutsuma ku kondza ku ba awara ya nharhu. Eka xivulwa xa (b), xi humelerisa timhaka ta mikarhi leyi taka leswaku Charly u ta sungula ku tsutsuma siku rolero muvulavuri a nga le ku vulavuleni ku **fika siku** ra mundzuku kasi xivulwa xa (c), xi kongomisa eka leswi nga le ku humeleleni na leswaku swi ta kala swi ya emahlweni **ku fikela** mundzuku.

Hi nga vula leswaku timhaka leti nga boxiwa ti ya pfuna mulavisisi ku hlawula maengeteri ma ntalo tanihi maengeteri lama kombisaka ntsengo hambi ku ri loko swilo swi tele na loko swi nga talangi. Nakambe hi nga tlhela hi boxa leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka maengeteri ma ntalo, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mpimo. Leswi swi ta pfuna mulavisisi eka ndzavisiso wa yena loko a nyika tinhlamuselo ta maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva. Mhaka yin'wana leyi boxiwaka hi van'watindzimi vo fana na Huddleston na Pullum (2012) na Delfitto (2007) yi hi mayelana na maengeteri ya mbutiso '*wh- words*'. Ku humesela mhaka leyi erivaleni, va nyika swikombiso leswi landzelaka: *how*(**njhani**), *how much* (**swi njhani**), *where* (**kwihl**), *when* (**rini**), *which* (**ncini**) na *why* (**hikwalaho ka yini**). Eka nhlamuselo ya vona va paluxa leswaku Rito '*njhanl*' ri kongomisa eka maendlelo, mukhuva, switirhisiwa na mpimo. Rito '*kwihl*', ri kongomisa eka vundhawu laha ku humelelaka swilo. Rito '*rini*', ri kongomisa eka nkarhi lowu timhaka ti humelelaka hawona, kasi xivulwahava '*hikwalaho ka yini*' xi kongomisa eka xivangelo xa ku endla swo karhi. Hambiswiritano, va ri marito lama hinkwawo ma lava nhlamulo yo karhi. Nkambisiso lowu wu ta va ni xiave eka ndzavisiso lowu hikuva wu ta pfuna mulavisisi eka tinhlamuselo ta maengeteri hi ku angarhela.

2.7 Milavisiso ya vulongoloxamarito bya maengeteri

Loko swi ta eka mhaka ya vulongoloxamarito, van'watindzimi vo tanihi Aurnague (1991), Gutierrez-Rexach (2013), Huddleston na Pullum (2012), Potsdam (2014),

Nada (2012), Xydopoulos (1991), Delfitto (2007) na McGarrity (2015) va nyika miehleketo yo hambanahambana. Van'wana va vula leswaku maengeteri ma nga tshama eka vundhawu lebyi ringanaka vunharhu, van'wana va hlavutela vundhawu bya mune, van'wana va paluxa leswaku ku ni vundhawu bya ntlhanu, kasi van'wana va boxa vundhawu lebyi ringanaka nkombo.

Mhaka leyikulu leyi van'watindzimi, (ibid) va yi paluxaka yi khumba vulongoloxamarito lebyi tirhisiwaka ngopfu ku nga lebyi bya SVO (nhlokomhaka, riendli na xiendliwa.) Xydopoulos (1991: 380) u nyika xikombiso a. *John solved the problem. (John u lulamisile xiphiso)*. Xivulwa xa a. xi kombisa nhlokomhaka ku nga John (S), lulamisile ku nga riendli (V) na xiphiso ku nga xiendliwa (O). (ibid) b. (ADV) O JANIS (ADV) elise (ADV) tin Askis (ADV). ((Rieng) John (Rieng) u lulamisile (Rieng) xiphiso (Rieng)). Ku ya hi Xydopoulos, eka xikombiso xa b. ku hlamuseriwa mhaka ya leswaku eka xivulwa xa a. hi kuma tindhawu ta maengeteri leti ringanaka mune tanihi leswi kombisiweke laha henhla. Xydopoulos u ri eka xivulwa xa a. ku nga tirha maengeteri ma mukhuva lama landzelaka: easily (*hi ku olova*), perfectly (*hi ku hetiseka*), cleverly (*hi ndlela ya vutlhari*), clumsily (*hi ndlela ya vusopfa*), reluctantly (*hi ku kunguvanyeka*), beautifully (*swi sasekile*), nicely/beautifully (*kahle*), badly (*hi ku biha ngopfu*), quietly (*miyerile*), purposefully (*hi xikongomelo*), correctly (*swi lulamile*) ni man'wana ni man'wana.

Ku yisa emahlweni, van'watindzimi lava boxiweke la henhla va seketela xivumbeko xa SVO ehandle ka swin'wana swo tanihi VSO, OVS eka swivulwa. Mhaka yin'wana leyi va yi paluxaka i ya vundhawu na nhlayo ya maengeteri eka xivulwa. Nakambe va boxa leswaku maengeteri ma pfumela ku tirha hi vunyingi na ku landzelelana eka xivulwa. Hileswaku, maengeteri ma mukhuva ma pfumela ku engetela eka maengeteri man'wana. Maienborn na Schafer (2010: 3) va nyika xikombiso lexi a. *He drives extremely/too/very fast. (Wa chayela ku tlula mpimo/ngopfu/swinene hi ku hatlisa.)* Hambiswiritano va boxa leswaku a hi mikarhi hinkwayo laha maengeteri ma mpimo ma tirhaka hi ku landzelelana. Van'watindzimi (ibid) va nyika nhlamuselo ya leswaku, vundhawu bya vumune byi kumeka endzhaku ka xiendliwa ku nga emakumu ka xivulwa, vundhawu bya vunharhu byi kumeka endzhaku ka riendli, vundhawu bya vumbirhi byi kumeka endzhaku ka nhlokomhaka, kasi eka vundhawu bya le masungulweni, i agumente ya le handle laha byi rhangelaka nhlokomhaka. Ku humesela mhaka leyi erivaleni, Xydopoulos (1991: 380) u nyika xikombiso lexi

landzelaka: *John solved the problem. (John u ololoxile xihoxo.)* U tlhela a vula leswaku loko ku ngenisiwa riengeteri *hi vutlhari* eka xivulwa lexi nga laha henhla ku humelela tinhlamuselo to hambanahambana ku ya hi vundhawu bya riengeteri.

Eka vundhawu bya le masungulweni (ibid) u nyika xikombiso lexi landzelaka: *Cleverly John solved the problem. (Hi ndlela ya vutlhari John u ololoxile xihoxo).* Loko swi hlamuseriwa, ndhawu leyi a yi tolovelekangi eka matirhelo ma maengeteri, kambe xivulwa xi tama xa ha vulavula. Ku hlamusela mhaka leyi, Xydopoulos u kombisa leswaku, xiendleko xa ku lunghisa timhaka xi kongomisa eka ku va John a endla swo karhi ku nga magoza ya ku cinca xiyimo xo biha ku ya fikelela laha timhaka ti va ka ti tshamisekile.

Loko swi ta eka vundhawu bya vumbirhi, van'watindzimi, (ibid) va paluxa leswaku riengeteri ri tshama endzhaku ka nhlokomhaka laha ri kongomisaka kona. Ndhawu leyi a yi tolovelekangi hambileswi yi tirhisiwaka. Xydopoulos (1991: 380) u nyikiwa xikombiso lexi landzelaka: *John cleverly solved the problem. (John u endlile hi vutlhari loko a lulamisa xiphiko/xirhalanganya.)* Eka nhlamuselo ya yena, Xydopoulos u ri xivulwa lexi xi humelerisa mhaka ya leswaku John u tirhile hi vukheta ku endla migingiriko yo karhi hi xikongomelo xa ku lunghisa xihoxo. Ku yisa emahlweni u hlamusela leswaku, riengeteri '*hi vutlhari*' ri nga tirha ri karhi ri kongomisa eka nhlokomhaka (wide scope) kumbe nhlokomhaka (subject - oriented reading) kumbe ri kongomisa eka mukhuva (narrow scope). Nakambe u vula leswaku tanihileswi vundhawu bya vumbirhi byi taka endzhaku ka nhlokomhaka, vundhawu lebyi byi kongomisaka eka xiendleko (event reading) hikuva riengeteri ri humelerisa maendlekelo ya timhaka. Eka vundhawu bya vunharhu, riengeteri ra mukhuva ri tshama endzhaku ka riendli, Xydopoulos (1991: 384) *Mary put the dish reluctantly in the dishwasher. (Mary u ngenisile ndyelo hi katsongokatsongo ematini.)* Mutsari u ri xivulwahava xa riengeteri *hi katsongokatsongo* ri kongomisa eka maendlelo ya Mary loko a ngenisa ndyelo ematini.

Eka vundhawu bya vumune van'watindzimi, Xydopoulos (1991: 385) na Delfitto (2007: 99) va nyika swikombiso swo fana leswi landzelaka a. *John knocked on the door intentionally twice. (John u gongondzile enyangweni hi vomu kambirhi.)* b. *John knocked on the door twice intentionally. (John u gongondzile enyangweni ka mbirhi hi vomu.)* Eka xivulwa xa a. va hlamusela leswaku ku vile na mikarhi yo

hambana leyi ringanaka mimbirhi laha ku gongondziweke enyangweni kambe riengeteri kambirhi ri tshikilela eka mhaka ya ku va ku gongodziwa hi vomu kumbe hi ku tiendlisa hikwalaho ka xikongomelo. Kasi eka xivulwa xa b. va ri ku kombisiwa leswaku hi nkarhi wun'we/wolowo ku gongondziwile kambirhi kasi rito 'vomu' ri tshikilela mhaka ya nhlayo ya ku gongondziwa ku nga kambirhi. Mhaka yin'wana leyi nga boxiwangiki hi vatsari vo tala i mhaka ya leswaku maengeteri ma nga tshama eka vundhawu lebyi ringanaka ntlhanu eswivulweni leyi nga boxiwa hi McGarrity (2015) ntsena. McGarrity u hambana na van'wana loko a boxa mhaka ya leswaku eka vundhawu bya mune, riengeteri ri rhangela riendlikulu. McGarrity (2015:18) u nyika xikombiso lexi landzelaka: *We might have begrudgingly eaten spinach.* (**Hi nga va hi tsakile ku dya xipinachi**). Ku ya hi xivulwa lexi nga laha henhla, u vula leswaku vundhawu bya vuntlhanu byi ta va emakumu ka xuvulwa. Ku yisa emahlweni, McGarrity (2015) u boxa mhaka ya leswaku eka maengeteri lama kongomisaka eka mukhuva, loko riengeteri ri tshama eka vundhawu bya masungulo na vundhawu bya vumbirhi xivulwa xi ta va xi nga ha vulavuli. Yena u hlamusela leswaku maengeteri ma tirha kahle eka vundhawu bya vunharhu, bya vumune ni le ka vuntlhanu. Ku humesela mhaka leyi erivaleni, McGarrity (2015: 21) u nyika xikombiso lexi landzelaka: **1 the boy 2 has 3 been 4 petting the dog 5. (1 mufana 2 a 3 a ri 4 ku bambateleni ka mbyana 5).** Ku hlamusela mhaka leyi, u tirhisa riengeteri **hikatsongokatsongo** "gently". Eka xikombiso lexi nga laha henhla, u ri maengeteri ma mukhuva ma tirha kahle eka vundhawu bya **3, 4 na 5** kasi vundhawu bya **1 na 2 a** ma tirhi kahle, nakona swivulwa swa muxaka lowu swi ta va swi nga tshamisekangi.

Eka mhaka ya maengeteri ma leswi nga le miehleketweni, McGarrity u vula leswaku ma tshama eka vundhawu bya **1 na 2** tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka: (McGarrity 2015: 26) a. *unfortunately, the boy has been petting the dog. 'attitude'.* (**Khombo ra kona mufana a a ri ku bambateleni ka mbyana**). (**swi nga le miehleketweni**) b. *The boy unfortunately has been petting the dog.* (**Mufana khombo ra kona a a ri ku bambateleni ka mbyana**). Eka swivulwa leswimbirhi, McGarrity u vula leswaku maengeteri ma kongomisa eka vonelo ra muvulavuri eka leswi nga endlwa hi mufana tanihi nhlokomhaka loko a bambatela mbyana. Hikokwalaho u ri maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka ma teka vundhawu bya 1, 2 na 3 eswivulweni. Hi ku kongomisa eka maengeteri ma mukhuva van'watindzimi, (ibid) va boxa leswaku loko riengeteri ri teka vundhawu bya le makumu ka xivulwa hi kuma

nhlamuselo ya magoza kumbe mukhuva, hikuva riengeteri ri ta va ri kongomisile eka maendlelo ntsena. Nakambe va vula leswaku, riengeteri leri kongomisaka eka nhlokomhaka ri teka vundhawu bya le henhla, kasi loko ri kongomisa eka mukhuva ri tlhela ri teka vundhawu bya le hansi.

Ku yisa emahlweni, van'watindzimi lava boxiweke laha henhla va paluxa leswaku maengeteri ma swivutiso ma nga tshama emasunguleni, exikarhi hambu ku ri emakumu ka xivulwa. Riengeteri ra ntalo ri pfumela ku tshama eximatsini ntsena, kasi riengeteri ra nkumbetelo ri tala ku tshama eka masungulo ya xivulwa kumbe ku landza rihlanganisi ra swivulwahava. Va ri hakanyingi maengeteri ma tshama exineneni hambu ku ri eximatsini, ku ya hi leswi ma vulaka swona. Nakambe va paluxa mhaka ya leswaku maengeteri lama humelerisaka mpimo ma kumeka eka vundhawu bya le masungulweni na le makumu, kasi maengeteri lama kongomisaka eka nkarhi ma nga teka ndhawu yin'wana ni yin'wana. Ku yisa emahlweni, va ri swihlawulekisi swa maengeteri ma mpimo i ku va ma tshama kusuhi ni riendli. Va tlhela va vula leswaku riengeteri ngopfu (a lot) a ri pfumeli ku nghena eka ndhawu ya 1 na 2.

Nkambisiso wa vulongoloxamarito wu na nkoka swinene eka ndzavisiso lowu, hikuva hi kumile leswaku maengeteri ma pfumela ku teka vundhawu bya vunharhu, vumune, vuntlhanu, vutsevu hambu ku ri vunkombo eswivulweni. Nakambe hi kumile leswaku vundhawu byo sungula na lebya vumbirhi byi khumba maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka. Kasi maengeteri lama kongomisaka eka mukhuva ma tshama eka vundhawu bya vunharhu, vumune na vundhawu bya vuntlhanu. Nkambisiso lowu wu na nkoka eka ndzavisiso lowu hikuva wu ta pfuna mulavisisi ku kuma vuxokoxoko mayelana na vulongoloxamarito bya maengeteri hi ku angarhela. Hikokwalaho hi ta kuma nkoka wa ndhawu yin'wana na yin'wana eswivulweni.

2.8 Milavisiso hi Thiyori ya Neo-Davidson na Thiyori ya semantically -based approach

Mhaka yin'wana leyi van'watindzimi, Maienborn na Schafer (2010), Alexeyenko (2015), Gutierrez-Rexach (2013) va yi paluxaka yi hi mayelana na Thiyori ya Neo Davidsoni leyi tirhanaka na tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi xiendleko eka xivulwa. Ku ya hi thiyori ya *Neo-Davidsoniani*, maengeteri ma humelerisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka swiphemu swa xivulwa na xiendleko ni tinhlamuselo to tanihi muendli kumbe mutwisiwakuvava. Ku humesela mhaka leyi erivaleni, Maienborn na Schafer

(2010: 10) va tirhisa xikombiso lexi andlariweke eka *A Standard Neo-Davidsonian logical form* eka xivulwa lexi landzelaka: a. Peter opened the box with a knife in the garage. (**Peter u pfurile bokisi hi mukwana egarajini**) b. $\exists e$ [OPEN(e)& AGENT (e, eter)&THEME(e,the box)&LOCATION(e,the garage)&INSTR(e, knife)] Ku ya hi thiyori ya Davidsoni eka xivulwa lexi nga laha henhla, Peter u nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a nga endla ntirho, bokisi tanihi nchumu lowu nga hanyiki, yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, mukwana wu nyikiwa nhlamuselo ya xitirhisiwa kasi garaji yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha timhaka ti endlekeke kona. Ku yisa emahlweni, Alexeyenko (2015: 203) u nyika nhlamuselo ya xiendleko eka xivulwa hi ndlela leyi landzelaka: a. *Brutus skillfully stabbed Caesar in the back.* (**Brutas hi vutlhari u tlhavile Khizara enhlaneni.**) Xivulwa lexi xi tlhantlhiwa hi ndlela leyi landzelaka:

$\exists e$ Stab (e) & past (e)& agent (b) (e)& patient (c) (e) &skillful (e) in- the-back(e)]

(tlhava, nkarhi lowu nga hundza, muendli, mutwisiwakuvava, hi ndlela ya vutlhari, enhlaneni)

Ku tiyisisa mhaka leyi, Gutierrez-Rexach (2013: 608) u nyika xikombiso lexi landzelaka:

b. *A man walked slowly.* (Wanuna u fambile *hikatsongokatsongo*).

($\exists e \exists x$ [man (x) & walk (x,e) & slow (e)].

(Wanuna x famba x katsongo)

Ku ya hi thiyori ya Neo Davidsoni, mhaka yin'wana na yin'wana yi nyikiwa nhlamuselo ku ya hi vuxaka lebyi nga kona hi swiphemu swin'wana eka xiendleko. Nakona Alexeyenko u paluxa leswaku eka xivulwa xa a. xiendleko i ku tlhava, nkarhi hi lowu nga hundza, muendli i Brutus, mutwisiwakuvava i Khizara, maendlelo i ndlela ya vutlhari, kasi ndhawu kumbe xirho lexi nga tlhaviwa hi le nhlaneni. Eka xivulwa xa b. Gutierrez-Rexach u vula leswaku wanuna hi yena muendli la nga le ku fambeni ku nga xiendleko kasi hikatsongotsongo i riengeteri ra mukhuva. Nkambisiso lowu wu na xiave lexikulu eka ndzavisiso lowu hikuva mulavisisi u ta wu tirhisa tanihi thiyori leyi

nga tirhisiwa ku angarhela nkambisiso wa timhaka loko swi ta eka tinhlamuselo ta maengeteri.

Thiyori ya *semantically-based approach* yona yi kongomisa eka malongolokelo ma swilanzelandzhaku swa maengeteri lama humelerisaka swivulwa leswi nga na tinhlamuselo to ka ti nga twali kumbe to ka ti nga amukeleki. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Smit (2013:26) loko a ku:

...the semantically-based adjunction (SBA) explains ungrammatical/unacceptable linear ordering of adverbs.

Hi ku ya hi Smit (ibid), thiyori ya (SBA) yi kongomisa eka vulongoloxamarito bya maengeteri, hileswaku tinhlamuselo ti humelerisiwa hikwalaho ka tindhawu ta maengeteri. Na loko tindhawu ta maengeteri ti cinca eka xivulwa xolexo, tinhlamuselo ta hambana kumbe xivulwa xi va xi nga ha humelerisi nhlamuselo leyi twalaka.

2.9 Milavisiso ya maengeteri eka tindzimi tin'wana ta Xintima

Hwiridza (2011) u vula leswaku maengeteri i marito lama hlamuselaka maendlekelo ma nchumu wo karhi. Ku yisa emahlweni Hwiridza (2011:58) u vula leswi: "... maitikiro aya ndiko kududzira kwacho. Izvi zvinopa dzimwe pfungwa pamusoro pechiito." Ntshaho lowu wu boxa leswaku maengeteri ma hlamusela riendli. Ku yisa emahlweni mutsari u nyika swikombiso leswi landzelaka: famba *masikati*, famba *nokukurumidza*, famba *nemwana*, famba *segudo* ku nga, (famba ninhlikanhi, famba hi ku hatlisa, famba ni n'wana, famba tanihi mpfenhe). Marito lama voyamisiweke ma kombisa tinxaka to hambanahambana ta maengeteri leti landzelaka: maengeteri ma nkarhi, maengeteri ma mukhuva, maengeteri ma ntirhisano na maengeteri ma swihlambanyiso. Ku yisa emahlweni, Hwiridza u nyika tin'wana tinxaka ta maengeteri leti landzelaka: Maengeteri ma muendli, maengeteri ma switirhisiwa, maengeteri ma ndhawu na maengeteri ma vuenti. Hileswaku, Hwiridza (2011) u paluxa leswaku eka Chishona ku ni maengeteri ma tinxaka ta nhungu. Nakambe Hwiridza u vula leswaku eka maengeteri ma nkarhi ku tirha maengeteri ma mitlawa leyi landzelaka: 1a xikombiso, *nhasi*, *mangwanani*, *kare* (namuntlha, nimixo, khale). Ntlawa wa 11 xikombiso, *rungwanani*, *rukunzvikunzvi*, *rufurambembwe* (nimpundzu, hi matakuxa, hi mahlambandlopfu). Ntlawa wa 14 xikombiso, *usiku* (vusiku). Ntlawa wa 16 xikombiso, *pasi*, *panhandare*, *pamba* (hansi, erivaleni ra mitlangu, emutini). Ntlawa wa 17

xikombiso, *kure*, *kumusha*, *kumunda* (kule, ekaya, emasin'wini). Ntlawa wa 17a xikombiso, *seri*, mberi, mumunda (muhosi/ ndzhaku, emahlweni, emasin'wini). Ntlawa wa 18 xikombiso, *mumba*, *mumunda* (endlwini, emasin'wini). Eka maengeteri ma swihlambanyiso Hwiridza (2011) u nyika swikombiso leswi landzelaka: uno famba sa mai vake, anotaura sebenzi (u famba tanihi manana wa yena, u vulavula tanihi xiphukuphuku). Eka maengeteri lama kongomisaka eka muendli, Hwiridza u nyika swikombiso leswi mwana arumwa nembwa, tsamba yakanyorwa nomwana (n'wana u rumiwile hi mbyana, papila yi tsariwile hi n'wana). Eka maengeteri ma switirhisiwa Hwiridza u nyika xikombiso lexi, akabayiwa nemuseve (u tlhaviwile hi nseve). Eka maengeteri ma ndhawu, Hwiridza u andlala leswaku eka Chishona ku tirha maviti ma mitlawa ya 16, 17, 17a, na 18. U nyika swikombiso leswi landzelaka: (i) *Achatongerwa padare nhasi*. (U ta tengisiwa *ehubyeni* namuntlha). (ii) Tichaenda *kumusha* (Hi ta ya *ekaya*). (iii) Vaenda *mhiri* kwerwizi (Va yile *emuse* wa nambu). (iv) Mombe dzakavharirwa *mudanga* (Tihomu tipfariwile *etshangeni*. Eka maengeteri ma ntirhisano Hwiridza u nyika swikombiso leswi: a. Maidei anofambidzana na Tichaona (Maidei u famba na Tichaona). b. Anga achifamba nomwana wake (A a famba ni n'wana wa yena.) Kasi eka maengeteri ma vuenti Hwiridza u nyika swikombiso leswi landzelaka: Mvura yakanaya zvikuru (Mpfula yi nile ngopfu), Mwana a kachema ruviri (N'wana u ririle kambirhi).

Eka Tshivenda, Mmbi na vatsarikulobye (2004) va boxa maengeteri ya mune lama landzelaka: maengeteri ma nhlayo, xikombiso, *lararu*, *lutanu* ... (nharhu, ntlhanu), maengeteri ma ndhawu, xikombiso, *thavani*, *tshikoloni* (ntshaveni, xikolweni) ... , maengeteri ma nkarhi, *n'wakani*, *nan'waka*, *matshelo* (lembe leri taka, lembe leri, mundzuku ...) na maengeteri ma mukhuva, xikombiso, *nga maanda*, *nga vhulendo* ... (swinene ngopfu, kahle ...)

Eka Northern Sotho, Pretorius (2009) u boxa leswaku ku hava maengeteri ma ntumbuluko, hileswaku ma timofimi to tshunxeka, kambe ku kumeka swivulwahava swa maengeteri na maengeteri ma timofimi to vumbana hambu ku ri maengeteri ma mpfelelo. Mutsari u boxa leswaku eka Northern Sotho, swivulwahava swa maengeteri swi humelerisiwa hi xivumbeko xa swipfunetariendli na maencisi. Pretorius u tshaha Lombard, van Wyk na Mokgokong (1985:167) loko va boxa leswaku eka Northern Sotho ku kumeka maengeteri ma ntumbuluko ma mune lama landzelaka: *kae?* 'where' (kwihi?), *neng?* 'When?' (rini?), *kudu* 'much' (ngopfu) na *ruri* 'really'

(hakunene/himpela). Pretorius u tlhela a tshaha Ziervogel na vatsarikulobye (1969 :28) loko va paluxa leswaku eka Northern Sotho ku tirha xirhangi xa riengeteri xa *ga-* tanihi mofimi leyi engeteriwaka eka misinya ya maengeteri hi ndlela leyi landzelaka: maengeteri lama pfelelaka eka misinya ya mahlawuri, *-golo* 'big' > *gagolo* 'especially' (hakanyingi); *-ntsi* 'much/many' > *gantsi* 'often' (mikarhi yin'wana) *-bedi* 'two' > *gabedi* 'twice' (kambirhi); maengeteri lama pfelelaka eka misinya ya nhlayo: *-tee* 'one' > *gatee* 'once (kanwe)' na maengeteri lama pfelelaka eka misinya ya maviti, *bohola* 'pain' > *gabohola* 'painful' (vava ngopfu). Hi ku ya hi Lombaard na vatsarikulobye (1985:167) maengeteri lama kumekaka eka mitlawa ya maviti i maengeteri ma ntumbuluko, hileswaku mo ka ma nga ri ma mpfelelo. Lombard na vatsarikulobye va nyika swikombiso leswi landzelaka: ntlawa wa 14- *bjale* 'now' (sweswi), *bjalo* 'like that' (tanihi leswi); *bjang* 'how', (njhani); ntlawa wa 6- *maloba* 'day before yesterday' (tolweni) *mantsiboa* 'in the evening', (nimadyambu) *maabana* 'yesterday', (tolo); ntlawa wa 5-*lehono* 'today' (namuntlha).

Pretorius (2009) u vula leswaku maencisi na swipfunetariendli swi nyika nhlamuselo ya swivulwahava swa maengeteri eka Northern Sotho. Pretorius u tshaha Ziervogel na vatsarikulobye (1969:91) loko va ku:

The ideophone is a word with an adverbial function and modifies a predicate with regard to manner, colour, smell, sound and action.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku riencisi ri tirha tanihi xivulwahava xa riengeteri hikuva ri bumabumela riendlikulu hi ku kongomisa eka mukhuva, muhlovo, ku nuha, mpfumawulo na xiendlo. Pretorius u tlhela a tshaha Jordaan (2003:76) loko a hlamusela mhaka ya ku va maencisi man'wana ma tirha tanihi swivulwahava swa maengeteri eka Northern Sotho. U nyika swikombiso leswi landzelaka: *Monna aka kitima kiti!* 'The man can run very fast!' (Wanuna a nga tsutsuma swinene tsutsumi!); *Marothodi a rotha thoo-tho!* 'The raindrops fall down slowly!' (mpfula ya thona, thoo-tho!); *Letsatsi lefisa tshirr!* 'The sun is very hot!' (dyambu ra hisa ku hisoo!); Bana ba feditse go ngwala fetsi! 'The children quickly finished writing!' (vana va hetile ku tsala heti!). Ku yisa emahlweni Pretorius (2009) u andlala leswaku swivulwahava swa maengeteri swi nga tirha tanihi swipfunetariendli. U nyika swikombiso leswi landzelaka: *Ba tlo dula ka ntle.* ' They will sit outside.' (va ta tshama ehandle). Eka

xivulwa lexi, mutsari u ri ripfunetariendli 'will' (ta) ri nyika nhlamuselo ya xivulwahava xa riengeteri ro ya emahlweni. Lero Pretorius u boxa leswaku nhlamuselo ya xivulwahava na ripfunetariendli ri fambelana na mikarhi ya riendli. Hambiswiritano, Pretorius (2009) u tshaha Marule (2004:215) loko a boxa leswaku eka Northern Sotho, tinhlamuselo ta swipfunetariendli ti lawula hileswi xivulwahava xa riengeteri xi vulaka swona. Ku yisa emahlweni Pretorius u kombisa leswaku xivulwahava xa riengeteri xa 'in the mean time' (hi nkarhi wa sweswi), xi vula xilo xin'we hi nsinya wa xipfunetariendli -ba. Xikombiso, *Ge lebenkele le tswaletswe bana ba tlo aba eya gae.* 'While the shop is closed, the children will go home in the meantime.' (Loko xitolo xa ha pfarile, vana va ta ya ekaya hi nkarhi wa sweswi). Nakambe xivulwahava xa riengeteri hi mikarhi yo tala 'often/usually' xi fambelana na nsinya wa riepfunetariendli -atisa. Xikombiso, *Go atisa go fisa selemo.* 'It is usually hot during summer' (hakanyingi ka hisa hi ximumu). U hlamusela leswaku xivulwahava xa riengeteri ra xivuyelelo xa sweswisweswi 'just now' xi fambelana na nsinya wa riendli -tswa. Xikombiso, Batho bao ba sa tswa go fihla. 'Those people have just arrived' (vanhu valavo va ha ku fika sweswi). Xivulwana xa riengeteri *nkharhi na nkarhi* 'constantly' xi humelerisiwa hi nsinya wa xipfunetariendli -tsama na -eta. Xikombiso, *Be eta re somisa meets.* 'We constantly use water' (hi tala ku tirhisa mati). Pretorius (2009) u boxa leswaku hi ku ya hi swikombiso leswi andlariweke eka ndzavisiso wa yena, swivulwahava swa maengeteri eka Northern Sotho a swi tirhi hi ndlela yo fana na le ka Xinghezi. U kombisa leswaku leswi swi tala ku vanga ku tikeriwa loko swi ta eka vuhundzuluxeri na vuhaxi bya mahungu.

Mathonsi (2012) u paluxa swiphiso leswi talaka ku vangiwa hi nhlamuselo ya maengeteri loko swi ta eka vutsari bya tidikixinari eka Xizulu. Mathonsi u kaneta vatsari vo tanihi Nkabinde (1993) loko a boxa leswaku eka Xizulu ku hava maengeteri ma ndhawu ma ntumbuluko. Mathonsi u hlamusela leswaku mhaka leyi yi endla leswaku vatsari va tidikixinari va teka maviti na mahlawuri tanihi maengeteri. Mathonsi u tshaha Canonici (1995) na Du Plessis (1983) lava boxaka leswaku eka Xizulu mofimi ya *na-* yi tirha tanihi rihlanganisi, *nga-* yi kombisa xitirhisiwa, kasi *kuna*, *njenga*, na *nganga* ti kombisa mpimaniso. Mhaka yin'wana leyi Mathonsi (2012) a kombisaka leswaku yi boxiwa hi Canonici (1995) hileswaku u andlala leswaku eka maengeteri ma ndhawu ku tirha swirhangisi leswi landzelaka: *ku-/ki-*, na *e-/o-* tanihi swihetisi. Lero swirhangisi *ku-* na *ki-* swi tirha ni masivinene, masivikomba na maviti ma mitlawa ya 1, 1a, 2, na

Za kasi e- na o- swi tirha na maviti lama huma eka mitlawa yin'wana. Mathonsi u tshaha Doke (1973:242-243) loko a ndlala swikombiso leswi landzelaka: *eduze* 'near' (kusuhi), *phambili* 'in front' (*emahlweni*), *phansi* 'below' (ehansi), *phesheya* 'across' (emuse/ entsungeni), *phezulu* 'above' (ehenhla), *emuva* 'behind' (endzhaku), *phakati* 'inside' (exikarhi) na man'wana na man'wana. Mutsari u ri maengeteri lama boxiweke ma vumba hi ku engeteriwa ka swirhangisi swa mitlawa ya 16 pha- 17 ku- na 18 mu-. Mathonsi (2012) u andlala swivulwahava leswi landzelaka tanihi maengeteri ma ndhawu: *emfuleni* 'in the river' (enambyeni), *ekhaya* 'at home' (ekaya) na swin'wana na swin'wana. Mathonsi u tlhela a kaneta Nyembezi (1992) loyi a tekaka maengeteri lama landzelaka *obala* 'in the open', (erivaleni), *impela* 'indeed' (hi ntiyiso), *ebusuke* 'at night' (nivusiku) tanihi maviti. Mathonsi u tshaha Cope (1957) loko a boxa leswaku maengeteri ma ndhawu man'wana ma tirha ku fana na maengeteri lama landzelaka: *manje* 'now' (sweswi), *mandulo* 'formerly' (hi mafundza), *baduze* 'near' (kusuhi) na *bume* 'standing up' (ku yima). Ku lulamisa swihoxo leswi, Mathonsi u tshaha Canonici (1995) loko a vula leswaku eka Xizulu swiaki swa maengeteri swi tirha hi ndlela leyi: *i-* maengeteri ma nhlengelo, *nga-* switirhisiwa, *kuna-*, *njenga-*, *nganga-* maengeteri ma mpimaniso, *noma-/na-* mahlanganisi. Mathonsi u boxa leswaku mahlanganisi a ma pfumeli ku tirha tanihi maengeteri. Nakambe u boxa leswaku van'watindzimi vo tala lava nga tsala hi tindzimi ta Xintima va vula leswaku Meyer (1987) u paluxa leswaku swiaki swo tanihi mahlanganisi, switirhisiwa na xitwananisi xa rifuwo swi kombisa rirhangelandhawu 'preposition'. Mathonsi u kaneta vonelo leri. Hi ku ya hi Mathonsi (2012) maengeteri ma ndhawu eka Xizulu a ma ha tirhisi maviti ma mitlawa ya 16, 17 na 18 kasi xirhangisi xa *ku-* hi xona lexi engeteriwaka eka maviti mo karhi leswaku ku vumbiwa xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu. Eka Xizulu xirhangisi xa ndhawu e- xi engeteriwa eka nsinya wa riviti ku vumba riengeteri ra ndhawu. Xikombiso: *Umama u sebenza eGoli*. 'Mother works at Goli.' (manana u tirha eJoni). Eka maengeteri ma mukhuva mutsari u nyika xikombiso lexi: a. *Uhamba ngamandla* ' He walks fast' (U famba ngopfu). Mutsari u vula leswaku xivulwahava lexi yelanaka na xivulwa lexi nga laha henhla hi lexi landzelaka: b. *Uhamba kakulu*. ' He walks fast, or a lot.' (U famba ngopfu/swinene). Eka xivulwa xa b. mutsari u ri mofimi ya *ka-* yi engeteriwile eka nsinya wa rihlawuri *-kulu*, kasi eka xivulwa xa a. mofimi *nga-* yi engeteriwa eka riviti amandla. Leswi swi kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xivumbeko na vulongoloxamarito.

Eka maengeteri ma nkarhi Mathonsi (2012) u nyika swikombiso leswi landzelaka: a. *Uhamba ngalo uvivi*. 'He/she left at the very dawn, or right at dawn.' (*U fambile hi mpimavayeni*). b. *Uhambe ngawo uMgqibelo*. 'He/she left right on Saturday' (*U fambile hi Mugqivela*). c. *Ngo Msombuluko oluhlazana*. 'On a blue Monday.' (*Hi Musumbhunuku wo tika*). Ku yisa emahlweni, Mathonsi (2012) u andlala maengeteri ma nkarhi lama landzelaka: *ntambama* 'afternoon' (nindzhenga), *kusasa* 'tomorrow' (mundzuku), *kusihlwa* 'at dusk' (himpimavayeni). Mutsari u ri *kusasa* na *kusihlwa* i maengeteri ma mpfelelo hi ku engeteriwa ka mofimi *ku-* hi ndlela leyi: *ku-+ -sa- + -sa > kusasa*, *ku-sa- + i +-hlwa > kusihlwa*. Mathonsi (2012) u nyika nhlamuselo ya maengeteri leyi landzelaka leyi a yi tshahaka kusuka eka Crystal (1992:08):

A typical word, whose chief function is to specify the mode of action of a verb, such as "quickly" in They walked quickly.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hi xitalo maengeteri ma paluxa nhlamuselo ya mukhuva. Mutsari u kombisa leswaku eka Xinghezi, maengeteri ma mukhuva ma tala ku vumbiwa hi ku engetela ka xilandzi xa -ly eka misinya ya mahlawuri, xikombiso, *happily, viciously*) (hi ku tsaka, hi ku kariha). Mathonsi u andlala maengeteri ma ntumbuluko eka Xizulu lama landzelaka: *futhi, njalo, phela, unomphela ...* kasi maengeteri mo tanihi *phakati* 'inside' (endzeni), *manje* 'now' (sweswi) i maengeteri ma mpfelelo.

Ku yisa emahlweni, Mathonsi (2012) u boxa leswaku maengeteri ma nga tirha tanihi swihetisi kumbe swilandzelandzhaku eka Xizulu. U tlhela a boxa leswaku maengeteri ma nga tlhela ma tirha tanihi ribumabumeri ra le xikarhi hambu ku ri ribumabumeri ra le handle. Xikombiso: a. *U Bheki uphathe uJabu kabi*. (riengeteri ri le handle/makumu ka xivulwa naswona ra boha) 'Bheki dealt badly with Jabu.' (Bheki u endlile Jabu hi tihanyi/ hi vubihi ngopfu) (riengeteri ri le exikarhi ka xivulwa naswona ra boha), b. *U Bheki uphathe uJabu kabi izolo* (riengeteri ri le handle/makumu ka xivulwa kambe a ri bohi). 'Bheki dealt badly with Jabu yesterday.' (Bheki u endlile Jabu hi vubihi tolo). (riengeteri ri le handle/makumu ka xivulwa naswona a ri bohi). Mutsari u boxa leswaku maengeteri ma pfumela ku landzelelana eka xivulwa. U nyika xikombiso lexi: *Kuhamba kahle kakhulu*. 'it goes very well' (swi famba kahle ngopfu). Riengeteri '*kakhulu*' ri kombisa mpimo kumbe vuentu hi ku engetela eka riengeteri rin'wana kahle.

Cheng na Downing (2014) na vona va paluxa swiphiqo leswi kumekaka eka Xizulu mayelana na maengeteri hi ku kongomisa eka swihlawulekisi swa swilandzelandzhaku na swivulwahava swa maengeteri eka Xizulu eDurban. Vatsari lava va vula leswaku maengeteri lama tirhaka na maendli mo pfumala xiendliwa ma vumba xiphemu xa riendli hi ku va ma landza riendli. Va tlhela va boxa leswaku eka Xizulu maengeteri hambu ku ri swivulwahava swa swivutiso swi landza riendli. Va nyika swikombiso leswi landzelaka:

a. ((ú-lí-phéké kánja:n') í-só:bh') 'How did s/he cook the soup?' (Xana u swekile murhu njhani?) b. *upheke isobho kanjani? (* u swekile murhu njhani?)

c. ((U-wa-thwéle ngáan') amá-thaanga) 'How are you carrying the pumpkins?' (Xana u rhwala njhani makwembe?) Cheng na Downing (2014) va kombisa leswaku eka swivulwa swa a, b na c ku kongomisiwa eka xiendliwa xo kongoma ku nga *murhu* na *makwembe* na riengeteri ra xivutiso *njhani*?. Swivulwahava swa swivutiso hi swona swi kongomisiwaka eka swona, naswona swi landza riendli.

Zeller (2015) u paluxa leswaku eka tindzimi ta Xintima, vulongoloxamarito lebyi kumekaka ngopfu hi lebyi bya SVO, ku nga nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Ku tiyisisa mhaka leyi, Zeller u tshaha Heine (1976, 2008) loko a boxa leswaku tindzimi leti tirhisaka vulongoloxamarito bya muxaka lowu eAfrika hinkwayo ti fikelela kwalomu ka tipesente ta 71%. Zeller wa ha kombisa leswaku ku ya hi Heine tindzimi ta Niger Kongo, Atlantic, marhavi ya Bantu, Sudani ya le xikarhi, tindzimi ta Nilotic ta le vupeladyambu, tindzimi ta Chadic ta Afro-Asiatic na tindzimi ta tiKhoisan ta le Dzongeni ti tirhisa xivumbeko xa SVO. Ku kombisiwa leswaku eka mikarhi yin'wana ku pfa ku tirha swiendliwa swo kongoma na le swo ka swi nga kongomi. Ku kombisiwa na leswaku eka tindzimi ta Xintima, swiendliwa swi nga hundza swimbirhi eka xivulwa. Zeller (2015) u kombisa leswaku hi ku ya hi Moshi 1998 eka ririmi ro tanihi ra Chaga swa koteka ku kuma swivulwahava leswi vumbiweke hi swiendliwa leswi swi nga fikaka kwalomu ka ntlhanu. Zeller (2015) u tlhela a tshaha Bender (2000) loyi a boxaka leswaku vulongoloxamarito bya (S-O-V) byi tala ku tirhisiwa eka tindzimi ta Nubiane Nilo-Saharan phylum. Ku yisa emahlweni, Zeller (2015) u kombisa leswaku ku ya hi Anderson (2011) xivumbeko xa V-S-O xi tirhisiwa eka Nilo- Sahara hi tindzimi to tanihi: Kuliak, Surmic, na marhavi ya Nilotic ya le Vuxeni na le Dzongeni ya le Vuxeni bya

Sudaniki. Maengeteri ma digiri ma fambelana na swipfunetariendli eka tindzimi ta Xintima tin'wana.

2.9 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Ndzima leyi a yi kombisa leswaku van'watindzimi vo hlaya va boxa leswaku ku ni tinxaka tinharhu letikulu ta maengeteri ku nga maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva. Mayelana na maengeteri ma ndhawu, va vula leswaku maengeteri ma masivikomba hi lama vumbaka maviti ma mitlawwa ya 16-hansi, 17 - kusuhi na 18 - muse. Xin'wana hi nga xi kuma hileswaku maengeteri ma ndhawu ma nga pfelela eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi maviti hi ku nembeletiwa ka swirhanghi swa ndhawu *e-/a, -eka/aka* na swilandzi swa ndhawu - *ini/eni*. Xikombiso, *e+-ntshava+-eni > entshaveni, eka Mhinga, eGiyani* ni man'wana ni man'wana. Loko swi ta eka maengeteri ma nkarhi, van'watindzimi va kombisa leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma nga kongomisa eka mikarhi yo hambanahambana yo tanihi mikarhi ya siku, masiku ya vhiki, tin'hwetit ta lembe, maengeteri ma mikarhi yo vuyelela, mikarhi leyi nga riki na mpimo, mikarhi yo koma yo tanihi siku ra ku velekiwa ka munhu, mikarhi yo leha, mikarhi ya sweswi, mikarhi leyi nga hundza na mikarhi leyi taka.

Eka maengeteri ma mukhuva, hi kumile leswaku maengeteri ma muxaka lowu ma tirha ku engetela maendlelo ma xiendleko eka xivulwa. Laha hi vonile leswaku ku tirha swivulwahava swa maengeteri swo tanihi ndlela yo biha, hi ndlela leyinene, hi xichavo, hi ku hlonipha kumbe hi ku xixima. Van'watindzimi va kombisa leswaku maengeteri mo tanihi kahle/ swi lulamile, hi ku olova, hi ndlela yo pfumala vutlhari, hi ku hiseka ngopfu ni swin'wana ni swin'wana ma tirha ku kambisisa kumbe ku pimanisa.

Eka xivumbeko xa maengeteri hi kumile leswaku ku na swivumbeko leswimbirhi ku nga maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo. Maengeteri ma ntumbuluko a swi koteki leswaku ma tlhantlhiwa ma huma timofimi, hikuva minsinya ya wona yi tshamisisa xisweswi yi nga xiswona. Lero eka maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma ntumbuluko hilama kumekaka eka mitlawwa ya 16,17 na 18. Hi ku ya hi van'watindzimi, maengeteri ma nkarhi mo tala i ma ntumbuluko, laha va nyika swikombiso leswi landzelaka: *namuntlha, mundzuku, sweswi, sunguti, muqgivela ni*

man'wana ni man'wana. Kasi eka maengeteri ma mukhuva hi kumile maengeteri ma mune lama landzelaka: *ngopfu, khwatsi, kahle na swinene*.

Loko swi ta eka rixakatsongo ra maengeteri ma mpfelelo, van'watindzimi va hlamusela leswaku maengeteri ma mpfelelo hilama ma nga pfelela kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Lexi hi nga xi kuma eka maengeteri ma ndhawu hileswaku ma pfelela eka maviti hi ku nembeletwa ka xirhangi xa ndhawu *e-/a-* kumbe *-eka/aka* na xilandzi xa ndhawu *-eni/ini* eka nsinya wa riviti. Xikombiso, eJoni, eka Malamulele. Hi laha ku vaka na ndzhundzuluko wa mipfumawulo eku vumbiweni ka vundhawu hikwalaho ka ncucetelo wa xitwari xo sungula xa xilandzi xa vundhawu tanihi riengeteri ,*exikolweni*. Maengeteri lama kongomisaka eka vonelo ra muvulavuri hi lama landzelaka: nkanakano, nkumbetelo, nkambisiso, xitiko na xiendlombulavulo. Ku ni vuxaka eka riengeteri ra xivangelo, xikongomelo na riengeteri leri kombisaka hakelo yo karhi.

Loko swi ta eka mhaka ya vulongoloxamarito, hi kumile leswaku maengeteri ma nga tshama eka tindhawu letinharhu, van'wana va kombisa tindhawu ta mune, van'wana va paluxa leswaku ku na tindhawu ta ntlhanu, kasi van'wana va boxa tindhawu ta nkombo. Van'watindzimi, va seketela vulongoloxamarito lebyi tirhisiwaka ngopfu ku nga lebyi bya SVO (nhlokomhaka, riendli na xiendliwa) ehandle ka swin'wana swo tanihi VSO, OVS eka swivulwa. Nakambe va boxa leswaku maengeteri ma pfumela ku tirha hi vunyingi na ku landzelelana eka xivulwa. Van'watindzimi va nyika nhlamuselo ya leswaku, ndhawu ya vumune yi kumeka endzhaku ka xiendliwa ku nga emakumu ka xivulwa, ndhawu ya vunharhu ya kumeka endzhaku ka riendli, ndhawu ya vumbirhi yi kumeka endzhaku ka nhlokomhaka, kasi ndhawu ya le masungulweni hilaha ku kumekaka agumente leyi nga nhlokomhaka. Ndhawu ya le masungulweni a yi tolovelekangi eka matirhelo ma maengeteri, kambe xivulwa xi tama xa ha vulavula. Mhaka yin'wana leyi va yi paluxaka hileswaku maengeteri ma tirha kahle eka ndhawu ya vunharhu, ya vumune, na ya vuntlhanu. Eka mhaka ya Thiyori ya Neo Davidsoni hi kumile leswaku yi tirhana na tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi xiendleko eka xivulwa. Ku ya hi thiyori ya *Neo-Davisoniani*, maengeteri ma humelerisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka swiphemu swa xivulwa na xiendleko ni tinhlamuselo to tanihi muendli kumbe mutwisiwakuvava, xiendleko, nkarhi na maendlelo. Leswi swi vumba xivulwa lexi twalaka.

Eka milavisiso ya maengeteri eka tindzimi tin'wana ta Xintima, hi kumile leswaku eka Chishona ku tirha tixaka ta maengeteri leti landzelaka: maengeteri ma ndhawu, mukhuva, nkarhi, ntirhisano, muendli, switirhisiwa na swihlambanyiso. Hi tlhele hi kuma leswaku eka Northen Sotho maengeteri ma ntumbuluko hi lama kongomisaka eka swivutiso. Kasi maengeteri ma mpfelelo ma pfelela eka mahlawuri na maviti. Xin'wana hileswaku eka Northen Sotho maengeteri man'wana ma tirha tanihi maencisi na swipfunetariendli ku ya hi tinhlamuselo to yelana nyana. Eka Xizulu maengeteri ma ntumbuluko hi lama landzelaka: *futhi*, *njalo*, *phela*, *unomphela*, kasi maengeteri mo tanihi *phakati* 'inside' exikarhi, *manje* 'now' sweswi i maengeteri ma mpfelelo. Xin'wana hileswaku eka Xizulu riengeteri ra xivutiso ri landza riendli xik. (ú-lí-phéké kánja:n') í-só:bh') Mhaka yin'wana hileswaku eka tindzimi ta Xintima, vulongoloxamarito lebyi tirhisiwaka ngopfu hi lebyi bya (SVO) nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Emisaveni ya Afrika hinkwayo tindzimi leti tirhisaka vulongoloxamarito lebyi ti fikelela kwalomu ka tipecente ta 71%.

NDZIMA YA 3

Xivumbeko xa ndzavisiso, Maendlelo na Thiyori ya ndzavisiso

3.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa swiyenge swa nkoka swa tsevu leswi fambelanaka na maendlelo lama tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu. Swiyenge swa kona swi katsa leswi landzelaka: xivumbeko xa ndzavisiso, maendlelo mo hlengeleta mahungu, maxopaxopelo ma mahungu, na tithiyori ta ndzavisiso.

3.2. Xivumbeko xa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu landzelela xivumbeko xa maendlelo ma nkoka. Maendlelo lama ma kongomisa eka tindlela ni milawu ya ku hlengeleta, ku hlamusela ni ku xopaxopa mahungu. Leswi swi seketela hi Babbie (2008: 415) loko a ku:

Qualitative analysis is the nonnumerical examination and interpretation of observations for discovering underlying meanings and patterns of relationships.

Mhaka leyi paluxiwaka eka ntshaho lowu hileswaku eka endlelo ra nkoka ku xopaxopiwa mahungu hi xikongomelo xo kuma tinhlamuselo leto enta swinene leti amukelekaka eka mahanyelo ma vanhu ku nga ri timhaka ta tinhlayonhlayo. Dawson (2002: 14) u tiyisisa miehleketo leyi boxiweke hi Babbie loko a ku:

A qualitative research explores attitudes, behaviour, and experiences to get indepth opinions which are important from participants.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya ku va eka endlelo ra nkoka, vanyiki va mahungu va kambisisa timhaka leti khumbaka mahanyelo ma vanhu hi tihlo ro enta swinene leswaku ku va na vonelo ra vona eka timhaka leti ku lavisisiwaka tona.

3.3. Maendlelo mo hlengeleta mahungu

Ndzavisiso lowu wu landzelela xivumbeko xa maendlelo ma nkoka. Mahungu ma ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khophasi (corpus). Endlelo ra khophasi hi laha ku hlengeletiwaka vuxokoxoko ku suka eka matsalwa mo karhi. Maendlelo lama ma nga hlamuseriwa tanihi maendlelo ma sekondari lama tirhaka ku hlengeleta mahungu kusuka eka xitsariwa xin'we kumbe ku tlula. Leswi swi seketeriwa hi Svartvik (1996: 1) loko a ku:

Corpus linguistics can be described as the study of language on the basis of text corpora.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku khophasi ku kongomisiwa eka dyondzo ya ririmi hi ku tirhisa leswi sukaka eka matsalwa. Mhakankulu i ku humelerisa tinhlamuselo to twala. Meyer (2002: 2) na yena u ta ni mavonelo mo yelana ni lama boxiweke hi Svartvik laha a hlamuselaka theme ra khophasi hi ndlela leyi landzelaka:

Corpus or Corpora is the collection of a single writer's work of writing about a particular subject, or sometimes spoken material selected an ordered according to explicit linguistic criteria in oder to be used as a sample of the language

Mayer u boxa leswaku eka maendlelo ma khophasi, ku hlengeletiwahungu ku suka eka matsalwa mo karhi hambi ku ri vuxokoxoko lebyi humaka eka mivulavulo yo karhi hi xikongomelo xa ku komba vuvulavuri bya ririmi rolero. Eka ndzavisiso lowu, endlelo leri ri tirhisiwile ku hlengeleta mahungu lama kongomisaka eka maengeteri kusuka eka tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga. Hi ku kongomisa, mulavisisi u tsavurile swivulwa laha ku tirhisiweke maengeteri mo hambanahambana kusuka eka tinovhele ta khume leti landzelaka: **Xisomisana**; Thuketana, F.A, (1983), **N'waninginingi ma ka tindleve**; Thuketana, F.A. (1978), **Ndzi ta n'wi kuma**; Chauke W.R. (2003), **Nsuku wa mina**; Chauke W.R. (1992), **Hi ya kwihi**; Maluleke M.J. (1993), **I vutomi**; Lubisi, C.M (2007), **Xilondza**; Lubisi, C.M. (2009), **Mulunguntima**; Khosa, T.H. (1996), (1995), **Xona hi xihhi?** Maluleke; D.R. (1987) na **Swa vilula**; Ngobeni, M.T. (1996).

3.4. Maxopaxopelo ma mahungu

Mahungu ma ndzavisiso lowu ma xopaxopiwele hi ku tirhisa endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni. Matirhelo ma endlelo leri ma hlamuseriwa hi Dawson (2002: 118) loko a ku: “*Content analysis is to code by content when data has been collected using numbers or words.*” Mpaluxo lowu wu kongomisa eka ku va timhaka ti funghiwa ku ya hi swihlawulekisi ku humesa tinhlamuselo leto enta swinene eka ndzavisiso. Endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni: Endlelo leri ri kongomisa eka ku xopaxopa vuxokoxoko lebyi kumiweke kusuka eka matsalwa mo karhi. Miller na Brewer (2003: 43) va hlamusela nxopaxopo wa vundzeni hi ndlela leyi landzelaka:

Content analysis is a more qualitative assessment of the words and terms used focusing on the description of the contents of the text to establish ‘meaning’ only in the sense of what is explicit in the words and what is implied by their use from the range of alternatives that could have been employed.

Miller na Brewer va tiyisisa mhaka ya leswaku eka ndzavisiso lowu, endlelo leri ri tirhisiwele ku xopaxopa swivulwa leswi tirheke na maengeteri leswi tsavuriweke eka tinovhele to hambanahambana ta Xitsonga. Endlelo ra vumbirhi ra ku xopaxopa mahungu, i endlelo ro nyika tinhlamuselo eka swiendleko leri simekiweke eka thiyori ya Neo -Davidsonian. Maendlelo lama ma simekiwele eka tithiyori ta *Neo-Davidsonian logical forms* na *semantically - based approach* leti nga hlamuseriwa eka 3.5 laha hansi.

3.5 Tithiyori ta ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu endliwa hi ku landza tithiyori timbirhi, yo sungula ku nga Neo -Davidsonian, leyi tumbuluxiweke hi Davidson (1967, kasi ya vumbirhi i semantically - based approach leyi tumbuluxiweke hi Ernst (2007). Mulavisisi u tirhisile tithiyori ta yinhlantarhu hi xikongomelo xa ku kuma tinhlamuselo to enta swinene na ku tiyisisa timhaka. Thiyori leyi vuriwaka Neo- Davidsonian yi langutana na vuxaka lebyi nga kona

exikarhi ka tiagumente na mabumabumeri ma tona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Parson (1990: 7) loko a ku:

The Davidsonian theory is actually a cluster of theories about relations, their arguments and their modifiers.

Timhaka leti thiyori ya *Davidsonian* yi kongomanaka na tona ti nga paluxeka hi ku xiya xikombiso lexi nyikiwaka hi Hunter (2009: 5) laha hansa:

1. (a) Brutus stabbed Caesar violently yesterday.

Brutus tlhavile Caesar swinene tolo

(b) stabber $\wedge$ Stabbing $\wedge$ stabbee $\wedge$ manner $\wedge$ time

Mutlhavi $\wedge$ ku tlhava $\wedge$ mutlhaviwa $\wedge$ mukhuva $\wedge$ nkarhi

Hi ku tirhisa xikombiso lexi nga laha henhla, Hunter u kombisa leswaku thiyori ya *Davidsonian* yi humelerisa swiphemu leswi ringanaka ntlhanu ku nga: *xiendleko* xa ku tlhava, *muendli* ku nga Brutus tanihi mutlhavi, *mutwisiwakuvava* ku nga Khizara a nga mutlhaviwa, *nkarhi* wa laha timhaka ti endlekeke hawona ku nga tolo na leswaku u tlhaviwile *njhani* kumbe hi mukhuva wihi, ku nga swinene. Eka ndzavisiso lowu, thiyori ya *Neo-Davidsoni* yi tirhisiwile ku nyika tinhlamuselo eka swiendleko eswivulweni hi ku kongomisa eka maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva. Ku tlhele ku kambisisiwa tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi maengeteri eka maengeteri lama kongomisaka eka muvulavuri na maengeteri lama kongomisaka eka nhlokomhaka. Nakambe ku kambisisiwile maengeteri lama kongomisaka eka tinxaka ta swilandzelandzhaku swo tanihi swilandzelandzhaku swa ntalo, mpimo, maendlelo, nkarhi na swivulwahava swa maengeteri ma ndhawu. Eka swivulwa leswi tsavuriweke eka tinovhele ta Xitsonga, ku kamberiwile maengeteri mo hlaya eka rixaka rin'wana na rin'wana ivi ku xopaxopiwa hi ku tirhisa thiyori ya *Neo-Davidsoni*. Leswi swi humelerisile vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xiendleko na swibumabumelo eswivuleni.

Thiyori ya *semantically-based approach* yona yi kongomisa eka malongolokelo ma swilandzelandzhaku swa maengeteri lama humelerisaka swivulwa leswi nga na tinhlamuselo to ka ti nga twali kumbe to ka ti nga amukeleki. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Smit (2013:26) loko a ku:

...the semantically-based adjunction (SBA) explains ungrammatical/unacceptable linear ordering of adverbs.

Hi ku ya hi Smit (ibid), thiyori ya (SBA) yi kongomisa eka vulongoloxamarito bya maengeteri, hileswaku tinhlamuselo ti humelerisiwa hikwalaho ka tindhawu ta maengeteri. Na loko tindhawu ta maengeteri ti cinca eka xivulwa xolexo, tinhlamuselo ta hambana kumbe xivulwa xi va xi nga ha humelerisi nhlamuselo leyi twalaka. Eka ndzavisiso lowu thiyori ya *semantically-based approach* yi tirhisiwile ku hlamusela timhaka ta vulongoloxamarito eka tinxaka ta maengeteri letinharhu. Hi ku tirhisa vundhawu lebyi ringanaka byinharhu, hi kumile tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi maengeteri eka xivulwa. Hileswaku hi byihi vundhawu lebyi humelerisaka tinhlamuselo leti twalaka na leto ka ti nga vulavuri exikarhi ka vundhawu bya nhlokomhaka, vundhawu lebyi landzaka riendli na vundhawu lebyi landzaka xiendliwa. Nakona hi tirhisile swivulwa leswi nga hundziki ntlhanu eka ndhawu yin'wana na yin'wana hi karhi hi kombisa swivulwa leswi twalaka na leswo ka swi nga twali. Ku tlhele ku nyikiwa tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi vundhawu lebyi loko ku va na ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa. Eka xivumbeko xa maengeteri ku kaneriwile tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo. Ku tlhela ku kaneriswa tinhlamuselo leti humelerisiwaka eka maviti ma tindhawu loko ku nembeletywa swirhangisi swa vundhawu leswi landzelaka: *e-, eka, e- na -eni* kumbe *-ini*. Hileswaku swi tikombile loko ku tirhisiwa riviti ra Xinghezi na loko ku tirhisiwa riviti ra Xitsonga. Mulavisisi u tirhisile maviti ma tindhawu to hambanahambana to tanihi maviti ma swibedhlele, swikolo, miganga, madoroba, tihodela, mitanga ya swiharhi, malwandle ma misava ni man'wana ni man'wana. Eka maengeteri ma nkarhi ku kamberiwile tinhlamuselo ta maengeteri ma mikarhi ya siku, masiku ma vhiki, tinguva ta lembe ni man'wana ni man'wana. Eka maengeteri ma mukhuva ku kombisiwile timofimi leti tirhaka ku vumba swivulwahava swa riengeteri ngopfungopfu loko riengeteri ri pfelela eka xihluvi xin'wana xa mbulavulo. Xikombiso loko riengeteri ri pfelela eka riendli *hatlisa* laha ku engeteriwaka timofimi *hi ku > hi ku hatlisa*.

3.6. Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi hi kumile leswaku endlelo ra nkoka hi rona leri fambelanaka ni muxaka wa ndzavisiso lowu. Hileswaku xivumbeko xa endlelo ra nkoka hi xona lexi tirhaka kahle ku humelerisa xivumbeko, tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya maengeteri tanihileswi endlelo leri ri kongomisaka eka ku kuma tinhlamuselo leto enta

swinene leti kumbaka mahanyelo ma vanhu. Ku kombisiwile leswaku mahungu ma ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khophasi kumbe sekondari laha ku tsavuriweke swivulwa leswi nga na maengeteri hambi ku ri swivulwahava swa maengeteri kusuka eka tinovhele ta Xitsonga leti ringanaka khume. Ku tirhisiwile tinovhele ta khume hikuva eka tinovhele letin'wana a ku pfumaleka tinxaka ta maengeteri man'wana. Xikombiso eka novhele ya **Xisomisana** ku hava maengeteri lama boxaka nkarhi hi ku ya hi xikombankarhi hi ku kongomisa eka tiawara, timinete hambi ku ri tisekondi. Kasi ku kumeka mikarhi leyi kombisiweke hi maengeteri ma mikarhi ya siku mo tanihi nimixo, nhlikanhi, ndzhenga ni man'wana ni man'wana. Loko swi ya eka nxopaxopo wa mahungu ku boxiwile leswaku ku tirhisiwile endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa. Ku kombisiwile leswaku eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile tithiyori timbirhi, ku nga Neo -*Davidsoniani logical form na semantically-based approach* (SBA).

NDZIMA YA 4

XIVUMBeko XA MAENGETERI EKA XITSONGA

4.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku kaneriwa hi xivumbeko xa maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva. Ku kongomisiwa eka tinxaka timbirhi ta swivumbeko, ku nga, maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo. Eka maengeteri ma ndhawu ku xopaxopiwa swivumbeko swa maengeteri ma ntumbuluko lama welaka eka mitlawa ya 16, 17 na 18. Ku kaneriwa na ma matlhelo lama nga timofimi to tshunxeka mo tanihi riengeteri *Dzonga*. Nakambe ku tlhela ku kaneriwa maengeteri ma masivikomba lama vumbiwaka hi ku landza fonoloji xikombiso eka ntlawa wa 16 xivumbeko xa ndhawu ya 2: $la + ho > la + ha + u = laho$. Ku yisa emahlweni ku xopaxopiwa xivumbeko xa maengeteri ma ndhawu lama pfelelaka eka mavitavito na mavitaswilo. Laha ku kambisisiwa swivulwahava swa maengeteri ma matlhelo leswi vumbiwaka hi ku nembeletwa ka timofimi to tanihi *hi tlhelo ra-* na maengeteri ma matlhelo lama vumbiwaka hi ku nembeletwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-eni/ini*. Ku yisa emahlweni ku kaneriwa maengeteri lama pfelelaka kusuka eka maviti ku ya hi mitlawa ya wona hi ku nembeletwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *eni/ini* eka misinya ya maviti. Xin'wana, ku andlariwa xivumbeko xa maengeteri lama pfelelaka eka mavitavito ya miganga, matiko, swifundzha, timbala ta swihahampfhuka, mavhengele, tihodela, swibedhlele, swikolo, tintshava, malwandle ni swin'wana ni swin'wana. Eka maengeteri ma nkarhi ku kambisisiwa xivumbeko xa maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo hi ku kongomisa eka maengeteri ma mikarhi ya siku, mikarhi ya sweswi, mikarhi leyi nga hundza na mikarhi leyi taka, masiku ma vhiki, tin'hweti ta lembe, tinguva ta lembe, mikarhi ya xikombankarhi, mikarhi yo koma, mikarhi yo leha na mikarhi yo vuyelela. Eka maengeteri ma mukhuva ku hlamuseriwa xivumbeko xa maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri lama pfelelaka eka maengeteri man'wana hambu ku ri maengeteri mo vuyelela, maengeteri lama pfelelaka eka maendli, maengeteri lama pfelelaka eka maviti na maengeteri lama pfelelaka eka mahlawuri.

4.2 Xivumbeko

4.2.1 Nhlamuselo ya xivumbeko

Eka xiyenge lexi ku kaneriwa hi xivumbeko xa maengeteri eka Xitsonga. Xivumbeko ku kongomisiwa eka swiphemu kumbe swiaki leswi hlanganisiwaka leswaku ku vumbiwa rito leri twalaka. Nakambe ku tirha mapeletwana ku ya hi nawu ku vumba marito mo karhi. Eka Xitsonga ku ni tinxaka timbirhi ta maengeteri hi ku landza xivumbeko. Rixaka rosungula ri vuriwa maengeteri ma ntumbuluko. Hileswaku loko ma tlhantlhiwa a ma ha vulavuri. Rixaka ra vumbirhi i ra maengeteri ma mpfelelo. Maengeteri ma mpfelelo hi lama pfelelaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Maengeteri ma mpfelelo ma pfumela ku tlhantlhiwa ku humesa timofimi, swirhanghi, misinya na swilandzi. Kutani hi nga vula leswaku xivumbeko xi kongomisa eka leswi nchumu wo karhi wu vonakisaka xiswona loko ku katsiwa ni swiphemu swa wona. Leswi swi seketeriwa hi Elder (2008: 5) loko a ku:

Word's structure is the way in which a word is constructed, its component parts (prefixes, suffixes, roots, morphemes, affixes and inflexions that helps to unlock the word's meaning ...

Elder (ibid) u andlala mhaka ya leswaku rito ri vumbiwa hi nkatsakanyo wa swinembeletwana swo tanihi swirhanghi, swilandzi, timitsu, timofimi na misinya. Hi nga vula leswaku nxopaxopo wa rito wu kongomisa eka ku avanyisa swiphemu leswi boxiweke laha henhla hi xikongomelo xa ku kuma tinhlamuselo eka rito ro karhi.

4.2.2 Tinxaka ta maengeteri

4.2.3 Maengeteri ma ntumbuluko

Nhlamuselo ya maengeteri ma ntumbuluko yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.5

(i) Xivumbeko xa maengeteri ma ntumbuluko

Xivumbeko xa maengeteri ma ntumbuluko xi nga vuriwa timofimi to tshunxeka hikwalaho ka ku va ti nga pfumeli ku va ti tlhantlhiwa ku ya hi swiphetlu swo aka marito tanihi xirhanghi, rimitsu, nsinya, xilandzi na xiheteleri. Leswi swi seketeriwa hi Akmajian na vatsarikulobye (1993: 16) loko va ku:

*A free morpheme can stand alone as an independent word
in a phrase ...*

Ku tiyisisa mhaka leyi Shabangu (1996: 382) u hlamusela xivumbeko xa maengeteri ma ntumbuluko hi ndlela leyi: “A swi koteki leswaku ya tlhantlhiwa ya huma swiphemuphemu kumbe timofimi, ya tshama ya ri taniya ya ri misinya”. Mitshaho leyi yi vula leswaku maengeteri ma ntumbuluko i timofimi to tshunxeka kutani ta swi kota ku yima ti ri toxo ti karhi ti vulavula.

4.2.4 Maengeteri ma mpfelelo

Nhلامuselo ya maengeteri ma mpfelelo yi paluxiwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.6

(i) Xivumbeko xa maengeteri ma mpfelelo

Xivumbeko xa maengeteri ma mpfelelo xi yelana ni timofimi to vumbana hikuva ti pfumela ku va ti tlhantlhiwa ku ya hi swiphemu swo aka marito tanihi xirhangi, rimitsu, nsinya, xilandzi na xiheteleri. Leswi swi seketeriwa hi Akmajian na vatsarikulobye (1993: 16) loko va ku:

*A bound morpheme cannot stand alone but must be attached
to another morpheme ... as for example affixes, the base (or stem)*

Ntshaho lowu wu boxa leswaku timofimi to vumbana a ti pfumeli ku yima ti ri rito leri heleleke. Ku ni tinxaka tinharhu letikulu ta timofimi to vumbana ku nga, timitsu, misinya ni swinembeletana kumbe swirhangi ni swilandzi. Swirhangi swi tirha ku kombisa mitlawa na ntsengo wa maviti (Mayevu na Nkatini 1976: 1). Hileswaku loko riengeteri ri pfelela eka xihluvi xin'wana ri pfa ri hundzuka mofimi yo vumbana hikwalaho ka swinembeletwana.

4.3 Maviti lama nga tirhaka tanihi maengeteri ma ndhawu eka maviti ku ya hi mitlawa ya wona

4.3.1 Nhلامuselo ya maviti

Maviti i mavito lama nyikiwaka michumu leswaku yi tiveka hawona ku endlela leswaku yi hambaniseka na yin'wana. Ku ni mitsengo mimbirhi ya maviti ku nga vun'we ni

vunyingi. Maviti ma nga kumeka eka mitsengo, ku nga ntsengo wa vun'we na ntsengo wa vunyingi. Kasi hi tlhelo, maviti ma nga wela eka tinxaka ta maviti to hambanahambana, to tanihi rivitavito, rivitaswilo, rivitantlawa ni tin'wana ni tin'wana (Mayevu na Nkatini (1976: 8). Eka Xitsonga tanihi hi tindzimi hinkwato ta xitiko xa Bantu, maviti hinkwawo ma aviwa hi mitlawa hi ku landza swirhangisi swa wona. Nhlayo ya mitlawa ya maviti ya hambana kusuka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana. Mitlawa ya kona yi sukela eka ntlawa wa 1 ku fika eka wa 23. Hileswaku, ririmi leri nga ni mitlawa ya le hansi ri na mitlawa ya 11 kasi leri nga ni mitlawa yo hlaya ku tlula hinkwato ri na 23 (Miti, 1998). Xitsonga xi na mitlawa yo ringana 21. Maviti ma kona ma nga aviwa hi ndlela leyi: mitlawa ya maviti ya 1 na 2 ma tikomba hi swirhangisi swa mu- va-, maviti lama ma welaka eka mitlawa ya maviti ya 3 na 4 ma tikomba hi swirhangisi swa mu- mi-, maviti lama ma welaka eka mitlawa ya maviti ya 5 na 6 ma vonaka hi swirhangisi swa ri- ma-, maviti lama ma welaka eka mitlawa ya maviti ya 7 na 8 ma vonaka hi swirhangisi swa xi- swi-, maviti lama ma welaka eka mitlawa ya maviti ya 9 na 10 ya na swirhangisi swa yi(n)- ti(n)- na maviti ya ntlawa wa 9 na 10 lama nga na swirhangisi yi(n)- / ti(n)-, maviti lama welaka eka mitlawa ya 11,14 na 15 ma na swirhangisi ri-, vu-, ku- maviti lama welaka eka mitlawa ya 16, 17 na 18 ma tikomba hi swirhangisi swa ha-, ku- na mu- kasi maviti lama welaka eka ntlawa wa 21 ma na xirhangisi dyi-.

4.3.2 Maengeteri ma ndhawu ma maviti ma mitlawa ya 16, 17 na 18

Maviti ma mitlawa ya 16, 17, na 18 eka Xitsonga i maviti ma vundhawu hikuva ma kongomisa eka tindhawu to karhi. Maviti ma mitlawa leyi ma tikomba hi swirhangisi leswi landzelaka: ha-, ku-, na mu- hi ku landzelelana ka swona. Maviti lama ma swi kota ku tirha exivulweni ma ri hava xirhangisi xa e- xa vundhawu xik. Hansi, kule na muse.

(i) Ku nembeletwa ka xirhangisi xa vundhawu e- eka maengeteri ma maviti ya mitlawa ya 16, 17 na 18

Maengeteri lama welaka eka mitlawa leyi ma lo tumbuluka ma ri maviti lama kongomisaka eka ndhawu. Leswi hi swona swi endlaka ma katsiwa eka maengeteri ma ndhawu. Maengeteri ma muxaka lowu ma swi kota ku nembeletwa xirhangisi xa vundhawu xa e- kumbe ma kumeka ma ri hava. Hambiswiritano, ku nembeletwa ka xirhangisi xa vundhawu a swi tisi ku hundzuka eka nhlamuselo.

(ii) Maengeteri ma ntlawa wa 16

Maengeteri ma ntlawa lowu ma tikomba hi xirhanghi xa *ha-*, xikombiso, *handle*. Leswi landzelaka laha hansi i swivulwa leswi nga na maengeteri ma ntlawa wa 16 kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke.

- (1) a. Ku nga si oma ni marha, loko phorisa ri wela *hansi* ri n'oka ... (*Sawa vilula, p.122*)
- b. Kunene movha wu handza *ehansi* wu kongoma eka Khegu. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.131*)
- c. A a vulavula a ri karhi a kongoma efasitereni ku ya hlometela *ehandle*. (*Mulunguntima, p.1*)

Eka swivulwa swa (1a-e) maengeteri *hansi, handle* i maviti lama nga na nhlamuselo ya ndhawu. Hambiswiritano ku pfa ku nembeletwa xirhanghi xa ndhawu e- eka maengeteri. Hambiswirirano, leswi a swi tisi ku cinca eka nhlamuselo ya maengeteri lama hikuva ma tshama ma ha ri na nhlamuselo ya ndhawu hambiswiritano xa vundhawu xi kona kumbe xi ri hava. Xivumbeko xi hi ndlela leyi landzelaka: *e- + -hansi > ehansi, e- + -handle > ehandle*.

(iii) Maengeteri ma ntlawa wa 17

Maengeteri ma ntlawa lowu ma tikomba hi xirhanghi xa *ku-*, xikombiso, *kule, kusuhi*. Leswi landzelaka laha hansi i swivulwa leswi nga na maengeteri ma ntlawa wa 17 kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke:

- (2) a. Hi te hi nga si ya *kule* ... (*Xisomisana, p. 94*)
- b. Rivombo loyi a nga tshamiki *ekule* ngopfu na vhengele. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.27*)
- c. Vantima va akile *ekusuhi* na miti ya vona. (*Swa vilula, p.114*)
- d. Vatswari va yena a va huma eTweefountain *kusuhi* na le Vilavila. (*Xona hi xihl, p.42*)

Eka swivulwa swa (2 a na d) maengeteri ma ndhawu *kule, kusuhi* i timofimi to tshunxeka lero a ma swi koti ku tlhantlhiwa ku ya emahlweni ma huma swiphemu swin'wana. Kasi eka swivulwa swa (2b na c) maengeteri i *ekule na ekusuhi* lama xivumbeko xa wona xi nga hi ndlela leyi landzelaka: *e- + kule > ekule, e- + kusuhi > ekusuhi*.

(iv) **Maengeteri ma ntlawa wa 18**

Maengeteri ma ntlawa lowu ma tikomba hi xirhangi xa *mu-*, xikombiso, *murhaku* > *murhaku* > *ndzhaku*. Leswi landzelaka laha hansi i swivulwa leswi nga na maengeteri ma ntlawa wa 16 lama tsavuriweke eka matsalwa lama hlawuriweke:

- (3) a. ... a ri akiwile *emahosi* ka miako ya Yunivhesiti yi fularhela makhwati. (Swa *vilula*, p.34)
- b. *Empfungwe*, hi le vokweni ra ximatsi, a ku ri na xiya-ni- moya ... (Ndzi ta n'wi *kuma*, p. 1)
- c. Hi ku tiva leswaku swakudya swi tala ku vekiwa hi *le mpfungwe*, ndzi kasa ndzi ya kona. (*Xisomisana*, p. 155)
- d. ... a ku biwa mindzhumba kumbe ku ya hlaleriwa swigubu enkomponi ya ka Maponyaponya leyi a yi ri *emuse* ka nambu wa Mude. (*Xisomisana*, p.33)

Ku ya hi swivumbeko swa (3a-g) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *emahosi*, *empfungwe*, *le mpfungwe* na *emuse*. Maengeteri lama i maviti lama nga na nhlamuselo ya ndhawu hi ntumbuluko. Maviti ya kona hi lama landzelaka: *mahosi*, *mpfungwe*, *mpfungwe* na *muse*. Swivumbeko swa maengeteri lama swi hi ndlela leyi landzelaka: *e- + -mahosi* > *emahosi*, *e- + -mpfungwe* > *empfungwe*, *le- + -mpfungwe* > *le mpfungwe*, *e- + -muse* > *emuse*. Ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* a swi cinci nchumu eka tinhlamuselo ta maengeteri lama hikuva ma tama ma ha ri na nhlamuselo ya ndhawu.

4.3.3 Maengeteri ma matlhelo

Maengeteri ma matlhelo i maengeteri ma ndhawu ku ya hi ntumbuluko hikuva ma kongomisa eka ndhawu yo karhi. Ku ni maengeteri ma mune hi ku ya hi timheho ta misava ku nga Dzonga, N'walungu, Vupeladyambu na Vuxa. Hambiswiritano hi kuma maengeteri ma matlhelo man'wana mo hambanahambana ku ya hi laha ku sukiwaka kona hambi ku ri laha ku kongomisiweke kona. (Huddleston na Pullum 2012: 3).

Eka Xitsonga hi kuma maengeteri ma matlhelo ma ntumbuluko mambirhi ku nga *Dzonga* na *N'walungu*. Hi ku ya hi xivumbeko, maengeteri lama a ma pfeleli kun'wana kasi ma tumbuluka ma ri taniya, ma karhi ma ri na nhlamuselo ya ndhawu.

4.4 Maengeteri ma mpfelelo

4.4.1 Nhlamuselo ya maengeteri ma mpfelelo

Nhlamuselo ya maengeteri ma mpfelelo yi kombisiwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.6

4.4.2 Maengeteri ma masivikomba lama vumbiwaka hi ku landza fonoloji

4.4.3 Nhlamuselo ya maengeteri ma muxaka wa masivikomba

Masivikomba ma nga aviwa hi swiphemu swimbirhi ku nga, ndhawu leyi vonakaka na ndhawu leyi nga vonakiki eka muvulavuri hambi ku ri muyingiseri. Eka Xitsonga vundhawu lebyi nga erivaleni byi nga aviva hi swiphemu swimbirhi ku ya hi tinhlamuselo ku nga, laha ku nga na muvulavuri na ndhawu ya le kulenyana na muvulavuri. Mayevu na Nkatini (1976: 20) va seketela mhaka leyi loko va boxa leswaku masivikomba ma nga aviwa hi tindhawu tinharhu. Ndhawu yo sungula hi laha muvulavuri a nga kona, ndhawu ya vumbirhi yi komba laha muyingiseri a nga kona, ndhawu ya vunharhu yi komba kule na muvulavuri na muyingiseri kasi ndhawu ya vumune i ndhawu leyi kongomisaka eka nkarhi lowu nga hundza. Masivikomba ma mitlawa ya 16, 17, na 18 ma tirha tanihi maengeteri ma ndhawu.

(i) Xivumbeko xa riengeteri ra muxaka wa risivikomba ra ndhawu ya 1

Nakambe xiyani tafula leri nga laha hansi:

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 1

Ntl	Xirh-	Risivikomba	Xivumbeko
16	ha-	Laha	la + ha
17	ku-	Loku	lo + ku < la + u+ ku
18	mu-	Lomu	Lo + mu < la + u+ mu

(ii) Riengeteri *laha*

Vonani eka xivulwa lexi:

(4) a. ... *laha* ku lo sala marhumbi yalawa mi ya vonaka. (*Xona hi xihl, p.128*)

- b. Ndzi vona *laha* rijisitareni leswaku ticheke hinkwato leti nga nghenisiwa hi siku rolero ra ... a mi ti sayinangi ... (*Mulunguntima*, p.92)

Maengeteri ma ndhawu yo sungula ma vuriwa swivumbeko leswi heleleke hikuva ma vumbiwa hi timofimi tinharhu ku nga xirhangi xa risivikomba *la-* + xirhangi xa ntlawa na timofimi leti kombisaka ndhawu leyi nga le rivaleni. Eka Xitsonga, riengeteri *laha* ri kongomisa eka ndhawu leyi muvulavuri a nga eka yona. Risivikomba ra ndhawu leyi nga erivaleni ri humelerisiwa hi mofimi *-ha*. Ndzhundzuluko wu kumeka wu humelela hikwalaho ka n'okelano wa switwari ku humelerisa ndhawu leyi ku vuriwaka yona. Leswi swi humelela eka ntlawa wa 17, *laha* ndzhundzuluko na n'okelano wa switwari wu vaka kona loko xitwari xa le ka xirhangi xa ndhawu xi hundzuka ku vumba rito rin'we. Xivumbeko na ndzhundzuluko wa kona swi kombisiwa hi ndlela leyi landzelaka: Rimitsu ra risivikomba *la* + xitwari *u* + xirhangi xa ntlawa (ku-). Hileswaku $a + u > o$. Ku nga xitwari *-a* lexi hundzukaka *-o*. $la + u > lo$. Eku hetiseleni ndzhundzuluko wu humelerisa rito *loku*. Leswi swi seketeriwa hi (Golele 1992: 165) loko a boxa leswaku ririmi ra Xitsonga ri ni ku n'okelana ka switwari hi ndlela leyi landzelaka: $a + i > e$, $a + u > o$. Ku tiyisisa mhaka ya ku mitiwa ka switwari, Makanjila (2019) u tshaha Leach (2010: 30) loko a boxa leswi: " ... *when one of the vowels in the sequence disappears, fusion by feature deletion occurs when the articulation of the first vowel in the sequence is replaced by the articulation of the second vowel.* "

(iii) Riengeteri *lomu*

Hi ta xiya eka xivulwa lexi landzelaka:

- c. ... a vula na pheji ya Bibebe *lomu* yi kumekaka kona. (*Xona hi xihl*, p. 11)

Eka ntlawa wa 18 riviti ri humelerisiwa hikwalaho ka ndzhundzuluko hi ndlela leyi landzelaka: Rimitsu ra risivikomba *la-* + xitwari *-u* + xirhangi xa ntlawa mu-. Hileswaku $la- + -u > lo$. Eku hetiseleni ku vumbiwa rito *lomu*. Hambiswiritano, eka Xitsonga, ku tlhela ku tirhisiwa riengeteri *laha* eka ntlawa wa 16. Xikombiso *laha* ndzhaku leswi swa amukeleka eka Xitsonga.

4.4.4 Xivumbeko xa riengeteri ra muxaka wa risivikomba ra ndhawu ya 2

Muvulavuri u ta va a ri kulenyana. Hileswaku a nga swi koti ku fikelela nchumu lowu nga eka ndhawu leyi kambe a ri karhi a kota ku wu vona hi mahlo ntsena.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 2

Ntl-	Xirh-	Risivikomba	Xivumbeko
16	ha-	Laho	>la + ho > la + h + a + u
17	ku-	Loko	>la + u + k + a + u
18	mu-	Lomo	>la + u + m + a + u

(i) Riengeteri *lomo*

A hi xiyeni eka xivulwa lexi landzelaka:

d. Nuna wa Vunene u vile ni mbilu ya ntwela-vusiwana ... va n'wi akela lawu leri a nga ta etlela *lomo*. (*Swa vilula*, p.33)

Xivumbeko xa ndhawu ya 2: *laho* > *la + ha + u* > *laho* hileswaku ku va na mofimi ya risivikomba na xilandzi xa ndhawu ya 1 *-ha* xi siviwa hi mofimi *o*. Leswi swi humelerisa 'short form' ku nga ndhawu leyi nga erivaleni hi mofimi *-o* leyi namarhetiwaka ku vumba riengeteri ra ndhawu leyi nga kulenyana na muvulavuri kambe yi ri karhi yi vonaka *laho*.

Eka ntlawa wa 17 xivumbeko hi lexi landzelaka: *la + u + k + a + u* (xitwari *u* xa ntlawa wa 1 eka ntlawa wa 17 eka risivikomba ra ndhawu ya 1 xi siviwa hi xitwari xa *o*.) Hileswaku riengeteri ri hundzuka ku va *loko*.

Eka ntlawa wa 18, xivumbeko hi lexi landzelaka: *la + u + m + a + u* (xitwari *u* xa risivikomba ra ndhawu ya 1 xi siviwa hi xitwari *-o*.) Naswona risivikomba ri hundzuka ku va *lomo*. Hi ku ya hi Mayevu na Nkatini (1976) eka Xitsonga n'okelano wa switwari wu tala ku humelela. Eka ndhawu ya 2 xitwari xo hetisela xi hundzukile ku va *-o*. Hambiswiritano, ndhawu yi tama yi ri erivaleni eka muvulavuri hambiloko a nga ha koti ku khoma nchumu eka ndhawu yoleyo.

4.4.5 Xivumbeko xa riengeteri ra muxaka wa risivikoma ra ndhawu ya 3

Riengeteri ra ndhawu ya 3 ri vuriwa risivikomba ra le xikarhi laha ndhawu leyi kongomisawaka eka yona yi vaka yi ri ekule na muvulavuri na muyingiseri.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 3

Nlt-	Xirh-	Risivikomba	Xivumbeko
16	ha-	lahaya	la + ha + ya
17	ku-	lokuya	la + u + ku + ya
18	mu-	lomuya	La + u + mu + ya

(i) Riengeteri *lahaya*

Xiyani eka xivulwa lexi:

e. Ndzi xi lava kan'we xi ta *lahaya* hodela ... (*Mulunguntima*, p. 54)

Xivumbeko xa ndhawu ya le xikarhi xi katsa rimitsu ra risivikomba ku nga, *la-*, mofimi ya ntlawa na xilandzi xa ndhawu ya 3 ku nga mofimi leyi kombisaka ndhawu leyi nga le rivaleni. Mofimi *-ya* hi yona yi kombisaka ndhawu ya le xikarhi. Eka xivumbeko lexi ku hava ndzhundzuluko wa switwari. Hileswaku mofimi *-ya* yi namarhetiwa eka riengeteri ra risivikomba ra ndhawu ya 1 ku nga *laha + ya > lahaya*. Leswi swi seketeriwa hi Makanjila (2019: 164) loko a ku: “ ... when that referent is very far from the speaker and hearer, but they can see it, the last vowel of the distal morpheme should be lengthened.”

Eka ntlawa wa 17, mofimi *-ya* yi namarhetiwa eka risivikomba ra ndhawu ya 1, hileswaku *loku + -ya > lokuya*.

Eka ntlawa wa 18, mofimi *-ya* yi damarhetiwa eka risivikomba ra ndhawu ya 1 hi ndlela leyi landzelaka: *lomu + -ya > lomuya*.

4.4.6 Xivumbeko xa riengeteri ra muxaka wa risivikomba ra ndhawu ya 4

Risivikomba ra le kule ri vumbiwa hi swivumbeko leswi heleleke ntsena, hikuva ku hava n'okelano wa switwari eka timofimi hinkwato. Eka risivikomba ra le kule, muvulavuri na muyingiseri hinkwavo a va swi koti ku vona ndhawu leyi kongomisiwaka eka yona. Nakambe i riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 4

Nlt.	Xirh-	Risivikomba	Xivumbeko
16	ha-	Lahayani	la + ha + ya + ni
17	ku-	Lokuyani	lo + u + ku + ya + ni
18	mu-	Lomuyani	lo + u + mu + ya + ni

Xilandzi *-ni* xi namarhetiwa eka risivikomba ra ndhawu ya nharhu, ri va *lahayani* ku vula ndhawu yo ka yi vonake eka nkarhi wa muvulavuri kambe yi tsundzukiwa kunene hi muvulavuri na muyingiseri (Mayevu and Nkatini 1976: 20).

hava ma tlhela ma ri na xilandzi xa *-nyana*

Maengeteri ma mitlawa ya 16, 17 na 18 lama nga na xirhangi e- kumbe ma ri hava ma tlhela ma ri na xilandzi *-nyana* xa ntsongahato. Loko xilandzi lexi xi tirha eka maengeteri ma mitlawa ya 16,17 na 18 xi kongomisa eka ndhawu leyi nga riki kule swinene ni ndhawu leyi ku vulavuriwaka hi yona. A hi voneni swivulwa leswi landzelaka:

- (5) a. *Ehansinyana* ka xifaniso lexi a ku hayekiwile papila. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.2*)
- b. Mimovha leyi yi ta namba yi va rhwala yi va yisa le Union Building, *ehandlenyana* ka doroba ra Pitori. (*Nsuku wa mina, p.84*)
- c. Empfungwe, *ekusuhinyana* na rivanti, a ku ri ni thelevhixini-xigila-mukhuva xa mihlolo. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.13*)
- d. ... ndzo twa mukhosi *ekulenyana*. (*Xisomisana,p.149*)
- e. Swikolo leswi swona a swi ri *kulenyana* na le kaya ka va-Conny. (*Xilondza, p.1*)
- f. A a tivona a humile e-Egipta a ri *hase* ka lwandle ro tshwuka a kongomile eKanana. (*Xona hi xihl, p. 50*)
- g. A tihoxa *ehenhla* ka mubedwa wa yena a pavalala hi khwirhi a rila ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p. 141*)

Eka swivulwa swa (5a) riengeteri *ehansinyana* ri pfelela eka riengeteri ra ndhawu hansi hi ku lungelela xirhangi xa vundhawu e- ni xilandzi xa ntsongohato wa maviti -

nyana. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + hansi + -nyana > ehansinyana*. Eka xivulwa xa (5b) riengeteri *ehandlenyana* ri pfelela eka riengeteri ra ndhawu *-handle* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu *e-* na xilandzi xa ntsongohato xa *-nyana*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi landzelaka: *e- + handle + -nyana > ehandlenyana*. Eka xivulwa xa (5c) riengeteri ra ndhawu *ekusuhinyana* ri pfelela eka riengeteri ra ndhawu *kusuhi* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu *e-* na xilandzi xa ntsongahato xa *-nyana*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi landzelaka: *e- + -kusuhi- + -nyana > ekusuhinyana*. Eka swivulwa swa (5d) riengeteri ra ndhawu *ekulenyana* ri pfelela eka riengeteri ra ndhawu *-kule* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ntsongahato xa *-nyana*. Loko hi tlhantlhetela riengeteri *ekulenyana* ri hi ndlela leyi: *e- + kule + -nyana > ekulenyana*. Eka xivulwa xa (5e) riengeteri *kulenyana* ri pfelela eka riengeteri ra ndhawu *kule-* hi ku engeteriwa ka xilandzi xa ntsongahato wa maviti xa *-nyana*. Loko ku tlhantliwa riengeteri *kulenyana* ri hi ndlela leyi: *kule- + nyana > kulenyana*. Eka xivulwa xa (5f) riengeteri *hase* ri pfumela ku tlhantlheteriwa. Eka xivulwa xa (5g) riengeteri *henhla* ri pfumela ku tlhantlheteriwa ku ya hi swiphemu swo aka marito. Baumbach (1987:134) u andlala xivumbeko xa maengeteri *hase* na *henhla* hi mukhuva lowu: *hase < *haase, e- + -henhla < *hainhla*.

4.5.1 Maengeteri ma matlhelo lama nga na xirhangi *e-* na xilandzi *-ini/eni*

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 5

Tlhelo	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi -e na xilandzi -eni
Dzonga	–	eDzonga	edzongeni
Vuxa	–	eVuxa	evuxeni
Vupeladyambu	–	eVupeladyambu	–
N'walungu	–	eN'walungu	en'walungwini

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(6) a. A kombeta *eVuxeni, eVupeladyambu, eDzongeni* ni *le N'walungwini*.
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.53*)

b. ... u famba *eN'walungwini* ... (*Nsuku wa mina, p. 65*).

- c. Hambi va langutisiwa eVupeladyambu, hambu *evuxeni*, kumbe kwihi ... (*Xona hi xihl, p. 89*).
- d. Ku hlumula wansati a ha hlundzukile swinene, a langutile eVupeladyambu, a ha fularherile nuna. (*I vutomi, p. 15*)
- e. *Edzonga-Vupeladyambu* ku na muti lowukulu wa Soweto. (*Nsuku wa mina, p. 110*)

Eka swivulwa swa (6) hi kuma maengeteri ma ndhawu lama pfelelaka eka maengeteri man'wana ku nga maengeteri ma matlhelo. Maengeteri lama ma vumbiwile hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-eni/ini*. Hi ku ya hi leswi kombisiweke eka tafula ra 1 laha henhla, xivumbeko xa riengeteri ra rivitinkatsano eVupeladyambu xi hi ndlela leyi landzelaka: e + -Vu- + pela + dyambu > Vupeladyambu. Hileswaku ku katsiwile xirhangi xa ndhawu e- + xirhangi xa ntlawa wa 14 vu- + riendli *pela-* + riviti *-dyambu* > *evupeladyambu*. Kasi xivumbeko xa riengeteri eVuxeni hi nga xi kombisa hi ndlela leyi: Xirhangi xa ndhawu e- + xirhangi xa ntlawa wa 14 vu- + - mofimi *-xa* - + xilandzi xa ndhawu *-ini* > *eVuxeni*. Loko swi ta eka riengeteri eN'walungwini xivumbeko hi lexi landzelaka: e- + *-N'walungu* - + *-ini* > *eN'walungwini*. Hileswaku ku katsiwile xirhangi xa ndhawu e- + riviti *N'walungu-* + xilandzi xa ndhawu *-ini* > *eN'walungwini*. Ku ya hi vuvulavuri bya Xitsonga, hakanyingi xirhangi e- xi fambelana na xilandzi *-eni/-ini* (Shabangu 1996:383). Hambiswiritano, eka maengeteri ma matlhelo, riengeteri *Vupeladyambu* a ri pfumeli ku nembeletwa xirhangi e- na xilandzi *-ini*. Leswi swi kombisiwile laha henhla. *'evupeladyambyini'. Nakambe xirhangi *eka-* a xi pfumeli eka maengeteri ma matlhelo hikuva ma na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Kasi xirhangi e- xa pfumela eka maengeteri ma matlhelo hambu ku ri xirhangi xa vundhawu. Eka xivulwa xa (6e) riengeteri ra tlhelo ra *eDzonga-Vupeladyambu* ri vumbiwile hi ndlela leyi: e- + *Dzonga* + *Vupeladyambu* > *eDzonga Vupeladyambu*. Hileswaku ku hlanganyisiwile xirhangi xa ndhawu e- + riviti *-Dzonga* + riengeteri *Vupeladyambu*. Eka swivulwa swa (6a-e) maengeteri ma pfelela eka maengeteri ma matlhelo ku nga *Dzonga, Vupeladyambu, vuxa* na *N'walungu*.

4.5.2 Maengeteri ma matlhelo lama nga na *timofimi hi tlhelo ra*

Eka Xitsonga, xivumbeko xa maengeteri ma matlhelo xi tiyisiwa hi ku tirhisiwa ka timofimi leti landzelaka: *hi tlhelo ra-*.

A hi xiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (7) a. Hi tlhelo ra *Vupeladyambu*, a ku vonaka nambu wukulu ... (*Xisomisana*, p.98)
- b. ... empfhukeni wa tilo xi huma hi tlhelo ra *Dzonga*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p. 188)
- c. Movha wun'wana a wu tsutsuma hi rivilo wu kongome *tlhelo ra vuxa*. (*Hi ya kwihl*, p.46)

Eka swivulwa swa (7a-c) swivulwahava swa maengeteri ma ndhawu leswi landzelaka: *hi tlhelo ra Vupeladyambu*, *hi tlhelo ra Dzonga* na *tlhelo ra Vuxa*, swi pfelela eka maengeteri ya matlhelo lama landzelaka: *Vupeladyambu*, *Dzonga* na *Vuxa*, hi ku lungeleriwa ka timofini leti: *hi tlhelo ra-* na *tlhelo ra-*. Eka xivulwa xa (7a) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Vupeladyambu* xi katsa xiaki *hi-* + riviti *tlhelo-* + xitwananisi xa *tlhelo ra-* + riengeteri *vupeladyambu* > *hi tlhelo ra - vupeladyambu*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-* + *tlhelo-* + *ra-* + *Vupeladyambu* > *hi tlhelo ra Vupeladyambu*. Eka xivulwa xa (7b) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* xi katsa xiaki *hi-* + riviti *tlhelo-* + xitwananisi xa *tlhelo ra-* + riviti *-Dzonga* > *hi tlhelo ra Dzonga*. Hileswaku xi vumbiwile hi ndlela leyi: *hi-* + *tlhelo* + *ra-* + *Dzonga* > *hi tlhelo ra Dzonga*. Eka xivulwa xa (7c) xivulwahava xa riengeteri *tlhelo ra vuxa* xi katsa riviti *tlhelo -* + xitwananisi xa *tlhelo ra-* + riviti *vuxa*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *tlhelo* + *ra* + *vuxa* > *tlhelo ra vuxa*.

4.5.3 Maengeteri ma tlhelo ra xinene ni tlhelo ra ximatsi

Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

- (8) a. Kamara leyi a yi ri evokweni ra *xinene* yi nyikiwile Young wa le Amerika. (*Nsuku wa mina*, p.91)
- b. ... a veketela ndleve ya yena ya *xinene* enon'weni wa xiphaphana ... (*Nwaninginingi ma ka tindleve*, p. 53)
- c. ... a hundzuluka a veketela ni leyi ya *ximatsi*. (*Nwaninginingi ma ka tindleve*, p. 53)
- d. Pfula rivanti ra le ndzhaku *evokweni ra ximatsi*, u nghena lomo. (*Nsuku wa mina*, p.65)

Eka swivulwa swa (8a na b) riengeteri ra tlhelo i *xinene*. Riengeteri *xinene* ri vumbiwile hi xirhangi *xi-* na *-nsinya* wa rihlawuri *-nene*. Xivumbeko hi lexi: *xi-* + *-nene* > *xinene*. Kasi riengeteri *ximatsi* eka swivulwa swa (8c) ri na xivumbeko xo fana na riengeteri *xinene* hikuva ri vumbiwile hi xirhangi *xi-* na mofimi *-matsi*. Xikombiso: *xi-* + *-matsi* >

ximatsi. Eka xivulwa xa (8d) xivulwahava xa riengeteri *evokweni ra ximatsi* xi katsa riengeteri *evokweni* + xitwananisi xa *tlhelo ra-* + riengeteri *ximatsi*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e-+ voko-+ -ini + ra- + xi- + -matsi > evokweni ra ximatsi*.

4.5.4 Maengeteri ma matlhelo lama nga na xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi -ini

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 6

Tlhelo	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi -e na xilandzi -eni
xinene	–	–	exineneni
ximatsi	–	–	eximatsini

Maengeteri ma matlhelo ma rihlanguti rin'wana lama nga na xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi *-ini* ma tshikelela mhaka ya vundhawu. Langutani eka swivulwa leswi:

- (9) a. ... va tsemakanye va ya *exineneni* ... ni le dzongeni kambe a ko fana ni kwala. (*Nsuku wa mina, p.54*)
- b. ... loyi nhloti wun'we a wu thila *etinhlarimbyeni ta tinhlo ra xinene*, wu xika hi rivilo wu kongoma *enon'weni*. (*Nsuku wa mina, p.81*)
- c. Mbambo u fikile a mbombomela eka leri a ri ri *eximatsini* ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.13*)
- d. Mahlo ya yena a ma namarhele eka xigwitsirisi lexi a xi yimile *etlhelweni ra ximatsi* ra yena. (*Ndzi ta n'wi kuma, p. 29*)

Eka swivulwa swa (8a) riengeteri *exineneni* ri pfelela kusuka eka riengeteri *xinene* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- ni xilandzi xa ndhawu *-eni*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + -xinene- + -eni > exineneni*. Eka xivulwa xa (9b) xivulwahava xa riengeteri i *etinhlarimbyeni ta tinhlo ra xinene*. Xivulwahava lexi xi pfelela eka riengeteri *xinene*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *etinhlarimbyeni ta tinhlo ra xinene* xi katsa riengeteri *etinhlarimbyeni* + xitwananisi *-ta-* + riviti *-tinhlo-* + xitwananisi xa tlhelo *-ra* + riengeteri *-xinene > etinhlarimbyeni ta tinhlo ra xinene*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi landzelaka: *e- + ti- nhlarimbya- + -eni- + -ta- + tinhlo- + -ra- + xinene > etinhlarimbyeni ta tinhlo ra xinene*. Eka xivulwa xa (9c) *eximatsini* i riengeteri ra ndhawu leri pfelelaka eka riengeteri *ximatsi* hi ku lungeleriwa ka xirhangi

xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-ini*. Xivumbeko xa riengeteri *eximatsini* hi lexi landzelaka: e- +- *ximatsi-* + *ini* > *eximatsini*. Eka xivulwa xa (9d) xivulwahava xa riengeteri *etlhelweni ra ximatsi* xi pfelela eka riengeteri ra ndhawu *ximatsi* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- + riviti *-tlhelo* + xilandzi xa ndhawu *-ini* + xitwananisi *-ra-* + riengeteri ra tlhelo *-ximatsi* > *etlhelweni ra ximatsi*. Hileswaku ku vile ni n’okelano wa switwari eka rito *tlhelo* loko ri yisiwa eka vundhawu hi ku lungelela xilandzi *-ini* eka rona hi ndlela leyi landzelaka: e-+- tlhel- +o- + - ini > etlhelweni. Leswi swi tano hikuva eka Xitsonga xitwari lexi nga eku heteleleni ka rito tlhelo xi n’oka na xilandzi *-ini* xi hundzukisa leswi: o + i > we : etlhelo + ini = etlhelweni. Lero xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri hi lexi landzelaka: e- + *tlhelo-* + *ini-* + *-ra-* + *xi-* + *-matsi* > *etlhelweni ra ximatsi*.

4.5.5 Riengeteri *emahlweni*

Andlalo wa xivumbeko xa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 7

Tlhelo	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi -e na xilandzi -eni
mahlweni	–	–	emahlweni

Xiyani swivulwa leswi:

(10) a. *Emahlweni* ka yena, kwala henhla ka tafula ... (*Ndzi ta n’wi kuma*, p. 5)

b. Loko xi kala xi languta *emahlweni* a xi tlheleri *endzhaku*. (*Mulunguntima*, p. 75)

c. M’xeke a a tshame *emahlweni* na Xihahlele a khome vhlwa. (*Xona hi xihle*, p. 114)

Eka xivulwa xa (10a) riengeteri *emahlweni* ri pfelela eka riviti *mahlo* kumbe *matihlo* ku nga swirho swa miri leswi tirhaka ku vona. Riengeteri *emahlweni* ri vumbiwa hi mukhuva lowu landzelaka: xirhangi xa ndhawu e- + riviti *-mahlo-* + xilandzi xa ndhawu *-ini*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + *-mahlo-* + *ini* > *emahlweni*. Hi loko ku n’oka xitwari xo hetelela eka riviti mahlo ku nga o + i wo sungula wa xilandzi xa ndhawu *-ini* hi kuma mofimi *-we*. (*o+i=we*). Hi laha hi kumaka xivumbeko xa riengeteri *emahlweni* hi ndlela leyi: e- + *-mahlo-* + - *ini* > *emahlweni*.

4.6 Ku nembeletywa ka xirhangi xa vundhawu *eka-* na *e-* na xilandzi *-ini/-eni*

4.6.1 Eka ntlawa wa 1 na 2

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 8

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	Xirhangi -e na xilandzi -eni
vanhu	eka vanhu	–	–
majisitarata	eka majisitarata	–	–
Hlomula	eka Hlomula	–	–
vona	eka vona	–	–
Mulungu	eka Mulungu	–	–

Eka ntlawa wa 1 na 2 maengeteri ma ndhawu lama pfumelaka ku tirha ni xirhangi xa vundhawu *eka-* hilama ma sungulaka hi *mu-* na *va-* hi ku kongomisa eka tinxaka ta marito mo tanihi vanhu, mavitavito, swifuwo, milambu ni tintshava. Xiyani eka swikombiso leswi nga laha hansi:

(11) a. Tinsimbi ti rosa *eka Mihloti*. (*Xilondza*, p.132)

b. Mina a ndzi yile *eka majisitarata*. (*Mulunguntima*, p.83)

c. Kunene a hi teka a hi yisa *eka Mulungu*. (*Xisomisana*, p.126)

d. ... a hi ngeneni *eka Hlomula*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.50)

e. A ndzi yena wo puluta ncila *eka vanhu* vo kota lavaya. (*Swa vilula*, p. 103)

Eka swivulwa swa (11a-e) hi kuma leswaku hikwalaho ka ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *eka-* maviti ya mitlawa ya 1 na 2 ma hundzuka maengeteri ma tindhawu tanihleswi kombisiweke eka swivulwa. Hileswaku ma nga kongomisa eka ndhawu ya laha ku tshamaka munhu wo karhi kumbe emirini wa yena. Nakambe eka mitlawa leyi maviti a ma pfumeli ku nembeletywa xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini* hikuva swi nga twali. Leswi swi seketeriwa hi Golele (1992:111) loko a hlamusela leswaku ku tirhisiwa xirhangi xa vundhawu *ka-* kumbe *eka-* eka masivi hinkwawo, maviti ya mitlawa ya 1 na 2 ni ya 1(a) na 2(a) xikombiso, ka vona, ka hina, ka hahani,

eka tatana na swin'wana na swin'wana. Naswona eka swivulwa swa (11 a-e) xivumbeko xa maengeteri xi hi ndlela leyi: *eka Mihloti: eka + Mihloti > eka Mihloti, eka majisitarata: eka + majisitarata > eka majisitarata, eka mulungu: eka + mulungu > eka mulungu, eka Hlomula: eka + Hlomula > eka Hlomula, eka vanhu: eka + vanhu > eka vanhu.*

4.6.2 Eka ntlawa wa 3 na 4

Eka ntlawa wa 3 na 4 swirhangisi *mu-* na *mi-*, ku tirha xirhangisi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-eni* leswaku maviti ma hundzuka maengeteri ma ndhawu. Eka mitlawa leyi hi kuma maengeteri lama nga na nhlamuselo ya mirhi, swirho swa miri, nkarhi ndzilo na swin'wana na swin'wana.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 9

maviti	xirhangisi eka -	xirhangisi e-	Xirhangisi -e na xilandzi -eni
moya	–	–	emoyeni
muti	–	–	emutini
milenge	–	–	emilengeni
ndzilo	–	–	endzilweni
milomo	–	–	emilon'weni

Xiyani eka swivulwa leswi:

(12) a. A a bomba hi nenge a pfa a wu ndziwilita *emoyeni*. (*Xona hi xihhi, p.136*)

b. *Emutini* wa yena a ku nga si tshama ku vhaka munhu wa movha. (*Swa vilula, p.57*)

c. Young u lo honokela xifaniso lexi a xa ha ri *emilengeni* yakwe. (*Nsuku wa mina, p.68*)

d. N'wa-Njomboti u ringetile bulusa fenyha ni malandza lawa a ya ri *endzilweni* ... (*Hi ya kwihhi, p.61*)

e. ... u rhetile tanihi hlampfi *emilon'weni* ya tingwenya ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.7*)

Eka swivulwa swa (12a-e) maengeteri ma ndhawu lama landzelaka: *emoyeni*, *emutini*, *emilengeni*, *endzilweni na emilon'weni* ma pfelela eka maviti lama hi ku landzelelana: moya, muti, ndzilo, milomo na ntirho hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-ini/eni*. Eka Xitsonga, loko rito ri pfelela eka riviti ku ya eka riengeteri ra ndhawu ku pfa ku va na ndzhundzuluko wa marito loko mpfumawulo wu cinca hikwalaho ka n'okelano wa xitwari xa le makumu ka rito na xitwari xa le masungulweni eka xilandzi xa ndhawu *-ni* hi ndlela leyi landzelaka:

a + i = e

i + i = i

e + i = e

o + i = we

mo + i = n'we.

Vo/mb- + i =bye

Leswi swi seketeriwa hi Mayevu na Nkatini (1976: 3) loko va ku: “ Loko ku endliwa tshamelo ra ndhawu xilandzi xa *-ini* lexi tirhaka swin'we ni xirhangi xa *e-/a-* xi engeteriwa eka riviti.” Hi ku landzelela nawu lowu, maengeteri ma ndhawu lama kombisiweke laha henhla ma nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (12a) riengeteri *emoyeni* ri vumbiwile xisweswi: *e- + -moya- + ini > emoyeni*. Hileswaku ku katsiwile xirhangi xa ndhawu *e- + riviti -moya + xilandzi xa ndhawu -ini > emoyeni*. Eka xivulwa xa (12b) riengeteri *emutini* ri tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *e- + muti- + ini > emutini*. Eka xivulwa xa (12c) riengeteri *emilengeni* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *e- + -mi- + -nenge- + -ini > emilengeni*. Eka xivulwa xa (12d) riengeteri *endzilweni* ri nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *e- + -ndzilo- + -ini > endzilweni*. Eka xivulwa xa (12e) riengeteri *emilon'weni* ri tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *e- + -mi- + -nomo- + -ini > emilon'weni*. Hileswaku ku va ni ndzin'wihato wa rito ku nga dzhundzhuluko lowu nga xikombiso xa vuhambanyisi loko xitatisi xa milomo xa nhompfu /m/ xi n'oka, xi siviwa hi xitatisi /n'/. (Marhanele na Bila 2016:5) Leswi swi seketeriwa hi Golele(1992:172) loko a hlamusela leswaku loko riviti *nomo* ri hundzuka riengeteri ra ndhawu ku va ni ndzin'wihato wa mimpfumawulo loko hi landzelela endlelo ra fonoloji. Hileswaku ndzin'wihato lowu vaka kona wu tumbuluxa xitatisi xa *n'w-* kumbe *n'-*. Lero eku vumbeni ka vundhawu bya riviti *nomo* xitatisi *m-* xa rin'wihatiwa xi va *n'w-*.

4.5 Maengeteri ma mitlawa ya 16, 17 na 18 lama nga na xirhangi e- kumbe ma ri

4.6 3 Eka ntlawa wa 5 na 6

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 10

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	xirhangi- e na xilandzi -eni
qhivi	–	–	eqhivini
lwangu	–	–	elwangwini
Ntambhu	–	–	entambhyini
tshanga	–	–	etshangeni
riqingho	eka riqingho	–	–

Eka ntlawa wa 5 na 6 swirhangi *ri-* na *ma-*, ku tirha xirhangi xa vundhawu *eka-*, *e-* na xilandzi xa vundhawu *-ini* ku hundzuluxa maviti leswaku ma va maengeteri ma ndhawu. Eka mitlawa leyi ku ni maviti ma mihandzu, swirho swa miri, mavitantlawa tanihi vandla, maviti na tinxaka tanihi Manghezi, Mabunu na swilo swin'wana swa tinxakaxaka.

Hi ta langutisa eswivulweni swi nga laha hansi:

(13) a. Manyike a a etlele *eqhivini* ra ngati. (*Xilondza*, p.52)

b. ... a kombetela xibamu *elwangwini* ra yindlu a duvula kambirhi. (*Swa vilula*, p.58)

c. ... a va nga ta veka vutomi bya vona *entambhyini* va hlongorisana ni mimovha leyi a yi ri *emaweni*. (*I vutomi*, p.31)

d. Young a swi vona leswaku a a pfaleriwile *etshangeni*. (*Nsuku wa mina*, p.67)

e. Kaputeni Mkhavale u ndzi nyikile vuxokoxoko hinkwabyo hi yexe matolo *eka riqingho*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.63)

Eka swivulwa xa (13) maengeteri ma ndhawu *eqhivini*, *elwangwini*, *entambhyini*, *etshangeni* na *eka riqingho* ma pfelela eka maviti lama landzelaka: qhivi, lwangu, ntambhu, tshanga na riqingho. Eka xivulwa xa (13a) riengeteri *eqhivini* ri landzelela n'okelano wa switwari lowu nge: (i + i = i). Hileswaku ku hlanganisiwile swiphemu leswi landzelaka: *e- + -qhivi- + -ini > eqhivini*. Eka xivulwa xa (13b) ku katsiwile *e- + -lwangu- + -ini > elwangwini*. Eka xivulwa xa (13c) riengeteri *entambhyini* ri nga

tlhantlhiwa hi ndlela leyi: $e- + ntambhu- + -ini > entambhyini$. Lero ku vile ni ndzakahato wa riviti ntambhu. Eka xivulwa xa (13d) riengeteri *etshangeni* ri vumbiwile hi ndlela leyi: $e- + -tshanga- + -ini > etshangeni$. Eka xivulwa xa (13e) xivulwahava xa riengeteri *eka riqingho* ri vumbiwile hi ku lungelela xirhangi xa ndhawu *eka*, eka riviti riqingho hi ndlela leyi: $eka- + riqingho > eka riqingho$.

4.6. 4 Eka ntlawa wa 7 na 8

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 11

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	xirhangi- e na xilandzi -eni
xihahampfhuka	Ka xihahampfhuka-phatsa	—	exihahampfhukeni
swigwitsirisi	—	—	eswigwitsirisini
Swikun'wana	—	—	eswikunwanini
xikolo	—	—	exikolweni

Xiyaxiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (14) a. Va lo na xika *exihahampfhukeni*, va vhe va nghena emimovheni leyi ... (*Nsuku wa mina, p.83*)
- b. Va ehleketa leswaku a a twile marito ya vanhu ma huwelela endzeni *ka xihahampfhuka-phatsa*. (*Xilondza, p.44*)
- c. ... ku suka *eswikunwanini* ku ya fika ensisini. (*Xona hi xih, p.41*)
- d. ... a byeriwa ni ku pfa va tima gezi swakudya swi bola *eswigwitsirisini*. (*Swa vilula, p.21*)
- e. ... a va hamba va phikisana hi tona *exikolweni*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.173*)

Eka xivulwa xa (14a) riengeteri *exihahampfhukeni* i rivotikantsano leri vumbiweke hi ku katsana ka swihluvi swa mbulavulo swimbirhi ku nga riendli *-haha-* na riviti *-mpfhuka-* + *ini > exihahampfhukeni*. Hileswaku ku katsiwa, *e-* ku nga xirhangi xa ndhawu + *-xi-*

xirhangi xa ntlawa wa 7 + riendli *-haha-* + riviti *-mpfhuka-* + xilandzi xa ndhawu *-ini* > *exihahampfhukeni*. Eka xivulwa xa (14b) xivulwahava xa riengeteri *ka xihahampfhukaphatsa* xi vumbiwile hi xirhangi xa ndhawu *ka-* + riviti *- xihahampfhuka* - + riendli *-phatsa* > *ka xihahampfhukaphatsa*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ka-* + *-xi* + *-haha-* + *-mpfhuka* - + *- phatsa* > *ka xihahampfhukaphatsa*. Eka xivulwa xa (14c) riengeteri *eswigwitsirisini* ri vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: *e-* + *-swi-* + *-gwitsi-* + *-ris-(isa)* + *-ini* > *eswigwitsirisini*. Hileswaku ku katsiwile xirhangi xa ndhawu *e-* + xirhangi xa ntlawa wa 8 *-swi-* + riviti *-gwitsi-* + *-ris(isa)* ku nga xilandzi xa rhavi ra xivangelo (Mayevu na Nkatini 1976:29) + *-ini* ku nga xilandzi xa ndhawu leswaku ku huma riengeteri *eswigwitsirisini*. Eka xivulwa xa (14d) riengeteri *eswikun'wanini* ri nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: xirhangi xa ndhawu *e-* + xirhangi xa ntlawa wa 8 *-swi* + riviti *xikun'wana* - + xilandzi xa ndhawu *-ini* > *eswikun'wanini*. Xivumbeko hi lexi: *e-* + *-swi-* + *xikun'wana-* + *-ini* > *eswikun'wanini*. Eka xivulwa xa (14e) riengeteri *exikolweni* ri pfelela eka riviti *xikolo* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini*. Xivumbeko xa riengeteri leri xi hi ndlela leyi: *e-* + *xikolo* - + *-ini* > *exikolweni*.

4.6. 5 Eka ntlawa wa 9 na 10

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 12

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	Xirhangi -e na xilandzi -eni
Bibele	ka Bibele	—	eBibeleni
nhompfu	—	—	enhompfini
khoto	—	—	ekhotsweni
Tihomu	eka tihomu	—	—
Tibuku			etibukwini
nambu	—	—	enambyeni

(15) a. A a tshama ehenhla *ka Bibele*. (*Xona hi xihl, p.3*)

b. Yena a ku ri na swo tala *eBibeleni* leswi a swi amukerisa sweswi a swi ri xiswona. (*I vutomi, p.136*)

- c. A fika a ri tlhlotlhometa tlhelo lero lumekiwa *enhompfini* ya Khegu. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.150*)
- d. ... hi kona hi nga ta kota ku hlwula tinyarhi *eka tihomu*. (*Nsuku wa mina, p.5*)
- e. U ta tshama *ekhotsweni* ku ringana khume-mune wa malembe. (*I vutomi, p.171*)
- f. ... ndzi ta tsaka ntsena loko wena u suriwile *etibukwini* ta misava leyi ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.98*)
- g. Vutomi byi va phirwa va chava ni ku ya ka mati *enambyeni* hambi ku ya tshova tihunyi enhoveni. (*Swa vilula, p.88*)

Eka swivulwa swa (15) maengeteri ma ndhawu *ka Bibe*le, *eBibeleni*, *enhompfini*, *etintihweni*, *ekhotsweni* na *eka tihomu* ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *Bibe*le, *nhompfu*, *tintiho*, *khoto* na *tihomu*. Eka xivulwa xa (15a) xivulwahava xa riengeteri *ka Bibe*le xi vumbiwile hi ku lungelela xirhangi xa ndhawu *ka-* eka riviti *-Bibe*le hi ndlela leyi: *ka-* + *Bibe*le > *ka Bibe*le kasi eka xivulwa xa (15b) riengeteri *eBibeleni* ri vumbiwile hi ku engetela xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-eni* eka riviti *Bibe*le hi ndlela leyi: *e-* + *- Bibe*le- + *-eni* > *eBibeleni*. Eka xivulwa xa (15c) riengeteri *enhompfini* ri vumbiwile hi ndlela leyi landzelaka: *e-* + *-nhompfu-* + *-ini* > *enhompfini*. Eka xivulwa xa (15d) riengeteri *ekhotsweni* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *e-* + *khoto-* + *-ini* > *ekhotsweni*. Eka xivulwa xa (15e) xivulwahava xa riengeteri *eka tihomu* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: xirhangi xa ndhawu *eka-* + xirhangi xa ntlawa wa 10 ti(n)- lexi kombisaka vunyingi bya ntlawa wa 9. Hileswaku *eka-* + *-ti-* + *-homu-* > *eka tihomu*. Eka xivulwa xa (15f) riengeteri *etibukwini* ri pfelela eka riviti tibuku hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini*. Mavumbele ya riengeteri *etibukwini* hi lama landzelaka: *e-* + *ti-* + *-buku-* + *-w-* + *-ini* > *etibukwini*. Leswi swi seketeriwa hi Golele(1992:174) loko a hlamusela leswaku ku landzeleriwa maendlelo ya fonoloji lawa ha wona mimpfumawulo leyi nga riki ya milomo, yi hundzuriwaka ya milomo. Ku yisa emahlweni Golele u hlamusela leswaku eku tsaleni nomohato lowu wu kombisiwa hi letere ro yimela xitwalana ra *w-*. Hi laha riviti tibuku ri hundzuka *etibukwini* ha kona. Eka xivulwa xa (15g) riengeteri *enambyeni* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *e-* + *namb-* + *y* + *-eni* > *enambyeni*. Loko hi xiya hi ta lemuka leswaku eku vumbeni ka vundhawu bya maviti ya muxaka lowu switatisi *v-* na *mb-* swa lakahatiwa loko swi ri eka peletwana ro hetelela ra rito hilaha riviti nambu ri hundzuka ku va *enambyeni* ha kona (Golele 1992:171).

4.6. 6 Eka ntlawa wa 11

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 13

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	Xirhangi -e na xilandzi -eni
tihunyi			etihunyini
tintiho			etintihweni
ritshuri			eritshurini
rivambu			erivambini
rivala			erivaleni

Ntlawa wa (*rin-*) na (*tin-*) wu ni maviti lama: swirho swa miri ngopfungopfu swo leha na marito man'wana ma tinxakaxaka. Xirhangi xa vundhawu e- ni xilandzi xa vundhawu -eni xi pfumela ku tirha ni maviti lama leswaku ma hundzuka maviti. Xiyani eka swivulwa leswi:

- (16) a. Hi Mugqivela a hi fambile swin'we *etihunyini* ... (*Hi ya kwihi, p.58*)
  - b. Hakunene rifu hi tamele *etintihweni*. (*I vutomi, p.76*)
  - c. Loko u n'wi langutile a wu ta ehleketa leswaku a a suka ku tlangeni *eritshurini*. (*Xilondza, p.59*)
  - d. *Erivambini* ra mubedwa wa tata wa yena a ku ri na dirowara. (*Xilondza, p.27*)
  - e. *Erivaleni* kwala xikhidweni lexi, a ku ri ni mindzhuti ya mikuwa ... a ku vundziwa kona. (*Xisomisana, p. 22*)

Eka swivulwa swa (16a-e) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *etihunyini*, *etintihweni*, *eritshurini*, *erivambini* na *erivaleni*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: rihunyi, tintiho, ritshuri, rivambu na rivala hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu -ini. Eka xivulwa xa (16a) riengeteri ra ndhawu *etihunyini* ri vumbiwile hi ndlela leyi: e- + ti- + hunyi + -ini > *etihunyini*. Eka xivulwa xa (16b) riengeteri *etintihweni* ri vumbiwa xisweswi: e- + -tintiho + -ini > *etintihweni*. Eka xivulwa xa (16c) riengeteri *eritshurini* ri nga tlhantlhiwa hi mukhuva lowu: e- + ritshuri + -ini > *eritshurini*. Eka xivulwa xa (16d) riengeteri *erivambini* ri

vumbiwile hi ndlela leyi landzelaka: $e- + rivambu + -ini > erivambini$. Eka xivulwa xa (16e) riengeteri *erivaleni* ri vumbiwile hi mukhuva lowu: $e- + rivala + -ini > erivaleni$.

4.6. 7 Eka ntlawa wa 14

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 14

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	xirhangi- e na xilandzi -eni
hosi	—	—	evukosini
byatso	—	—	ebyatsweni
byalwa	—	—	le byalweni, ebyalweni
byongo	—	—	ebyongweni

Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi:

(17) a. *Evukosini*, laha a ku tshama ku tele hi malandza ... (*Hi ya kwihi*, p.23)

b. A ndzi kholwi leswaku swi huma *ebyongweni* bya xona. (*Mulunguntima*, p.39)

c. Majaha le ntirhweni ma boxeterile hinkwato ta *le byalweni*. (*Mulunguntima*, p.118)

d. Hi fanele ku lunghisa mhaka leyi yo chela murhi *ebyalweni*. (*Nsuku wa mina*, p.134)

e. ... kutani a nghena *ebyatsweni* leswaku a ta ya Tarxix ... (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.45)

Ntlawa wa *vu-*, *ma-* i ntlawa wa swihalaki, mavitantlawa yo komba swilo swintsongo na matiko ni tindhawu to tanihi vuxa, Vupeladyambu na swin'wana na swin'wana. Eka swivulwa swa (17a-e) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *evukosini*, *ebyongweni*, *le byalweni*, *ebyalweni* na *ebyatsweni*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: hosi, byongo, byalwa na byatso hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini/eni*. Eka xivulwa xa (17a) riengeteri *evukosini* ri vumbiwile hi mukhuva lowu: $e- + riengeteri\ ra\ ntlawa\ wa\ 14\ -vu + -hosi- + -ini > evukosini$. Laha hi kuma leswaku milomu leyimbirhi hi yona yi humesaka mpfumawulo lowu twarisaka hi xitatisi /k/, hileswaku ku hundzukile xitatisi /h/ hikwalaho ka nomuhato. Eka xivulwa xa (17b) riengeteri *ebyongweni* ri vumbiwile hi mukhuva lowu: $e- + -byongo- + ini > ebyongweni$. Eka xivulwa xa (17c) xivulwahava xa riengeteri *le*

byalweni xi vumbuwile hi ndlela leyi: xirhangi xa ndhawu *le-* lexi tirhaka tanihi xirhangi xa ndhawu *e- + byalwa- + -ini > ebyalweni*. Eka xivulwa xa (17d) riengeteri *ebyalweni* ri nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *e- + -byalwa- + -ini > ebyalweni*. Eka xivulwa xa (17e) riengeteri *ebyatsweni* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *e- + -byatso- + -ini > ebyatsweni*.

4.6. 8 Eka ntlawa wa 17

Maengeteri ma masivikomba lama nga na xirhangi *ku-* xa xivumbeko xa *kwa-*. Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

(18) a. Hi *kwala*, ndzi n'wi yimbele *kwala*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p .146)

b. U kongomile *kwale* xiticini xa maphorisa. (*Mulunguntima*, p.74)

c. U na mali muni *kwalaho*? (*Swa vilula*, p.78)

Eka xivulwa xa (18a) xivumbeko xa riengeteri *kwala* hi lexi landzelaka: *kwa- + -la > ku- + laha > kwala*. Hileswaku ku katsiwile xirhangi xa ntlawa wa 17 *ku- + -w- +-a* rimitsu ra risivikomba *-la > kwala*. Eka xivulwa xa (18b) risivikomba *kwale* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *ku- + -laha + e > kwale*. Eka xivulwa xa (18c) riengeteri ra *kwalaho* ri pfelela eka riengeteri ra risivikomba *kwala* hi ku lungeleriwa ka mofimi *-ho*, lero xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *kwala- +-ho > ku- + laha + ho > kwalaho*. Hi laha hi ri i ku nomohata hikuva mpfumawulo lowu wa *w- wu* twarisiwa hi milomu (Golele 1992: 155). Kasi (Baumbach 1987:133) u paluxa xivumbeko xa riengeteri *kwala* hi ndlela leyi: *kwala < *kuala*.

4.6. 9 Eka ntlawa wa 18

(i) Riengeteri *endzhaku*

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 15

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	xirhangi- e na xilandzi -eni
ndzhaku	–	endzhaku le ndzhaku	–

(19) a. ... ndzo twa ku khwaxa! *endzhaku* ka hina. (*Xisomisana*, p. 94)

b. ... kambe hi tlhelelanyana ndzhaku. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p. 41)

c. ... landza hi ximovhana xa Mlambo hi le *ndzhaku*. (*Mulunguntima*, p.148)

Eka swivulwa swa (19) riengeteri *endzhaku* ri pfelela eka riviti *-rhaku* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ntlawa wa 18 *mu-* hi ndlela leyi *mu- + rhaku >ndzhaku*. Hileswaku hikwalaho ka ndzakahato lowu nga xikombiso xa vuhambanyisi, xitatisi xa milomo xa /m/ xa n'oka kumbe xi nyamalala, kutani xi siviwa hi mofimi /ndzh-/. Hileswaku xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *mu- : ndzhaku (< *mu- rhaku)* (Golele 1992:30). Eka xivulwa xa (19a) riengeteri *endzhaku* ri katsile xirhangi xa ndhawu *e-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + mu- + -rhaku > endzhaku*. Eka xivulwa xa (19b) riengeteri *ndzhaku* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *mu- + -rhaku > ndzhaku*. Eka xivulwa xa (19c) riengeteri le *ndzhaku* ri vumbiwile hi mukhuva lowu: *le- + -mu- + -rhaku >le ndzhaku*.

(ii) **Riengeteri ndzeni**

maviti	xirhangi eka -	xirhangi e-	xirhangi- e na xilandzi -eni
endzeni	—	—	endzeni

(20) a. ... u ta ya hlamusela ndhuna leswaku u lava yini *ndzeni* ka xitedza xa mina. (*Xisomisana*, p.157)

b. A ehleketa leswaku a a twile marito ya vanhu ma huwelela *endzeni* ka xihahampfhuka-phatsa. (*Xilondza*, p.44)

c. ... va koka masangu va tshinela *endzeni-ndzeni* ka tende na swilo swa vona. (*Xilondza*, p.1)

Hi ku ya hi Baumbach (1987: 22) riengeteri *ndzeni* ri wela eka maviti lama kumekaka eka ntlawa wa 18 naswona ri tumbuluka kusuka eka rito **muleni*. Matumbulukelo ma riengeteri *ndzeni* ma andlariwa hi Baumbach (1987: 22) hi ndlela leyi: *mu- + -l- + -eni >*muleni*. Xivulwa xa (20c) xi kombisa leswaku riengeteri *endzeni* ra swi kota ku vumba rin'wana riengeteri hi ku va ri vuyelela. Xikombiso: *e-+ -ndzeni-+ -ndzeni > endzenindzeni*.

4.7 Ku nembeletwa ka xirhangi *eka-*, *e-* na xilandzi *-ini* xa vundhawu eka mavito ma tindhawu

4.7.1 Maengeteri ma mavito ma miganga

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 16

Vito ra muganga	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Giyani	–	eGiyani	–
Mtititi	eka Mtititi	–	–
Xihosana	ka Xihosana	–	emugangeni wa ka Xihosana
Buxi	–	eBuxi	–
Elim	–	le Elim	–

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (20) a. Loko u ku u ya Joni swi fana na loko u ku u ya eBushbuckridge, kumbe eGiyani (*Xona hi xihl, p.4*)
 b. Manghezi yena a a huma eka Mtititi ... (*N'waninginingi ma ka tindlewe, p.18*)
 c. Va fikile va vamba tende lerikulu emugangeni wa ka Xihosana. (*Swa vilula, p.89*)
 d. ... a tivutisa leswaku xana eBuxi ka kona a a ta fikisa ku yini ... (*I vutomi, p.20*)
 e. U fikile a ya le Elim ku ya hlangana na van'wamabindzu. (*Mulunguntima, p.28*)

Eka swivulwa swa (20a-e) swivulwahava swa maengeteri ma ndhawu leswi: eGiyani, eka Mtititi, emugangeni wa ka Xihosana, eBuxi na le Elim swi pfelela eka mavitavito lama landzelaka: Giyani, Mtititi, Xihosana, Buxi na Elim hi ku engeteriwa ka swirhangi swa ndhawu leswi nge *ka-*, *eka-*, *le-* kumbe *e-*. Eka xivulwa xa (20a) riengeteri eGiyani ri vumbiwile hi ndlela leyi: $e- + -Giyani > eGiyani$. Eka xivulwa xa (21b) xivulwahava xa riengeteri eka Mtititi xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: $eka- + -Mtititi > eka Mtititi$. Eka xivulwa xa (20c) xivulwahava xa riengeteri emugangeni wa ka Xihosana hi nga xi ntlhantlha hi ndlela leyi: emugangeni hi rona riengeteri ra ndhawu leri vumbiweke hi ndlela leyi: xirhangi xa ndhawu $e- + riviti - muganga- + xilandzi xa ndhawu -ini > emugangeni$ kasi *-wa ka Xihosana* i xivulwahava xa rifuwi. Hileswaku xivumbeko xi hi

ndlela leyi: e- + - muganga- +-ini + -wa- + -ka- + Xihosana > emugangeni wa ka Xihosana. Eka xivulwa xa (20d) riengeteri eBuxi ri nga tlhantlhiwa hi mukhuva lowu: e- + -Buxi > eBuxi. Eka xivulwa xa (20e) xivulwahava xa riengeteri le Elim xi vumbiwile hi ndlela leyi: le- + - Elim > le Elim. Hileswaku, xirhangi xa vundhawu ka/eka- xi namarhethiwa eka riviti loko ri kongomisa eka ndhawu, kambe loko riviti ri kongomisa eka munhu xirhangi a xi nge namarhethiwi eka riviti (Mabaso ni vatsarikulobye 2017: 31). A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (a) Ndzi ya **Ka**Malamulele. (ndhawu)
- (b) Ndzi ya **ka** Malamulele. (Munhu)
- (c) U tshama **eka**Mhinga. (ndhawu)
- (d) U tshama **eka** Mhinga. (munhu)

4.7.2 Maengeteri ma matikoxiya eAfrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'tiko'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 17

Vito ra tikoxikaya	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Potiyela	–	–	etikweni ra Potiyela
Mhinga	–	–	etikweni ra ka Mhinga
Dingleydale	–	–	exitikwanini xa Dingleydale
Venda	–	–	eka Presidente wa tiko ra Venda

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (21) a. Hi vumbirhi bya vona a va tirha tanihi swandla leswi hlambisanaka va ri *etikweni ra Potiyela*. (Swa vilula, p.115)
- b. ... ndzi twa ku ri va tshama eXipilongo *etikweni ra ka Mhinga*. (Swa vilula, p 109)
- c. Conny u velekiwile *exitikwanini xa Dingleydale* eBushbuckridge. (Xilondza, p.xiv)
- d. Mimovha leyi a yi ri nyiko yo ya *eka Presidente wa tiko ra Venda*. (Nsuku wa mina, p.88)

Eka swivulwa swa (21a-d) swivulwahava swa maengeteri hi leswi landzelaka: *etikweni ra Potiyela, etikweni ra ka Mhinga, exitikwanini xa Dingleydale* na *eka Presidente wa tiko ra Vhenda*. Swivulwahava leswi swi pfelela eka mavitavito ya matikoxikaya lama landzelaka: Potiyela, Mhinga, Dingleydale na Vhenda hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-ini/eni*. Eka xivulwa xa (21a) xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu hi lexi landzelaka: *e+- tiko- +ini- + ra + Potiyela > etikweni ri Potiyela*. Hileswaku xiphemu xa *etikweni* hi xona lexi kombisaka vundhawu kasi xivulwahava xa *ra Potiyela* i xivulwahava xa rifuwi lexi kombisaka vun'winyi. Eka xivulwa xa (21b) xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri *etikweni ra ka Mhinga* hi lexi landzelaka: *e- + tiko- + -ini- + ra + ka + Mhinga > etikweni ra ka Mhinga*. Nakambe riengeteri *etikweni* hi rona leri kombisaka ndhawu kasi xivulwahava xa: *-ra ka Mhinga* i xivulwahava xa rifuwi ra vun'winyi. Eka xivulwa xa (21c) xivulwahava xa riengeteri *exitikwanini xa Dingleydale* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *e- xirhangi xa ndhawu + xi- xirhangi xa ntlawa wa 7 lexi kombisaka ntsongohato + riviti tiko + xilandzi xa ndhawu -ini + - ni mofimi ya ntsongohato > exitikwanini + xa-xitwananisi xa rifuwi + riviti -Dingleydale > exitikwanini xa Dingleydale*. Hileswaku riengeteri *exitikwanini-* hi rona leri vulaka ndhawu kasi xivulwahava *-xa Dingleydale* xi kombisa rifuwi. Eka xivulwa xa (21d) xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri *eka Presidente wa tiko ra Venda* hi lexi landzelaka: *eka- + Presidente + wa + tiko + ra+ Venda*. Hileswaku ku lungeleriwa xirhangi xa ndhawu *eka- + - Presidente - riviti ra ntlawa wa 1 + -wa-* ku nga xitwananisi + *tiko-* ku nga riviti + *-ra-* xitwananisi + *Venda* ku nga rivitavito ra ndhawu, swi hlanganisiwa ku vumba xivulwahava xa riengeteri *eka Presidente wa tiko ra Venda* ku nga laha a ku tshamaka Presidente wa tiko ra Venda. Hi laha hi kumaka leswaku eka riviti tiko + *-ini* ku va ni n'okelano wa switwari loko ku hlangana xitwari xo hetelela eka rito *tiko* ku nga *o + i = we*. Kutani *tiko + ini* swi hundzuka *tikweni* leswi vulaka exikarhi ka tiko. Nakambe mhaka leyikulu hileswaku xivulwahava xa riengeteri *eka Presidente-* xi kombisa vundhawu hikwalaho ka xirhangi xa ndhawu *eka-* kasi xivulwahava xa *-wa tiko ra Venda* i rifuwi leri kombaka vun'wini bya tiko.

4.7.3 Maengeteri ma madoroba eAfrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'doroba'

Ku nembeletwa ka xirhangi e- na xilandzi xa vundhawu *-ini/-eni* eka maviti ya man'wana madoroba eAfrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'doroba' swi hundzula rivotavito ra doroba ku va riengeteri ra ndhawu.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 18

Vito ra doroba	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Louisadale	–	–	<i>laha doropeni</i> ra Louisadale
Joni	–	–	edorobeni ra Joni
Luanda	–	–	kwale dorobeni ra Luanda
Pitori	ka doroba ra Pitori	–	–

Xiyani eka swivulwa leswi:

(22) a. Loko a ha ku fika *laha doropeni ra Louisadale* a huma ekaya eka Nkuna. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.8*)

c. Mphesamphesa wa vanhu loko ra ka ri ku cakatsa, *edorobeni ra Joni* a swo fana ni milambu ni swinambyana leswi khulukaka ni mikhukhuri. (*Swa vilula, p. 65*)

d. Siku ro hetelela ro va lahla ri endleriwile erivaleni ra nkombiso wa *kwale dorobeni ra Luanda*. (*Swa vilula, p.28*)

e. Bophutatswana i tiko-xikaya leri nga le handlenyana *ka doroba ra Pitori* (*Nsuku wa mina, p.13*)

Eka swivulwa swa (22a-e) swivulwahava swa maengeteri ma ndhawu hi leswi landzelaka: *laha dorobeni ra Louisadale, edorobeni ra Joni, kwale dorobeni ra Luanda* na *ka doroba ra Pitori*. Swivulwahava leswi swi pfelela eka maviti lama landzelaka: Louisadale, Joni, Luanda na Pitori. Eka xivulwa xa (22a) xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu hi lexi landzelaka: risivikomba ra ndhawu yosungula *laha-* + riviti *doroba-* + *-eni* xilandzi xa ndhawu > *dorobeni* + *-ra-* ku nga xitwananisi + riviti *Louisadale* > *laha dorobeni ra Louisadale*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *laha* + *e-* + *-doroba-* + *-ini* + *ra* + *Louisadale* > *laha dorobeni ra Louisadale*. Eka xivulwa xa

(22b) xivulwahava xa riengeteri *edorobeni ra Joni* xi vumbiwa hi ndlela leyi: xirhangi xa ndhawu *e-* + riviti *doroba* + xilandzi xa ndhawu *-eni* + xitwananisi xa rifuwi *-ra-* + *Joni* riviti > *edorobeni ra Joni*. Hileswaku xitwari $a + i = e$ leswi swi endla riviti *doroba* ri hundzuka riengeteri ra ndhawu hi ndlela leyi: *doroba + ini* > *dorobeni*. Eka xivulwa xa (22c) xivulwahava xa riengeteri *kwale dorobeni ra Luanda* xi vumbiwa hi ndlela leyi: *kwale + doroba + ini - Luanda* > *kwale dorobeni ra Luanda*. Hi loko ku hlanganisiwa risivikomba *kwale-* + riviti - *doroba + xilandzi xa ndhawu -ini* + xitwananisi xa rifuwi - *ra + rivotavito ra tiko Luanda* > *kwale dorobeni ra Luanda*.

4.7.4 Maengeteri ma man'wana matiko ma SADC

Mavito ya matiko ya SADC ma hundzuka maengeteri ma ndhawu hikwalaho ka ku va ku lungeleriwe xirhangi xa ndhawu *e-*.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 19

Vito ra Tiko	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Afrika-Dzonga	–	Le Afrika - Dzonga	–
Botswana	–	e Botswana	–
Zimbabwe	–	–	–
Musambiki	–	e Musambiki	–
Angola	–	e Angola	–

Xiyaxiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (23) a. Le Afrika -Dzonga Mulungu na Wantima va honokelane hi mahlongati. (*Nsuku wa mina*, p.11)
- b. Endzhaku ku ta yiwa eBotswana, Maputo, Zimbabwe ... hi ku landzelalana hi nongonoko wolowo. (*Nsuku wa mina*, p. 17)
- c. Loko ku ri hala kaya eMusambiki kona a a tiva no dirowa mepe wa kona. (*I vutomi*,p. 17)
- e. Va tsemakanye matiko ya sala ya hlangana va ya humelela eAngola ... (*Swa vilula*,p.25)

Eka swivulwa swa (23) maengeteri ma ndhawu lama nge: *le Afrika-Dzonga*, *eBotswana*, *Zimbabwe*, *eMusambiki na eAngola* ma pfelela eka mavitavito lama landzelaka: Afrika-Dzonga, Botswana, Zimbabwe, Musambiki na Angola hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e-. Eka xivulwa xa (23a) riengeteri *eAfrika-Dzonga* i rivitikatsano leri vumbiwile hi nkatsakanyo wa maviti ku nga riviti *Afrika* na riviti ra tlhelo ra timheho ta misava ku nga *Dzonga* hi ndlela leyi: *e- + -Afrika -+ - Dzonga > eAfika-Dzonga*. Eka xivulwa xa (23b) riengeteri *eBotswana* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *e- + -Botswana > eBotswana*, kasi riviti *Zimbabwe* ri hundzuka riengeteri ra ndhawu hikwalaho ka ku va ri kumeka eka nongonoko wa matiko lama fanele ku endzeriwa hi ku va rona ri kumeka exikarhi ka nononoko wa matiko a ri pfumeli ku lungeleriwa xirhangi xa ndhawu hi ku va ku tirha xirhangi xa ndhawu lexi nga lungeleriwa eka riviti ra le masungulweni ku ya hi nawu wa vuvulavuri. Eka xivulwa xa (23c) riengeteri *eMosambiki* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *e- + - Mosambiki > eMosambiki*. Eka xivulwa xa (23d) riengeteri *eAngola* hi nga ri ntlhantlhisela hi ndlela leyi: *e- + -Angola > eAngola*.

4.5 Maengeteri ma man'wana matiko ma misava

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 20

Vito ra Tiko	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Jerimani	–	eJerimani	–
Brazil	–	eBrazil	–
Furwa	–	le Furwa	–
Kanana	–	eKanana	–
Egipita	–	e-Egipita	–

Maviti ma *matiko ma misava* ma hundzuka maengeteri ma ndhawu hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e-. A hi langutiseni eka swivulwa leswi landzelaka:

(24) a. ... a tikuma a ri *eJerimani*, a ri karhi a vona Martin ... (*Xona hi xihj*, p.17)

- b. Va le ndleleni ya ku ya ka mphikizano wa mincino *eBrazil*. (*Xilondza*, p.122)
- c. “Xivulavuri lexo hetelela xi tiyisile”, ku hlamula Nkul. Mitterand wa *le Furwa ...* (*Nsuku wa mina*, p.3)
- d. Mhaka ya palu na njeti, aka Xihahela a swa ha fana na loko vana va Israel va suka *eKanana* va tthelela *e-Egipita*. (*Xona hi xihji*, p.41)

Eka swivulwa swa (24a, b na d) maengeteri ma ndhawu ma vumbiwile hi ndlela leyi: *e- + -Jerimani > eJerimani*, *e- + -Brazil > eBrazil*, *e- + -Kanana > eKanana na e- + -Egipita > e- Egipita*. Hileswaku ma vumbiwile hi ku engatela xirhangi xa ndhawu e- eka maviti lama landzelaka: Jerimani, Brazil, Kanana na Egipita. Kasi eka xivulwa xa (24c) xivulwahava xa riengeteri *le Furwa* xi vumbiwile hi ku lungelela xirhangi xa ndhawu *le-* eka rivitavito Furwa, hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *le- + - Furwa > le Furwa*.

4.7.6 Maengeteri ma matikokulu ma misava

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 21

Vito ra Tikonkulu	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Europe	–	e-Europe	–
Afrika	–	eAfrika	–
Australia	–	le Australia	–
Amerika	–	le Amerika	–
Amerika-N'walungu	–	le Amerika-N'walungu	–

Xiyani eswivulweni leswi landzelaka:

- (25) a. ... u fanele ku rhumeriwa *e-Europe* laha ku nga ta va na Khonferense... (*Mulunguntima*, p. 12)
- b. ... a a ri na ntokoto wa tindzimi ta xintima *eAfrika ...* (*Nsuku wa mina*, p. 8)
- c. Xirho xa vutsevu a ku ri Nkul.Brown wa *le Australia*. (*Nsuku wa mina*, p. 9)
- d. Mutshami wa xitulu, ku sungula Nkulukumba Young wa *le Amerika ...* (*Nsuku wa mina*, p.1)

- e. Va-Sumbulani a va ha khinsamile kwalaho tanihi mahlonga eGold Coast wa tolo loko ya rindzerile ku xaviseriwa varimi va fole e-Agentine na *le Amerika-N'walungu*. (*Hi ya kwihhi*, p.13)

Eka swivulwa swa (25a na b) maengeteri ma ndhawu *e-Europe* na *eAfrika* ma vumbiwile hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu e- eka maviti hi ndlela leyi: *e--Europe > e-Europe* na *e- + -Afrika > eAfrika*. Kasi eka swivulwa swa (25c-d) swivulwahava swa riengeteri *le Australia* na *le Amerika* ma vumbiwile hi ku engetela xirhangi xa ndhawu *le-* eka mavitavito hi ndlela leyi: *le- + Australia > le Australia*, *e- + -Amerika > eAmerika*. Eka xivulwa xa (25e) xivulwahava xa riengeteri *le Amerika-N'walungu* xi nga tlhantliwa hi ndlela ya leswaku, *le-* i xirhangi xa ndhawu, *Amerika* i riviti kasi *N'walungu* i riengeteri ra tlhelo ra timheho ta misava, loko swi katsiwa ku vumbiwa rivitikatsano hi ndlela leyi landzelaka: *le- + - Amerika- + - N'walungu > le Amerika- N'walungu*. Hi nga tlhela hi boxa leswaku ku katsiwile marito ya swihluvi swo fana, ku nga riengeteri + riengeteri.

4.7.7 Maengeteri ma Swifundzakulu swa Afrika-Dzonga

Maengeteri ma Swifundzakulu ma pfelela eka mavitavito ma Swifundzakulu kumbe tiPurovhinsi ku nga nkatsano wa swifundza leswitsongo hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e-.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 22

Vito ra Xifundzhankulu	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi - ini
Malamulele	–	–	exifundzeni xa ka Malamulele
Malamulele	–	–	xifundzeni xa ka Malamulele eNorthern Province

A hi languteni eka swivulwa leswi:

(26) a. Tiko leri ri *le xifundzheni xa ka Malamulele eNorthern Province*. (Swa vilula, p. 109)

b. Mafemani Thomasi Ngoveni u velekiwile eka Mavambe *exifundzeni xa ka Malamulele*. (Swa vilula, p.1)

Eka xivulwa xa (26a) xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *exifundzeni xa ka Malamulele* xi pfelela eka riviti -xifundza- hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e-na xilandzi xa ndhawu -ini eka xivulwahava xa rifuwi -xa ka Malamulele. Hi ta ntlhantlha xivulwahava lexi hi ndlela leyi landzelaka: e- + xifundza- + -ini + xa + ka + Malamulele > *exifundzeni xa ka Malamulele*.

4.7.8 Maengeteri ma timbala tin'wana ta swihahampfhuka ta Afrika-Dzonga laha xiphemu xa 'rivala' xi tsariweke hi Xinghezi.

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 23

Vito ra rivala	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Letaba	–	le Letaba Airways	–
Giyani	–	eGiyani Airways	–
Jan Smuts	–	eJan Smuts Airport	–
O.R. Tambo	–	–	erivaleni swihahampfhuka O.R.Tambo ra ra

Xiyani eka swivulwa leswi:

(27) a. Hambileswi N'wa-Khosa na vona se a va sungula xivundza loko timpapa ti vunjana *le Letaba Airways*, va n'wi yimiserile mavoko. (*Mulunguntima*, p. 58)

b. Chavalala u fanele ku hatla a ya eka Alfa-Agency eTzaneen ku ya teka thikiti ra yena ra xihaha-mpfhuka xa ku suka *eGiyani Airways* ... (*Mulunguntima*, p. 54)

c. ... eTarentaal ku ya fika *eJan Smuts Airport*. (*Mulunguntima*, p. 54)

d. ... va heleketiwa erivaleni ra swihahampfhuka ra O.R.Tambo. (Xilondza, p. 124)

Eka xivulwa xa (27a) xivulwahava xa riengeteri *le Letaba Airways* xi vumbiwile hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *le-* eka riviti leri tsariweke hi Xinghezi *letaba Airways*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *le- +- Letaba- + Airways > le Letaba Airways*. Eka xivulwa xa (27b) xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *eGiyani Airways* xi vumbiwile hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* eka riviti leri tsariweke hi Xinghezi hi mukhuva lowu: *e- + -Giyani- + - Airways > eGiyani Airways*. Eka xivulwa xa (27c) xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu xi vumbiwile hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* eka riviti leri tsariweke hi Xinghezi hi ndlela leyi landzelaka: *e- + - Jan - + Smuts- + - Airport > eJan Smuts Airport*. Eka xivulwa xa (27d) xivulwahava xa riengeteri erivaleni ra swihahampfhuka ra O.R.Tambo xi vumbiwile hi ku katsa xirhangi xa ndhawu *e- + riviti -rivala- + xilandzi xa ndhawu -ini- + xitwananisi xa rifuwi -ra- + rivitikatsano -swihahampfhuka- + xitwananisi xa rifuwi -ra- + switatisi swa maletere yosungula eka mavitavito -O.R- + rivotavito Tambo*. Lero xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *e- + rivala- + -ini +-ra- swi- + -haha- + -mpfhuka- + - ra- O- + -R -+ -Tambo > erivaleni ra swihahampfhuka ra O.R.Tambo*. Hi nga vula leswaku erivaleni hi rona riengeteri ra ndhawu kasi *-ra swihahampfhuka ra O.R.Tambo* i xivulwahava xa rifuwi.

4.7.9 Maengeteri ma mavhengele ma Afrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'vhengele'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 24

Vito ra vhengele	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -eni
Machipisana	–	–	evhengeleni ra ka Machipisana
Cheapside	–	–	evhengeleni ra ka Cheapside.
O.K.	–	–	evhengeleni ra ka O.K.
Pfunanani	eka vhengele ra Pfunanani	–	–
Liquor Town	–	le vhengele ra byalwa ra Liquor Town	–

Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi:

- (28) a. Xana u ke u tirha eka *vhengele ra ka Machipisana* xana? (Ndzi ta n'wi kuma, p.31)
- b. Phela ndzo fayetela hi nenge ku suka efotini ku ya fika *evhengeleni ra ka Cheapside*. (Mulunguntima, p.19)
- c. Mbambu na nghamu va fikile va nghena *evhengeleni ra ka O.K.* (Ndzi ta n'wi kuma, p. 38)
- d. U fambise xisweswo a ka a ya humelela eka *vhengele ra Pfunanani ...* (Ndzi ta n'wi kuma, p.20)
- e. Hlongwane a rhanga a hundza hi *le vhengele ra byalwa ra Liquor Town*. (Mulunguntima, p. 75)

Eka xivulwa xa (28a-c) maengeteri ma ndhawu *evhengeleni ra ka Machipisana*, *evhengeleni ra ka Cheapside* na *evhengeleni ra ka OK* ma pfelela eka maviti Machipisana, Cheapside na OK hi ku engetela xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-ini* eka riviti *-vhengele* > *evhengeleni* ku nga riengeteri ra ndhawu. Kasi swivulwahava leswi nge: *-ra ka Machipisana*, *ra ka Cheapside* na *ra ka OK* swi kombisa rifuwi. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + -vhengele- + ini- + -ra- + -ka-Machipisana/ Cheapside/ OK*. Eka xivulwa xa (28d) xivulwahava xa riengeteri eka *vhengele ra Pfunanani* xi pfelela eka riviti *Pfunanani* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *eka-* eka xivulwahava xa rifuwi *-vhengele ra Pfunanani*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *eka- + - vhengele- + -ra- + Pfunanani* > *eka vhengele ra Pfunanani*. Eka xivulwa xa (28e) xivulwahava xa riengeteri *le vhengele ra byalwa ra Liquor Town* ku katsiwile xirhangi xa ndhawu *le- + riviti -vhengele- + xitwananisi xa rifuwi ra- + riviti byalwa- + riviti -Liquor + riviti- Town* > *le vhengele ra byalwa ra Liquor Town*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *le- + - vhengele- + -ra - + byalwa- + -ra- + Liquor- + Town* > *le vhengele ra byalwa ra Liquor Town*.

4.7.10 Maengeteri ma tin'wana tihodela ta Afrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'hodela'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 25

Vito ra hodela	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Mdluli	le hodela ya ka Mdluli	–	–
Gollogne Holidey Inn	–	eGollogne Holidey Inn	–
Sun City	–	–	ehodeleni ya Sun City
Boulevard	–	–	ehodeleni ya Boulevard

Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (29) a. Phela hi ri kuma ri ri *le hodela ya ka Mdluli*. (*Mulunguntima*, p. 140)
 b. Ku fika ka vona va ya etlela *eGollogne Holidey Inn* va nga si hundzela eFrankfort. (*Mulunguntima*, p. 60)
 c. Nongonoko wa vona wu komba leswaku va fenele ku ya *ehodeleni ya Sun City*... (*Nsuku wa mina*, p. 114)
 d. A a ha lo rhwe, kwala mubedweni wa M'xeke *ehodeleni ya Boulevard*. (*Xona hi xihhi*, p. 63)

Eka xivulwa xa (29a) xivulwahava xa riengeteri *le hodela ya ka Mdluli* xi pfelela eka riviti *-hodela* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *le-*, kasi xivulwahava xa *-ya* ka Mdluli i xivulwahava lexi kombisaka rifuwi. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *le- +-hodela- +-ya- + -ka- + Mdluli > le hodela ya ka Mdluli*. Eka xivulwa xa (29b) xivulwahava xa riengeteri *eGollogne Holidey Inn* xi pfelela eka riviti *Gollogne Holidey Inn* leri nga tsariwa hi Xinghezi hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + Gollogne + Holidey + Inn > eGollogne Holidey Inn*. Eka xivulwa xa (29c) xivulwahava xa riengeteri *ehodeleni ya Sun City* xi pfelela eka riviti *-hodela* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini* kasi xivulwahava xa *ya Sun City* xi kombisa rifuwi. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + -hodela- + -ini + -ya- + sun + City > ehodeleni ya Sun City*. Eka xivulwa xa (29d) xivulwahava xa riengeteri *ehodeleni ya Boulevard* xi pfelela eka xivulwahava xa rifuwi *-hodela ya Boulevard*, hi

ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-ini*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi landzelaka: *ehodeleni- + - ya + Boulevard > ehodeleni ya Boulevard*.

4.7.11 Maengeteri ma swin'wana swibedhlele swa Afrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'xibedhlele'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 26

Vito ra xibedhlele	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Tintswalo	–	le xibedhlele xa Tintswalo	–
Tzaneen	–	exibedhlele xa Tzaneen	–
Tiyani	–	exibedlhele xa Tiyani	–
Tlhavula	–	exibedhlele xa Tlhavula	–

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(30) a. Sejeni Mkhatswa u *le xibedhlele xa Tintswalo* sweswi ... (*Mulunguntima, p.139*)

b. ... hinkwavo va khandziya emovheni va wu komba *exibedhlele xa Tzaneen*. (*I vutomi, p. 16*)

c. ... tekani wansati yaloye mi n'wi yisa *exibedhlele xa Tiyani*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p. 88*)

d. Siku rero vaongori hinkwavo *exibedhlele xa Tlhavula* a va hatlisile ku chayisa. (*Swa vilula, p. 9*)

Eka swivulwa swa (30a-d) swivulwahava swa riengeteri ra ndhawu *exibedhlele xa Tintswalo, exibedhlele xa Tzaneen, exibedlhele xa Tiyani* na *exibedlhele xa Tlhavula* swi pfelela eka riviti *-xibedhlele* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu e-. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + xibedhlele > exibedhlele*. Hileswaku swivulwahava swa *-xa Tintswalo, -xa Tzaneen, -xa Tiyani* na *-xa Tlhavula* i swivulwahava swa rifuwi.

4.7.12 Maengeteri ma swin'wana swikolo swa Afrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'xikolo'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 27

Vito ra xikolo	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Mashau	–	–	exikolweni xa Mashau
N'wa- Mbila	–	–	exikolweni xa le hansi lexi a xi vuriwa N'wa-Mbila

Xiyani eka swikombiso leswi landzelaka:

- (31) a. Xihahlele u thyiwe hi thicara Maganu *exikolweni xa Mashau ... (Xona hi xihl, p.123)*
 b. Tidyondzo ta yena ta phurayimari u ti sungurile *exikolweni xa le hansi lexi a xi vuriwa N'wa-Mbila. (Xilondza, p.xiv)*

Eka xivulwa xa (31a) xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *exikolweni xa Mashau* xi pfelela eka riviti *xikolo* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *e- + -xikolo- + -ini > exikolweni*. Lero *-xa Mashau* i xivulwahava xa rifuwi. Eka xivulwahava xa (31b) xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *exikolweni xa le hansi lexi a xi vuriwa N'wa- Mbila* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *e- + xikolo- + -ini + xa + le- + hansi- + le- +- xi - + a- + -xi + vuriwa- + -N'wa- + - Mbila > exikolweni xa le hansi lexi a xi vuriwa N'wa-Mbila*.

4.7.13 Maengeteri ma tin'wana tiyunivhesiti ta Afrika-Dzonga laha ku nga na xiphemu xa 'yunivhesiti'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 28

Vito ra Yunivhesiti	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Yunivhesiti ya Joni	–	eYunivhesiti ya Joni	–
Yunivhesiti ya Afrika- Dzonga	–	eYunivhesiti ya Afrika- Dzonga	–
Yunivhesiti ya N'walungu	–	eYunivhesiti ya N'walungu	–

Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi:

- (32) a. ... ku vula jaha rin'wana leri a ri ri xidyondzeki xa *le Yunivhesiti ya Joni*. (*Xilondza, p.4*)
 b. ... a kuma wonge i nkarhi lowu a a ha dyondza digiri ya B.Th. *eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga*. (*Xona hi xihl, p. 17*)
 c. A wu ri wo suka *eYunivhesiti ya N'walungu* ku fika eNkowankowa. (*I vutomi, p.17*)

Eka swivulwa swa (32) swivulwahava swa maengeteri *eYunivhesiti ya Joni*, *eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga* na *eYunivhesiti ya N'walungu* swi vumbiwile hi ku lungelela xirhangi xa ndhawu e- eka riviti *Yunivhesiti* na xitwananisi xa ndhawu -ya- eka nsinya wa rivotavito. Eka xivulwa xa (32a) xivumbeko xa riengeteri xi nga paluxiwa hi ndlela leyi: e- + *Yunivhesiti*- + -ya- + *Joni* > *eyinivhesiti ya Joni*. Eka xivulwa xa (32b) xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri hi lexi landzelaka: e- + -*Yunivhesiti*- + -ya- + *Afrika-* + - *Dzonga* > *eYinivhesiti ya Afrika- Dzonga*. Eka xivulwa xa (32c) xivulwahava xa riengeteri xi nga tlhantlhiwa hi mukhuva lowu: e- + -*Yunivhesiti*- + -ya- + *N'walungu* > *eYunivhesiti ya N'walungu*.

4.7.14 Maengeteri ma tintshava laha ku nga na xiphemu xa 'ntshava'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 28

Vito ra ntshava	xirhangi eka -	Xirhangi e-	xirhangi e- na xilandzi -ini
Magoeskloof	–	–	le ntshaveni ya Magoeskloof
Golgota	–	–	entshaveni ya ntima ya Golgota
Vhenda	–	–	etintshaveni ta Venda

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(33) a. Ma nga hi hlamusela hinkwaswo leswi swi humeleleke *tolo le ntshaveni ya Magoeskloof. (I vutomi, p. 35)*

b. Xikan'we-kan'we o tivona wonge u vona ngati ya Yesu *entshaveni ya ntima ya Golgota. (Xona hi xihhi, p. 4)*

c. Dyambu rona a ri ri karhi ri pfhomula exidziveni xa Vupeladyambu *etintshaveni ta Venda. (Hi ya kwihhi, p.26)*

Eka xivulwa xa (33a) xivulwahava xa riengeteri *le ntshaveni ya Magoeskloof* xi vumbiwile hi ndlela leyi: xirhangi xa ndhawu *le-* + riviti *ntshava-* + xilandzi xa ndhawu *-ini* + xitwananisi xa rifuwi *-ya-* + riviti *-Magoeskloof* > *le ntshaveni ya Magoeskloof*. Hileswaku riengeteri *le ntshaveni* hi rona riengeteri ra ndhawu kasi *-ya Magoeskloof* i xivulwahava xa rifuwi. Eka xivulwa xa (33b) xivulwahava xa riengeteri *entshaveni ya ntima ya Golgota* xi pfelela eka riviti ntshava hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* + riviti *-ntshava-* + xilandzi xa ndhawu *-ini* + rihlawuri *-ya ntima* + xitwananisi *ya-* + riviti *-Golgota*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e-* + *-ntshava-* + *-ini* + *ya* + *ntima* + *ya* + *Golgota* > *entshaveni ya ntima ya Golgota*. Eka xivulwa xa (33c) xivulwahava xa riengeteri *etintshaveni ta Venda* xi pfelela eka riviti *ntshava* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini* + xitwananisi xa rifuwi *-ta* + rivotavito *-Venda*. Hi nga tlhantlha xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu hi mukhuva lowu: *e-* + *-ti-* + *-ntshava-* + *-ini* + *ta-* + *Venda* > *etintshaveni ta Venda*.

Hileswaku *etintshaveni* hi rona riengeteri ra ndhawu kasi -*ta Venda* i xivulwahava xa rifuwi.

4.7.15 Maengeteri ma man'wana malwandle ma misava laha ku nga na xiphemu xa 'lwandle'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 29

Vito ra lwandle	xirhangi eka -	Xirhangi e-	xirhangi e- na xilandzi -ini
Indian	–	elwandle ra Indian	–
Mediterranean	–	elwandle ra Mediterranean	–

Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

(34) a. ... hi nkarhi lowu dyambu ri sungulaka ku tumbela hi tintshava, 'Lady Faith' a yi nghena *elwandle ra Indian* ... (*Nsuku wa mina*, p. 116)

b. A hi ta kota ku gonya na Afrika ku kondza hi ya nghena *elwandle ra Mediterranean*. (*Nsuku wa mina*, p.12)

Eka xivulwa xa (34a) xivulwahava xa riengeteri *elwandle ra Indian* xi vumbiwile hi ndlela leyi: xirhangi xa ndhawu e- + riviti -*lwandle* + xitwananisi xa rifuwi -ra + riviti - Indian > *elwandle ra Indian*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + *lwandle* + -ra + -Indian > *elwandle ra Indian*. Eka xivulwa xa (34) xivulwahava xa riengeteri *elwandle ra Mediterranean* xi vumbiwile hi ndlela leyi: e- + *lwandle* + ra + Mediterranean > *elwandle ra Mediterranean*. Hi leswaku riengeteri *elwandle* ri pfelela eka riviti *lwandle* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e-. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + *lwandle* > *elwandle* ku nga tiko ra mati leri nga anama ri tlhela ri enta swinene. Kasi swivulwahava swa -ra *Indian* na -ra *Mediterranean* swi kombisa rifuwi

4.7.16 Maengeteri ma tin'wana tindhawu ta vukhidelo

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 30

Vito ra ndhawu ya vukhidelo	xirhangi eka -	Xirhangi e-	Xirhangi e- na xilandzi -ini
Miami Beach	—	erigiyagiyeni ra vuwiselo bya Miami Beach	—
Suk'u-basile	—	—	evuhlambelweni bya Suk'u-basile
Dzhwororo	—	eDzhwororo	—

Xiyani eka swivulwa leswi:

- (35) a. Mabutho a a tshamile *erigiyagiyeni ra vuwiselo bya Miami Beach eAmerika-N'walungu*. (Hi ya kwihi, p.104)
- b. Loko dyambu ri hisa ngopfu a va rhandza ku ya khida kumbe ku hlambela kunene *evuhlambelweni bya Suk'u-basile*. (Hi ya kwihi, p.11)
- c. A hi yeni *ekukhideni eDzhwororo*. (Xisomisana, p.22)

Eka xivulwa xa (35a) xivulwahava xa riengeteri *erigiyagiyeni ra vuwiselo bya Miami Beach* xi pfelela eka riviti -rigiyagiya hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- + riviti *rigiyagiya* + xilandzi xa ndhawu -eni + *xitwananisi xa ndhawu -ra* + xirhangi xa ntlawa wa 14 *vu-* + nsinya wa riendli -wisa + -elo + *xitwananisi -bya* + riviti *Miami* + riviti *Beach* > *erigiyagiyeni ra vuwiselo bya Miami Beach*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + -*rigiyagiya* – ini + -ra- + -vu- + -wis- + -a- + -elo- + *bya* + *Miami* + *Beach* > *erigiyagiyeni ra vuwiselo bya Miami Beach*. Eka xivulwa xa (35b) xivulwahava xa riengeteri *evuhlambelweni bya Suk'u-basile* xi pfelela eka riendli -hlambela- hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e-, xirhangi xa ntlawa wa 14 -vu- + nsinya wa riendli hlamba- + xilandzi xa ndhawu -eni, *xitwananisi -bya-* na riviti *Suk'u-basile*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + -vu- + -hlambela- + -ini + *bya-* + *suka-* + *u-* + *bas-* + -a- + *ile* > *evuhlambelweni bya Suk'u-basile*. Eka xivulwa xa (35c) xivulwahava xa riengeteri

eDzwhororo xi pfelela eka rivitavito *Dzwhororo* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-*. Xivulwahava lexi xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *e- + Dzwhororo > eDzwhororo*.

4.7.17 Maengeteri ma min'wana mitanga laha ku nga na xiphemu xa '*ntanga*'

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 31

Vito ra ntanga	xirhangi eka -	Xirhangi e-	e- na xilandzi -eni
Eden	—	—	entangeni wa Eden

A hi languteni eka xivulwa lexi:

(36) Ku vengana ka vona ku tlula ni loku ku hlambanyiweke *entangeni wa Eden* ...
(*Swa vilula*, p. 39)

Eka xivulwa xa (36) xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *entangeni wa Eden* xi pfelela eka riviti *ntanga-* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa ndhawu *e-* na xilandzi xa ndhawu *-ini*, na xivulwahava xa rifuwi wa *Eden*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *e- + -ntanga + -ini + wa + Eden > entangeni wa Eden*.

4.7.18 Maengeteri ma tikhoto laha ku nga na xiphemu xa "*khoto*"

Andlalo wa swivumbeko swa maengeteri lama nga eka swikombiso

Tafula ra 32

Vito ra khoto	xirhangi eka -	Xirhangi e-	- e na xilandzi -eni
—	—	ekhoto	—
—	—	—	ekhotsweni
—	—	—	le khotsweni

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (37) a. A ndzi yile *ekhoto* ya sesi Nyeleti. (*Mulunguntima*, p.83)
- b. ... ndzhaku ka ku huma ka Moyasi *ekhotsweni*. (*Xisomisana*, p.57)
- c. ... vavanuna lava va *le khotsweni sweswi*. (*Nsuku wa mina*, p.17)
- d. U ta tshama *ekhotsweni* ku ringana khume-mune wa malembe. (*I vutomi*, p.171)
- e. Va ku tsetselerile ngopfu *ekhotsweni* loko va ku dluvisile n'hweti ntsena. (*Hi ya kwihhi*, p.50)

Eka xivulwa xa (37a) riengeteri *ekhoto* ri pfelela eka riviti *khoto* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e-. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + *-khoto* > *ekhoto*. Eka swivulwa swa (37b-e) riengeteri *ekhotsweni* ri pfelela eka riviti *khoto* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-ini*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: e- + *khoto*- + *-ini* > *ekhotsweni*. Ku hambana exikarhi ka *ekhoto* na *ekhotsweni* hileswaku *ekhoto* swi vula ndhawu laha ku tengisiwaka milandzu kasi *ekhotsweni* swi vula exitokisini laha ku hlayisiwaka swivochwa hi nkarhi wa ku tirhela swigwevo.

4.8 Maengeteri ma nkarhi

4.8.1 Nhlamuselo ya maengeteri ma nkarhi yi kombisiwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.3

(i) Maengeteri ma nkarhi ma ntumbuluko

Maengeteri ma nkarhi ma ntumbuluko ma kongomisa eka mikarhi yo hambanahambana ya siku. Leswi swi seketeriwa hi Golele (1992: 112) loko a ku: “Riengeteri ra nkarhi ri hava xivumbeko lexi ri tihlawulaka haxona ... sweswi, tolo, mundzuku, rini? ... ” Swikombiso leswi nga nyikiwa a swi pfumeli ku tlhantlhiwa leswaku swi humesa swiaki swa marito. Hi ndlela yin'wana maengeteri lama i timofimi to tshunxeka.

4.8.2 Maengeteri ma ntumbuluko lama kombaka mikarhi ya siku

(i) Riengeteri *mixo*

Xiyani swivulwa leswi:

- (38) a. ... a ya chayisa *mixo* wa siku leri tlhandlamaka hi awara ya ntsevu. (*Swa vilula, p.53*)
- b. Nkarhi wolowo a wa ha ri *mixo*, kwala ka nkarhi wa nkombo. (*Xona hi xihi? p.58*)
- c. Fanisa a a ri karhi a sweka swakudya swa na *mixo*. (*Hi ya kwihhi?p. 94*)
- d. ... mali u yile u ya yi humesa ebanke *mixo* lowu. (*N'waninginingi ma ka tindleve,p.90*)
- e. *Mixo* wa Sonto va dzumba kwala kaya. (*Mulunguntima, p. 143*)

Eka swivulwa swa (38 a-e) riengeteri ra *mixo* ri lo tumbuluka ri ri taniya ri karhi ri vula nkarhi wa nimpundzu loko dyambu ri nga si huma kumbe ra ha ku huma.

(ii) **Riengeteri *nhlikanhi***

A hi voneni swivulwa leswi:

- (39) a. Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa mpundzu, *nhlekanhi* ni madyambu. (*Xisomisana,p.63*)
- b. Munhu loko a chuhwile u vona swilo ni swiphuku swa *nhlikanhi*. (*Nsuku wa mina, p.127*)
- c. Va fika va dya swakudya swa *nhlikanhi*. (*Xilondza, p.23*)
- d. E-e, u ndzi hlongorile na *nhlikanhi*. (*I vutomi, p.37*)
- e. *Nhlikanhi* hinkwawo a a ri eku hloteni ... (*Hi ya kwihhi?p.13*)

Eka swivulwa swa (39a-e) riengeteri ra nkarhi *nhlikanhi* a ri pfeleli eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo.

(iii) **Riengeteri *ndzenga***

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (40) a. A va ri karhi va tiphina hi masana ya dyambu ra *ndzhenga* lowu. (*Nsuku wa mina, p.99*)
- b. *Ndzhenga* wolowo va yile eholweni leyikulu, laha a va cinela kona. (*Xilondza,p. 126*)
- c. U ta fika *ndzhenga* kumbe madyambu ya namuntlha. (*I vutomi, p. 92*)

Eka swivulwa swa (40a-c) riengeteri *ndzenga* i riengeteri ra ntumbuluko.

(iv) **Riengeteri *madyambu***

A hi voneni xivulwa lexi:

(41) U ta fika ndzhenga kumbe *madyambu* ya namuntlha. (*I vutomi*, p. 92)

Eka xivulwa xa (41) riengeteri *madyambu* i riengeteri ra ntumbuluko, lero a ri pfeleli ri ku suka kun'wana.

(v) **Riengeteri *vusiku***

Xiyaxiyani swivulwa leswi landzelaka:

(42) a. Nkateko a byi ri *vusiku*. (*Mulunguntima*, p.143)

b. ... u hlongola mfenhe leyi *vusiku* lebyi. (*I vutomi*, p.15)

c. Ku fika ka vona eka Borchers, se a byi ri *vusiku*. (*Xona hi xihhi?* p.38)

d. Mihloti na Ray a va etlelanga *vusiku* bya kona. (*Xilondza*, p.127)

e. *Vusiku* byebyo Yingwana a nga byi nun'hwanga. (*Xisomisana*, p.68)

Eka swivulwa swa (42a-e) riengeteri ra nkarhi *vusiku* i mofimi yo tshunxeka hikuva a ri pfumeli ku tlhantlhiwa ku ya hi swiphemu.

(vi) **Riengeteri *mpundzu***

Xiyani swivulwa leswi:

(43) a. Ntirho wo foda wu endliwile *mpundzu* wolowo. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.88)

b. Ku ta pfukiwa ka ha ri *mpundzu*. (*Xisomisana*, p.192)

Eka swivulwa swa (43a na b) riengeteri ra *mpundzu* i riengeteri ra ntumbuluko.

4.8.3 Maengeteri ma ntumbuluko lama kombaka masiku ma vhiki

(i) Riengeteri *Sonto*

Xiyani eka swivulwa leswi:

(44) a. *Sonto* rona a ro nenga kunene. (*Mulunguntima*, p.58)

b. Leyi *Sonto* a yo va yin'wana ... (*Xona hi xihhi*, p.120)

c. Hi Mugqivela na *Sonto* a va n'wi lava va n'wi pfumala ... (*Swa vilula*, p.53)

Eka swivulwa swa (45a - c) riengeteri *Sonto* i mofimi yo tshunxeka.

(ii) Riengeteri *Muqgivela*

Vonani xivulwa lexi:

(45) Mlambo *Muqgivela* ni *Sonto* a nga tirhangi. (*Mulunguntima*, p.140)

Eka xivulwa xa (45) riengeteri *Muqgivela* i riengeteri ra ntumbuluko.

4.8.4 Maengeteri ma *Tin'hweti ta lembe*

(i) Riengeteri *Sunguti*

A hi voneni xikombiso lexi:

(46). ... a yi sikhathiwile makume mbirhi mbirhi, *Sunguti*, lembe ra 1981. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.55)

Riengeteri ra nkarhi *Sunguti* i riengeteri ra ntumbuluko.

(ii) Riengeteri *Nyenyankulu*

Riengeteri *Nyenyankulu* i nh'weti wa vunharhu elembeni. A hi langutiseni eka swikombiso leswi:

(47) ... eka nh'weti yaleyi ya *Nyenyankulu*, ku nga se ba awara ya vunharhu ni ndzhenga ... (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.11)

Eka swivulwa swa (47a na b) riengeteri *Nyenyankulu* i riengeteri ra ntumbuluko.

(iii) **Riengeteri *Khotavuxika***

Xiyani xivulwa lexi:

(48) N'hweti leyi Zihomu a loveke hi yona a ku ri *Khotavuxika*, xirhami a xi vuyisa na n'wana evukatini. (*Swa vilula*, p.100)

Eka xivulwa xa (48) riengeteri ra ntumbuluko i *Khotavuxika*.

(iv) **Riengeteri *Nhlangula***

Langutani eka xivulwa lexi:

(49) a. U fikile a yima ku phendla eka tluka leri a ri sikuhatiwile makume-mbirhi nharhu, *Nhlangula* 1980. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.23)

b. A nga kanakanangi, u lo vhe a pfula tluka ra n'hweti ya *Nhlangula* 1980, kutani eka siku ta vukume-mbirhi nharhu ... (*Mulunguntima*, p. 25)

Eka swivulwa swa (49a na b) riengeteri *Nhlangula* i riengeteri ra ntumbuluko.

4.8.5 Maengeteri lama kombaka tinguva ta lembe

(i) **Riengeteri *xixika***

A hi voneni eka xivulwa lexi:

(50) Vusiku bya *xixika* byi lalamile (*Hi ya kwihhi?* p.70)

Eka xivulwa xa (50) riengeteri *xixika* i riengeteri ra ntumbuluko ku ya hi xivumbeko.

(ii) **Riengeteri *vuxika***

Xiyani eka xivulwa lexi:

(51) ... ku ya lava mapeni ebangi yo ta xavela vamakwavo swiambalo swa *vuxika*. (*Hi ya kwihhi?* p.40)

Eka xivulwa xa (51) riengeteri *vuxika* i riengeteri ra ntumbuluko.

4.8.6 Maengeteri lama kombaka mikarhi ya sweswi

(i) **Riengeteri *namuntlha***

A langutiseni eswivulweni leswi:

(52) a. *Namuntlha* ndza wu tlula nawu wa vayisa lavaya ... (*Swa vulula*, p.93)

- b. *Namuntlha* a a miyerile makumu. (*Xilondza*, p. 6)
- c. ...ndzo ka ndzi nga lavi kun'wa *namuntlha*. (*Mulunguntima*, p.9)
- d. ... a ri va love *namuntlha* ni mixo, ya vanhu yo sungula ku khunguluka hi ku hleka. (*Xisomisana*, p.172)
- e. *Namuntlha* vusiku lebyi a hi hlangane emilorhweni. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.127)

Eka swivulwa swa (52a-e) riengeteri *namuntlha* i mofimi yo tshunxeka.

(ii) **Riengeteri sweswi**

Xiyani eswivulweni leswi:

- (53) a. *Sweswi* i xisiwana. (*I vutomi*, p. 59)
- b. ... ndzi nga ku khandziya *sweswi*. (*Xisomisana*, p. 39)
  - c. Phela *sweswi* ndzi huma emaphoriseni. (*Mulunguntima*, p.124)
  - d. Xibamu lexi xi rhwele maqulu ya tsevu *sweswi* ... (*Nsuku wa mina*, p.36)
  - e. Ni *sweswi* mbilu ya mina ya ha ba. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, (p.128)

Eka swivulwa swa (53a -e) riengeteri *sweswi* i mofimi yo tshunxeka lero a ri pfumeli ku tlhantlhiwa ku ya hi swiphumu swo aka marito.

4.8.7 **Maengeteri lama kombaka mikarhi ya nkarhi lowu hundzeke**

(i) **Riengeteri tolo**

Swin'wana swikombiso hi leswi:

- (54) a. *Tolo* a nga ha vuyi. (*Nsuku wa mina*, p.13)
- b. Na *tololo* ndzi fambe kahle le Elim. (*Mulunguntima*, p.33)
  - c. Hi twa va ku mi rhole munhu wo vabya *tololo*. (*Xisomisana*, p. 42)
  - d. *Tolo* na rini laha ndzi nga tshama ndzi ku nyika ... (*Swa vilula*, p.48)
  - e. Khensani yena ndzi n'wi mukise *tololo*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.117)

Eka xivulwa xa (54a-e) riengeteri *tololo* i mofimi yo tshunxeka.

(ii) **Riengeteri khale**

Xiyani swivulwa leswi:

- (55) a. Nyeleti i *khale* xi tirha ni timali. (*Mulunguntima*, p.69)

b. U ta hanya ku nga ri *khale*. (*Xilondza*, p.52)

c. I *khale* ndzi nga ri na wansati laha mutini. (*Xisomisana*, p.87)

Eka swivulwa swa (55) *khale* i riengeteri ra ntumbuluko.

(iii) Riengeteri *mpfhuka*

(56) a. A ndzi si tirha nchumu *mpfhuka* ndzi fika ... (*Mulunguntima*, p.5)

b. *Mpfhuka* a huma exikolweni a pasile ntangha khume a nga kumi ntirho.
(*Mulunguntima*, p.40)

c. *Mpfhuka* u vuya a wu si ndzi hlamusela leswaku a wu endlile yini eYunivhesiti ku kondza va ku hlongola u ya vuya u ri ekhotsweni. (*Hi ya kwihhi?*p.49)

Eka swivulwa swa (56a-c) riengeteri *mpfhuka* i mofimi yo tshunxeka hikuva a yi pfumeli ku tlhantlhiwa ku ya swiphemu swo aka marito.

4.9.8 Maengeteri ma nkarhi lowu taka

(i) Riengeteri *mundzuku*

Xiyani swivulwa leswi:

(57) a. *Mundzuku* roleri ri xaka ndza xi landza. (*Mulunguntima*, p.39)

b. Ndzi twa ndzi chava mhaka ya *mundzuku*. (*Xisomisana*, p. 193).

c. Hi ta xi tela *mundzuku* loko mi ta va mi xi lulamisile hi ku hetiseka. (*I vutomi*, p.60)

d. Hi ta vona pulani *mundzuku* ni mpundzu. (*N'waninginingi ma ka tindleve*,p. p.194)

e. *Mundzuku* misava yi ta rila na hina. (*Nsuku wa mina*,p.2)

Eka swivulwa swa (57a-e) riengeteri *mundzuku* i riengeteri ra ntumbuluko.

(ii) Riengeteri *mundlwana*

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(58) a. Vana va hina va ta hi rhukatela *mundlwana*. (*Nsuku wa mina*, p.2)

b. Masiku yo tala ndzi to twa leswaku Chavalala a xi khomile nhlengeletano hala, *mundzuku* hala, *mundlwana* hala. (*Mulunguntima*, p.3)

Eka swivulwa swa (58 a na b) riengeteri ra ntumbuluko i *mundlwana*.

4.9 Maengeteri ma mpfelelo

4.9.1 Maengeteri lama kombaka *mikarhi ya siku*

(i) Riegeneteri *nimixo*

Xiyani eswivulweni leswi:

- (59) a. ... mi ta pfuka mi famba *ni mixo*. (*Xisomisana, p.100*)
- b. Swiviko leswi a swi tala ku twala *nimixo* ni loko ri pela. (*Hi ya kwihhi? p.106*)
- c. Hi Musumbhunuku *nimixo* mi pfuka mi ta entirhweni sesi Nyeleti.
(*Mulunguntima, p.109*)
- d. U te a ta ku bebebe, kwalomu ka awara ya khume *nimixo* ... (*Xona hi xihhi?, p.90*)
- e. ... nkarhi ku ri nkombo wa timinete ku ya eka awara ya vunkombo *nimixo* ...
(*Ndzi ta n'wi kuma, p.29*)

Eka swivulwa (59a-e) riegeneteri *nimixo* ri pfelela eka riegeneteri ra nkarhi mixo hi ku engeteriwa ka mofimi *ni-* eka nsinya wa riegeneteri *mixo*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ni- + -mixo > nimixo*.

(ii) Riegeneteri *nimpundzu*

Xiyani xivulwa lexi:

- (60) Nkarhi a wu ri nkarhi wa tsevu *nimpundzu*. (*N'waningningi ma ka tindleve, p.195*)

Eka xivulwa xa (60) riegeneteri *nimpundzu* ri pfelela eka riegeneteri ra nkarhi mpundzu hi ku lungeleriwa ka mofimi *ni-* eka nsinya wa riegeneteri *mpundzu*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *ni- + mpundzu > nimpundzu*.

(iii) Xivulwahava xa riegeneteri *ninhlikanhi*

Hi ta xiya eka xivulwa lexi:

- (61) a. *Ninhlikanhi* a nga dyangi? (*Swa vilula, p.11*)
- b. Siku rin'wana hi te hi tshamile *ninhlikanhi* ... (*Xisomisana, p.109*)
- c. Xa yona a ku ri ku hefemula gwitsi vusiku *ninhlekanhi*. (*Hi ya kwihhi? p.20*)

d. Hi twananile leswaku a ta tirha *ninhlikanhi*. (*Xilondza*, p.112)

Eka swivulwa swa (61) riengeteri *ninhlikanhi* ri vumbiwile hi ndlela leyi: *ni- +-nhlikanhi* > *ninhlikanhi*. Hileswaku ku engeteriwile mofimi *ni-* eka nsinya wa riengeteri *nhlikanhi*.

(iv) Riengeteri *hi ndzhenga*

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(62) a. Mavhiki lama Matsena a a tirha *ninhlekanhi* a chayisa hi awara ya ntlhanu *nindzhenga*, a a swirheka timbilu ku hatlisa a fika ekaya. (*swa vilula*, p.49)

b. Tende leri a ri tala ngopfu *nindzhenga*, ngopfu loko vanhu lavo tala va chayisile emintirhweni ya vona. (*Swa vilula*, p.89)

c. M'xeke u te a ta fika hi 16h00 *hi ndzhenga* ku ta pfluxela. (*Xona hi xihi*, p.107)

d. "O.K Angel, a hi hlangane ko mundzuku eka Khazamula hi nkarhi wa *four nindzhenga*" ku hlamula Phatimana ... (*N'waningningi ma ka tindleve*, p.127)

Eka swivulwa swa (62a-d) mavumbele ya riengeteri *hi/ni ndzhenga* ma nga ntlhantlheriwa xi hi ndlela leyi: *hi-/ni- + ndzhenga* > *ni ndzhenga/ hi ndzhenga*. Hileswaku ku lungeleriwa mofimi *ni-/hi-* eka nsinya wa riengeteri *ndzhenga*.

(v) Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa ndzhenga*

(63) a. *Hi nkarhi wa ndzenga*, ndzo humelela ka xinambyana ... (*Xisomisana*, p.151)

b. Eka rin'wana ra masiku *hi nkarhi wa ndzhenga*, Fanisa u tekile khuwana a kongoma exihlobyeni. (*Hi ya kwihi*, p.23)

c. ... a kokova ku kondza *hi nkarhi wa ndzhenga* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.188)

Eka swivulwa swa (63a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa ndzhenga* xi pfelela eka riengeteri *ndzhenga* hi ku lungeleriwa ka timofimi ta: *hi nkarhi wa-* eka nsinya wa riengeteri *ndzhenga*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi- + nkarhi + wa + ndzhenga* > *hi nkarhi wa ndzhenga*.

(vi) **Riengeteri *nimadyambu***

Xiyani eka eswivulweni leswi:

- (64) a. Swi twisa vusiwana eka lava a va yile emintirhweni, loko va vuya *nimadyambu* va kuma mikhukhu ya vona yi hahluriwile. (*Swa vilula*, p.115)
- b. A hi fanele ku pfuka ni mpundzu hi ya vuya *nimadyambu*. (*Xisomisana*, p.159)
- c. ... a nga va a yi tekile *nimadyambu* ka loko rejisitara ra siku ri pfariwile kumbe a va a yi tekile nimixo loko lera siku rolero ri nga si pfariwa. (*Mulunguntima*, p.91)
- d. *Nimadyambu* loko va heta ku lalela ... (*Xilondza*, p. 27)

Eka swivulwa swa (64a-d) riengeteri *nimadyambu* ri pfelela eka riengeteri *madyambu* hi ku lungeleriwa ka mofimi *ni-* eka nsinya wa riengeteri *madyambu*. Xivumbeko xi hi maendlelo lama: *ni-* + *madyambu* > *nimadyambu*.

(vii) **Riengeteri *nivusiku***

A hi voneni swikombiso leswi:

- (65) a. *Nivusiku* loko vana va lava ku tirhuma eswindlwanini, a ku pfuxiwa yena a ngwingwa a va heleketa ... (*Swa vilula*, p.7)
- b. Swakudya a swi swekiwa *nivusiku* hi ku chava ku vitana varhurhisi hi musi wa ndzilo ni nhlekanhi. (*Hi ya kwihl?p.89*)
- c. Kutani xana hikwalaho ka yini u fikile *nivusiku* ke? (*I vutomi*, p. 37)
- d. Ina, ndza ha ku nghena na yena tolo *nivusiku*. (*Xilondza*, p.74)
- e. ... vatswari va yena va hiseriwe endlwini *nivusiku* hi swigevenga ... (*Xona hi xihl?p.43*)

Eka swivulwa swa (65a-e) riengeteri *nivusiku* ri pfelela eka riengeteri *vusiku* hi ku engeteriwa ka mofimi *ni-* eka nsinya wa riengeteri *vusiku* hi ndlela leyi landzelaka: *ni-* + *vusiku* > *nivusiku*.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi mahlambandlopfu***

A hi voneni xikombiso lexi:

- (66) ... a hi yimeni nyana, hi ta n'wi dlaya *hi mahlamba-ndlopfu*. (*Xisomisana*, p.46)

Eka xivulwa xa (66) xivulwahava xa riengeteri *hi mahlambandlopfu* xi pfelela eka riengeteri *mahlambandlopfu* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-* eka nsinya wa riengeteri *mahlambandlopfu*. Xivulwahava lexi xi tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *hi- + ma- + hlamba + ndlopfu > hi mahlambandlopfu*. Hileswaku ku katsiwa mofimi *hi- + xiaki ma- + riendli hlamba- + riviti ndlopfu > hi mahlambandlopfu*.

(ix) **Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa-***

Xiyani swivulwa leswi landzelaka:

- (67) a. *Hi nkarhi wa nhlikanhi* loko Hodova a fanela ku famba, o enghenisa endzhumbeni lerikulu, a hi gogela kona. (*Xisomisana*, p.49)
- b. *Hi nkarhi wa maxuxo* va enghenile eswihlahleni va gova kona vusiku hinkwabyo. (*Hi ya kwihl?p. 99*)
- c. *Hi nkarhi wa mata-kuxa* N'wa-Madlalati a a ri karhi a lorha norho wo chavisa swinene. (*Hi ya kwihl?p.101*)

Eka swivulwa swa (67a) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa nhlikanhi* xi pfelela eka riengeteri *nhlikanhi* hi ku lungeleriwa ka timofimi leti: *hi nkarhi wa* eka nsinya wa riengeteri *nhlikanhi*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi- + nkarhi + wa + nhlikanhi > hi nkarhi wa nhlikanhi*. Eka xivulwa xa (67b) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa maxuxo* xi pfelela eka riengeteri *-maxuxo* hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi nkarhi wa-* eka nsinya wa riengeteri *maxuxo*. Loko hi ntlhantlha xivulwahava lexi hi kuma leswi: *hi- + nkarhi + wa + maxuxo > hi nkarhi wa maxuxo*. Eka xivulwa xa (67c) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa matakuxa* xi pfelela eka riengeteri ra nkarhi *matakuxa* hi ku engeteriwa ka timofimi *hi nkarhi wa-* eka nsinya wa riengeteri *matakuxa*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + nkarhi+ wa + matakuxa > hi nkarhi wa matakuxa*. Hi loko dyambu ri lava ku xa.

4.9.3 **Maengeteri lama kombisaka *siku ro karhi ra n'hweti***

Xiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (78) a. A ku ri *siku ro sungula ra n'hweti* ya *Khotavuxika* loko Young a lava ku teka rendzo. (*Nsuku wa mina*, p.80)
- b. Hi awara ya nwe ni ndzhenga, *hi siku ra vunharhu ra Khotavuxika*, xihahampfhuka xa Swissair xi humile le Swisa. (*Nsuku wa mina*, p.82)

- c. U hetelele *hi siku ra khumembirhi eka n'hwetl ya Nyenyankulu* lembe leri. (Ndzi ta n'wi kuma, p.61)
- d. *Hi siku ra makume-mbirhi nharhu eka n'hwetl ya Nhlangua* n'wexemu, ku gevengiwire vhengele ra ka Machipisana. (Ndzi ta n'wi kuma, p.25)
- e. A ku ri *ti 26 Mudyaxihi 1985*, siku leri swibochwa a swi fanele ku kamberlwa ... (Nsuku wa mina, p.36)
- f. Nkhuvo wo nyika masagwati wu ve kona *hi ti 4 Nhlangua 1991* eGiyani. (Nsuku wa mina, p.1)

Eka xivulwa xa (78a) xivulwahava xa riengeteri *siku ro sungula ra n'hwetl ya Khotavuxika* xi pfelela eka riengeteri *Khotavuxika* hi ku engeteriwa ka timofimi leti: mofimi *hi-* + riviti *-siku* + xitwananisi xa nkarhi *-ro* + riendli *-sungula* + xitwananisi xa nkarhi *-ra* + riviti *-n'hwetl* + xitwananisi xa nkarhi *-ya-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + siku + ro + sungula + ra + n'hwetl + ya + Khotavuxika > hi siku ro sungula ra n'hwetl ya Khotavuxika*. Eka xivulwa xa (78b) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra vunharhu ra khotavuxika* xi pfelela eka riengeteri *Khotavuxika*. Loko xi tlhantlhiwa xi hi ndlela leyi: *hi- + siku - + ra- + vu- + nharhu- + ra + khotavuxika > hi siku ra vunharhu ra khotavuxika*. Eka xivulwa xa (78c) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra khume mbirhi eka n'hwetl ya Nyenyankulu* xi pfelela eka riengeteri *Nyenyankulu* hi ku lungeleriwa ka timofimi leti: mofimi *hi-* + riviti *-siku* + xitwananisi xa nkarhi *-ra* + rihlayi *-khume mbirhi* + mofimi *-eka* + riviti *-n'hwetl* + xitwananisi xa nkarhi *ya-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi - + siku - + ra - + khume - + mbirhi - + eka- + n'hwetl - + ya - + Nyenyankulu > hi siku ra khume mbirhi eka n'hwetl ya Nyenyankulu*. Eka xivulwa xa (78d) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra makume-mbirhi nharhu eka n'hwetl ya Nhlangua* xi pfelela eka riengeteri *Nhlangua* hi ku lungeleriwa ka timofimi leti: mofimi *hi-* + riviti *-siku* + xitwananisi xa nkarhi *-ra* + rihlayi *-makume-mbirhi nharhu* + mofimi *-eka* + riviti *-n'hwetl* + xitwananisi xa nkarhi *ya-*. Ntlhantlho wa xivulwahava lexi hi lowu landzelaka: *Hi - + siku- + ra- + ma- + -kume - +- mbirhi + nharhu + eka + n'hwetl + ya + Nhlangua > Hi siku ra makume-mbirhi nharhu eka n'hwetl ya Nhlangua*. Eka xivulwa xa (78e) xivulwahava xa riengeteri *ti 26 Mudyaxihi* xi pfelela eka riengeteri *Mudyaxihi* hi ku engeteriwa ka timofimi ti 26-. A hi xiyeni xivumbeko xa kona: *ti- + 26- + Mudyaxihi > ti 26 Mudyaxihi*. Eka xivulwa xa (78f) xivulwahava xa riengeteri *hi ti 4 Nhlangua* xi pfelela eka riengeteri *Nhlangua* hi ku nembeletlwa ka timofimi leti: mofimi *hi-* + mofimi *-ti* +

rinhlayi 4-. Xivulwahava lexi xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *hi + ti + 4 + Nhlangua > hi ti 4 Nhlangua*.

4.9.4 Maengeteri lama kombaka *tinguva ta lembe*

Langutani eka swivulwa leswi:

(i) **Swivulwahava swa riengeteri *hi ximun'wana na hi vuxika***

(79) a. ... yi ya hala ni hala tani hi phaphatani ehenhla ka swiluva swa le Namaqualand *hi ximun'wana*. (*I vutomi, p.88*)

b. Hi swona va ka hina, ndza tshemba mahungu-ndlela mi ya twile ya vula leswaku hina Vatsonga lava nga haleno tikweni ra Venda ha rhurha *hi vuxika*. (*Hi ya kwihhi, p.81*)

Eka swivulwa swa (79a na b) swivulwahava swa maengeteri ma tinguva ta lembe i *hi ximun'wana na hi vuxika* swi pfelela eka maengeteri lama landzelaka: *ximun'wana na vuxika* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + ximun'wana > hi ximun'wana na hi- + vuxika > hi vuxika*.

(ii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa mahlanga***

A hi langutiseni eka leswi:

(80) a. ... Dzhwororo a ko tshama ku lo kapa! hi vafana ni vanhwanyana, ngopfu-ngopfu *hi nkarhi wa mahlanga*. (*Xisomisana, p.22*)

b. Va rahana bya timbhongolo *hi nkarhi wa mahlanga* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.185*)

Eka swivulwa swa (80) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa mahlanga* xi pfelela eka riviti *mahlanga* hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi nkarhi wa-* eka riviti *-mahlanga*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + nkarhi- + wa- + ma - +- hlanga > hi nkarhi wa mahlanga*.

4.9.5 Maengeteri lama kombaka mikarhi *ku ya hi xikombankarhi*

Maengeteri lama kombaka mikarhi ku ya hi xikombankarhi ma boxa nkarhi tanihileswi wu nga xiswona eka xikombankarhi. Langutisani eka swivulwa leswi landzelaka:

(81) a. *Awara ya nharhu* ngee! (*Nsuku wa mina, p.95*)

- b. Hi Ravunharhu *hi awara ya tsevu* nimadyambu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ... (*Swa vilula*, p.89)
- c. Va ka Xihahale va fike eNew-Clare *hi nkarhi wa khume mbirhi, kambe se a yi hundzile hi khume ra timinete*. (*Xona hi xi?* p.128)
- d. U fambe kwalomu *ka mathwelufu* ... (*N'waningningi ma ka tindleve*, p.142)
- e. *Hi awara ya kaye* Wavumbirhi yoloye Kaputeni na Sejeni a va nghena eJoni. (*Xilondza*, p.122)

Eka xivulwa xa (81a) xivulwahava xa riengeteri *awara ya nharhu* ngee! Xi pfelela eka riengeteri *awara*-hi ku engeteriwa ka timofimi -ya *nharhu* ku nga rihlayi leri kombisaka nhlayo wa tiawara na riencisi *ngee!* Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *awara + ya + nharhu + ngee!* > *awara ya nharhu ngee!* Eka xivulwa xa (81b) xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya tsevu* xi pfelela eka riengeteri -*awara*-hi ku engeteriwa ka timofimi leti nge, mofimi hi- +riviti *awara* +xitwananisi xa nkarhi ya- + rihlayi -*tsevu*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi + awara + ya +tsevu* > *hi awara ya tsevu*. Eka xivulwa xa (81c) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa khume mbirhi, a yi hundzile hi khume ra timinete* xi katsa swiphemu leswi landzelaka: mofimi *hi-* + riengeteri *nkarhi-* + xitwananisi xa nkarhi -*wa* + rihlayi -*khume mbirhi* + riyimelariendli -*a yi* + riendli -*hundza* - + xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza -*ile* + mofimi *hi-* + rihlayi -*khume* + xitwananisi xa nkarhi -*ra* + *xirhang* xa *ntlawa wa 10 ti-* + riviti -*minete* > *hi nkarhi wa khume mbirhi, a yi hundzile hi khume ra timinete*. Xivumbeko hi lexi: *hi-* + -*nkarhi* + *wa-* + *khume-* + *mbirhi* + , + -*a* + - *yi* - + *hundza-* + -*ile* + *hi-*+ *khume* + *ra* + *ti-* + -*minete* > *hi nkarhi wa khume mbirhi, a yi hundzile hi khume ra timinete*. Eka xivulwa xa (81d) xivulwahava xa riengeteri *ka mathwelufu* xi pfelela eka riengeteri thwelufu hi ku namarhetiwa ka timofimi -*ka ma-* leyi kombisa vundzhakunyana kumbe emahlweninyana *ka awara ya thwelufu*. Xivumbeko xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *ka + ma-* + *thwelufu* > *ka mathwelufu*. Eka xivulwa xa (81e) xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya kaye* xi pfelela eka riengeteri *awara* hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi: *hi + awara + ya + kaye* > *hi awara ya kaye*. Hileswaku ku katsiwile mofimi *hi-* + *riviti* -*awara* + xitwananisi -*ya* + rihlayi -*kaye*.

49.6 Maengeteri lama kombaka mikarhi yo koma leyi nga riki na mpimo

(i) Xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani*

Xiyaxiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (82) a. *Makhati ma nga ri mangani* a va fikile eka dokodela Small. (*Nsuku wa mina, p.55*)
- b. *Makhati ma nga ri mangani* ... u to hlangana na nsinzwanyani lo mbyunya ... (*Mulunguntima, p.17*)
- c. Miri wakwe wu sivile maqulu ya tsevu ku nga se hela *tisekondi ti nga ri tingani*. (*Nsuku wa mina, p.35*)
- d. Ku nga si hela *timinete tingani*, a xi vuyile ekusuhi na sesi wa xona kwala tlhelo ka xitofu. (*Xilondza, p.33*)
- e. Ndzhaku ka *masiku ma nga ri mangani*, a sungula ku vonaka vumunhu ... (*Xisomisana, p.43*)

Eka swivulwa swa (82a- na b) xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi pfelela eka riengeteri nkarhi. Xivumbeko xi katsa riviti *makhati* + mofimi *ma-* + mofimi *nga-* + mofimi *ri-* + mofimi *-mangani* hi ndlela leyi: *makhati* + *ma* + *nga* + *ri* + *mangani* > *makhati ma nga ri mangani*. Eka xivulwa xa (82c) xivulwahava xa riengeteri *tisekondi ti nga ri tingani* xi pfelela eka riengeteri *sekondi* hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi: *ti-* + *sekondi-* + *ti* + *nga* + *ri* + *tingani* > *tisekondi ti nga ri tingani*. Eka xivulwa xa (82d) xivulwahava xa riengeteri *timinete tingani* xi pfelela eka riengeteri *minete* hi ku engeteriwa ka timofimi hi ndlela leyi: *ti-* + *minete-* + *tingani* > *timinete tingani*. Hileswaku ku lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 9 *ti-* + riengeteri *minete* + mofimi *-tingani*. Eka xivulwa xa (82e) xivulwahava xa riengeteri *masiku ma nga ri mangani* xi pfelela eka riengeteri *masiku* hi ku lungelela ka timofimi hi xivumbeko lexi: *ma-* + *siku* + *ma* + *nga* + *ri* + *mangani* > *masiku ma nga ri mangani*.

(ii) Riengeteri *endzhakunyana*

Xiyani swivulwa leswi:

- (83) a. *Endzhakunyana* va twile huwa ya xitwi xa xihahampfhuka-phatsa xa vona. (*Nsuku wa mina, p.150*)
- b. Hi ta lulamisa ta malahlele ya wona *endzhakunyana*. (*Nsuku wa mina, p.102*)
- c. *Endzhakunyana* ka awara ya kaye Mbambu u sungurile rendzo ro tlhelela eka best motors. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.50*)
- d. *Endzakunyana* u sungule ku vona leswaku a swi nga fanelangi ku vilela hi mahanyele ya vanhu van'wana. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.84*)

Eka xivulwa xa (83a-d) riengeteri *endzhakunyana* ri pfelela eka riviti *-rhaku-* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa ndhawu e- na ndzhundzuluko wa xitatisi sa *m-* loko xi ndzakahatiwa xi siviwa hi mofimi *ndz-* leswaku hi kuma riengeteri *-ndzhaku* + xilandzi xa ntsongahato *-nyana*. Xivumbeko xi hindlela leyi: xirhangi xa ntlawa wa 18 (**mu-* + *rhaku*) > *ndzhaku* (Golele 1992: 30). Loko riengeteri *endzhakunyana* ri tlhantlheteriwa ri hi ndlela leyi: *e-* + (**mu-* + *rhaku*) + *-nyana* > *endzhakunyana*.

(iii) Riengeteri *nkarhinyana*

Langutisani eka swivulwa leswi:

- (83) a. Xikabvuli u yimile swa *nkarhinyana*, lembe na tin'hweti ti nga ri tingani, a wisile vukhamba byakwe. (*Swa vilula*, p.94)
 b. Endzhaku ka *nkarhinyana* Nyeleti a ta a ri karhi a koka milemge yo bolela hi mbewu. (*Mulunguntima*, p.109)
 c. Ndzhaku ka *nkarhinyana* loko ti karhi ti tidyela, ho cela nchuva wa ximee-meena hi thya. (*Xisomisana*, p.20)
 d. *Hi nkarhinyana* N'wa Njomboti u vandzekile mati ya kondza ya kufumela a nyika vafana lava va tithova miri. (*Hi ya kwihl? p.16*)
 e. Maake a languta Xivambu exikandzeni *nkarhinyana*. (*Xilondza*, p.39)

Eka swivulwa swa (83a, b,c na d) swivulwahava swa riengeteri swa *nkarhinyana*, ka *nkarhinyana* na *hi nkarhinyana* swi pfelela eka riengeteri *nkarhi* hi ku engeteriwa ka timofimi *swa-*, *ka-* na *hi-* na xilandzi xa ntsongahato xa *-nyana* eka nsinya wa riengeteri *nkarhi*. A hi xiyaxiyisiseni eka xivumbeko lexi: *swa* + *nkarhi-* + *nyana* > *swa nkarhinyana*, *ka-* + *nkarhi* - + *nyana* > *ka nkarhinyana*, na *hi* - + *nkarhi* - + *nyana* > *hi nkarhinyana*. Eka xivulwa xa (83e) xivumbeko xa riengeteri *nkarhinyana* hi lexi landzelaka: *nkarhi* + *nyana* > *nkarhinyana*.

(iv) Xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana*

A hi voneni swikombiso leswi:

- (84) a. *Hi xinkarhana*, Moyasi o sweka vuswa bya yena, byo phamiwa ... (*Xisomisana*, p.86)
 b. ... va tikumela mali yo tala *hi xinkarhana* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.8)

Eka xivulwa xa (84 a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana* xi pfelela eka riengeteri *nkarhi* ku engeteriwa ka mofimi *hi-* + xirhangi xa ntsongohato wa maviti *xi-*

+ nsinya wa riviti *nkarhi*- + xilandzi xa ntsongohato wa maviti -*ana* ku kombisa nkarhi wu ntsongo. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi* - + *xi*- + *nkarhi* - + -*ana* > *hi xikarhana*.

(v) **Swivulwahava swa riengeteri leswi kombisaka *endzhaku ka nkarhi lowu nga riki na mpimo***

Xiyani eka swivulwa leswi:

(85) a. *Endzhaku ka masikunyana*, hi te loko hi vuya hi le Mude ... (*Xisomisana*, p.20)

b. *Endzhaku ka timinete Mzamani u navile a ku whii, mahlo ya yena yava yo basa.* (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.99)

c. *Endzhaku ka nkarhi lowu yena n'wini a nga kuma wonge u vulavule siku hinkwaro ...* (*Xona hi xihl? p.15*)

d. *Endzhaku ka nkarhi lowu nga hetiki mbilu ...* (*Swa vilula*, p.80)

e. *Endzhaku ka nkarhi, Xirilo o suka a famba.* (*Xilondza*, p.18)

Eka xivulwa xa (85a) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masikunyana* xi pfelela eka riengeteri masiku hi ku engeteriwa ka timofimi hi ndlela leyi landzelaka: *e*- + *ndzhaku*- + *ka* + *ma* + *siku* - + *-nyana* > *endzhaku ka masikunyana*. Hileswaku a ku hundzile masiku lama nga talangi, naswona xivulwahava xi vumbiwile hi riengeteri ra nkarhi lowu hundzeke *endzhaku*- + xitwananisi xa nkarhi -*ka* + xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma*- + riengeteri -*siku* + xilandzi xa ntsongohato -*nyana* > *endzhaku ka masikunyana*. Eka xivulwa xa (85b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka timinete* xi pfelela eka riengeteri -*timinete* hi ku engeteriwa ka timofimi hi ndlela leyi: Xirhangi xa ndhawu *e*- + riengeteri -*ndzhaku* - + xitwananisi xa nkarhi *ka* - + xirhangi xa ntlawa wa 10 *ti*- + riengeteri *minete* > *endzhaku ka timinete*. Xivumbeko hi lexi: *e*- + -*ndzhaku* -+ *ka*+ *ti*- + -*minete* > *endzhaku ka timinete*. Eka xivulwa xa (85c-e) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka nkarhi* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *endzhaku* + *ka* + *nkarhi* > *endzhaku ka nkarhi*. Hileswaku eka xivulwa xa (85c) nkarhi wu pimanisiwile hi nkarhi wa siku hinkwaro kasi eka xivulwa xa (89d) i nkarhi lowu nga hetiki mbilu hambi k uri nkarhi wuntsongo.

4.9.7 Swivulwahava swa maengeteri lama kombaka *tiholideyi*

Xiyani leswi:

- (86) a. Loko a n'wi cherile a a nga ta tirha hi ndlela leyiya *hi siku ra nkosi?* (*Xilondza, p.21*)
- b. Xi tlhuvutsela Xihahela hi swivutiso lero a ka a titwa wonge u le *ka siku ra makumu ...* (*Swa vilula, p.60*)
- c. ... *Siku ro yima u ri wexe; Siku ra xinangana; Siku ra hosi; Siku ra mitengo yo hetelela.* (*Xona hi xihl, p.60*)
- d. ... wonge a a vulavula hi ku nyika Young tinyiko *hi siku ra Khisimusi.* (*Nsuku wa mina, p.22*)
- e. Hi minkarhi ya *tiholodeyi ta makhisimusi* na *magudufurayideni*, laha tinghozi ta le magondzweni ti humelalaka hi vuningi ... (*Swa vilula, p.74*)

Eka xivulwa xa (86a) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra nkosi* xi pfelela eka riviti nkosi hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi siku ra-*. Xivulwahava lexi xi vumbuwile hi ndlela leyi: *hi- + siku - + ra- + nkosi > hi siku ra nkosi*. Eka xivulwa xa (86b) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra makumu* xi pfelela eka riengeteri *makumu* hi ku engeteriwa ka timofimi *-hi siku ra-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + siku- + ra + makumu > hi siku ra makumu*. Eka xivulwa xa (86c) swivulwahava swa riengeteri hi leswi landzelaka: *Siku ro yima u ri wexe; Siku ra xinangana; Siku ra hosi; Siku ra mitengo yo hetelela*. Xivulwahava xa *Siku ro yima u ri wexe* xi pfelela eka risivinene (wena) *wexe* lexi vulaka munhu wa vumbirhi (Mayevu na Nkatini (1976:21)). Xivumbeko xi hi ndlela ya ku lungelela timofimi hi mukhuva lowu: riviti *siku-* + xitwananisi xa nkarhi *-ro + riendli - yima + riyimelariendli u ri- + risivinene wexe > siku ro yima u ri wexe*. Ku nga *siku + ro+ yima+ u+ ri + wexe > siku ro yima u ri wexe*. Xivulwahava xa *siku ra xinangana* xi pfelela eka riviti *-nanga* hikwalaho ka rhavi ra xihlamulano leri endliwaka hi ku engetela xirhangi xi- na xilandzi *-ana*, ku vula leswaku loko vanhu va ri vumbirhi, un'wana u endla mhaka leyi vuriwaka eka un'wana ni loyi un'wana u yi endla eka lowo sungula hi loko munhu a yisiwa eka ndhawu leyi nga tsakisiki (Mayevu na Nkatini 1976:30). Rito *xinangana* ri tlhantlhiwa hi ndlela leyi: xirhangi xa ntlawa wa 7 *xi- + ngana - + - ana > xinangana*. Hileswaku xivulwahava *-siku ra xinangana* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi- + siku + ra + xinangana > hi siku ra xinangana*. Xivulwahava xa *-siku ra hosi* xi pfelela eka riviti *-hosi* hi ku engeteriwa ka timofimi *siku ra-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-+ siku +ra + hosi > hi siku ra hosi*. Xivulwahava xa riengeteri *-siku ra mitengo yo hetelela* ri pfelela eka riviti mitengo. Riendli *hetelela* ri nga tlhantlhiwa hi ku tirhisa marhavi mambirhi ku nga rhavi ra xikongomelo leri endliwaka hi ku engetela xilandzi xa *-ela* eka nsinya na rhavi ra xivuyevuyeye eka xivuyelelo xo hela hi timofimi *-etela*.

Riendli -heta ri hundzuka hi ndlela leyi: heta - + -ela > hetela - + etela- > hetelela. Hileswaku xivumbeko xa xivulwahava xa *siku ra mitengo yo hetelela* xi hi mukhuva lowo: *siku- + ra + mitengo + yo + heta- +-ela- + -etela > siku ra mitengo yo hetelela*. Eka xivulwa (86d) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra khisimusi* xi pfelela eka riviti *khisimusi* hi ku engeteriwa ka timofimi *hi siku ra-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi - + siku- + ra- + Khisimusi > hi siku ra Khisimusi*. Eka xivulwa xa (86e) xivulwahava xa riengeteri *hi minkarhi ya tiholodeyi ta makhisimusi na magudufurayideni* xi vumbiwile hi timofimi leti landzelaka: *hi + mi + nkarhi + ya + ti- + holo- + deyi + ta + - ma - + khisimusi - + na + ma- + gudu- + furayideni > Hi minkarhi ya tiholodeyi ta makhisimusi na magudufurayideni*. Hileswaku ku katsiwile mofimi *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 4 *mi-* + riviti *-nkarhi* + xitwananisi xa nkarhi *-ya* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *ti-* + riviti *-holodeyi* + xitwananisi xa nkarhi *-ta* + xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma-* + riviti *-khisimusi* + rinhlanganisi *-na* + xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma-* + rivitikantsano *-gudufurayideni leri vumbiweke hi ndlela leyi:gudu- + furayideni > Hi minkarhi ya tiholodeyi ta makhisimusi na magudufurayideni*.

4.9.2 Maengeteri lama kombaka masiku ma vhiki

(i) Xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto*

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

- (68) a. *Hi sonto* ra vumbirhi hi nkarhi wa vusiku, ho twa mukhosi ...
(*Xisomisana, p.127*)
- b. ... va sele va kondzelela ku ya ekerekeni *hi Sonto* ni masiku man'wana. (*Swa vilula, p.92*)
- c. Na swona ku twananiwile leswaku va ta lahla mundzuku *hi Sonto*.
(*Xilondza, p.4*)

Eka swivulwa swa (68a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto* xi pfelela eka riengeteri *Sonto* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-* eka nsinya wa riengeteri *Sonto*.

Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-* + *Sonto* > *hi Sonto*.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku*

A hi xiyaxiyeni leswi:

- (69) a. Ndzi tela ku n'wi byela leswaku u vuyela entirhweni *hi Musumbhunuku*.
(*Mulunguntima*, p.109)
- b. ...va tshamile etafuleni, *hi Musumbhunuku* ninhlikanhi, masiku mambirhi tata wa Mihloti a fihliwile. (*Xilondza*, p. 9)
- c. *Hi Musumbhunuku* wa vhiki leri nga landzela, o pfuka ka ha ri mpundzu ...
(*Xisomisana*, p.49)
- d. A swi hlamarisi loko *hi Musmbhunuku* vanhu va tikomba va karhele ... (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.49)
- e. A a nga helanga hi ku byi nun'hwa vurhongo evusikwini bya *siku ra Musumbhunuku* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.79)

Eka swivulwa swa (69a-d) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi pfelela eka riengeteri *Musumbhunuku* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi + mu- + -sumbhunuku-* > *hi Musumbhunuku*. Hileswaku ku katsiwile mofimi *hi-* + xiaki *mu- +riendli -sumbhunuku* leri pfelelaka eka riendli sungula > *Hi Musumbhunuku*. Kasi eka xivulwa xa (69e) xivulwahava xa riengeteri hi siku ra *Musumbhunuku* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *hi- + siku + ra + Musumbhunuku* > *hi siku ra Musumbhunuku*.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu*

A hi voneni xikombiso lexi:

- (70). Siku rin'wana *hi Muvhulu*, Xihahale i pfukela ehofisi ... (*Xona hi xihl?*, p.104)

Eka xivulwa xa (70) xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu* xi hi mukhuva lowu: mofimi *hi - + nsinya wa riengeteri Muvhulu* > *hi Muvhulu*.

(iv) Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumbirhi*

Xiyani eka swivulwa leswi:

- (71) a. *Hi Wavumbirhi* Mihloti na Xirilo va ya xikolweni na vadyondzi van'wana.
(*Xilondza*, p. 22)
- b. *Hi mixo wolowo wa Wavumbirhi*, Ray na Mihloti a va ri ku dyeni ekaya ra ximfumo ra Presidente ePitori. (*Xilondza*, p.123)

Eka xivulwa xa (71) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumbirhi* xi pfelela eka riengeteri ra nkarhi *Ravumbirhi* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xa xivulwahava *hi*

Ravumbirhi hi lexi landzelaka: mofimi *hi-* + *Ra* + *vu* + *mbirhi* > *hi Ravumbirhi*. Hileswaku ku katsiwile mofimi *hi-*, xitwananisi *ra-* lexi kongomisaka eka siku, xirhangixi xa ntlawa wa 14 *vu-* na rihlayi *ra -mbirhi* leri yimelaka siku ra vumbirhi ra vhiki. Eka xivulwa xa (71b) xivulwahava xa riengeteri *hi mixo wolowo wa Wavumbirhi* xi vumbiwile hi ku engeteriwa ka timofimi leti: *hi* + *mixo* + *wo* + *lowo* + *wa-* + *Wa-* + *vu-* + *mbirhi* > *Hi mixo wolowo wa Wavumbirhi*.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra Wavunharhu***

A hi voneni swikombiso leswi:

- (72) a. A wu ri *Wavunharhu* siku leri Xihahela a heleketeke hi Mulungu wa yena ekaya. (*Xona hi xihhi?* p.66)
- b. A ri ri *siku ra Wavunharhu* ni ndzenga ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.99)
- c. Loko awara ya tsevu yi ba ni mixo wa *siku ra Wavunharhu*, mbambu a a tshamile endzeni ka movha wa yena wa ntirho ... (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.11)

Eka xivulwa xa (72a) riengeteri ra *Wavunharhu* ri vumbiwile hi swiphemu leswi: *Wa-* + *vu* + *nharhu* > *Wavunharhu*. Laha ku ku katsiwile mofimi *wa-* + xirhangixi xa ntlawa wa 14 *vu-* + rihlayi *-nharhu* leri yimelaka siku ra *vunharhu* evhikini > *Wawavunharhu*. Eka swivulwa swa (72b na c) xivulwahava xa riengeteri *siku ra Wavunharhu* xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *siku* + *ra* + *Wavunharhu* > *siku ra Wavunharhu*.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumune***

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (73) a. Swi ve tanu *hi Wavumune* na Wavuntlhanu. (*Xona hi xihhi?* p.66)
- b. Kwalaho ri fika *siku Ravumune*, va nghena eka movha ... (*Mulunguntima*, p.60)
- c. Phela mpfhuka va hambana *hi Ravumune* siku xibamu xi nga bela etindleveni ... (*Mulunguntima*, p.54)
- d. A a fanele ku famba hi Wavuntlhanu, kutani *hi Wavumune* ndzi va ni nkema-nkema wa ku n'wi lunghisela timbuva. (*Xisomisana*, p.181)

Eka xivulwa xa (73a) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumune* xi vumbiwile hi ndlela leyi: mofimi *hi* - + mofimi *Wa-* + xirhangixi xa ntlawa wa 14 *vu-* + rihlayi *-mune* leri yimelaka siku ra *vumune* ra vhiki > *hi Wavumune*. Hileswaku xivumbeko xi hi mukhuva

lowu: *hi- + wa- + vu- + -mune > hi Wavumune*. Eka xivulwa xa (73b-d) ku engeteriwile timofimi *hi- + riviti -siku-* eka riengeteri *Ravumune*. Hileswaku ku nga tirha mofimi *Wa-* kumbe *Ra-* ko va xilo xinwe lexi kombisaka siku ra vumune ra vhiki. Leri xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + siku + Ravumune > hi- + siku + Ravumune*.

(vii) **Riengeteri *Ravuntlhanu***

A hi voneni eka xivulwa lexi:

(74) Phela i *Ravuntlhanu* namuntlha. (*Mulunguntima*, p. 105)

Eka xivulwa xa (74) xivumbeko xa riengeteri *Ravuntlhanu* xi hi ndlela leyi: *Ra- + vu- + ntlhanu > Ravuntlhanu*. Hileswaku *Ra-* i xitwananisi lexi kombisaka siku, *vu-* i xirhangi xa ntlawa wa 14 na rihlayi *-ntlhanu* leri kombisaka leswaku i siku ra vungani ra vhiki.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravuntlhanu***

Xiyani swivulwa leswi landzelaka:

(75) a. Kunene *hi Wavuntlhanu* wa vhiki ro hetelela ... (*Xona hi xihl? p. 46*)

b. *Hi siku leri ra Wavuntlhanu*, tanihi masiku ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p. 103*)

c. Phela Hlongwane a a ri eka makungu ya yena ya ku ya lava gqweta eJoni *hi Ravuntlhanu*. (*Mulunguntima*, p. 117)

Eka xivulwa xa (75a) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravuntlhanu* xi pfelela eka riengeteri *Ravuntlhanu* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + Ra- + vu- + ntlhanu > hi Ravuntlhanu*. Eka xivulwa xa (75b) xivulwahava xa riengeteri *hi siku leri ra Wavuntlhanu* xi pfelela eka riengeteri *Ravuntlhanu* hi ku engeteriwa ka timofimi *hi siku leri ra-*. Ku yisa eka emahlweni risivikomba ra ndhawu ya 1 *-leri* ri nga tlhela ri tlhantlhiwa hi mukhuva lowu: Rimitsu ra risivikomba *la- + i = e > le- + xitwananisi xa ntlawa wa 5 -ri*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *la- + i + ri > leri*. Lero xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi- + - siku + leri - + ra- + Ravuntlhanu > hi siku leri ra Ravuntlhanu*. Eka xivulwa xa (75c) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravuntlhanu* xi pfelela

eka riengeteri *Ravuntlhanu* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Lero xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + Ravuntlhanu > hi Ravuntlhanu*.

(ix) **Xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela***

Xiyani swivulwa leswi:

(76) a. Va suke hi *Muqqivela*. (*Xona hi xihl? p.138*)

b. Movha lowu a wa ha ku xaviwa hi xa tolo ka kona *hi Muqqivela ...*
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.107*)

c. Sejeni u ri u wu vonile nongonoko lowu mi wu vulaka *hi Muqqivela*.
(*Xilondza, p.121*)

d. Byo vandzekerwa hi wavuntlhanu, *hi muqqivela* byo kandzerwa. (*Xisomisana, p.89*)

e. Namuntlha i Ravumbirhi, rendzo ra hina hi ta ri sungula *hi Muqqivela*
nindzhenga. (*Nsuku wa mina, p.86*)

Eka swivulwa swa (76a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela* xi pfelela eka riengeteri *Muqqivela* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Xivumbiwile hi ndlela leyi: *hi + Muqqivela > hi Muqqivela*.

(x) **Xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra***

Xiyani swivulwa leswi:

(77) a. *Siku ra Muqqivela* ri nga na swa rona, Victoria a a nghene hansi ni mitirho ya siku. (*Xona hi xihl? p.1*)

b. *Siku rero a ri ri ra Muqqivela*. (*Xilondza, p.118*)

Eka xivulwa xa (77a) xivulwahava xa riengeteri *Siku ra Muqqivela* xi pfelela eka riengeteri *Muqqivela* hi ku lungeleriwa ka timofimi *siku ra*. Hileswaku siku i riviti kasi - ra i xitwananisi xa nkarhi. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *siku + ra + Muqqivela > Siku ra Muqqivela*. Eka xivulwa xa (77b) xivulwahava xa riengeteri xa *Siku rero a ri ri ra Muqqivela* xi vumbiwile hi ku engeteriwa ka timofimi leti nge, riviti -*siku* + risivikomba -*rero* + riyimelariendli -*a ri ri ra*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *siku + rero + a + ri + ri + ra + Muqqivela > Siku rero a ri ri ra Muqqivela*.

4.9.8 Swivulwahava swa riengeteri swa *mikarhi yo leha*

(i) Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yo leha*

Xiyaxiyani swivulwa leswi:

- (87) a. Va xuxe *nkarhi wo leha* exitangeni va ri karhi va titsheketela no tigarinetela.
(*Xona hi xihl, p.114*)
- b. Hlongwane a nga tshamangi na vona *nkarhi wo leha*. (*Mulunguntima, p.141*)
- c. Hosi yi ndzi langute *nkarhi wo leha* yi ku ntsee! (*Xisomisana, p.141*)
- d. Sweswi ndzi ta tirhela swa *nkarhi wo leha* ku nga ri swa *nkarhi wo khoma*, wo ringana khume ra malembe. (*I vutomi, p.156*)
- e. Hi famba *nkarhi wo leha* hi kondza hi ya fika enambyeni wa Sanadzo.
(*Xisomisana, p.71*)

Eka swivulwa swa (87a-e) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi pfelela eka riviti *nkarhi* hi ku lungeleriwa ka timofimi hi mukhuva lowu: *nkarhi + wo + leha > nkarhi wo leha*. Hileswaku ku katsiwile riviti *nkarhi + xitwananisi xa nkarhi wo-* rihlawuri ro bumabumela *nkarhi -leha > nkarhi wo leha*.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka*

A hi voneni swivulwa leswi:

- (88) a. U ke a dya *hi mpfhuka* ri ku cakatsa yaloyi ... (*Swa vilula, p.9*)
- b. *Hi mpfhuka* Small a nga yima a ku dzi, a tsandzeka no hefemula ... (*Nsuku wa mina, p.37*)
- c. Hinkwavo ... *hi mpfhuka* va tumbuluka a va nga si vona mali yo tarisa xi leswi.
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.94*)
- d. ... kokwana na Fahlamela *hi mpfhuka* va tshama va khavaxele ni mihloti.
(*Xisomisana, p.33*)

Eka xivulwa xa (88) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi pfelela eka riengeteri *mpfhuka* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + mpfhuka > hi mpfhuka*.

4.9.9 Maengeteri lama kombaka mikarhi leyi nga pimiwa

(i) Maengeteri lama kombaka nkarhi lowu nga pimiwa hi timinete

Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi:

- (89) a. ... kambe *endzhaku ka timinete ta ntlhanu* leti taka yi nge he ngeni ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.98*)
 b. Awara ya n'we a yi hundzile *hi timinete ta khumembirhi*, kambe Stout a nga vonaki. (*Nsuku wa mina, p.25*)
 c. Jordan a a ri na *khume ra timinete a lo tiki-tiki* ... (*I vutomi, p.16*)
 d. *Endzhaku ka ntlhanu wa timinete* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.138*)
 e. *Endzhaku ka khume-mbirhi ra timinete* Maake o ndzi vuyile. (*I vutomi, p.73*)

Eka swivulwa swa (89) swivulwahava swa maengeteri ma nkarhi swi pfelela eka riengeteri minete. Eka xivulwa xa (89a) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka timinete ta ntlhanu* xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: xirhangi xa ndhawu e- + riengeteri -*ndzhaku* + mofimi *ka-* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *ti-* + riengeteri - *minete* + xitwananisi xa nkarhi -*ta* + rihlayi *ntlhanu* > *endzhaku ta timinete ta ntlhanu*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + -*ndzhaku* + *ta* + *ti-* + -*minete* + *ta* + *ntlhanu*. Eka xivulwa xa (89b) xivulwahava xa riengeteri *hi timinete ta khumembirhi* xi vumbiwile hi swiphemu leswi: mofimi *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *ti-* + riengeteri -*minete* + xitwananisi xa nkarhi -*ta* + rihlayi -*khume* + rihlayi -*mbirhi*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-* + *ti-* + -*minete* + *ta* + *khume* - + -*mbirhi* > *hi timinete ta khumembirhi*. Eka xivulwa xa (89c) xivulwahava xa riengeteri *khume ra timinete* xi vumbiwile hi swiphemu leswi: rihlayi -*khume* + xitwananisi xa nkarhi -*ra* + riengeteri -*timinete* > *khume ra timinete*. Hileswaku xivumbeko hi lexi: *khume* + *ra* + *ti-* + *minete* > *khume ra timinete*. Eka xivulwa xa (89d) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka ntlhanu wa timinete* xi katsa swiphemi leswi: xirhangi xa ndhawu e- + riengeteri -*ndzhaku* + xitwananisi xa nkarhi -*ka* + rihlayi -*ntlhanu* + xitwananisi xa nkarhi -*wa* + riengeteri -*timinete*. Kutani xivumbeko xi nga tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: e- + -*ndzhaku* + *ka* + *ntlhanu* + *wa* + *timinete* > *endzhaku ka ntlhanu wa timinete*. Eka xivulwa xa (89e) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka khume-mbirhi ra timinete* xi nga tlhantliwa hi mukhuva lowu: riengeteri *endzhaku* + xitwananisi xa riengeteri -*ka* + rihlayi -*khume* + *xiboho* - + rihlayi -*mbirhi* + xitwananisi xa nkarhi -*ra* + riengeteri -*timinete* > *endzhaku ka khume-mbirhi ra timinete*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: e- + -*ndzhaku* + *ka* + *khume* - + *mbirhi* + *ra* + *timinete* > *endzhaku ka khume-mbirhi ra timinete*.

(ii) **Maengeteri lama kombaka nkarhi lowu nga pimiwa hi tiawara**

Xiyaxiyani swivulwa leswi:

- (90) a. Loko ku hundze *ku ringana awara*, a va hetile. (*Nsuku wa mina*, p.135)
- b. Loko Moloto a ya huma ehofisini ya Phahladira a ku hundzile *tiawara timbirhi*. (*Xilondza*, p.133)
- c. ... *ku ringana na khume ntlhanu wa tiawara* eka Mbambu, vito ra lefutenente ri huweleriwe eka thelefoni ya xiya-ni-moya. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.88)
- d. Kute loko ku sele *khume-mune wa tiawara* a nga si sungiwa, va languteri va khoto va vitanile va ndyangu wa yena ... (*Hi ya kwihi?* p.100)
- e. ... a kuma leswaku *ku hundzile tiawara timbirhi* na timinete a ri ehofisini ya Hlongwane. (*Mulunguntima*, p.5)

Eka swivulwa swa (90a-e) swivulwahava swa riengeteri swi pfelela eka riengeteri awara. Eka xivulwa (90a) xivulwahava xa riengeteri *ku ringana awara* xi vumbiwile hi nkatsakanyo wa swiphemu leswi: mofimi *-ku* + mofimi *-ringana* + riengeteri *-awara* > *ku ringana awara*. Hileswaku xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *ku + ringana + awara* > *ku ringana awara*. Eka xivulwa xa (90b) xivulwahava xa riengeteri *tiawara timbirhi* xi vumbiwile hi swiphemu leswi: xirhangi xa ntlawa wa 10 *ti-* + riengeteri *-awara* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *ti-* + rihlayi *-mbirhi* > *tiawara timbirhi*. Kutani xivumbeko hi lexi: *ti- + awara - + ti- + -mbirhi* > *tiawara timbirhi*. Eka xivulwa xa (90c) xivulwahava xa riengeteri *khume ntlhanu wa tiawara* xi katsa swiphemu leswi landzelaka: rihlayi *-khume* + rihlayi *-ntlhanu* + xitwananisi xa nkarhi *-wa* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *-ti-* + riengeteri *-awara* > *khume ntlhanu wa tiawara*. Kutani xivulwahava lexi xi nga tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: *khume+ ntlhanu + wa + ti- + -awara* > *khume ntlhanu wa tiawara*. Eka xivulwa xa (90d) xivulwahava xa riengeteri *khume-mune wa tiawara* xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: rihlayi *-khume-* + rihlayi *-mune* + xitwananisi xa nkarhi *-wa* + riengeteri *-tiawara* > *khume-mune wa tiawara*. Eka xivulwa xa (90e) xivulwahava xa riengeteri *ku hundzile tiawara timbirhi* xi pfelela eka riengeteri awara hi ku lungeleriwa ka swiphemu leswi: mofimi *-ku* + riendli *hundza-* + xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza *-ile* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *-ti-* + riengeteri *-awara* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *-ti-* + rihlayi *-mbirhi* > *ku hundzile tiawara timbirhi*. Xivumbeko xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *ku + hundza + -ile + ti- + awara + ti- + mbirhi* > *ku hundzile tiawara timbirhi*.

(iii) **Maengeteri lama kombaka nkarhi lowu nga pimiwa hi masiku**

A hi languteni xivulwa lexi:

- (91) a. U latiwile emubedweni *masiku manharhu* kutani hi ra vumune a tshunxiwa a tlhelela ekaya ka Vudyangwana. (*Swa vilula, p.7*)
 b. Ndzi lava ku kuma swifaniso *endzhaku ka masiku manharhu*. (*Nsuku wa mina, p.31*)
 c. U ngo karhala *hi siku rin'we ...* (*Xisomisana, p.127*)
 d. ... hi kondza *hi siku ra vunharhu*, hi mikarhi ya ndzhenga hi ya humelela entsindza (*Xisomisana, p.199*)
 e. Ndzi ku nyika *khume mune wa masiku ntsena*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.10*)

Eka swivulwa swa (91) swivulwahava swa maengeteri swi pfelela eka riengeteri *siku*. Eka xivulwahava xa (91a) xivulwahava xa riengeteri *masiku manharhu* xi vumbiwile hi swiphemu leswi: xirhangi xa ntlawa wa 6 -*ma-* + riviti -*siku* + xirhangi xa ntlawa wa 6 -*ma* - + rinhlayi -*nharhu* > *masiku manharhu*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ma* - + *siku* + *ma* - + -*nharhu* > *masiku manharhu*. Eka xivulwa xa (91b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masiku manharhu* xi katsa swiphemu leswi landzelaka: riengeteri -*endzhaku* + xitwananisi xa nkarhi -*ka* + xirhangi xa ntlawa wa 6 -*ma-* + riengeteri -*siku* + xirhangi xa ntlawa wa 6 -*ma* + rihlayi -*nharhu* > *endzhaku ka masiku manharhu*. Loko xi tlhantlheteriwa xi hi mukhuva lowu: *e-* + -*ndzhaku* + *ka* + *ma* - + -*siku* + *ma-* + -*nharhu* > *endzhaku ka masiku manharhu*. Eka xivulwa xa (91c) xivulwahava xa riengeteri *hi siku rin'we* xi vumbiwile hi maendlelo lama: mofimi *hi-* + riengeteri -*siku* + xirhangi xa ntlawa wa 5 *ri-* + rihlayi -*n'we* > *hi siku rin'we*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-* + *siku* + *ri-* + -*n'we* > *hi siku rin'we*. Eka xivulwa xa (91d) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra vunharhu* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi-* + *siku* + *ra* + *vu-* + *nharhu* > *hi siku ra vunharhu*. Hileswaku ku engeteriwa mofimi *hi-* eka riengeteri -*siku* + xitwananisi -*ra* + xirhangi xa ntlawa wa 14 *vu-* + rihlayi *nharhu* > *hi siku ra vunharhu*. Eka xivulwa xa (91e) xivulwahava xa riengeteri *khume mune wa masiku* xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: rihlayi -*khume* + rihlayi -*mune* + xitwananisi xa nkarhi -*wa* + xirhangi xa ntlawa wa 6 -*ma* + riengeteri -*siku* > *khume mune wa masiku*. Kutani xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *khume* + *mune* + *wa* + *ma-* + -*siku* > *khume mune wa masiku*.

(iv) **Maengeteri lama kombaka nkarhi lowu nga pimiwa hi mavhiki**

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

- (92) a. U ta hamba a kaneriwa kanharhu *evhikini*. (*Swa vilula*, p.7)
 b. *Vhiki hinkwaro* Xihahlele a a ri eku vhakeleni vaakelani va yena hinkwavo. (*Xona hi xihhi?* p.40)
 c. “Phela sesi Nyeleti va ondzile *hi vhiki*”, ku vula Sasavona a ri karhi a chika emovheni. (*Mulunguntima*, p.108)
 d. Sweswi ka ha lo hundza *mavhiki manharhu* yi hakeriwile. (*Mulunguntima*, p.87)
 d. *Vhiki khe! ra vumbirhi khe!* vuvabyi byi nga tlheli. (*Xisomisana*, p.68)

Eka xivulwa xa (92a) riengeteri *evhikini* xi pfelela eka riengeteri *vhiki* hi ku lungeleriwa ka xirhangi e- na xilandzi *-ini*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + vhiki- + ini > evhikini*. Eka xivulwa xa (92b) xivulwahava xa riengeteri *vhiki hinkwaro* xi pfelela eka riengeteri *-vhiki* hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi landzelaka: *vhiki- + -hinkwa- + -ro > vhiki hinkwaro*. Hileswaku rimitsu ra *hinkwa-* ri lungelela peletwana ro rhanga ra risivinene ra ntlawa wa 5 *-ro* emakumu ka rona (Mayevu na Nkatini 1976:20). Eka xivulwa xa (92c) xivulwahava xa riengeteri *hi vhiki* xi pfelela eka riengeteri *vhiki* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi- + -vhiki > hi vhiki*. Eka xivulwa xa (92d) xivulwahava xa riengeteri *mavhiki manharhu* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *ma- + -vhiki + ma- + -nharhu > mavhiki manharhu*. Kutani ku katsiwile xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma- + riengeteri -vhiki + xirhangi xa ntlawa wa 6 ma- + rihlayi + -nharhu > mavhiki manharhu*. Eka xivulwa xa (92e) xivulwahava xa riengeteri *vhiki khe! ra vumbirhi khe!* xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: riengeteri *-vhiki + riencisi -khe- + rihlamari -!* + xitwananisi xa nkarhi *-ra + xirhangi xa ntlawa wa 14 vu- + rihlayi -mbirhi - + riencisi -khe- + rihlamari -!* > *vhiki khe! ra vumbirhi khe!* Kutani eka riencisi *-khe!* ku engeteriwile xihlamalo (!) ku kombisa leswaku *vhiki ri fikile emakumu*. Hileswaku xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *vhiki- + -khe! + -ra +vu- + -mbirhi +khe! > vhiki khe! ra vumbirhi khe!*

(v) **Maengeteri lama kombaka nkarhi lowu nga pimiwa hi tin’hweti**

Langutani eka swivulwa leswi:

- (93) a. Ndzi ta hola *hi n’hweti* kumbe hi *vhiki*? (*Swa vilula*, p.2)
 b. *Endzhaku ka tin’hweti* a wu horile ... (*Xisomisana*, p.49)

- c. ... loko lembe ri ya eku heleni a ringeta ku dyondzisa ntirho wa *khume ra tin'hweti* hi mavhiki mambirhi. (*Xona hi xihhi?* p.127)
- d. Siku rin'wana loko hi khome *n'hweti ya vumbirhi* u te loko a famba a nga hi gogeli ... (*Xisomisana*, p.88)

Eka xivulwa xa (93a) xivulwahava xa riengeteri *hi n'hweti* xi pfelela eka riengeteri *n'hweti* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-* eka nsinya wa riengeteri *n'hweti*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi-* + *n'hweti* > *hi n'hweti*. Eka xivulwa xa (93b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tin'hweti* xi pfelela eka riengeteri *n'hweti* hi ku lungeleriwa ka swiphemu leswi landzelaka: riengeteri *-endzhaku* + xitwananisi xa nkarhi *-ka* + xirhangi xa ntlawa wa 10 *ti-* + riengeteri *n'hweti* > *endzhaku ka tin'hweti*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *-* + *ndzhaku* + *ka* + *ti-* + *n'hweti* > *endzhaku ka tin'hweti*. Eka xivulwa xa (93c) xivulwahava xa riengeteri *khume ra n'hweti* xi pfelela eka riengeteri *-n'hweti* hi ku lungeleriwa ka timofimi leti landzelaka: rihlayi *-khume* + xitwananisi xa nkarhi *-ra* + riengeteri *-n'hweti* > *khume ra n'hweti*. Hileswku xivumbeko hi lexi landzelaka: *khume* + *-ra* + *-n'hweti* > *khume Sra n'hweti*. Eka xivulwa xa (93d) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya vumbirhi* xi pfelela eka riengeteri *n'hweti* hi ku engeteriwa ka swiphemu leswi landzelaka: riengeteri *n'hweti* + xitwananisi xa nkarhi *-ya* + xirhangi xa ntlawa wa 14 *vu-* + rihlayi *-mbirhi* > *n'hweti ya vumbirhi*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *n'hweti* + *-ya* + *vu-* + *mbirhi* > *n'hweti ya vumbirhi*.

(vi) **Maengeteri lama kombaka nkarhi lowu nga pimiwa hi malembe**

Xiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (94) a. Vutani a a hambanile na nuna wa yena *malembe manharhu* lama a ma hundzile loko a ya kuma ntirho eka Vudyangwana. (*Swa vilula*, p. 3)
- b. A a fanele a ri munhu loyi layisense ya yena yi nga heta *ntlhanu wa malembe*. (*Xona hi xihhi?* p.104)
- c. Eka *malembe ya makhumenharhu ntlhanu* lawa a a hanye wona. (*Nsuku wa mina*, p.125)
- d. Manana wa vona a a lovile hi vuvabyi bya dari *malembe mambirhi* lama nga hundza. (*I vutomi*, p.5)
- e. *Endzhaku ka malembe manharhu*, vuhlayisi bya nawu byi chuchile va Mabutho ekhotsweni handle ko hlamusela leswaku a va onhile yini. (*Hi ya kwihhi?* 102)

Eka swivulwa swa (94a-e) swivulwahava swa riengeteri swi pfelela eka riengeteri *lembe* hi ku lungeleriwa ka timofimi. Eka xivulwa xa (94a) xivulwahava xa riengeteri

malembe manharhu xi tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: *ma-* + *lembe* + *ma-* + *nharhu* > *malembe manharhu*. Hileswaku ku katsiwile xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma-* + riengeteri *lembe* + xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma-* + rihlayi *-nharhu* > *malembe manharhu*. Eka xivulwa xa (94b) xivulwahava xa riengeteri *ntlhanu wa malembe* xi tlhantlheteriwa hi maendlelo lama: *ntlhanu + wa + malembe* > *ntlhanu wa malembe*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: rihlayi *-ntlhanu* + xitwananisi *-wa* + riengeteri *-malembe* > *ntlhanu wa malembe*. Eka xivulwa xa (94c) xivulwahava xa riengeteri *malembe ya makhumenharhu ntlhanu* xi vumbiwile hi swiphemu leswi: riengeteri *-malembe* + xitwananisi xa nkarhi *-ya* + rihlayi *makhume -* + rihlayi *-nharhu* + rihlayi *-ntlhanu* > *malembe ya makhumenharhu ntlhanu*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ma-* + *lembe* + *ya* + *ma-* + *khume -* + *nharhu* + *ntlhanu* > *malembe ya makhumenharhu ntlhanu*. Eka xivulwa xa (94d) xivulwahava xa riengeteri *malembe mambirhi* xi katsa swiphemu leswi: riengeteri *-malembe* + rihlayi *-mambirhi* > *malembe mambirhi*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ma* + *lembe* + *ma-* + *-mbirhi* > *malembe mambirhi*. Eka xivulwa xa (94e) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka malembe manharhu* xi nga tlhantlihiwa hi mukhuva lowu: *endzhaku + ka + malembe + ma + nharhu* > *endzhaku ka malembe manharhu*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: Riengeteri *-endzhaku* + xitwananisi xa nkarhi *-ka* + riengeteri *-malembe* + rihlayi *-manharhu* > *endzhaku ka malembe manharhu*.

4.9.10 Maengeteri lama kombaka mikarhi yo vuyelela

(i) Xivulwahava xa riengeteri *nkarhi na nkarhi*

A hi langutiseni eka leswi:

- (95) a. *Nkarhi na nkarhi* loko va ta eka Xihahale a va cinca xivumbeko ... (*Xona hi xihhi?* p. 52)
 b. *Nkarhi na nkarhi* a ku twala marito ya vatirhikulobye eka tiqingho ta rhadiyo ... na va xilamulela-mahungu. (*I vutomi*, p.83)

Eka swivulwa swa (95) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi na nkarhi* xi pfelela eka riengeteri *nkarhi* hi xivumbeko lexi landzelaka: *nkarhi + na + nkarhi*. > *nkarhi na nkarhi*. Hileswaku ku katsiwile riengeteri *nkarhi* + rihlanganisi *-na* + riengeteri *nkarhi* > *nkarhi na nkarhi*.

(ii) **Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana***

Xiyani eka swivulwa leswi:

(96) a. Munhu wa humelela loko a ringeta nkateko *mikarhi yin'wana*. (*I vutomi*, p.110)

b. *Mikarhi yin'wana* ndzi tsoniwa swakudya, nkarhi wun'wana ndzi arisiwa ku etlela endlwini. (*Xisomisana*, p.115)

Eka swivulwa swa (96a na b) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi pfelela eka riengeteri nkarhi hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi landzelaka: *mi- + nkarhi- + yin'wana > mikarhi yin'wana*. Kutani ku katsiwile xirhangi xa ntlawa wa 4 *mi- + riengeteri -nkarhi + mofimi yi- + mofomi ya rihlayi -n'wana > mikarhi yin'wana*.

(iii) **Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi hinkwayo***

A hi langutiseni eswivulweni leswi:

(97) a. ... a vo tshamela ku swikirhetiwa *mikarhi leyi hinkwayo*. (*Xisomisana*, p.177)

b. *Nkarhi hinkwawo* loko ndzi yimbelela a ndzi yimbelela yena ... (*Xisomisana*, p.170)

Eka xivulwa xa (97a) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi leyi hinkwayo* xi pfelela eka riengeteri nkarhi hi ku engeteriwa ka swiphemu leswi: riengeteri *-minkarhi + risivikomba -leyi + risivintalo -hinkwayo*. Eka risivikomba *-leyi*, xivumbeko xi hi ndlela leyi: *la + iyi + i > leyi* (Golele 1992:50). Loko swi katsakanyiwa xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *mi- + nkarhi + la + i + yi- + i + hinkwa- + yo > mikarhi leyi hinkwayo*. Eka xivulwa xa (97b) xivulwahava xa riengeteri *nkcarhi hinkwawo* xi pfelela eka riengeteri nkarhi hi ku lungeleriwa ka timofimi hi mukhuva lowu: *nkcarhi + hinkwa- + -wo > nkarhi hinkwawo*.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa***

Xiyaxiyani eka xivulwa lexi landzelaka:

(98) Maake, *masiku lawa* swigevenga a wa ha swi voni hi ku ambala madhlakadhlaka ni tikepisi ... (*I vutomi*, p.121)

Eka xivulwa xa (98) xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa* xi pfelela eka riengeteri *siku* hi ku engeteriwa ka timofimi leti landzelaka: xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma- + riengeteri -siku + risivikomba -lawa > masiku lawa*. Ku yisa emahlweni, risivikomba -

lawa ri vumbiwa hi ndlela leyi: $rimitsu\ ra\ risivikomba\ la- +\ xitwananisi\ xa\ ntlawa\ wa\ 6 - wa = la- + -wa > lawa$. Hileswaku xivumbeko xa xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa* hi lexi landzelaka: $ma- + -siku + la- + wa > masiku\ lawa$.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *tanihi masiku***

Xiyani swivulwa leswi:

(99) a. Ntirho wo ya emahlweni *tanihi masiku*. (*Xona hi xihhi? p.48*)

b. Dyambu a ri tlhavile *tanihi masiku*. (*I vutomi, p.91*)

Eka xivulwa xa (99a na b) xivulwahava xa riengeteri *tanihi masiku* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: $tanihi + ma- + -siku > tanihi\ masiku$. Hileswaku ku katsiwile xihlambanyiso $-tanihi + xirhangi\ xa\ ntlawa\ wa\ 6\ ma- +\ riengeteri\ -siku > tanihi\ masiku$.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana na rin'wana***

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(100) *Siku rin'wana na rin'wana* a ro xela ku rhwexa yena mpingu ... (*Xona hi xihhi? p.52*)

Eka xivulwa xa (100) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana na rin'wana* xi vumbiwile hi ndlela leyi: $siku + rin'wana + na + rin'wana > siku\ rin'wana\ na\ rin'wana$. Hileswaku xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: riengeteri $siku + xivulwahava\ xa\ risivintalo\ rin'wana\ na\ rin'wana > siku\ rin'wana\ na\ rin'wana$.

(vii) **Xivulwahava xa riengeteri *siku na siku***

Xiyani xivulwa lexi:

(101) Rirhandzu ra yena eka nuna wa yena a ri pupuma *siku na siku* tani hi khuvi leri pupumaka ri khapa ehenhla ka nhunguvani. (*Xona hi xihhi?p. 46*)

Eka xivulwa xa (101) xivulwahava xa riengeteri *siku na siku* xi vumbiwile hi ndlela leyi: $siku + na + siku > siku\ na\ siku$. Hileswaku ku katsiwile riengeteri $siku + rihlanganisi\ na +\ riengeteri\ siku > siku\ na\ siku$.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo***

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

(102) a. Hi yena a a swekela tata wa yena *masiku hinkwawo*. (*I vutomi*, 5)

b. Mphikizano wa matlhari a wu ya emahlweni *masiku hinkwawo*, ku phikizaniwa exinyameni. (*Nsuku wa mina*, p.32)

c. *Masiku hinkwawo* a ndzi pfuka ka ha ri mixooo! ndzi ya ka mati enambyeni. (*Xisomisana*, p.170)

Eka swivulwa swa (102a-e) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi pfelela eka riengeteri siku hi ku engeteriwa ka timofimi leti landzelaka: xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma-* + riengeteri *-siku* + rimitsu ra risivintalo *-hinkwa-* + *peletwana ro rhanaga ra risivinene ra ntlawa wa 6 -wo* > *masiku hinkwawo*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ma-* + *-siku* + *-hinkwa-* + *wo* > *masiku hinkwawo*.

(ix) **Maengeteri ma mikarhi yo vuyelela leyi kombisaka mavhiki**

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(103) a. *Hi Masonto* laha Xedzhewule vanhu a va hungata hi swilo swo tala. (*xisomisana*, p.33)

b. Kereke yo tshama yi lo hontlo, hi mintsumbu *hi Masonto* kambe mimoya yona yi sele emakaya, yin'wana yi nga ri lomu, yi vhakile ... (*Xona hi xihi?* p.9)

Eka swivulwa swa (103a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi Masonto* xi pfelela eka riengeteri Sonto hi ku nembeletsiwa ka timofimi hi ndlela leyi: mofimi *hi-* + *xirhangi xa ntlawa wa 6 ma-* + nsinya wa riengeteri *-sonto* > *hi Masonto*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-* + *ma-* + *sonto* > *hi Masonto*.

(x) **Mikarhi yo vuyelela leyi kombisaka *tin'hweti***

A hi languteni swivulwa leswi:

(104) a. Kan'we eka *n'hweti yin'wana ni yin'wana* a ku ta dokodela wa xifundza ku ta kambela swibochwa leswi. (*Nsuku wa mina*, p.35)

b. ... ndzi na nongonoko lowu ndzi fumaka *n'hweti yin'wana ni yin'wana*. (*Nsuku wa mina*, p.35)

Eka swivulwa swa (104a na b) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti yin'wana na yin'wana* xi pfelela eka riengeteri *n'hweti* hi ku engeteriwa ka swiphemu leswi landzelaka:

riengeteri *-n'hweti* + rihlanganisi *-na* + riengeteri ra risivintalo *-yin'wana* + rihlanganisi *na* + riengeteri ra risivintalo *yin'wana* > *n'hweti yin'wana na yin'wana*. Hileswaku xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *n'hweti + yin'wana + na + yin'wana* > *n'hweti yin'wana na yin'wana*.

(xi) **Mikarhi yo vuyelela leyi kombisaka *malembe***

Xiyani swivulwa leswi:

- (105) a. Munhu wa swi kota ku tirha *malembe ni malembe* ku tiakela vito lerinene, kambe hinkwaswo swi nga mbindzimuxiwa hi ku copeta ka tihlo. (*Nsuku wa mina, p.68*)
 b. Pende leyi a yi pfuxetiwa *lembe rin'wana na rin'wana*. (*Nsuku wa mina, p.57*)

Eka swivulwa swa (105a) xivulwahava xa riengeteri *malembe ni malembe* xi pfelela eka riengeteri *lembe* hi ku lungeleriwa ka timofimi hi mukhuva lowu: xirhangi xa ntlawa wa 6 *ma-* + riengeteri *-lembe* + rihlanganisi *-ni* + xirhangi xa ntlawa wa 6 *-ma* + riengeteri *-lembe* > *malembe ni malembe*. Hileswaku xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *ma-* + *-lembe* + *ni* + *ma* + *-lembe* > *malembe ni malembe*. Kasi eka xivulwa xa (105b) xivulwahava xa riengeteri *lembe rin'wana na rin'wana* xi vumbiwile hi ndlela leyi: riengeteri *-lembe* + risivintalo *-rin'wana* + rihlanganisi *-na* + risivintalo *-rin'wana* > *lembe rin'wana na rin'wana*. Kutani xivumbeko hi lexi: *lembe + rin'wana + na + rin'wana* > *lembe rin'wana na rin'wana*.

(xii) **Swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi yo tala***

Xiyani eswivulweni leswi:

- (106) a. *Mikarhi yo tala* a va kongoma munhu wa swivati swo pfuliwa ... (*Xona hi xihhi? p.42*)
 b. *Mikarhi yo tala*, a hi lerisiwa ku ta hi yivile leswi dyiwaka hi le makaya ... timanga, matandza, hambu ti ri tihuku. (*Xisomisana, p.10*)
 c. ... loko ku ri ku fa kona, u ta fa endzhaku ka *tiawara to tala* ta ku xaniseka. (*Nsuku wa mina, p.153*)
 d. Ntsena ndzi hete *masiku yo tala* ndzi nga etleri hi ku hahama, ndzi chava mati. (*Xisomisana, p.33*)
 e. Matsena u tirhile *malembe yo tala* a ri sejeni ... (*Swa vilula, p.52*)

Eka swivulwa swa (106a na b) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yo tala* xi pfelela eka riengeteri *nkarhi* hi ku lungeleriwa ka timofimi. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *mi-* + *nkarhi* + *yo* + *tala* > *mikarhi yo tala*. Hileswaku katsiwa riengeteri *mikarhi* + xitwananisi xa

nkarhi -yo + risivintalo -tala > *mikarhi yo tala*. Eka xivulwa xa (106) xivulwahava xa riengeteri *tiawara to tala* xi pfelela eka riengeteri awara hi ku nembeletwa ka timofimi hi mukhuva lowu: *ti-* + *awara-* *to* + *tala* > *tiawara to tala*. Hileswaku ku katsiwile riengeteri *tiawara* + xitwananisi -to + risivintalo -tala > *tiawara to tala*. Eka xivulwa xa (106) xivulwahava xa riengeteri *masiku yo tala* xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: *ma-* + *siku* + *yo* + *tala* > *masiku yo tala*. Eka xivulwa xa (106b) xivulwahava xa riengeteri *malembe yo tala* xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *malembe* + *yo* + *tala* > *malembe yo tala*.

4.9.11 Maengeteri lama kombaka *mikarhi leyi hundzeke na mikarhi leyi taka*

(i) Nkarhi lowu nga hundza

A hi voneni eka swivulwa leswi:

(107) a. Ndzi *rhangile ndzi n'wi vona vhiki leri nga hundza*. (*I vutomi*, p.120)

b. Vanhu vo tala *emikarhini ya kona* a va famba mimpfhuka yo leha ku ya swikolweni ... (*Xilondza*, p.xiv)

c. Siku rin'wana evhikini ra vumbirhi swikwembu swa ka Makolo swi *xupukeriwile hi n'wana* wa swona a ya wela enon'wini wa nghala ... (*Hi ya kwihhi?* p.47)

d. Charlotte u *tshame* a va 'Miss USA' hi lembe ra 1978. (*Nsuku wa mina*, p.24)

e. Vhengele ra ka Machipisa ri *gevengiwiwe eka tin'hweti leti hundzeke*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.31)

Eka xivulwa xa (107a) xivulwahava xa riengeteri *ndzi rhangile ndzi n'wi vona vhiki leri nga hundza* xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: risivinene -ndzi + mofimi *rhangile* + xilandzi xa nkarhi lowu hundzeke -ile + risivinene -ndzi + risivinene -n'wi + riendli -vona + riengeteri -vhiki + risivikomba -leri + mofimi leyi nga eka hlayelo ra kotelo etlhelweni ra mpfumelo -nga + riendli -hundza. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ndzi+ rhangile + -ile + ndzi +n'wi + vona+ vhiki +la- + iri + nga + hundza* > *ndzi rhangile ndzi n'wi vona vhiki leri nga hundza*. Eka xivulwa xa (107b) xivulwahava xa riengeteri *emikarhini ya kona* xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *e-* + *mi-* + *nkarhi* - + *ini* + *ya* + *kona* > *emikarhini ya kona*. Hileswaku ku katsiwile riengeteri *emikarhini* + xitwananisi -ya + risivinene -kona > *emikarhini ya kona*. Eka xivulwa xa (107c) xivulwahava xa riengeteri *swi xupukeriwile hi n'wana* xi pfelela eka riendli -xupukela hi ku landzelela (rhavi ra xitwisio) (Mayevu na Nkatini 1976:28) laha ku engeteriwaka xitatisi -r- erhavini ra xitwisiwo ematshan'wini ya -l- + xilandzi xa -iwa ensinyeni

ematshan'wini ya -a wo hetelela + xilandzi xa nkarhi lowu hundzeke -ile (ibid:34) ensinyeni wa riendli -xupuka > *xupukeriwile*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: swi + xupuka- +-r- + -iwa- + -ile + hi + mu- +-ana > *swi xupukeriwile hi n'wana*. Hileswaku eka riviti n'wana ri vumbiwile hi mukhuva lowu: *eka *muana, m-* u ndzin'wihatiwa u va n' -ku kota leswi: **muana hikuva mu- i xirhangi xa ntlawa wa 1 + rimitsu -ana > *muana hambileswi swi nga ha vulavuri ku tlhela ku va na ndzin'wihato laha m- a nga n'oka a va n' - , u + i > wi-+ -xilandzi xa ntsongahato -ana > n'wana*. Eka xivulwa xa (107d) xivulwahava xa riengeteri *u tshame a va 'Miss USA' hi lembe ra 1978* xi pfelela eka riendli tshama leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *tshame*. Mayevu na Nkatini (1976:34) va ri: “ Hakanyingi ku komisiwa -ile a va -e ku andza ku endliwa loko riendli ra kona ri nga ri rito ro hetelela ra xivulwa, kambe ri landziwa hi rito rin'wana.” Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *u + tshama +-e+ a + va + 'Miss + U +S +A' + hi + lembe + ra + 1978 > u tshame a va 'Miss USA' hi lembe ra 1978*. Kutani ku tirhisiwile swiphemu leswi landzelaka: Risivinene -u + riendli -tshame +riyimeleriendli a va + rivitavito - 'Miss USA' + mofimi -hi + riengeteri -lembe +xitwananisi - ra + risivintalo -1978. Eka xivulwa xa (111e) xivulwahava xa riengeteri *ri gevengiwile eka tin'hweti leti hundzeke* xi pfelela eka riendli gevenga- hi ku landzelela rhavi ra xitwisiwo hi ndlela leyi landzelaka: *ri + gevenga- + iw- + -ile- + eka + ti-+ - n'hweti + la + i + -ti + hundza- + i > hundze- + -ke > ri gevengiwile eka tin'hweti leti hundzeke*. Kutani ku katsawile swiphemu leswi landzelaka: Risivinene -ri + riendli leri nga eka nkarhi lowu hundzeke -gevengiwile + mofimi -eka + riengeteri -tin'hweti + risivikomba -leti + riendli - hundzeke.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo*

Langutisani eka swivulwa leswi:

(108) a. *Emikarhini yoleyo, vavanuna lava a va ri na magqweta layo be! (Nsuku wa mina, p.15)*

b. *Nkarhi wolowo a ndzo ncwi! ... hi ku chava. (Xisomisana, p.19)*

c. *U tekile vutomi bya yena eka nkarhi wolowo. (Ndzi ta n'wi kuma, p.7)*

Eka xivulwa xa (108a) xivulwahava xa riengeteri *emikarhini yoleyo* xi pfelela eka riengeteri nkarhi hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi: *e- +-mi- + nkarhi- + ini + risivi ra ntikiso leri vumbiweke hi nkatsakanyo wa masivi-komba ni masivinene lama komisiweke hi ndlela leyi: yona + leyo > yoleyo* (Mayevu na Nkatini 1976:21). Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *e- + -mi- + -nkarhi- + -ini + yona + leyo >*

emikarhini yoleyo. Eka xivulwa xa (108b na c) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo* xi nga tlhantlhiwa hi mukhuva lowu: *nkarhi + wona + lowo > nkarhi wolowo*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi: riengeteri *-nkarhi* + risivinene *-wona* + risivikomba *-lowo > nkarhi wolowo*.

(iii) **Swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi leyi taka***

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(109) a. Ndzi *ta* ku vona ndzhaku. (*Mulunguntima*, p.32)

b. Hi *ta* kota ku hanya hi ku rhula endzhaku ka vusiku lebyi. (*Nsuku wa mina*, p.143)

c. U *ta* hanya ku nga ri khale. (*I vutomi*, p.52)

d. Hinkwerhu hi *ta* fa siku rin'wana. (*Xilondza*, p.115)

e. Swi nga endleka wena *mundzuku* kunene ri ya pela u kumile magidi-nharhu wa tirhandi. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.71)

Eka xivulwa xa (109a) xivulwahava xa riengeteri *ndzi ta ku vona ndzhaku* xi vumbiwile hi ndlela leyi landzelaka: xitwananisi xa nhlokomhaka *-ndzi* + xiritwana xa mpfumelo wa swa nkarhi lowu nga emahlweni xa *-ta* + mofimi *-ku* + riendli *-vona* + riengeteri *-ndzhaku > ndzi ta ku vona ndzhaku*. Hileswaku xivumbeko hi lexi landzelaka: *ndzi + ta + ku + vona + ndzhaku > ndzi ta ku vona ndzhaku*. Eka xivulwa xa (109b) xivulwahava xa riengeteri *hi ta kota ku hanya hi ku rhula endzhaku ka vusiku lebyi* xi nga tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: *hi + ta + kota + ku + hanya + hi + ku + rhula + endzhaku + ka + vusiku + lebyi > hi ta kota ku hanya hi ku rhula endzhaku ka vusiku lebyi*. Kutani xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu leswi: xitwananisi xa nhlokomhaka *-hi* + xiritwana xa mpfumelo wa swa nkarhi lowu taka xa *-ta* + riendli *-kota* + rivitiriendli leri nga eka hlayelo ra tshamelo *-ku hanya* + mofomi ya mukhuva *-hi* + rivitiriendli *-ku rhula* + riengeteri *-endzhaku* + mofimi ya nkarhi *-ka* + riengeteri *-vusiku* + risivikomba *-lebyi* leri vumbiweke hi mukhuva lowu, rimitsu ra risivikomba *la- + i* + xitwananisi xa ntlawa wa 14 *-byi > lebyi > hi ta kota ku hanya hi ku rhula endzhaku ka vusiku lebyi*. Eka xivulwa xa (109c) xivulwahava xa riengeteri *u ta hanya ku nga ri khale* xi vumbiwile hi swiphemu leswi: risivinene *-u* + xiritwana xa mpfumelo wa swa nkarhi lowu landzelaka xa *-ta* + riendli *-hanya* + mofimi ya nkarhi *-ku* + mofimi ya hlayelo ra xipimelo etlhwelweni ra mpfumelo *-nga* + mofimi ya nandzulo *-ri* + riengeteri *-khale > u ta hanya ku nga ri khale*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *u + ta + hanya + ku + nga + ri*

+ *khale* > *u ta hanya ku nga ri khale*. Eka xivulwa xa (109d) xivulwahava xa riengeteri *hi ta fa siku rin'wana* xi nga tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: *hi + ta + fa + siku + rin'wana* > *hi ta fa siku rin'wana*. Kutani xivumbiwile hi swiphemu leswi: mofimi ya nhlokomhaka -*hi* + xiritwana xa mpfumelo wa swa nkarhi lowu taka xa -*ta* + riendli -*fa* + riengeteri -*siku* + risivintalo -*rin'wana* > *hi ta fa siku rin'wana*. Eka xivulwa xa (109e) xivulwahava xa riengeteri *mundzuku kunene* xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: *riengeteri -mundzuku* + riengeteri ra xitshembo -*kunene* > *mundzuku kunene*. Kutani xivumbeko hi lexi landzelaka: *mundzuku + kunene* > *mundzuku kunene*.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi siku leri tlhandlameke***

Xiyani eka swivulwa leswi:

- (110) a. *Siku leri tlhandlameke* ra nhlangoano wa Young na Redcliffe a ri khidzimerile. (*Nsuku wa mina*, p.74)
 b. Loko mi vuya *siku leri tlhandlamaka* mi kume yini xana? (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.32)
 c. ... *hi siku leri tlhandlamaka* hi pfuke hi mahlamba-ndlopfu hi khoma ndlela. (*Xisomisana*, p.192)
 d. *Lembe leri tlhandlameke* va n'wi tshikile empfhukeni. (*Swa vilula*, p.100)
 e. *Hi siku leri tlhandlameke* ... vutomi byi khunguluka ku fana na tolo na tolweni. (*Xona hi xihl?p.44*)

Eka xivulwa xa (110a-c) xivulwahava xa riengeteri *siku leri tlhandlameke / tlhandlamaka* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *siku + leri - + tlhandlama- i + -ke* > *siku leri tlhandlameke*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: riengeteri -*siku* + risivikomba -*leri* + riendli leri nga eka nkarhi lowu nga hundza -*tlhandlameke/tlhandlamaka* > *siku leri tlhandlamaka*. Eka xivulwa xa (110d) xivulwahava xa riengeteri *lembe leri tlhandlameke* xi vumbiwile hi swiphemu leswi: *lembe + leri + tlhandlameke* > *Lembe leri tlhandlameke*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *lembe+ le- +-ri + tlhandlameke* > *lembe leri tlhandlameke*.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *hi laha ku nga heriki***

Xiyani swivulwa leswi:

- (111) a. Ndzi lava ku tirhela vutomi *lebyi nga heriki*. (*I vutomi*, p.156)
 b. Malwandla ya vona a a ta ma khensa *hi laha ku nga heriki*. (*Xilondza*, p.103)

- c. A a swi vona leswaku vugevenga a byi nga ta n'wi pfuna *hi laha ku nga heriki*.
(*Nsuku wa mina, p.27*)

Eka xivulwa xa (111a) xivulwahava xa riengeteri *lebyi nga heriki* xi pfelela eka riendli ra mpfumelelo *-hela* loko ku vekiwa *-r* ematshan'wini ya *l- + i + mofimi -ki* hi tlhelo ra nandzulo > *heriki*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *la- + ibyi + mofimi ya hlayelo ra angulo hi tlhelo ra nandzulo ya -nga + riendli -hela + r- + i + -ki > lebyi nga heriki* (Golele 1992:50). Kutani xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *la- + -ibyi + nga + hela- + -r + -i + -ki > lebyi nga heriki*. Eka xivulwa xa (111b na c) xivulwahava xa riengeteri *hi laha ku nga heriki* xi nga thantlheteriwa hi ndlela leyi: mofimi ya riengeteri ra nkarhi *-hi + rimitsu ra risivikomba la- + mofimi -ha* leyi humelerisaka risivikomba ra ndhawu 1 eka ntlawa wa 16 kumbe xirhangi xa ntlawa wa 16 + mofimi ya nkarhi *-ku + mofimi ya nandzulo -nga + riendli leri kombisaka nkarhi lowu nga hetisekangiki -heriki > hi laha ku nga heriki*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + la- + ha + ku + nga + hela + r + i + -ki > hi laha ku nga heriki*.

4.10 Maengeteri ma mukhuva

4.10.1 Nhlamuselo ya maengeteri ma mukhuva yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka

1.5.4

4.10.2 Maengeteri ma ntumbuluko

Maengeteri ma mukhuva ma ntumbuluko lama nga pfeleriki eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo hi lama landzelaka: ngopfu, khwatsi, kahle na swinene. Leswi swi seketeriwa hi Golele (1992 : 113) loko a ku: “ ... riengeteri leri na rona ri hava xivumbeko lexi ri tihlawulaka ha xona.” Ntshaho lowu wu boxa leswaku hi lama nga tumbuluka ma ri na nhlamuselo ya ku engetela maendlelo. Hakanyingi maengeteri ma mukhuva ma kombisa vuenti na ntshikilelo eka timhaka to karhi. Eka Xitsonga maengeteri ma ntumbuluko ma pfumela ku vuyelela leswaku ku vumbiwa riengeteri rin'wana. Maengeteri ma muxaka lowu ma kombisa ntshikilelo eka timhaka to karhi.

(i) Riengeteri *ngopfu*

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

(112) a. Va nge hlweli *ngopfu*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.49*)

b. A xi rhandza *ngopfu* xihangu. (*Xilondza, p.33*)

- c. Va tlharihile *ngopfu* ni ku va ni tintswalo. (*Mulunguntima*, p.113)
  - d. Handle ka swona, munhu wa kona a xanisiwa *ngopfu*. (*Xisomisana*, p. 11)
  - e. A ndzi dakwanga, a ndzi n'wanga *ngopfu*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p. 12)
- Eka swivulwa swa (112a-e) riengeteri *ngopfu* i riengeteri ra ntumbuluko leri nga pfeleliki kun'wana.

(ii) Riengeteri *kahle*

A hi langutiseni swivulwa leswi landzelaka:

- (113) a. A to famba *kahle* ti karhi ti puluta machovo, ti nga tikombi ku chava. (*Xisomisana*, p.129)
- b. "Mhaka leyi a yi nga kombisiwangi *kahle*", ku ehleketa Mbambu. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.36)
  - c. I munhu muni wo pfumala ni siku ro hlamulana ni vanhu *kahle*? (*Mulunguntima*, p.48)
  - d. Maake o ri teka a ri phutsunula *kahle*. (*I vutomi*, p.98)
  - e. "... ndzi ku duvula eka yini," ku vula Galachana hi ku yima *kahle* a korola Phatimana. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.185).

Eka swivulwa swa (113a-e) riengeteri *kahle* a ri pfumeli ku tlhantlhiwa ri va na swiphemu hikuva i mofimi yo tshunxeka.

(iii) Riengeteri *khwatsi*

A hi voneni swikombiso leswi:

- (114) a. Manyike na yena a ta *khwatsi*. (*Xilondza*, p.25)
- b. Mantengu u pfurile rivanti *khwatsi*, a ri susumeta a nghena. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.78)
  - c. A byi sungula *khwatsi* ku byi kukutlela. (*Mulunguntima*, p.141)
  - d. Lowu ntirho hi fanele ku wu fambisa *khwatsi*. (*Nsuku wa mina*, p.13)
  - e. Ndzi te ndza ha te kukululuu! kokwana o huma *khwatsi* ndzi nga n'wi voni. (*Xisomisana*, p.38)

Eka swivulwa swa (114-e) riengeteri *khwatsi* ri hava xivumbeko lexi ri tihlawulaka ha xona kasi ro va mofimi yo tshunxeka.

(iv) **Riengeteri swinene**

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- a. (115) a. A yi n'wi nyenyetsile *swinene*. (*Xona hi xihi*, p.4)
- b. A a tirhandza *swinene* a tshama a basile ni thayi ... (*Swa vilula*, p. 83)
- c. Nyeleti a nga nonohangi, u va twisisile *swinene*. (*Mulunguntima*, p.114)
- d. Kamara ya kona a yi sasekisiwile *swinene*. (*Nsuku wa mina*, p.91)
- e. Maluleke u fanele ku chavisiwa *swinene*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.24)

Eka swivulwa swa (115a-e) riengeteri *swinene* ri lo tumbuluka ri ri na nhlamuselo ya mukhuva wa ntikiso.

Hi kumile leswaku maengeteri ma ntumbuluko lamamune hi wona ma tirhaka ngopfu eka Xitsonga ku nga, *ngopfu*, *khwatsi*, *kahle* na *swinene*. Maengeteri lama ma kombisa digiri kumbe vuenti bya maendlelo ma nchumu. Nakambe hi kumile leswaku maengeteri lama ma pfumela ku vumba marito mantshwa hikwalaho ka ku va ma vuyelala. Leswi swi va swi karhi swi kombisa ntshikilelo wa mhaka yo karhi loko maengeteri lama ma mbirhahatiwa.

4.11 **Maengeteri ma mpfelelo**

4.11.1 Nhlamuselo ya maengeteri ma mpfelelo langutani eka ndzima ya 1 eka 1.5.6

4.11.2 **Nhlamuselo ya maengeteri ma xivuyevuyeye**

Maengeteri ma xivuyelelo ma nga vuriwa maengeteri ma xivuyevuyeye hikuva ma huma eka rhavi ra xivuyelelo. Maengeteri lama ma tikomba hi ku vuyela riengeteri kambirhi. Leswi swi kombisa ntshikilelo eka leswi riengeteri ri vulaka swona (Mayevu na Nkatini 1976: 31). Hi ta xiya eka swikombiso leswi landzelaka:

(i) **Riengeteri ngopfungopfu**

A hi langutiseni swivulwa leswi landzelaka:

- (116) a. Vunyingi bya varhurhisiwa, *ngopfungopfu* tindzumula, ti mbumburhekile ti hela tani hi matatani ya maphuphula. (*Hi ya kwihhi?* p.108)
- b. *Ngopfu-ngopfu* leswi a a ri na ntokoto wa tindzima ta xintima eAfrika, a a ri ndzalama. (*Nsuku wa mina*, p.8)

- c. U swi tivile leswaku Vantima, *ngopfungopfu* va le makaya, a va hlwerisi ntsumbu ... (*Xona hi xihhi? p. 25*)
- d. *Ngopfu-ngopfu* wena tatana wa xihlangi ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.53*)
- e. ... va muti *ngopfungopfu* vavasati a ... va hi languta hi ku khomba ku hlamala. (*Xisomisana, p.141*).

Eka swivulwa swa (116a-e) riengeteri *ngopfungopfu* ri vumbiwa hi ku vuyelela rito rin'we kambirhi. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ngopfu + ngopfu > ngopfungopfu*.

(ii) Riengeteri *khwatsi, khwatsi*

A hi voneni xikombiso lexi:

- (117) Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela *khwatsi, khwatsi swinene* ... (*Xisomisana, p.155*)

Eka xivulwa xa (117) riengeteri *khwatsikhwatsi* ri pfelela eka riengeteri rin'wana, lero ri vumbiwile hi ku vuyelela ka riengeteri kambirhi hi mukhuva lowu: *khwatsi + khwatsi > khwatsi, khwatsi*.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *ha/hikatsongotsongo*

Xiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (118) a. Va vonile hi laha xikepe xi tekeke xivumbeko *ha kantsongo-kantsongo*. (*Nsuku wa mina, p.145*)
- b. Kutani *ha kantsongo, ha kantsongo* swinene nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha ... (*N'waninginingi ma ka tindlevep.141*)
- c. Kutani hi loko *ha kantsongo, ha kantsongo* swinene, Majuvani a ndzi tsika. (*Xisomisana, p.182*)
- b. Mufana a tshinela *hi kantsongo-kantsongo*. (*I vutomi, p.2*)
- e. *Hi katsongokatsongo* va ya va humelela etlhelo lerin'wana ra mati emakhwatini. (*Xilondza, p.44*)

Eka xivulwa xa (118a-e) xivulwahava xa riengeteri *ha kantsongo-kantsongo* ri pfelela eka nsinya wa rihlawuri tsongo ri pfa ri vuyelela na ku engeteriwa ka mofimi *ha-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *ha + ka +-ntsongo - + - + -ka+ ntsongo > ha kantsongo-kantsongo*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi: mofimi ya mukhuva *-ha + rihlawuri -kantsongo - + xiboho - + rihlawuri -kantsongo > ha kantsongo-kantsongo*.

(iv) **Riengeteri *kahlekahle***

Vonani xikombiso lexi:

(119) Sasavona hi yena a tivaka *kahle-kahle* laha Nyeleti a tshamaka kona.
(*Mulunguntima, p.108*)

Eka xivulwa xa (119) riengeteri *kahle-kahle* ri vumbiwile hi ndlela ya mbuyelelo. Xikombiso: *kahle* - + xibobo - + *-kahle* > *kahle-kahle*.

(v) **Riengeteri *swinene***

A hi languteni eka swivulwa leswi:

(120) a. Marito ya kona a ya fana *swinene-nene* ni ya Mufundhusi Nkuna ...
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.33*)

b. ... a va naverile ku tiva *swinene-nene* leswi humeelaka eka huvo leyi.
(*Nsuku wa mina, p.8*)

Eka xivulwa xa (120a na b) riengeteri *swinene-nene* ri pfelela eka nsinya wa rihlawuri *-nene* hi ku engeteriwa ka mofimi *swi-*. Hikwalaho ka mbuyelelo wa nsinya wa rihlawuri. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *swinene-* + - + *-nene* > *swinene-nene*.

(vi) **Maengeteri ma *xivuyevuye lama pfelelaka eka maendli***

Xiyani swikombiso leswi:

(121) a. "...ndzi onhe yini", ku vutisa Phatimana *hi ku tlhenthla-tlhenthla hi xindzhaku*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.162*)

b. "Phatimana wa minooo!...hiii!" ku rila Stella *hi ku suluvandza-suluvandza ehenhla ka mubedwa*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.189*)

c. N'wa- Mpikanisi a vutisa ntukulu a langutile *kwale henhla-henhla*. (*Hi ya kwihl, p.8*)

Eka xivulwa xa (121a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlhenthla-tlhenthla* xi pfelela eka riendli *tlhenthla* hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi landzelaka: *hi-* + *ku* + *tlhenthla-* + - + *-tlhenthla* > *hi ku tlhenthla-tlhenthla*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *-hi* + mofimi ya hlayelo ra tshamelo *-ku* + riendli *tlhenthla* + xiboho - + *tlhenthla* > *hi ku tlhenthla-tlhenthla*. Kasi eka xivulwa xa (121b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku suluvandza-suluvandza* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi* + *ku* + *suluvandza* + - *suluvandza* > *hi ku suluvandza- suluvandza*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *-hi* + xirhangi xa ntlawa wa

15 -ku + riendli *suluvandza* + *xiboho* - + riendli -*suluvandza* > *hi ku suluvandza-suluvandza*. Eka xivulwa xa (121c) riengeteri *henhla* ri vuyelela na ku tirha na riengeteri kwale ku vumba xivulwahava xa riengeteri *kwale henhla-henhla* hi ndlela leyi: *kwale + henhla- + henhla* > *kwale henhla-henhla*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: risivikomba -*kwale* + riengeteri *henhla* + *xiboho*+ riengeteri *henhla* > *kwale henhla henhla*.

4.11.7 Maengeteri lama *pfelelaka eka mahlawuri*

(i) Xivulwahava xa riengeteri *hi vunene*

Vonani xikombiso lexi:

(122) Swi phikizana *hi vunene* bya khale ka swona. (*Xona hi xihhi? p.35*)

Eka xivulwa xa (122) xivulwahava xa riengeteri *hi vunene* xi pfelela eka riviti *vunene* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + xirhangji xa ntlawa wa 14 vu-* + nsinya wa rihlawuri -*nene* > *hi vunene*.

(ii) Swivulwahava swa maengeteri leswi pfelelaka eka nsinya wa rihlawuri -*kulu*

A hi languteni swivulwa leswi:

(123) a. ... a a chumayela *hi vutlhari lebyikulu* ngopfu ... (*Xona hixihhi? p.139*)

b. Ritlange leri a ri cheletwa ni ku tsemetiwa nkarhi ni nkarhi *hi vukheta lebyikulu*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.34*)

c. ... a phendla matluka ya yona *hi rivilo lerikulu*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.23*)

d. Vulavisisi byi endliwile *hi tihanyi letikulu* ku kamuluta ntiyiso ... (*Swa vilula, p.118*)

e. ... ku vutisa Machipisana *hi ku hlundzuka lokukulu swinene*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.14*)

Eka xivulwa xa (123a) *hi vutlhari lebyikulu* xi pfelela eka rihlawuri -*lebyikulu* hi ku lungeleriwa ka timofimi -*hi* + riviti -*vutlhari*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi+ vutlhari +la- + ibyi +kulu* > *hi vutlhari lebyikulu*. Eka xivumbeko xa (123b) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta lebyikulu* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + vukheta + lebyi + -kulu* > *hi vukheta lebyikulu*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* riviti *vukheta* + rihlawuri *lebyikulu* > *hi vukheta lebyikulu*. Eka xivulwa xa (123c) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo lerikulu* xi pfelela eka rihlawuri *lerikulu* hi ku

engeteriwa ka timofimi hi ndlela leyi landzelaka: *hi+ rivilo +la- +iri- + -kulu > hi rivilo lerikulu*. Eka xivulwa xa (123d) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi letikulu* xi pfelela eka rihlawuri letikulu hi ku lungeleriwa ka timofimi. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + tihanyi + la- + iti + kulu > hi tihanyi letikulu*. Eka xivulwa xa (123e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlundzuka lokukulu swinene* xi pfelela eka rihlawuri hi ku engeteriwa ka timofimi. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku+ hlundzuka +la- + uku +kulu + swinene > hi ku hlundzuka lokukulu swinene*. Kutani xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi- + xirhangi xa ntlawa wa 15 ku- + riendli -hlundzuka + rihlawuri -lokukulu + rihlawuri -swinene > hi ku hlundzuka lokukulu swinene*.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi vukulu*

Xiyani xivulwa lexi:

(124) Swifaniso leswi a swi mpfampfarhutiwile lero swin'wana a swi ringanisiwile ni leswa ntiyiso *hi vukulu*. (*Nsuku wa mina, p.58*)

Eka xivulwa xa (124) xivulwahava xa riengeteri *hi vukulu* xi pfelela eka riviti vukulu hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi : *hi + vukulu > hi vukulu*. Kutani xivumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi- + riviti -vukulu > hi vukulu*.

(iv) Maengeteri lama tumbulukaka eka rihlawuri ra *swintsongo*

Xiyaxiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

(125) a. ... swi nga ki swi va khumba *ni swintsongo*. (*Xisomisana, p.203*)

b. Mina a ndzi swi lavi *ni swintsongo* ku dya swo yiva. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.32*)

c. A ri handzulela ri huma swiphemu-phemu *leswintsongo swinene*. (*I vutomi, p.139*)

d. *Hi swintsongo* a tekelela a khoma ntirho wolo hi mandla mambirhi ... (*Swa vilula, p.26*)

Eka swivulwa swa (125a na b) xivulwahava xa riengeteri *ni swintsongo* xi pfelela eka rihlawuri swintsongo. Xivulwahava lexi xi vumbiwa hi ku engetela mofimi *ni-* eka rihlawuri tani hi leswi: *ni + swintsongo > ni swintsongo*. Kutani swiphemu leswi nga vumba xivulwahava lexi hi leswi landzelaka : mofini ya mukhuva *ni- + xirhangi xa*

ntlawa wa 8 *swi-* + nsinya wa rihlawuri *-ntsongo* > *ni swintsongo*. Eka xivulwa xa (125c) xivulwahava xa riengeteri *leswintsongo swinene* xi tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: *la + i + swi-* + *ntsongo* + *swinene* > *leswintsongo swinene*. Xivulwahava xa *leswintsongo swinene* xi vumbiwile hi nkatsakanyo wa swiphemu leswi: risivikomba *-leswi* + nsinya wa risivikomba *-ntsongo* + riengeteri *-swinene* > *leswintsongo swinene*. Eka xivulwa xa (125d) xivulwahava xa riengeteri *hi swintsongo* xi vumbiwile hi mukhuva lowu : *hi + swi + tsongo* > *hi swintsongo*. Kutani xivulwahava lexi xi katsa swiphemu leswi landzelaka : mofimi ya mukhuva *hi-* + rihlawuri *-swintsongo* > *hi swintsongo*.

(v) Swivulwahava swa riengeteri *leswi pfelelaka eka rihlawuri -katsongo*

Xiyani swivulwa leswi :

- (126) a. Mihloti a bakanya khetenisi ri tlhelela ndzhaku, a humelela kahle, a famba *hi katsongo*. (*Xilondza, p.25*)
 b. Yi sungula *hi katsongo* onge a yi swi lavi, yi ya swama. (*Xilondza, p.1*)
 c. ... mbanga ya yena yi hlukile *hi katsongo* yi ka yi hola. (*Swa vilula, p.10*)

Eka xivulwa xa (126a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi katsongo* xi pfelela eka rihlawuri *katsongo* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi : *hi + ka-* + *-tsongo* > *hi katsongo*.

4.11.4 3 Maengeteri lama pfelelaka eka maendli

(i) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa*

Xiyani eka swivulwa leswi landzelaka :

- (127) a. Vanhu lava a va nga swi tsakeli ku fana ku vutisiwa pasi na xipencele kutani va hela timbilu *hi ku hatlisa*. (*Swa vilula, p.123*)
 b. U kumile Ntsumele *hi ku hatlisa* a n'wi vitanela ehofisini ya yena. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.25*)
 c. ... ndzi lava leswaku a cinca swikandza swa vanghana va mina vanharhu *hi ku hatlisa*. (*Nsuku wa mina, p.78*)
 d. Hi ku chukuvanya loku, a ya a mbombomela *hi ku hatlisa*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.157*)

Eka swivulwa swa (127a-d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi pfelela eka rivitiriendli *ku hatla* hi ku engetela mofimi ya *hi-* + xirhangi xa hlayelo ra tshamelo *ku-*

+ nsinya wa riendli *hatla-* + xilandzi xa rhavi ra xivangelo *-isa*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku -+ hatla- + isa > hi ku hatlisa*.

(ii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisanyana***

Xiyani eka xivulwa lexi:

(128) Mudirowi u fikile *hi ku hatlisanyana* ku tlula leswi Gwavula a swi vurisile swona. (*I vutomi, p.92*)

Eka xivulwa xa (128) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisanyana* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + ku + hatlisa + xilandzi xa ntsongohato -nyana > hi ku hatlisanyana*.

(iii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka***

Xiyani swivulwa leswi:

(129) a. ... o sungula ku yi hlaya *hi ku nonoka* wonge i vakhegulu ... (*Xona hi xihhi? p.5*)

b. A wu famba *hi ku nonoka* wu ri karhi wu pfuxa ritshuri leri a ri cinacina etlhelo ka wona. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.84*)

c. ... a handzula mvhilopho *hi ku nonoka* hi vuxiyaxiya. (*Nsuku wa mina, p.118*)

d. "Hi swona", ku vula Davula *hi ku nonoka* ni ku n'unun'utanyana. (*I vutomi, p.80*)

e. ... u hlaya *hi ku nonoka* ni ntwisiso ... (*Hi ya kwihhi? p.7*)

Eka xivulwa xa (129a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi pfelela eka rivitiriendli *ku nonoka* hi ku lungeleriwa wa mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi- + ku + nonoka > hi ku nonoka*.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo***

Langutani eka swivulwa leswi:

(130) a. Miehleketo leyi hinkwayo yi tele Xihahlele *hi ku copeta ka tihlo*; yi ta tanihi bubutsa ra xidzedze. (*Xona hi xihhi? p.15*)

b. *Hi ku copeta ka tihlo* Smith o va a ngenile emiehleketweni ya yena, a twa a sungula ku badhla nyuku. (*Nsuku wa mina, p.92*)

c. Ndzi na makoti ... lama nga ta ku susaka *hi ku tsopeta ka tihlo* loko ndzo ku sasetela hi wona. (*N'waninginingi ma ka tindleve, 37*)

- c. Ndza khensa loko mi tile *hi ku tsopeta ka tinhlo*. (*I vutomi*, p.51)
- e. Mihloti a xungeta ku bakanya voko ra Manyike *hi ku copeta ka tihlo*. (*Xilondza*, p.26)

Eka xivulwa xa (130a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi pfelela eka rivitiriendli *-ku copeta* hi ku engeteriwa ka timofimi hi ndlela leyi landzelaka: *hi+ ku + copa - + -i + ta + ka + tihlo > hi ku copeta ka tihlo*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *-hi + xirhangi xa ntlawa wa 15 ku- + riendli - copeta + mofimi -ka + riviti -tihlo*. Hi loko ku landzeleriwa rhavi ra xivangelo.

4(v) Swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka *nghingiriko*

Xiyani eka swivulwa leswi:

- (131) a. Va tsutsuma *hi ku khukhunsela* emabyanyini yo koma, va ringeta ku balekela ekule ni gondzo. (*I vutomi*, p.157)
- b. ... a namba a ta *hi ku tsutsuma* hi tipopi ta yena timbirhi. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.38)
- c. ... na makhwela na ku cina cina *hi ku tlulatlula* ... (*Xona hi xihl? p.4*)
- d. 'U fanele u ta *hi ku dledla*', ku vula Galachanahi ku ya emahlweni ni ku dzudzadzudza Phatimana. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.12)
- e. ... van'wana va vona a vo tiponisa *hi ku pana sikisi*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.190)

Eka xivulwa xa (131a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku khukhunsela* xi pfelela eka rivitiriendli *ku khukhunsela* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivulwahava lexi xi tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: *hi + ku + khukhunsela > hi ku khukhunsela*. Eka xivulwa xa (131b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsutsuma* xi pfelela eka rivitiriendli *ku tsutsuma* hi ku lugheleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi + ku + tsutsuma > hi ku tsutsuma*. Eka xivulwa xa (131c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlulatlula* xi pfelela eka rivitiriendli ra xivuyevuyeye *-ku tlulatlula* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + ku + tlula- + tlula > hi ku tlulatlula*. Eka xivulwa xa (131d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku dledla* xi pfelela eka rivitiriendli *ku dledla* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivulwahava lexi xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi: *hi + ku + dledla > hi ku dledla*. Eka xivulwa xa (131e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku pana sikisi* xi pfelela eka xivulavulelo ku pana sikisi lexi vulaka ku tsutsuma hi rivilo. Xivulwahava lexi xi vumbiwa hi ku engetela timofimi hi ndlela leyi: *hi + ku + pana + sikisi > hi ku pana sikisi*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya

mukhuva *-hi* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-pana* + riviti *-sikisi* > *hi ku pana sikisi*.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova***

Xiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (132) a. Byatso hi ta byi kuma *hi ku olova*. (*Nsuku wa mina*, p.49)
b. ... ndzi swi hlamula hinkwaswo *hi ku olova*. (*Xisomisana*, p.227).
c. ... kutani va hakela *hi ku olova* va nga n'wi feli mona. (*Swa vilula*, p.26)
d. Mbambu u hlamurile swivutiso swa vona *hi ku olova*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.103)
e. ... ndzi va munghana wa mulungu loyi a nga ndzi xavisela wona *hi ku olova* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.137)

Eka xivulwa xa (132a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi pfelela eka rivitiriendli *ku olova* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xo va hi mukhuva lowu: *hi + ku + olova* > *hi ku olova*.

(vii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka***

Xiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

- (133) a. U fikile a wela ehenhla ka katla ra yena *hi ku tsaka*. (*Mulunguntima*, p.115)
b. Hi loko ndzi teka gogogo ra mina leri *hi ku tsaka* a ndzi ri cukumetele lee! (*Xisomisana*, p.210)
c. Phatimana yena a wonge u lo enghena hi rihuhu *hi ku tsaka*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.94)

Eka xivulwa xa (133a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi vumbiwa hi ku engetela mofimi ya mukhuva *hi-* eka rivitiriendli *-ku tsaka* hi ndlela leyi: *hi + ku + tsaka* > *hi ku tsaka*.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku n'wayitela***

A hi voneni eka swivulwa leswi:

- (134) a. Victoria a hlamula *hi ku n'wayitela* ximunhu ... (*Xona hi xihhi?* p.16)
b. A fika a n'wi xeweta *hi ku n'wayitela*. (*Mulunguntima*, p.63)

Eka xivulwa xa (134a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku n'wayitela* xi pfelela eka rivitiriendli *ku n'wayitela* hi ku engetela mofimi ya mukhuva *hi-* eka rivitiriendli tani hi leswi: $hi + ku + n'wayitela > hi ku n'wayitela$.

(ix) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hleka*

Xiyani eka swivulwa leswi:

(135) a. ... a wo to vumbuluka *hi ku hleka*. (*Xona hi xihhi? p.4*)

b. ... a tisula mihloti leyi a yi ri karhi yi xiririka *hi ku hleka*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.27*)

c. "Hi swona a hi hlanganeni ka milorhweni", ku vula Dzunani *hi ku hlekelela* endzeni. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.127*)

d. ... ku hetisa wansati *hi ku hlekelela*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.38*)

Eka swivulwa swa (135a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hleka* xi pfelela eka rivitiriendli *ku hleka* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: $hi + ku + hleka > hi ku hleka$. Eka swivulwa swa (135c na d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlekelela* xi pfelela eka rivitiriendli *ku hleka* hi mukhuva lowu: $hi + ku + hlek- + -e +le +la > hi ku hlekelela$. Hileswaku xivulwahava xa *hi ku hlekelela* xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-hleka* + xilandzi xa rhavi ra xuvuyevuyeye *-elela*.

(x) Swivulwahava swa riengeteri leswi *kombaka ku tsaka*

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(136) a. ... ku vula Khamisa *hi ku bambatela* Dzunani ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.99*)

b. Fanisa a hleka *hi ku tiduna*. (*Hi ya kwihhi? p.57*)

Eka xivulwa xa (136a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku bambatela* xi pfelela eka rivitiriendli *ku bambatela* hi xivumbeko lexi landzelaka: $hi + ku + bambat- + ela > hi ku bambatela$. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *bambat-* + xilandzi xa rhavi ra xikongomelo *-ela > hi ku bambatela*. Eka xivulwa xa (136b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tiduna* xi pfelela eka rivitiriendli ra xitlhelelo *ku tiduna* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-* + xirhangi xa xitlhelelo *ti-* + riendli *-duna*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: $hi+ ku + ti- + -duna > hi ku tiduna$.

(xi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula***

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(137) a. Fambani *hi ku rhula* ... (*Xona hi xihhi? p.7*)

b. Miehleketo ya nghamu ya yena yi karhatekile swinene kutani yi lava ku wisa *hi ku rhula*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.89*)

c. U tshemba leswaku mi ta tirha *hi ku rhula* ... (*Nsuku wa mina, p.90*)

d. Hlomani na Dlayani va tela *hi ku rhula* ni ntsako loko va vona leswaku a ko va xiharhi ntsena ... (*I vutomi, p.124*)

Eka xivulwa xa (137a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula* xi pfelela eka riendli ku rhula hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-* eka rivitiriendli *ku rhula*. Xivumbeko hi lexi nge: *hi + ku + rhula > hi ku rhula*.

(xii) **Xivulwahava xa ringeteri *hi ku hlamala***

Hi ta xiyaxiya eka swivuwa leswi:

(138) a. ... a vhe a tshama na le hansi *hi ku hlamala* lokukulu. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.60*)

b. Ndzi hahlula mahlo *hi ku hlamala* lokukulu. (*Xisomisana, p.211*)

Eka swivulwa swa (138a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlamala lokukulu* xi pfelela eka rivitiriendli *-ku hlamala* hi ku lungeleriwa ka timofimi leti landzelaka: *hi + ku + hlamala + loku- + kulu > hi ku hlamala lokukulu*. Kutani xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlamala lokukulu* xi katsa swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi- + xirhangi* xa ntlawa wa 15 *ku- + riendli -hlamala + rihlawuri lokukulu*.

(xiii) **Swivulwahava swa maengeteri leswi kombaka *ku chava***

Swivulwahava swa maengeteri leswi kombaka *ku chava* swi kombisa ku huma endleleni hikwalaho ka leswi vonakaka hi mahlo ya nyama hambi ku ri leswi nga emiehleketweni leswi swo ka swi nga tsakisi kasi swi tikomba swi tisa nghozi. Langutisani eka swivulwa leswi:

(139) a. Ndzi khomiwa *hi ku chava* lokukulu, ndzi rhurhumela tanihi rihlanga. (*Xisomisana, p.143*)

b. Khomelela! ... ku huwelela Mihloti eka makwavo, mbilu ya yena a yi vila *hi ku chuha*. (*Xilondza, p.43*)

- c. Lava a va tshame va vona xibalesa vo sungula *hi ku tlhenthla hi xindzhaku ...* (*Xisomisana, p.215*)
d. Malandza ya langutana *hi ku kanakana*, ya lwetana ku hlamula. (*Hi ya kwihhi? p.61*)

Eka swivulwa swa (139) swivulwahava swa maengeteri ma mukhuva hi leswi landzelaka: *hi ku chava, hi ku chuha, hi ku tlhenthla hi xindzhaku* na *hi ku kanakana*. Swivulwahava leswi swi pfelela eka maendli lama landzelaka: ku chava, ku chuha, ku tlhenthla na ku kanakana. Eka xivulwa xa (139a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi katsa swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-chava*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku + chava > hi ku chava*. Eka xivulwa xa (139b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chuha* xi kasta swiphemu leswi: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-chuha*. Kutani xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + ku + chuha > hi ku chuha*. Eka xivulwa xa (139c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlhenthla hi xindzhaku* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *hi + ku + ntlhenthla + hi + xi- + -ndzhaku > hi ku tlhenthla hi xindzhaku*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-ntlhenthla* + mofimi ya mukhuva *hi-* + mofimi ya mukhuva *xi-* + riengeteri *-ndzhaku > hi ku tlhenthla hi xindzhaku*. Eka xivulwa xa (139d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku kanakana* xi vumbuwile hi ndlela leyi: *hi + ku + kanakana > hi ku kanakana*. Hileswaku ku katsiwile mofimi ya mukhuva *hi-* + *rivitariendli* leri nga eka hlayelo ya tshamelo *-ku kanakana > hi ku kanakana*.

(xiv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlundzuka***

A hi langutiseni eka swikombiso leswi:

(140) a. Masonja a nga ha tikoti *hi ku hlundzuka*. (*Swa vilula, p.22*)

b. "Mitirho leyi", ku vula N'wa- Mangayi *hi ku hundzuluka* a fularhela nuna. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.58*)

c. Thevu na wena u dlawa *hi ku hlundzuka*. (*Mulunguntima, p.125*)

Eka xivulwa xa (140a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlundzuka* xi pfelela eka rivotariendli leri nga eka hlayelo ya tshamelo *-ku hlundzuka* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + ku + hlundzuka > hi ku hlundzuka*.

(xv) **Swivulwahava swa maengeteri leswi nga na *nhlamuselo ya ku rila***

Xiyaxiyani swivulwa leswi:

- (141) a. "... ndzi twele vusiwana, mbuya Gala", ku vula Khegu *hi ku rila* a ri karhi a losela. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.155*)
- b. "Ndzi lava mhani", ku hlamula Khensani *hi ku rilela ehenhla*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.56*)
- c. "Munhu loyi a nga fona a nga tivulangi leswaku hi yena mani", ku hlamula Neta *hi ku mpfikula*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.54*)
- d. "Etlela u wisa", ku vula Stella *hi ku tisula mihloti*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.194*)
- e. Vuputsu a nga ki a byi swinya ni vusiku *hi ku beriwa pongo*. (*Xisomisana, p.127*)

Eka xivulwa xa (141a) xivulwahava xa *hi ku rila* xi pfelela eka rivitariendli *ku rila* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhanghi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-rila*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-* + *ku-* + *rila* > *hi ku rila*. Eka xivulwa xa (141b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku rilela ehenhla* xi pfelela eka riendli *ku rila* hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhanghi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-rila* + xilandzi xa rhavi ra xikongomelo *-ela* + riengeteri *ehhenhla* leri kombisaka vuenti > *hi ku rilela ehenhla*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi-* + *ku* + *rila* + *-ela* + *e-* + *henhla* > *hi ku rilela ehenhla*. Eka xivulwa xa (141c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku mpfikula* xi pfelela eka rivitariendli *ku mpfikula* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi* + *ku* + *mpfikula* > *hi ku mpfikula*. Eka xivulwa xa (141d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tisula mihloti* xi vumbiwile hi ndlela leyi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhanghi xa ntlawa wa 15 *ku-* + xirhanghi xa xithlelelo *ti-* + nsinya wa riendli *-sula* + xirhanghi xa ntlawa wa 4 *mi-* + riviti *-nhloti* > *hi ku tisula mihloti*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi* + *ku* + *ti-* + *sula* + *mi-* + *nhloti* > *hi ku tisula mihloti*. Leswi swi seketeriwa hi Golele (1992:91) loko a ku: "xithlelelo xi vumbiwa hi ku vekela xirhanghi xa xithlelelo xa *ti-* eka nsinya wa riendli. Eka xivulwa xa (141e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku beriwa pongo* xi pfelela eka rivitariendli *-ku ba* hi lungeleriwa ka timofimi hi mukhuva lowu: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhanghi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *ba-* + xilandzi xa rhavi ra xikongomelo xa *-ela* eka nsinya wa riendli > *bela* + rhavi ra xitwisiwo laha hi vekaka *r-* ematshan'wini ya *l-* + xilandzi xa *-iw-* > *beriwa* + riviti *-pongo* > *hi ku beriwa pongo*. Leswi swi seketeriwa hi Golele (1992: 82) loko a ku: "Rhavi ra xitwisiwo ri vumbiwa hi ku vekela xilandzi xa *-wi-* exikarhi ka rimitsu ni xitwari xo hetelela." Hileswaku xivumbeko xa riengeteri ra *hi*

ku beriwa pongo xi hi ndlela leyi: hi + ku- + ba- + -i + -r- + -iw- + -a + pongo > hi ku beriwa pongo.

(xvi) Xivulwahava xa riengeteri hi ku nyangatseka

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

- (142) a. Ku famba ka kona a gwirima kunene *hi ku nyangatseka*. (*Ndzi tan'wi kuma p.83*)
b. Simon a tlherisela nyama liya endyelweni *hi ku nyangatseka*. (*Xona hi xihhi? p.5*)

Eka xivulwa xa (142a) xivulwahava xa riengeteri hi ku nyangatseka xi pfelela eka rivitiriendli ku nyangatsa hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva hi-. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: hi-+ ku-+ nyangatsa- + i + -ka > hi ku nyangatseka.

(xvii) Xivulwahava xa riengeteri hi ku nyuma

Langutisani eka swivulwa leswi:

- (143) a. ... Sasavona na Nyeleti va hleka *hi ku nyumela*. (*Mulunguntima, p.29*)
b. Mantengu a hatlile a languta ehansi *hi ku nyuma* leswi a a ri eku swi endleni. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.64*)

Eka xivulwa xa (143a) mavumbele ya xivulwahava xa riengeteri hi ku nyumela hi lama landzelaka: mofimi ya mukhuva hi- + xirhangi xa ntlawa wa 15 ku- + nsinya wa riendli -nyuma- + xilandzi xa xikongomelo -ela > hi ku nyumela. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: hi + ku- + nyuma- + -ela > hi ku nyumela. Eka xivulwa xa (143b) mavumbele ya xivulwahava xa riengeteri hi ku nyuma hi lama landzelaka: hi + ku- + nyuma > hi ku nyuma.

(xviii) Xivulwahava xa riengeteri hi ku hlangana nhloko

A hi langutiseni swikombiso leswi:

- (144) a. A dlalata tano, a kondza *hi ku hlangana nhloko* a khoma hi riphume. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.186*)
b. Phatimana loyi a a ri xinwi, hi ku siringeka *ni ku hlangana nhloko* a ku ri nhe, a ku ri wuyuwuyuu, le kule. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.187*)

Eka xivulwa xa (144a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlangana nhloko* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + ku + hlangana + nhloko > hi ku nhlanguana nhloko*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-hlangana + riviti -nhloko > hi ku hlangana nhloko*.

(xix) **Swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka mavulavulelo**

Xiyaxiyani eka swivulwa leswi landzelaka:

(145) a. ... ku sindzisa Xigomba *hi ku tlatlarhuka*. (*Swa vilula, p.48*)

b. ... Hudeni a pfa a endla onge a nga khinsama ehansi a ri karhi a phaphata na swandla *hi ku khongotela lokukulu*. (*Swa vilula, p.78*)

c. A swinya mahlo a khongela *hi ku hlevetela ... (Xona hi xihhi? p.39)*.

d. Brooks a vula *hi ku tshikelela ... swi ta vanga mpfilu-mpfilu laha femeni. (Mulunguntima, p.35)*

e. Fanisa a vula *hi ku nghanghamela* onge a nga ha n'wi tivi ... (*Hi ya kwihhi? p.60*)

f. ... a n'wi enghena enon'weni *hi ku bokoloka. (Xisomisana, p.82)*

Eka xivulwa xa (145a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlatlarhuka* xi pfelela eka riencisi *tlaku!* Hi ku tirhisa rhavi ra xivuyelelo xivulwahava lexi xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + ku- + tlatlarhuka > hi ku tlatlarhuka*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-tlatlarhuka > hi ku tlatlarhuka*. Eka xivulwa xa (145b) *hi ku khongotela lokukulu* xi katsa swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-khongotela + rihlawuri -lokukulu*. Kutani xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + ku- khongotela + lokukulu > hi ku khongotela lokukulu*. Eka xivulwa xa (145c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlevetela* xi pfelela eka rivitiriendli *-ku hleva* hi ku engeteriwa ka xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye *-etela*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi landzelaka: *hi + ku + hlev- + -etela > hi + ku + hlevetela*. Eka xivulwa xa (145d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tshikelela* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-tshikelela > hi ku tshikelela*. Xivumbeko hi lexi: *hi + ku + tshikelela > hi ku tshikelela*. Eka xivulwa xa (145e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nghanghamela* xi pfelela eka rivitiriendli *ku nghanghamela* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi + ku + nghanghamela > hi ku nghanghamela*. Eka xivulwa xa (145f) xivulwahava xa riengeteri

hi ku bokoloka xi pfelela eka rivitiriendli *ku bokoloka* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva hi ndlela leyi: $hi + ku + bokoloka > hi ku bokoloka$.

(xx) **Swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka *matitwelo***

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

- (146) a. ... na mina a ndzi hiseka *hi ku hiseka* lokukulu ku twa leswi ... a a lava ku ndzi byela swona. (*Xisomisana*, p.165)
b. ... xi hundzuka xi ku kwaa! *hi ku kwata*. (*Xisomisana*, p.18)
c. Mabutho a tilahlela exitulwini *hi ku karhala*. (*Xisomisana*, p.54)
d. Mihloti yi sungule ku khuluka *hi ku kunguvanyeka*. (*Hi ya kwihhi?* p.96)
e. Kwalaho Khamisa a a ku ntsee, a enghena ehansi *hi ku ehleketa*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.84)

Eka xivulwa xa (146a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hiseka* xi pfelela eka rivitiriendli *ku hisa* hi ku engeteriwa ka timofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-hisa* ndlela leyi landzelaka: $hi + ku + hisa- + i + -ka > hi ku hiseka$. Eka xivulwa xa (146b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku kwata* xi pfelela eka rivitiriendli *ku kwata* hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: $hi + ku + kwata > hi ku kwata$. Eka xivulwa xa (146c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku karhala* xi pfelela eka rivitiriendli *ku karhala*. Mavumbele ya xivulwahava lexi hi lama landzelaka: $hi + ku + karhala > hi ku karhala$. Eka xivulwa xa (146d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku kunguvanyeka* xi pfelela eka rivitiriendli *ku kunguvanyeka* hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-* hi ndlela leyi: $hi + ku + kunguvanyeka > hi ku kunguvanyeka$. Eka xivulwa xa (146e) xivulwahava xa riengeteri *-hi ku ehleketa* xi pfelela eka riendli *-ehleketa* hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi: $hi + ku + ehleketa > hi ku ehleketa$. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-ehleketa* $> hi ku ehleketa$.

(xxi) **Swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka *ku xixima***

Langutisani eka eka swivulwa leswi:

- (147) a. Kutani namuntlha ndzi lava ku ri u ndzi chumbutela mihupani ya wena *hi ku tshembheka* ... (*Hi ya kwihhi?* p.49)

- b. A mpfumpfa onge a nga tlula a n'wi khoma hi tirhoko a n'wi tlimba, kambe a tikhoma *hi ku hlonipha nawu*. (Swa vilula, p.22)

Eka xivulwa xa (147a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tshembheka* xi pfelela eka rivitiriendli *ku tshembha* hi lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku + tshembha- + i + ka > hi ku tshembheka*. Eka xivulwa xa (147b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlonipha nawu* xi pfelela eka rivitiriendli *-ku hlonipha* hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Kutani xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + ku + hlonipha + nawu > hi ku hlonipha nawu*.

(xxii) **Swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *ku ninginika***

Hi ta xiyaxiya eka swikombiso leswi landzelaka:

- (148) a. ... na makhwela na ku cina cina *hi ku tlulatlula* ... (Xona hi xihip.4)

- b. Ndzi nga ki ndzi tikarhata *hi ku chukuvanya*, ndzo landzelela ndzi lo rhula. (Xisomisana, p.19)
c. "... ndzi tumbete Mufundhisi ..." ku vula Phatimana *hi ku cinacineka* wonge wo lumiwa hi vusokoti. (N'waninginingi ma ka tindleve, p. 170)

Eka xivulwa xa (148a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlulatlula* xi pfelela eka nsinya wa riendli *-tlula* hi ku tirhisiwa ka rhavi ra xivuyevuyeye hi ndlela leyi: *hi + ku+ tlula- + -tlula > hi ku tlulatlula*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *tlula-* + nsinya wa riendli *-tlula*. Eka xivulwa xa (148b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chukuvanya* xi pfelela eka rivitiriendli *ku chukuvanya* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku + chukuvanya > hi ku chukuvanya*. Eka xivulwa xa (148c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku cinacineka* xi pfelela eka rivitiriendli *-ku cina* hi ku tirhisiwa ka rhavi ra xivuyevuyeye + rhavi ra xiendlelo hi ndlela leyi: *hi + ku + cina- + -cina +i + ka > hi ku cinacineka*. Leswi swi seketeriwa hi Mayevu na Nkatini (1976: 30) loko va ku: rhavi ra xikotelo/ xiendleko ri engetela xilandzi *-eka* kutani ri vula leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli ya endleka, kumbe ku koteka." Hi laha ri tirheke hakona ku tiyisisa mhaka ya ku va Phatimana a *cinacineka* hikwalaho ka ku va a nga tshamisekangiki.

(xxiii) **Swivulwahava swa maengeteri ma swikoweto**

(xxiv) **Swivulwahava swa maengeteri ma swikoweto swa mavoko**

Swivulwahava swa maengeteri ma swikoweto swa mavoko hilaha ku tirhisiwaka mavoko ku koweta swo karhi. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (149) a. “Nkarhi”, ku hlamula Mbambu *hi ku gongondza xikomba-nkarhi* xakwe hi rintiho. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.83)
- b. “Lexi i xileriso Mbambu,” ku kariha Matevula *hi ku hima tafula hi xibakele*. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.9)
- c. ... u byerile wanhwana ku miyela *hi ku vekela rintiho enon’weni*. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.71)
- d. “... na swo i swa mihlolo”, ku hlamula nkata Maluleke *hi ku whakata mavoko*. (*N’waninginingi ma ka tindleve*, p.41)
- e. ... ku vutisa Galachana *hi ku koweta* Phatimana leswaku a teka Khensani. (*N’waninginingi ma ka tindleve*, p.60)

Eka xivulwa xa (149a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku gongondza xikomba-nkarhi xakwe hi rintiho* xi pfelela eka rivitiriendli ku gongondza hi ku namarhetiwa ka swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-gongondza* + rivitikatsano ra xiendliwa leri vumbiweke hi xirhangi xa ntlawa wa 7-*xi-* + riendli *-komba* + xiboho - + riengeteri *-nkarhi* + xitwananisi xa risivinene ra mfuwo *-xakwe* + xitirhisiwa *-hi rintiho* > *hi ku gongondza xikomba-nkarhi xakwe hi rintiho*. Kutani xivulwahava lexi xi nga tlhantlheteriwa hi ndlela leyi: *hi + ku+ gongondza + xi- + -komba- + - + nkarhi + xakwe + hi+ rintiho* > *hi ku gongondza xikomba-nkarhi xakwe hi rintiho*. Eka xivulwa xa (149b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hima tafula hi xibakele* xi pfelela eka rivitiriendli *-ku hima* hi ku lungeleriwa ka swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-hima* + xiendliwa *-tafula* + mofimi ya xitirhisiwa *-hi* + riviti *-xibakele* > *hi ku hima tafula hi xibakele*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku+ him- + -a + taful- + -a + hi + xibakele* > *hi ku hima tafula hi xibakele*. Eka xivulwa xa (149c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku vekela rintiho enon’weni* xi pfelela eka riendli veka hi ndlela leyi: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-vekela* + xiendliwa *-rintiho* + riengeteri ra ndhawu *-enon’weni*. Kutani xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: *hi + ku + vek- + a- + -ela + rintiho + e- + nomo- + ini* > *hi ku vekela rintiho enon’weni*. Eka xivulwa xa (149d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku whakata mavoko* xi pfelela eka rivitiriendli *-ku whakata* hi nkatsakanyo wa swiphemu leswi

landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-whakata* + xiendliwa *-mavoko* > *hi ku whakata mavoko*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi landzelaka: *hi- +ku-+ whakata + ma- +-voko* > *hi ku whakata mavoko*. Eka xivulwa xa (149e) mavumbelo ya xivulwahava xa riengeteri *hi ku koweta* hi lama landzelaka: *hi + ku + -koweta* > *hi ku koweta*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-koweta* > *hi ku koweta*.

(xxv) **Swivulwahava swa maengeteri ma swikoweto swa swirho swin'wana eka mbulavurisano**

Xiyani eka swivulwa leswi:

- (150) a. "...swi yi kuma kwihi mali yo aka tiyindlu ta tano", ku vula Manghezi *hi ku hlakahla nhloko*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.35*)
 b. "Wa hoxa munghana", ku ala Chuma *hi ku ninginisa na nhloko*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.83*)
 c. Ku hamba Mbambu *hi ku honokela* mahlo yo tshwuka. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.31*)
 d. "Aredzi," ku hlamula Nhlanguwini *hi ku khindlata makatla ...* (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.49*)
 e. Masonja a vula *hi ku ntlokola*. (*Swa vilula, p.22*)

Eka xivulwa xa (150a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hlakahla nhloko* xi pfelela eka rivitiriendli ku hlakahla hi ku engeteriwa ka swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-hlakahla* + xiendliwa *-nhloko* > *hi ku hlakahla nhloko*. Kutani xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku +hlakahla +nhloko* > *hi ku hlakahla nhloko*. Eka xivulwa xa (150b) mavumbele ya xivulwahava xa riengeteri *hi ku ninginisa na nhloko* hi lama landzelaka: *hi + ku- + -ninginisa + na + -nhloko* > *hi ku ninginisa na nhloko*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-ninginisa* + rihlanganisi *-na* + xiendliwa *-nhloko* > *hi ku ninginisa na nhloko*. Eka xivulwa xa (150c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku honokela* xi pfelela eka rivitiriendli *ku honoka* hi ku engeteriwa ka swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + nsinya wa riendli *-honok-* + xilandzi xa rhavi ra xikongomelo *-ela*. Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku + -honok- + ela* > *hi ku honokela*. Eka xivulwa xa (150d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku khindlata makatla* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + ku- + -khindlata+ ma- + -katla* > *hi ku khindlata makatla*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-khindlata* + xiendliwa *-makatla* > *hi ku khindlata makatla*. Eka xivulwa xa

(150e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku ntlokola* xi vumbiwile hi ndlela leyi landzelaka: *hi + ku- + ntlokola > hi ku ntlokola*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-ntlokola > hi ku ntlokola*.

(xxvi) **Swivulwahava swa riengeteri leswi kombisaka rhavi ra *xitlhelelo***

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (151) a. “Mali yo rhiyiwa ... munhu u fanele a tirhisa lexi,” ku hlamula Phatimana *hi ku tigongondza nhloko*. (*N’waninginingi ma ka tindleve*, p.111)
- b. “E-e, sesi, ndzi xurhe!” xi vula *hi ku tiba khwirhi hi mavoko* mambirhi onge i munhu loko a chaya macomani. (*Xilondza*, p.37)
- c. ... van’wana va bukula *hi ku tiba swifuva* hi mbitsi ni nyanyuko wo ya enyimpini. (*Hi ya kwihhi?* p.77)
- d. ... va n’wi tshika a endla xin’wana na xin’wana *hi ku tilawula*. (*Swa vilula*, p.45)

Eka xivulwa xa (151a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tigongondza nhloko* xi pfelela eka riendli -gongondza hi ku lungeleriwa ka timofimi hi ndlela leyi landzelaka: *hi + ku- + ti- + -gongondza + -nhloko > hi ku tigongondza nhloko*. Kutani xi vumbiwile hi nkatsakanyo wa swiphemu leswi: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + xirhangi xa xitlhelelo *-ti* + riendli *-gongondza + xiendliwa -nhloko > hi ku tigongondza nhloko*. Eka xivulwa xa (151b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tiba khwirhi hi mavoko* xi pfelela eka riendli *-ba* hi ku lungeleriwa ka swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + xirhangi xa xitlhelelo *ti-* + riendli *-ba + xiendliwa -khwirhi + mofimi ya xitirhisiwa hi- + xitirhisiwa -mavoko > hi ku tiba khwirhi hi mavoko*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku- + ti- + -ba + -khwirhi- + hi- + ma- + -voko > hi ku tiba khwirhi hi mavoko*. Eka xivulwa xa (151c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tiba swifuva* xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: *hi + ku- + ti- + ba + swi- + -fuva > hi ku tiba swifuva*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* xirhangi xa xitlhelelo *ti-* + riendli *-ba + xiendliwa -swifuva*. Eka xivulwa xa (151d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tilawula* xi pfelela eka riendli -lawula hi ku namarhetiwa ka swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + xirhangi xa xitlhelelo *ti-* + riendli *-lawula > hi ku tilawula*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu landzelaka: *hi + ku + ti- + -lawula > hi ku tilawula*.

(xxvii) **Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *maendlelo ya rhavi ra xivangelo***

A hi langutiseni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (152) a. A swi rungula hinkwaswo *hi ku komisa*. (*Xisomisana*, p.226)
- b. Mhaka yo tika a yi koti ku hlamuseriwa *hi ku komisa*. (*Nsuku wa mina*, p.62)
- c. “Hi nga swi tiva,” ku hlamula Mantengu *hi ku cinamisa na meno*. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.70)
- d. “A ndzi ta famba tingani!” Ku hlamula Mantengu *hi ku tikarihisa*. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.37)
- e. “Hi swona ke”, ku hlamula Mantengu *hi ku yimisa mavoko ...* (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.69)

Eka xivulwa xa (152a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi vumbiwile hi swiphemu leswi nge, mofimi ya mukhuva *hi-* + rivitiriendli *-ku komisa* laha ku nga tirhisiwa rhavi ra xivangelo leri vumbiwaka hi ku vekela xilandzi xa *-is-* exikarhi ka rimitsu ni xitwari xo hetelela (Golele 1992:85). Hileswaku xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku-* + *-kom-* + *is-* + *-a* > *hi ku komisa*. Eka xivulwa xa (152c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku cinamisa na meno* xi nga thantlheteriwa hi ndlela leyi: *hi + ku-* + *-cinam-* + *-is-* + *-a* + *na* + *meno* > *hi ku cinamisa na meno*. Swiphemu leswi vumbeke xivulwahava xa *hi ku cinamisa na meno* hi leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + riendli *-cinama* + xilandzi xa rhavi ra xivangelo *-isa* + rihlanganisi *-na* + xiendliwa *-meno*. Eka xivulwa xa (152d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tikarihisa* xi pfelela eka rivitiriendli *ku kariha* hi ku lungeleriwa ka timofimi leti landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + xirhangi xa xitlhelelo *ti-* + riendli *-kariha* + xilandzi xa *-isa* > *hi ku tikarihisa*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ku-* + *ti-* + *karih-* + *-isa* > *hi ku tikarihisa*. Eka xivulwa xa (152e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku yimisa mavoko* xi pfelela eka riendli *-yima* hi ku engeteriwa ka swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + xirhangi xa ndhawu *ku-* + nsinya wa riendli *yim-* + xilandzi xa rhavi ra xivangelo *-isa* + xiendliwa *-mavoko*. Kutani xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi+ ku+ yim- + -is- + -a + -ma- + -vok- + -o* > *hi ku yimisa mavoko*.

4.11.5 Maengeteri lama pfelelaka eka maviti

(i) Swivulwahava swa riengeteri leswi kombisaka rhavi ra *xitlhelelo*

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(153) a. Mihloti a hlamula *hi vutitshembi*. (*Xilondza*, p.15)

b. Vakulukumba, hi nga chaveni ku tirha *hi vutihlamuleri* 'namuntlha', hi tumbela endzhaku ka 'mundzuku'. (*Nsuku wa mina*, p.2)

Rhavi leri ri endliwa hi ku rhangisa xirhangi xa *ti-*. Eka xivulwa xa (153a) xivulwahava xa riengeteri *hi vutitshembi* xi pfelela eka riviti *-vutitshembi* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-* na xirhangi xa *xitlhelelo ti-*. Kutani xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + vu-* + *ti-* + *-tshemb-* + *i* > *hi vutitshembi*. Eka xivulwa xa (153b) xivulwahava xa riengeteri *hi vutihlamuleri* xi pfelela eka riviti *-vutihlamuleri* > *hi vutihlamuleri*. Kutani xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: *hi + vu-* + *ti-* + *-hlamuleri* > *hi vutihlamuleri*.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro titsongahata*

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(154) a. "Ndzi endla njhani murhandziwa?", ku vutisa Jordaan *hi rito ro titsongahata swinene*. (*I vutomi*, p.15)

b. ... ku vula Hlongwana *hi rito ro xavelela ra ku titsongahata*. (*Xilondza*, p.13)

Eka xivulwa xa (154a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro titsongahata swinene* xi vumbiwile hi ndlela leyi landzelaka: *hi+* *-rito* + *ro* + *ti-* + *-tsonahata* + *swinene* > *hi rito ro titsongahata swinene*. Kutani xi vumbiwile hi nkatsakanyo wa swiphemu leswi: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-rito* + xitwananisi xa riviti *-ro* + xirhangi xa *xitlhelelo ti-* + riendli *-tsonahata* + riengeteri *-swinene* > *hi rito ro titsongahata swinene*. Eka xivulwa xa (154b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro xavelela ra ku titsongahata* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi+* *-rito+* *ro* + *-xavelela* + *ra+* *ku-* + *ti-* + *tsonahata* > *hi rito ro xavelela ra ku titsongahata*. Hileswaku ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-rito* + xitwananisi xa riviti *-ro* + riendli *-xavelela* + xitwananisi xa riviti *-ra* + xirhangi xa ntlawa wa 15 *ku-* + xirhangi xa *xitlhelelo ti-* + riendli *tsonahata* > *hi rito ro xavelela ra ku titsongahata*.

(iii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra le hans***

A hi xiyeni swikombiso leswi:

- (155) a. “Mi nga ndzi vungunyi muleteri Moloto”, ku vula Angel a korhamisile nhloko, *hi rito ra ku nyumanyuma, ra le hans*. (*I vutomi*, p.134)
- b. “Hi swona”, ku vula Mihloti *hi rito ra le hans*. (*Xilondza*, p.12)
- c. “Tatana Hlongwane”, ku sungula Sasavona *hi rito ra le hans*. (*Mulunguntima*, p.82)

Eka xivulwa xa (155a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra ku nyumanyuma, ra le hans* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *hi-+ rito+ ra +ku+ nyuma+ nyuma,+ ra+ le+ hans* > *hi rito ra ku nyumanyuma, ra le hans*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi *-hi +riviti - rito + xitwananisi xa mukhuva -ra + xirhangi xa ntlawa wa 15 ku- + riendli ra xivuyelelo -nyumanyuma, + xitwananisi xa mukhuva -ra + xirhangi xa vundhawu -le + riengeteri +hans* > *hi rito ra ku nyumanyuma, ra le hans*. Eka swivulwa swa (155b na c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra le hans* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + -rit- +-o + ra + le- + -hans* > *hi rito ra le hans*.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rhurhumela***

A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (156) a. “Ndza swi la ... va” ku hlamula Maluleke *hi rito ro rhurhumela*. (*N’waninginingi ma ka tindleve*, p 59)
- b. ... ndzhaku a hlamula *hi rito ro rhurhumela ...* (*Xisomisana*, p.166)
- c. “Ina”, ku tiyisisa Mantengu *hi rito leri rhurhumelaka*. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.69)

Eka swivulwa swa (156a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rhurhumela* xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: *hi + rito + ro + rhurhumela* > *hi rito ro rhurhumela*. Kutani xi vumbiwile hi ndlela leyi: mofimi *-hi + riviti -rito + mofimi ya mukhuva -ro + riendli -rhurhumela* > *hi rito ro rhurhumela*. Kasi eka xivulwa xa (156c) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito leri rhurhumelaka* xi vumbuwile hi ndlela leyi: *hi + -rito + leri + rhurhumelaka- + -ka* > *hi rito leri rhurhumelaka*. Hileswaku xi vumbiwile hi swiphemu leswi: mofimi *-hi + riviti -rito + risivikomba -leri + riendli -rhurhumelaka* > *hi rito leri rhurhumelaka*.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsana***

Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

(157) a. Chavalala a vula *hi rito ro vilela, ro tsana*. (*Mulunguntima, p.4*)

b. A vula *hi rito ro tsana*, a langutile hansi. (*Xilondza, p.13*)

c. ... ku hlamula Sambo *hi rito ro tsana*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.14*)

Eka swivulwa swa (157a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro vilela, ro tsana* xi vumbiwile hi ndlela leyi: *hi +-rito +ro+ -vilela +ro+ tsana > hi rito ro vilela, ro tsana*. Hileswaku ku katsiwile xiaki *hi-* + riviti *-rito-* + xitwananisi xa mukhuva *-ro-* + nsinya wa riendli *-vilela* + xitwananisi xa mukhuva *ro-* + riviti *-tsana*. Eka xivulwa lexi, xiphemu xa *-ro tsana* xi katsa timofimi ta *-hi rito* hikuva xivulwa xi nga ha pfumala nhlamuselo loko xi nga ri kona xikombiso: **Chavalala a vula ro tsana*. Kasi loko ku katsiwa xiphemu xa *-hi rito* swa vulavula hambu ku nga ri na xiphemu xa *-ro vilela*. Xikombiso: *Chavalala a vula hi rito ro tsana*. Kasi eka swivulwa swa (157b na c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsana* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi- + rito + ro + tsana > hi rito ro tsana*.

(vi) **Swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka *xirilo na ku tsana emoyeni***

Xiyani swikombiso leswi:

(158) a. A xeweta Chavalala *hi xiritwana xa gome*. (*Mulunguntima, p.109*)

b. Jordaan a vutisa *hi gome* lerikulu. (*I vutomi, p.49*)

c. ... ndzi ya pfuxa Vuputsu loyi a a etlele *hi gome* ra ku dakwa.
(*Xisomisana, p.117*)

d. Xi vutisa sesi wa xona *hi mbitsi*. (*Xilondza, p.17*)

e. ... ndzi rila Xitapita wa mina ndzi n'wi rila *hi xiviti*. (*Xisomisana, p.131*)

Eka xivulwa xa (158a) xivulwahava xa riengeteri *hi xiritwana xa gome* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + xi- + -rit- + -w- + -ana + xa +gome > hi xiritwana xa gome*. Hileswaku ku katsiwile xiaki *hi-* + xirhangi xa tsongohato *xi-* + rimitsu *-rit-* + xitatisi xa nomohato *-w-* + xilandzi xa ntsongohato *-ana* + xitwananisi xa mukhuva *-xa* + riviti- *gome > hi xiritwana xa gome*. Eka xivulwa xa (158b na c) xivulwahava xa riengeteri *hi gome* xi pfelela eka riviti *-gome* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + gome > hi gome*. Eka xivulwa xa (158d) xivulwahava xa riengeteri *hi mbitsi* xi pfelela eka riviti *-mbitsi* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi- + mbitsi > hi mbitsi*. Eka xivulwa xa (158e) xivulwahava xa riengeteri *hi xiviti* xi

pfelela eka riviti -*xiviti* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu:
hi + xiviti > hi xiviti.

(vii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi nkanu***

Hi ta languta eka swivulwa leswi:

(159) a. Xi vonile yi ri mfanelo ya xona ku yima ni vatiarisi hikuva a xi susumetiwa *hi nkanu* ... (*Hi ya kwihhi? p.80*)

b. ... a cukumeta Moyasi *hi nkanu*. (*Xisomisana, p.84*)

Eka swivulwa swa (159a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi nkanu* xi pfelela eka riviti *nkanu* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + nkanu > hi nkanu*.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vukari***

Xiyaxiyani swikombiso leswi landzelaka:

(160) a. ... ku vula Vutani ivi a kavanyetiwa hi Mafanato *hi vukari*. (*Swa vilula, p.9*)

b. Fanisa a vula *hi vurhena* ni vutiyimiseri a nga chavi ... (*Hi ya kwihhi? p.63*)

c. "... u mana wa mina ..." ku hlamula Phatimana *hi rito ro kariha*.

(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.74*)

d. "Ri le ka yini phepha ra kona ..." ku vutisa Gwavula *hi rito ra vurhenha*.

(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.95*)

e. "Ina," ku hlamula Khengu *hi ku tlhava Phatimana hi rito lero tshwuka* tswuu

... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.117*)

Eka xivulwa xa (160a) xivulwahava xa riengeteri *hi vukari* xi pfelela eka riviti *vukari* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + vukari > hi vukari*. Eka xivulwa xa (160b) xivulwahava xa riengeteri *hi vurhena* xi pfelela eka riviti *vurhena* hi ndlela leyi landzelaka: *hi + vurhena > hi vurhena*. Eka xivulwa xa (160c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro kariha* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + rito + ro + kariha > hi rito ro kariha*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva -*hi* + riviti -*rito* + xitwananisi xa mukhuva -*ro* + riendli -*kariha* > *hi rito ro kariha*. Eka xivulwa xa (160d) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra vurhena* xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: *hi + -rit- + -o+ ra +vurhena > hi rito ra vurhena*. Xivulwahava lexi xi

vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *-hi* + riviti *-rito* + xitwananisi xa mukhuva *-ra* + riviti *-vurhena*. Eka xivulwa xa (160e) xivulwahava xa riengeteri *hi rito leri tshwuka tswuu* xi vumbiwile hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-* + riviti *-rito* + risivikomba *-leri* + rihlawuri *-tshwuka* na riencisi *-tswuu* hi ndlela leyi landzelaka: *hi + rito + lero + tshwuka + tswuu > hi rito lero tshwuka tswuu*.

(ix) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta***

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(161) a. A hangunuxa *hi vukheta*. (*Mulunguntima, p.43*)

b. Ndzi ti bohile ku wu hlayisa *hi vukheta*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.17*)

c. Marito ya kona a ma ri lamo hlawuriwa *hi vukheta*. (*Xona hi xihi?p.39*)

d. A a byeriwile leswaku a a ta fanela ku rhwala nhundzu ya kona *hi vukheta*, a yi hlayisa ... (*Nsuku wa mina, p.125*)

e. Maphorisa ya tsutsuma *hi vukheta*, hi le matlhelo. (*I vutomi, p.158*)

Eka swivulwa swa (161a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi pfelela eka riviti *vukheta* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi+ vukheta > hi vukheta*.

(x) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vuenti***

Vonani swivulwa leswi:

(162) a. Movha lowu wu hlamuseriwile *hi vuenti* eka maphepha-hungu.

(*I vutomi, p.142*)

b. Va fikile ni le swikolweni, va kuma vana va ha yingiserile *hi vuenti* eka tidyondzo ta siku ... (*Swa vilula, p.31*)

c. ... mali yi ta nyikiwa loyi a nga ta va a tivisile maphorisa *hi vuthala* ... (*I Vutomi, p.73*)

Eka xivulwa xa (162a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi vuenti* xi pfelela eka riviti *-vuenti* hi ku lungeleriwa ka riviti *-vuenti*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + vuenti > hi vuenti*. Kasi eka xivulwa xa (162c) xivulwahava xa riengeteri *hi vuthala* xi vumbiwile hi

ndlela leyi: *hi + vuthala > hi vuthala*. Hileswaku ku katsiwile mofimi ya mukhuva *hi- + riviti -vuthala > hi vuthala*.

(xi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi matimba***

Langutani swikombiso leswi:

- (163) a. Ndzi ringete *hi matimba* ku lavisisa ndzi ri ndzexe kambe na sweswi a ku se baleka nhlanga yo huma ngati. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.15*)
- b. A ku ri ni risema leri a ri tlhava tinhompfu ri va ri entshemurisa *hi matimba* ya rona. (*Xisomisana, p.78*)
- c. A a n'wi venga *hi matimba* ya ku ringana na lawa a a rhandza vutomi bya yena hi wona. (*Xilondza, p.39*)
- d. Ndzi ti vona nandzu muchuchisi ... huwa yi tlakuka *hi matimba*. (*I vutomi, p.167*)
- e. Kwalaho Khegu a namba a kalakala *hi matimba hi ku chava* lokukulu. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.157*)

Eka swivulwa swa (163a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi pfelela eka riviti *matimba* hi ku lungeleriwa ka mofimi hi- eka rona. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + matimba > hi matimba*.

(xii) **Riengeteri *matimbanyana***

Xiyani xivulwa lexi:

- (164) A a nga voni le henhla hikuva na mpfula se a yi na *hi matimbanyana*. (*I vutomi, p.11*)

Eka xivulwa xa (164) xivulwahava xa riengeteri *hi matimbanyana* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + matimba + -nyana > hi matimbanyana*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi- + riviti -matimba + xilandzi* xa ntsongahato wa maviti *-nyana > hi matimbanyana*.

(xiii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo***

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

- (165) a. Hudeni a a chayela movha *hi rivilo* ra rihati ... (*Swa vilula, p.75*)
- b. ... a huma laha xitsumbeni *hi rivilo* a karhi a ba nkalanga. (*Xisomisana, p.156*)

- c. “Ndzi nveli yona”, ku vuya hlamulo ya Young loyi a a huma *hi rivilo* ehofisini. (*Nsuku wa mina, p.65*)
- d. Mbilu ya yena yi ba *hi rivilo*, a khomiwa hi mahika. (*Xilondza, p.28*)
- e. Dlayani na yena a biwa hi ripfalo ... mbilu yi ba *hi rivilo* ra rihati. (*I utomi, p.153*)

Eka swivulwa swa (165a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi pfelela eka riviti *rivilo* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + rivilo > hi rivilo*.

(xiv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari***

A hi dyondzeni eka swikombiso leswi:

- (166) a. Galachana loyi *hi vutlhari* bya yena ... ku phasa vanhu ... va tikumela mali ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.8*)
- c. Phela masiku lawa ku hanyiwa *hi vutlhari*. (*Mulunguntima, p.36*)
  - c. Billy *hi vutlhari* bya yena byo nyenga mhaka, o thya, nhloko-mhaka. (*Xona hi xihhi? p.13*)
  - d. Zihomu a dyondzile xikolo hi ndlela yo hlamarisa lero mathichara a va tsaka *hi vutlhari* bya yena. (*Swa vilula, p.100*)
  - e. A ndzi lavile leswaku u ya orhovela nawu, mfumo ni mafumele ya tiko u ta kota ku fambisa ni ku letela tiko ra vatatana *hi vutlhari*. (*Hi ya kwihhi? p.50*)

Eka swivulwa swa (166- e) xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari* xi pfelela eka riviti - *vutlhari* hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi mukhuva lowu: *hi + vutlhari > hi vutlhari*.

(xv) **Swivulwahava leswi nga na nhlamuselo ya *vutlhari***

Hi ta languta swikombiso leswi:

- (167) a. Sirha ra marhibye yo vatliwa *hi vutshila* lebyo hlamarisa ... (*Hi ya kwihhi? p.85*)
- b. Stella a rhandza Phatimana *hi rirhandzu* ro hlamarisa. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.190*)
  - c. A hi khomaneni *hi rirhandzu* ra nchucheko hi va nyandza yin'we ... (*Hi ya kwihhi? p.77*)
  - d. Wayne a a tirhe *hi vuswikoti* lebyikulu. (*Nsuku wa mina, p.96*)

Swivulwahava leswi nga na nhlamuselo ya *vutlhari* swi kombisa maendlelo lama vuyerisaka ma karhi ma tsakisa mani na mani. Eka xivulwa xa (167a) xivulwahava xa

riengeteri *hi vutshila* xi pfelela eka riviti *-vutshila* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi + vutshila > hi vutshila*. Eka xivulwa xa (167b na c) xivulwahava xa riengeteri *hi rirhandzu* xi pfelela eka riviti *-rirhandzu* hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Mavumbele ya xivulwahava lexi hi lama: *hi + ri - + -rhandzu- > hi rirhandzu*. Eka xivulwa xa (167d) xivulwahava xa riengeteri *hi vuswikoti* xi pfelela eka riviti *vuswikoti* hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + vu- + -swi- + -koti > hi vuswikoti*.

(xvi) **Swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo yo pfumala vutlhari**

Xiyaxiyani swikombiso lesi landzelaka:

- (168) a. Hina a hi lavi ku dlawa *hi vuphukuphuku* ... hi nomu wun'we wonge a swi lo rhangana hi ku hlevelana. (*Nsuku wa mina, p.53*)
 b. Fanisa u pfumerile *hi vuxisi* ku va xiluva xa Rhelela ... (*Hi ya kwihhi? p.31*)
 c. ... timali ta mfumo a ti tirhisiwi *hi vusopfa*. (*Nsuku wa mina, p.84*)
 d. ... va fika va duvula *hi tihanyi* etendzeni leri a ri tshamile vakhandli va nhlonge. (*Swa vilula, p.105*)

Eka xivulwa xa (168a) xivulwahava xa riengeteri *hi vuphukuphuku* ri pfelela eka riviti *xiphukuphuku* hi ku lungelriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-* na xirhangi xa ntlawa wa 14 *vu-* hi ndlela leyi landzelaka: *hi- + vu- + xiphukuphuku > hi vuphukuphuku*. Eka xivulwa xa (168b) xivulwahava xa riengeteri *hi vuxisi* xi pfelela eka riendli *-xisa* hi ku engeteriwa ka ka mofimi *hi-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi +vu- + -xisi > hi vuxisi*. Eka xivulwa xa (168c) xivulwahava xa riengeteri *hi vusopfa* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-vusopfa > hi vusopfa*. Eka xivulwa xa (168d) mavumbele ya xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* hi lama landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-tihanyi > hi tihanyi*. Lero xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + tihanyi > hi tihanyi*.

(xvii) **Xivulwahava xa riengeteri hi malwandla**

Hi ta languta eka swivulwa leswi:

- (169) a. Nhlamulo ya yena ya ndzi kholwisa leswaku u amukela leri humaka eka mina *hi malwandla*. (*Hi ya kwihhi? p.27*)
 b. Swakudya leswi swi lulamisiwile *hi malwandla*, swi phameriwa hi ntsako, dyanani mi tiphina. (*Xilondza, p.36*)

Eka swivulwa swa (169a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi malwandla* xi pfelela eka riviti malwandla hi ku engeteriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko hi lexi landzelaka: *hi + malwandla > hi malwandla*. Hileswaku ku katsiwile mofimi *hi-* + riviti - *malwandla > hi malwandla*.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi mbilu***

A hi langutiseni eka leswi:

- (170) a. Un'wana loyi a nga qhavulela nkucetelo lowu *hi mbilu* yo basa a xi ri xihontlovila lexi a xi tiveka hi vito ra le msangweni- Insimbiziyabila. (*Hi ya kwihhi? p.79*)
- b. Moloto a hlambanya *hi mbilu* ku twa mukaya wa yena a vulavula hi ku titsongahata hi ndlela leyi. (*I vutomi, p.137*)
- b. Manyike a hlamala *hi mbilu* kambe a nga tikombisi. (*Xilondza, p.41*)

Eka swivulwa swa (170a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi mbilu* xi pfelela eka riviti - *mbilu* hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + mbilu > hi mbilu*.

(xix) **Xivulwahava xa riengeteri *hi tindlela leti nga boxiwangi***

Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (171) a. Vavasati va paluxa swihundla *hi tindlela* to tala. (*Nsuku wa mina, p.57*)
- b. A kuma mali *hi tindlela* toleto ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.20*)
- c. A a nga twisisi leswi a swi vangela Mantengu ku tsutsuma *hi ndlela liya*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.19*)

Eka xivulwa xa (171a) xivulwahava xa riengeteri *hi tindlela to tala* xi vumbiwile hi ndlela leyi landzelaka: *hi + ti- + ndlela + to + tala > hi tindlela to tala*. Kutani ku katsiwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + *xirhang* xa ntlawa wa 10 *ti-* + riviti -*ndlela + xitwananisi to-* + riengeteri ra ntalo -*tala > hi tindlela to tala*. Eka xivulwa xa (171b) xivulwahava xa riengeteri *hi tindlela toleto* xi vumbiwile hi ku lungeleriwa ka mofimi ya mukhuva *hi-*, *xirhang* xa ntlawa wa 10 (tin) + riviti -*ndlela + risivi ra ntikiso leri vumbiweke hi nkatsakanyo wa risivikomba -leto ni risivinene -tona (tona+leto)= toleto Mayevu na Nkatini (1976 : 21)*. Xivumbeko xi hi ndlela leyi: *hi + ti- + ndlela + toleto > hi tindlela toleto*. Eka xivulwa xa (171c) xivulwahava xa riengeteri *hi ndlela liya*

xi vumbiwile hi mukhuva lowu landzelaka: *hi + ndlela + risivikomba ra ndhawu ya 3 - liya > hi ndlela liya*. Xivumbeko hi laxi andzelaka: *hi + ndlela+ liya > hi ndlela liya*.

(xx) **Xivulwahava xa riengeteri *hi tindlela to karhi***

Langutani swivulwa leswi:

(172) a. A phutsaphutsa mepe *hi ndlela ya vusopfa*. (*I vutomi*, p.76)

b. ... nghohe ya Mantengu yi sungula ku hundzuka *hi ndlela leyi rimpfani ri nga hundzuluka muhlovo hakona enkumeni*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.24)

c. Mina ndzi hanya *hi ndlela yo olova*. (*Nsuku wa mina*, p.141)

d. Zihomu a dyondzile xikolo *hi ndlela yo hlamarisa* lero mathichara a va tsaka hi vuthlari bya yena. (*Swa vilula*, p.100)

Eka xivulwa xa (172a) xivulwahava xa riengeteri *hi ndlela ya vusopfa* xi pfelela eka rivita-swianakanyiwa -vusopfa hi ku lungeleriwa ka timofimi hi mukhuva lowu: *hi + ndlela + ya + vusopfa > hi ndlela ya vusopfa*. Hileswaku ku engeteriwile swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-ndlela* + xitwananisi xa riviti *-ya + rivitaswianakanyiwa -vusopfa > hi ndlela ya vusopfa*. Eka xivulwahava xa riengeteri *hi ndlela leyi rimpfani ri nga hundzuluka muhlovo hakona enkumeni* xi nga tlhantlheteriwa hi mukhuva lowu: *hi + ndlela+ leyi+ rimpfani+ ri +nga +hundzuluka+ muhlovo+ ha+ kona+ e- +nkum- +eni > hi ndlela leyi rimpfani ri nga hundzuluka muhlovo hakona enkumeni*. Kutani xivulwahava xa riengeteri lexi xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-ndlela* +risivikomba *-leyi* + riviti *-rimpfani* + xitwananisi xa riviti *-ri* + mofimi leyi nga eka hlayelo ra kotelo etlhwelweni ra mpfumelo *-nga + riendli -hundzuluka + rihlawuri -muhlovo* + mofimi ya mukhuva *-ha* + risivinene *-kona* + riengeteri ra ndhawu *-enkumeni*. Eka xivulwa xa (172c) xivulwahava xa riengeteri *hi ndlela yo olova* xi vumbiwile hi mukhuva lowu: *hi + ndlela + yo + olova > hi ndlela yo olova*. Hileswaku xi katsa swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-ndlela* + xitwananisi xa riviti *-yo* + riengeteri ra mukhuva *-olova*. Eka xivulwa xa (172 d) xivulwahava xa riengeteri *hi ndlela yo hlamarisa* hi nga xi tlhantlhisisa xileswi ku komba swiaki swa xona: *hi + ndlela + yo + hlamal- + -is + -a > hi ndlela yo hlamarisa*. Kutani xivulwahava lexi xi vumbiwile hi swiphemu leswi landzelaka: mofimi ya mukhuva *hi-* + riviti *-ndlela* + xitwananisi xa riviti *-yo* + riendli *-hlamala/hlamarisa > hi ndlela yo hlamarisa*. Leswi swi seketeriwa hi Mayevu na Nkatini (1976: 28) loko va ku “ Eka maendli lama helaka hi -l- hi veka -r- erhavini ra xitwisiwo.”

4.12 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku xivumbeko xa maengeteri xi kongomisa eka swiphemu leswi hlanganisiwaka ku vumba rito ro karhi. Eka ndzima leyi, hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma aviwa hi mitlawa mimbirhi ku nga maengeteri ma ntumbuluko ni maengeteri ma mpfelelo. Eka maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma tumbuluko hi lama welaka eka mitlawa ya 16, 17 na 18 mo tanihi: *hansi, ehandle, kule, ekusuhi, muse, endzhaku* ni man'wana ni man'wana ku ya hi mitlawa. Eka maengeteri ma muxaka lowu hi kumile leswaku ku lungeleriwa xirhangi xa vundhawu e- a swi cinci nhlamuselo eka wona hikuva hi ntumbuluko ma tshama ma ri na nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka wona. Nakambe hi kume leswaku eka maengeteri ma matlhelo ku ni maengeteri ma ntumbuluko mo tanihi *N'walungu* na *Dzonga*. Loko swi ya eka maengeteri ma mpfelelo hi kumile leswaku ha swi kota ku lungelela xilandzi xa ntsongahato xa *-nyana* eka maengeteri ma mitlawa ya 16, 17 na 18 Xikombiso: *ehansinyana, kulenyana, endzhakunyana* ni swin'wana ni swin'wana. Nakambe hi vonile leswaku maengeteri ma masivikomba ma pfelela eka rimitsu kumbe xirhangi xa risivikomba xa *la-* na xirhangi xa ntlawa lowu kongomisiwaka eka wona tanihi mofimi ya *ha-* leyi nga xirhangi xa ntlawa wa 16 laha hi kuma riengeteri ra ndhawu yosungula *laha*. Hi kumile leswaku ku ni vundhawu bya mune tanihi le ka ntlawa wa 16 ku na tindhawu leti nge: *laha, laho, lahaya* na *lahayani* hi ku landzelelana. Lero xirhangi xa ntlawa wa 16 *ha-* xi hundzuka hi ndlela leyi landzelaka: *la- + ha- + u > + laho*. Ku va ku engeteriwa timofimi leti nge, *-ya* na *-ni* hi ku ya hi ndhawu leyi ku kongomisiwaka eka yona. Leswi swi tano ni le ka ntlawa wa 17 na 18. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka hileswaku hambileswi maengeteri ma matlhelo ma nga na nhlamuselo ya ndhawu, ma pfumela ku rhwala xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-ini/-eni*. Ku yisa emahlweni ma pfumela ku nembeletywa timofimi ta ndhawu tanihi, *hi tlhelo ra*. Eka maengeteri lama pfelelaka eka maviti, hi kumile leswaku maviti ma mitlawa ya 1 na 2 ma pfumela ku rhwala xirhangi xa ndhawu *-eka / -ka / -aka* ku humelerisa riengeteri ra ndhawu. Nakambe hi vonile leswaku maviti ma mitlawa ya 3 -14 ma swi kota ku tirha kahle loko ku nembeletywa xirhangi xa ndhawu e- na xilandzi xa ndhawu *-ini/-eni* leswi bohaka ku vumba vundhawu tanihi le ka xikombiso lexi: *ematini < e- + mati + ini*. Hakanyingi ku pfa ku va ni ndzhundzuluko wa mpfumawulo eku vumbiweni ka vundhawu hikwalaho ka nkucetelo wa xitwari xo hetelela eka riviti na xitwari xo sungula xa xilandzi xa vundhawu *-ini*. Xin'wana lexi hi nga xi kuma hileswaku

nkucetelo wa xitwari xosungula xa vundhawu wu vanga mimpfumawulo yintshwa leyi kombisiweke hi ku tikisa leyi a yi ri kona eku sunguleni loko maviti lamaya ma nga se yisiwa eka vundhawu. Nakambe hi kumile leswaku mipfumawulo leyi yintshwa yi vitaniwa hi tindlela to hambanahambana ku ya hi ndzhundzuluko lowu vaka kona. Vuhambanyisi bya mimpfumawulo byi ya hi swivumbeko swa maviti hileswaku riviti ro tanihi *damu* ri hundzuka *edan'wini* hikwalaho ka ndzin'wihato ($m > n'w$), maviti mo tanihi *patu* ri hundzuka *epatwini*, *nkava > nkaveni* hikwalaho ka n'okelano wa switwari ($tu > tw$) ($a + i > e$), riviti ro tanihi *dzovo* ri hundzuka *edzobyeni* hikwalaho ka ndzakahato ($vo > by$), riviti ro tanihi *nambu* ri hundzuka *enambyeni* hikwalaho ka ndzakahato ($b > by$). Ku yisa emahlweni hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma pfelela eka mavitavito mo tanihi maviti ma matiko hi ku nembeletiwa ka xirhangi xa vundhawu e- xikombiso, *eAfrika-Dzonga*, *eZimbabwe*, *eGiyani* ni swin'wana ni swin'wana. Mhaka yin'wana hileswaku maengeteri ma ndhawu ma pfelela eka maviti ma miganga, madoroba, matiko, matikokulu, timbala ta swihahampfhuka, eka mavhengele, tihodela, swibedhlele, swikolo, tiyunivhesiti, tintshava, malwandle, tindhawu ta vukhidelo, mitanga, tikhoto ni swin'wana ni swin'wana hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-ini*.

Eka maengeteri ma nkarhi hi kumile leswaku ku ni maengeteri ma ntumbuluko ni maengeteri ma mpfelelo. Maengeteri ma ntumbuluko hi lama nga pfumeliki ku tlhantlhiwa ku ya i swipetlu swo aka marito hikuva swipetlu swa kona a swi nge vulavuli. Eka maengeteri ma muxaka lowu hi kumile maengeteri ma mikarhi ya siku tanihi *mixo*, maengeteri ma masiku ma vhiki tanihi *Sonto*, maengeteri ma tin'hweti ta lembe tanihi *Hukuri*, maengeteri ma tinguva ta lembe tanihi *Xixika*, maengeteri ma mikarhi ya sweswi tanihi *namuntlha*, maengeteri ma mikarhi leyi hundzeke tanihi *-tolo* na maengeteri ma mikarhi leyi taka tanihi *mundzuku*. Eka maengeteri ma mpfelelo hi kumile leswaku maengeteri lamaya ma ntumbuluko ma hundzuka swivulwahava swa maengeteri hikwalaho ka ku va ku engeteriwa mofimi *ni* hambi ku ri *hi* eka nsinya wa riviti. Mikarhi yin'wana ku engeteriwa timofimi to hlaya eka riengeteri tanihi: *hi nkarhi wa*, *hi siku ra*, *hi vhiki ya*, *hi n'hweti ya*, *hi lembe ra* ni swin'wana ni swin'wana. Kun'wana ku tirha xirhangi xa ntsongohato *xi-* na xilandzi xa ntsongahato *-ana* ku vumba xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi wo koma. Xikombiso: *hi xikarhana* laha xi vumbiwile hi ndlela leyi: *hi + xi- + nkarhi + -ana > hi xinkarhana* ni swin'wana ni swin'wana. Ku yisa emahlweni, hi kumile leswaku swin'wana swivulwahava swa

maengeteri ma nkarhi swi pfelela eka mikarhi leyi kombisiwaka eka xikombankarhi ku ya hi tisekondi, timinete na tiawara hi ku lungeleriwa ka timofimi to tanihi: *hi awara ya, a ku sele timinete ta, a ku hundzile awara ya* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana lexi hi nga xi kuma hileswaku ku ni swivulwahava swa maengeteri leswi kombaka mikarhi yo koma tanihi *makhati ma nga ri mangani, hi tisekondi ti nga ri tingani, xikarhana, endzhakunyana* ni swin'wana ni swin'wana hi ku lungeleriwa ka timofimi to hambanahambana. Ku tlhela ku va ni swivulwahava swa maengeteri leswi kombaka mikarhi yo leha leyi nga riki na mpimo tanihi: *nkarhi wo leha* ni swivulwahava swo tanihi *hi mpfhuka* ni swin'wana ni swin'wana. Swivulwahava swa maengeteri ma nkarhi swi tlhela swi kombisiwa hi swivulwahava swa mikarhi yo vuyelela swo tanihi leswi landzelaka: *mikarhi hinkwayo, masiku lawa, tanihi masiku, siku na siku, eka vhiki, n'hweti yin'wana na yin'wana, mikarhi yo tala, lembe rin'wana na rin'wana* ni swin'wana ni swin'wana. Xohetelela hi kumile leswaku swivulwahava swa maengeteri ma nkarhi swi nembeletiwa timofimi to hambanahambana ku humelerisa mikarhi leyi hundzeke na mikarhi leyi taka xikombiso: *hi siku leri tlhandlamaka, hi laha ku nga heriki* ni sin'wana ni swin'wana. Eka maengeteri ma mukhuva hi kumile leswaku maengeteri ma ntumbuluko a ma talangi lero hi kumile maengeteri lama kongomisaka eka nkuriso na ntsongahato. Maengeteri ma ntumbuluko hi lama landzelaka: *ngopfu, khwatsi, swinene na kahle*. Maengeteri lama a ma pfumeli ku tlhantlhiwa leswaku ma humesa swiaki swa marito leswi nga na nhlamuselo yo karhi. Naswona i timofimi to tshunxeka. Loko swi ya eka maengeteri ma mpfelelo, hi kumile leswaku maengeteri ma ntumbuluko ma pfumela ku vuyelela ku kombisa ntshikilelo xikombiso: riengeteri *ngopfungopfu, kahlekahle* ni swin'wana ni swin'wana. Ku yisa emahlweni hi kumile leswaku maengeteri ma mukhuva ma pfelela eka mahlawuri hi ku engeteriwa ka timofimi tanihi leswi landzelaka: *hi vutlhari lebyikulu, hi tihanyi letikulu* ni swin'wana ni swin'wana. Nakambe hi kumile leswaku maengeteri ma mukhuva ma nga pfelela eka maendli hi ku lungeleriwa ka timofimi ta *hi ku-* eka nsinya wa riendli tanihi *hi ku hatlisa, hi ku olova, hi ku kindlata makatla* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana hileswaku maengeteri ma mukhuva ma nga pfelela eka maviti hi ku nembeletiwa ka mofimi *hi-* eka riviti tanihi *hi vuphukuphuku, hi rivilo, hi vukheta* ni swin'wana ni swin'wana.

NDZIMA YA 5

NXOPAXOPO WA LESWI MAENGETERI MA HLAMUSELAKA SWONA EKA XITSONGA

5.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku kaneriwa hi tinhlamuselo ta maengeteri eka Xitsonga. Ku vulavuriwa hi tinhlamuselo ta tinxaka letinharhu ta maengeteri, ku nga maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi ni maengeteri ma mukhuva. Eka rixaka rin'wana na rin'wana ku kaneriwa tinhlamuselo ta maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo. Maengeteri ma ndhawu ma avanyisiwile hi mitlawa leyi landzelaka: maviti ma mitlawa ya 16, 17 na 18, masivikomba, maengeteri lama nga na nhlamuselo ya mpfhuka, maengeteri ma matlhelo na maengeteri lama pfelelaka eka maviti hi ku lungeleriwa ka swirhangisi vundhawu leswi landzelaka: *e-, eka-, ka-* na swilandzi - *ini/-eni*. Maengeteri ma nkarhi ma avanyisiwile hi mitlawa yo hambanahambana ku nga *mikarhi ya siku*, maengeteri lama kombaka *masiku ma vhiki*, maengeteri lama kombaka *tin'hweti ta lembe*, maengeteri lama kombaka *mikarhi ya sweswi*, *mikarhi leyi nga hundza* ni *mikarhi leyi taka* na maengeteri lama kombaka *tinguva ta lembe*. Ku yisa emahlweni ku kambisisiwa swivulwahava swa maengeteri lama kombaka *tiholideyi*, maengeteri lama kombaka *nkarhi eka xikombankarhi*, swivulwahava swa riengeteri leswi kombaka *lembe ro karhi*, maengeteri lama paluxaka *mikarhi ya sweswi*, *mikarhi leyi nga hundza* na *mikarhi leyi taka*. Xin'wana ku kaneriwa maengeteri lama paluxaka *mikarhi yo leha*, *mikarhi yo koma* na *mikarhi leyi nga riki na mpimo* na *mikarhi leyi nga pimiwa*. Xohetelela ku xopaxopiwa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya nkarhi hi ku kongomisa tanihi *hi siku rero*.

Eka maengeteri ma mukhuva, ku paluxiwa nhlamuselo ya maengeteri ma ntumbuluko hi ku kongomisa eka maengeteri lama nga na nhlamuselo ya digiri kumbe vuenti. Eka maengeteri ma mpfelelo ku kaneriwa maengeteri lama pfelelaka eka maengeteri hambani ku ri maengeteri ma xivuyelelo, maengeteri lama pfelelaka eka maendli, maengeteri lama pfelelaka eka maviti na maengeteri lama pfelelaka eka mahlawuri.

5.2 Nhlamuselo ya maengeteri ma ndhawu yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.2

5.2.1 Maengeteri ma ntumbuluko

Nhlamuselo ya maengeteri ma ntumbuluko yi nyikiwile eka ndzima ya yosungula eka 1.5.5

5.2.2 Maengeteri ma mitlawa ya 16, 17, na 18

Maengeteri ma ntumbuluko hi lama kumekaka eka mitlawa ya 16,17, na 18 hi ku va ma kongomisa eka ndhawu hi ku angarhela. Maengeteri ma mitlawa leyi i masivikomba lama nga na nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka wona.

5.2.3 Eka ntlawa wa 16

Masivikomba lama pfelelaka/humaka eka xirhangi xa ntlawa wa 16 ku nga *ha-* ma kongomisa eka laha ku nga na nchumu wo karhi. Eka ntlawa wa 16, ku ni masivikomba ma tindhawu ta mune lama longolokaka hi ndlela leyi landzelaka: *laha, laho, lahaya* na *lahayani*.

(i) Riengeteri *laha*

Risivikomba ra riengeteri *laha* ri kongomisa eka ndhawu laha ku nga na muvulavuri xikan'we na muyingiseri nakona havumbirhi va swi kota ku khoma hi voko nchumu lowu nga eka ndhawu yoleyo. Hi tlhelo rin'wana havumbirhi va nga va va nga swi koti ku fikelela nchumu lowu nga eka ndhawu leyi kongomisawa eka yona (Jurie 2007).

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (1) a. *Laha* masocha lama a ya yimile kona a ku ri ehekeni *laha* ku tshamaka phorisa leri rindzaka yunivhesiti. (*Swa vilula*, p.34)
- b. Hi kona kwala lokhixini reri *laha* Victoria a nga beburiwa kona, a kulela kona, a bomba xinhwanyana kona. (*Xona hi xihhi?* p.2)
- c. "A nga tsariwangi *laha* bukwinini"... (*Xilondza*, p.75)
- d. ... swilo hinkwaswo leswi nga *laha* misaveni swi ni masungulo. (*Xisomisana*, p.218)
- e. ... u fanele ku rhumeriwa e-Europe *laha* ku nga ta va na Khonferense ... (*Mulunguntima*, p.12)

Ku ya hi nongonoko wa vundhawu bya le ka ntlawa wa 16, riengeteri *laha*, ri kumeka eka ndhawu yosungula ku nga laha ku nga na muvulavuri na muyingiseri. Eka xivulwa xa (1a) riengeteri *laha* ri kongomisa eka ndhawu ya le hekeni laha masocha a ma yimile kona tanihi varindzi va Yunivhesiti. Eka xivulwa xa (1b), riengeteri *laha* ri kongomisa eka ndhawu ya le lokhixini eNew-Clare laha Victoria a nga beburiwa kona. Eka xivulwa xa (1c) riengeteri *laha* ri kombisa ndhawu leyi murindzi tanihi muvulavuri a a swi kota ku yi fikelela a khoma hi voko na ku vona leswi tsariweke leswaku a ku nga tsariwangi vito ra Mihloti hi ku va a ha ku fika matolo ma kona. Eka xivulwa xa (1d) riengeteri *laha* ri vula ndhawu yo anama ngopfu leyi muvulavuri ku nga Xisomisana a a ri eka yona ku nga laha misaveni loko a ehleketa a ri swakwe. Eka xivulwa xa (1e) riengeteri *laha* ri kongomisa eka ndhawu ya le Yuropa laha Chavalala a nga rhumeriwa kona ekhonferenseni ya van'wamabindzu va misava hinkwayo. Hileswaku, muvulavuri na muyingiseri a va ri kule swinene ni ndhawu leyi kongomisiwaka eka yona. Ku ya hi swivulwa leswi nga laha henhla riengeteri *laha* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(ii) Riengeteri *lahaya*

Riengeteri *lahaya* ri kongomisa eka ndhawu ya vunharhu laha muvulavuri na muyingiseri va kumekaka va ri ekule na ndhawu leyi kongomisiwaka eka yona. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

- (2) a. *Lahaya* mpfungwe a ku tlhomiwile mujeko wa tinyeleti ni mikhwati-mujeko wa tiko. (*Nsuku wa mina*, p.32)
- b. Ku huma ka Nsatimuni *lahaya* xiyindlwani a va ha kalangi va n'wi vona. (*Mulunguntima*, p.112)
- c. *Lahaya* rhumbini ra ka Makolo a ku yimile movha wu rhwele ntlawa wa vavanuna. (*Hi ya kwihl?p.98*)

Eka xivulwa xa (2a) riengeteri *lahaya* ri kongomisa eka ndhawu leyi yi nga ekule na muvulavuri ku nga Young laha a ku hayekiwile mujeko wa tiko. Eka xivulwa xa (2b) riengeteri *lahaya* ri kongomisa eka xiyindlwani laha Nsatimuni a a tumbele kona loko a twa vafana va ri eku vulavuleni leswi Jerico a xi fojarisa xiswona xa ha ri eJoni. Eka xivulwa xa (2c) riengeteri *lahaya* ri kongomisa eka rhumbi ra ka Makolo laha ku nga xikela vavanuna lava a va ya eka ndhawu leyi va nga rhurhiseriwa eka yona. Eka swivulwa swa (2a-c) riengeteri *lahaya* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(iii) **Riengeteri *lomu***

Risivikomba *lomu* i riengeteri ra ndhawu leri kombisaka laha ku humeলেখাকা swilo. Hi ta xiya swikombiso leswi nga laha hanshi.

- (3) a. ... hi lo byi xava endleleni leswaku hi ta nwa *lomu* hi yaka kona ... (*Swa vilula, p.78*)
- b. ... a vula na pheji ya Bibeले *lomu* yi kumekaka kona. (*Xona hi xihhi? p11*)
- c. *Lomu* a nga kona sweswi wa ha ri etintombhini kumbe ebyalweni ebareni. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.19*)
- d. ... na mina ndzi fanele ku ya lava *lomu* ku nga na muti wa mina. (*Hi ya kwihhi? p.98*)

Eka xivulwa xa (3a) riengeteri *lomu* ri kongomisa eka tindhawu leti Hudeni a a ya eka tona ku ya nwela kona byalwa. Eka xivulwa xa (3b) riengeteri *lomu* ri kongomisa eka pheji ya le Bibeleni laha ku tsariweke timhaka leti Muneri a a ri eku hlamuseleni ka tona. Eka xivulwa xa (3c) riengeteri *lomu* ri kongomisa eka tindhawu leti Phatimana a a ehleketeriwaka ku va a ri kona, ku nga etintombini kumbe ebyalweni. Eka xivulwa xa (3d) riengeteri *lomu* ri vula laha vandyangu wa muchayeri wa movha leyi nga rhwala vavanuna kusuka eJoni a a va akile kona, hilaha muchayeri a a lava ku ya kona. Eka swivulwa swa (3a-d) riengeteri *lomu* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva ri kombisa laha a ku kumeka hambu ku ri ku humeলেখাকা swilo.

(iv) **Riengeteri *lomo***

Riengeteri *lomo* ri kongomisa eka ndhawu leyi nga kule na muvulavuri xikan'we na muyingiseri. Hi ta xiya eka xivulwa lexi:

- (4) Nuna wa Vunene u vule ni mbilu ya ntwela-vusiwana kutani a pfumela ku n'wi amukela va tlhela va n'wi akela lawu leri a nga ta etlela *lomo*. (*Swa vilula, p.33*)

Eka xivulwa xa 4 riengeteri *lomo* ri vula ndhawu ya le xikarhi ka yindlu laha Huhlungu a a nga ta etlela kona. Naswona ku ya hi thiyori ya Neo Davidson, riengeteri *lomo* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(v) **Riengeteri *haleno***

Risivikomba *haleno* i riengeteri leri vulaka laha ku nga na muvulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi lendzelaka:

- (5) a. ... va ta nusa misava ya wona va ta vuya va fukuta *haleno* kaya va vumba masirha ya xikhomela ni ku va xitsundzuxo. (*Swa vilula, p.32*)

- b. “Suka kwalaho hofisini, u ta *haleno* handle ... u nga dyi nkarhi.” (*Nsuku wa mina, p.65*)
- c. ... Valungu va tile *haleno* ku ta aka vuwiselo byo hunguta mpfhuka wo ya e-India. (*Hi ya kwihi? p.19*)

Eka xivulwa xa (5a) riengeteri *haleno* ri vula laha n’wana wa hahani wa Huhlungu a a tshama kona etikweni ra Rwanda. Eka xivulwa xa (5b) riengeteri *haleno* ri vula laha Smith tanihi muvulavuri a a ri kona loko a lerisa Young ku ta eka yena. Eka xivulwa xa (5c) riengeteri *haleno* ri kongomisa eka tikokulu ra Afrika laha Mabutho a a komba leswaku Valungu va tile ku ta wisa kona ehandle ka ku ya eIndia hikuva a ku ri kule ngopfu. Eka swivulwa swa (5a na b) riengeteri *haleno* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(vi) **Riengeteri *hansi***

Riengeteri *hansi* i risivikomba leri vulaka ndhawu leyi nga ehansi ka yin’wana leyi ku vulavuriwaka hi yona. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (6) a. Hi switsongotsongo swi landzana ni ku xa hambu ku pela ka dyambu a ka a swi phela *hansi* a tlhela a seletela swa manwele yo pfumala tlhelo. (*Swa vilula, p.45*)
  - b. ... a ba *ehansi*, a tlharamula mavoko wonge u lava ku haha. (*Xona hi xihhi? p.136*)
  - c. Onge siku rin’wana na rin’wana leri ku humelelaka swo karhi swa ntikelo evuton’wini bya yena a a tsala *hansi*. (*Xilondza, p.28*)
  - d. Mikondzo ya mina a yi nga ha pfumeri ku kandziya *ehansi*. (*Xisomisana, p.73*)
  - e. ... ku vula Angel a korhamisile nhloko, hi rito ra ku nyumanyuma, ra *le hansi*. (*I vutomi p.134*)

Eka xivulwa xa (6a) riengeteri *hansi* ri tirhisiwile eka xivulavulelo lexi vulaka ku tshika maendlelo mo biha hilaha ku nga heriki. Hi loko Matsena Chauke a tshika manwelo mo ka ma nga ri kahle a endla leswi languteriweke eka mahanyelo lamanene. Eka xivulwa xa (6b) riengeteri *hansi* ri vula eka misava laha Xihahle a a ri eku cineni kona. Eka xivulwa xa (6c) riengeteri *hansi* ri vula ebukwini laha tatana wa Mihloti a a ri eku tsaleni ka timhaka ta ntikelo leti humeleleke evuton’wini bya yena. Eka xivulwa xa (6d) riengeteri *ehansi* ri vula emisaveni laha mikondzo ya Xisomisana a yi tikeriwa swinene ku kandziya hi ku va yi pfimbile hikwalaho ka ku famba rendzo lerikulu ngopfu. Eka xivulwa xa (6e) riengeteri *ehansi* ri vula ku va munhu a komba ku nyuma a vulavula

swo ka swi nga twali ngopfu. Hi loko Muleteri Moloto a kombisa ku va a ta nyika Angel mali leyi a a yi landza eka Dave tanihleswi a vulaka yena n'winyi loko a ku: "Dave u ndzi dlele ma tiva. U ndzi odisile swiambalo swa gidi ra tirhandi ..." (p.134) Eka swivulwa swa (6a-e) riengeteri *hansi* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(vii) **Riengeteri *henhla***

Riengeteri *henhla* ri vula ndhawu leyi nga ehenhla ka swin'wana/yin'wana. Nakambe *henhla* swi vula emaninginingini ku nga ri ehansi. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(7) a. ... a a cina *ehenhla* ka makala ya ndzilo na ku cina a dzenengele tshuri. (*Xona hi xihl, p.136*)

b. ... musi wu mbuluka wu ya *henhla*. (*Xilondza, p.18*)

c. Na xona hi xona xin'wana ndzi lavaka ku xi tshama *ehenhla*. (*Mulunguntima, p.28*)

d. Hi loko a namba a tihoxa *ehenhla* ka mubedwa wa yena a pavalala hi khwirhi a rila ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.141*)

d. Xibokisana xa fole a xi tsariwile Gold Dollar *ehenhla* ka xona. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.66*)

Eka xivulwa xa (7a) riengeteri *ehenhla* ri kongomisa eka ku va Gija Xitimela a cina a ri karhi a khandziya *ehenhla* ka makala ma ndzilo. Eka xivulwa xa (7b) riengeteri *ehenhla* ri vula ku va musi wu mbuluka wu ya emoyeni wu kongoma empfhukeni. Eka xivulwa xa (7c) riengeteri *ehenhla* ri vula ntshikilelo wa le miehleketweni eka un'wana munhu. Hi loko Mathevula a vula mhaka ya ku kholela Nyeleti hi ku n'wi yivela cheke entirhweni leswaku a lan'wa ni ntirho. Eka xivulwa xa (7d) riengeteri *ehenhla* ri vula eka mubedwa laha Khegu a nga fika a pavalala kona loko a rila mhaka ya ku va Khensani a mukisiwile eka vatswari va yena, yena a nga tivisiwangi tanihleswi a a n'wi tumbetile endlwini ya yena. Eka xivulwa xa (7e) riengeteri *ehenhla* ri vula eka xibokisana, hileswaku, a ku tsariwile marito ya *Gold Dollar* eka xibokisana xa fole ra Mantengu. Hi loko Mantengu a ti karihisa loko a vutisiwa laha a a tirhela kona hi siku leri ku nga hisiwa vhengele ra ka Machipisana. Eka swivulwa swa (7a-e) riengeteri *henhla* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(viii) **Riengeteri e/handle**

Riengeteri *e/handle* ri vula ndhawu leyi ku nga riki ndzeni ka nchumu wo karhi. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(8) a. Ku ni ntirho wa timali lowu mi yimeleleke *le handle*. (*Nsuku wa mina*, p.52)

b. Tshumba ro va ri boxekile. Thyaka ro humela *ehandle*. (*Xilondza*, p.14)

Eka xivulwa xa (8a) riengeteri *le handle* ri vula leswaku a ku ri na ntirho lowu swigevenga a swi ta kota ku wu endla loko swi humile ejele, hileswaku ntirho lowu a wu nga endleki loko swi ri ejele. Eka xivulwa xa (8b) riengeteri *ehandle* ri tirhisiwile eka xivulavulelo lexi vulaka swilo leswi nga erivaleni. Hiloko Hlungwana malume wa Mihloti a kucetela Mihloti ku ta teka hi Manyike a ka a swi veka erivaleni leswaku Mihloti a a kurile ku ringana ku ya evukatini. Eka swivulwa swa (8a na b) riengeteri *ehandle* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.2.4 **Eka ntlawa wa 17**

Masivikomba lama pfelelaka eka xirhangi xa ntlawa wa 17 xa *ku-* ma kongomisa eka ndhawu leyi nga kule na muvulavuri. Eka ntlawa wa 17, ku ni masivikomba ma ndhawu ya mune lama longolokaka hi ndlela leyi landzelaka: loku, loko, lokuya na lokuyani.

(i) **Riengeteri e/kule**

Riengeteri *kule* ri kongomisa eka ndhawu leyi nga riki ekusuhi na muvulavuri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(9) a. ... handle ka swona a a qondha ncomana a ya ri rahela *le kule le*, na mpama a wu tshwa. (*Xona hi xihhi?* p.138)

b. Hi te hi nga si ya *kule*, ndzo twa ku khwaxa! endzhaku ka hina. (*Xisomisana*, p.94)

c. *Le kule le*, Mihloti a a vona yindlu leyikulu ngopfu. (*Xilondza*, p.61)

d. ... Rivombo loyi a nga tshamiki *ekule* ngopfu na vhengele. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.27)

e. ... u ta balekela eBlydepark, *kule-kule* ni maphorisa ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.144)

Eka xivulwa xa (9a) riengeteri *kule* ri vula ku va ncomana ri susiwa eka ndhawu ya laha a ku ri na Mundawu ri ya wela eka ndhawu yin'wana yo ka yi nga ri kusuhani na yena. Eka xivulwa xa (9b) riengeteri *kule* ri vula ku va Xisomisana na Moyasi va nga si famba mpfhuka wo leha ku suka laha Hodova a nga rhetemuka a ya wela eka riwa.

Eka xivulwa xa (9c) riengeteri *kule* ri vula leswaku a ku ri na mpfhuka wo leha kusuka laha Mihloti a a ri kona na yindlu ya *Vodacom*. Eka xivulwa xa (9d) riengeteri *ekule* ri vula leswaku a ku nga ri na mpfhuka wo leha kusuka eka vhengele ra ka Machipisana na laha a ku tshama Rivombo. Eka xivulwa xa (9e) riengeteri *kule-kule* ri tiyisisa leswaku eBlydepark laha Khegu a a ringeta ku balekela kona a ku ri kule swinene na laha a ku ri na maphorisa tanihileswi Khegu a a ehleketisa xiswona. Eka swivulwa swa (9a-e) riengeteri *kule* ri nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(ii) Riengeteri *e/kusuhi*

Riengeteri *e/kusuhi* ri vula ku va ku nga ri na mpfhuka wo leha exikarhi ka michumu mimbirhi. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

(10) a. Tivani a ku ri ko dorobeni ra *le kusuhi* na le Tlhariha. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.20*)

b. Movha se a wu ri *kusuhi* swinene. (*I vutomi, p.62*)

c. Mukhosi a wu ri *kusuhi* ngopfu. (*Xisomisana, p.150*)

d. Ku va *kusuhi* na Mihloti a swi endla Manyike a nga koti na ku hefemula kahle. (*Xilondza, p.26*)

e. Kunene va ya va ri kuma gqweta *ekusuhi* na le ka Volkskas. (*Mulunguntima, p.85*)

Eka xivulwa xa (10a) riengeteri *kusuhi* ri vula leswaku a ku nga ri na mpfhuka wo leha exikarhi ka dorobeni ra Tiyani na le Tlharihani. Eka xivulwa xa (10b) riengeteri *kusuhi* ri vula leswaku a ku nga ha ri mpfhuka wo leha exikarhi ka Hlomani na movha wa Jordaan. Eka xivulwa xa (10c) riengeteri *kusuhi* ri vula leswaku a ku nga ri na mpfhuka exikarhi ka Xisomisana na laha a ku twala mukhosi. Eka xivulwa xa (10d) riengeteri *kusuhi* ri kombisa leswaku ku va Manyike a tshinela ngopfu eka Mihloti a swi nga n'wi nyiki ku rhula hikwalaho ka matimba ma rirhandzu. Eka xivulwa xa (10e) riengeteri *kusuhi* ri kombisa leswaku laha Nyeleti na Levy va nga ya va kuma gqweta kona, a ku nga ri kule na le ka Volkskas. Eka swivulwa swa (10a-e) riengeteri *ekusuhi* ri nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(iii) Riengeteri *ekusuhinyana*

Riengeteri *ekusuhinyana* ri vula ndhawu leyi nga riki kule na muvulavuri kumbe muyingiseri. A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi:

(11) Empfungwe, *ekusuhinyana* na rivanti, a ku ri ni thelevhixini-xigila-mukhuva xa mihlolo. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.13*)

Eka xivulwa xa (11) laha henhla, riengeteri *ekusuhinyana* ri vula leswaku a ku ri na mpfhuka lowutsongo swinene na rivanti. Lero eka xivulwa xa (11) riengeteri *ekusuhinyana* ri nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(iv) Riengeteri *kwala*

Risivikomba *kwala* ri kombisa laha ku nga na muvulavuri na muyingiseri. Ku yisa emahlweni, muyingiseri ni muvulavuri va nga va va nga swi koti ku fikelela xanchumu lexi kongomisiwa eka xona kasi ku ta va ku ri endhawini yoleyo.

(12) a. Hi ta va swin'we *kwala* na hinkwako. (*Xilondza, p.68*)

b. Ndzi n'wi tisile *kwala* xibedhlele. (*I vutomi, p.36*)

c. ... ndzi etlela *kwala* ndzeni ka movha. (*Mulunguntima, p. 24*)

d. Hi *kwala*, ndzi n'wi yimbele *kwala*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.147*)

e. "U kona *kwala* xitichini," ku hlamula Lefutenente ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.87*)

Eka xivulwa xa (12a) riengeteri *kwala* ri vula leswaku Kedibone na Mihloti a va ta tirha swin'we. Eka xivulwa xa (12b) riengeteri *kwala* ri vula exibedhlele laha Mathevula a nga yisa kona muvabyi Billy. Eka xivulwa xa (12c) riengeteri *kwala* ri vula emovheni laha Hlongwane a nga ya etlela kona loko a ya paka movha wa yena enhoveni leswaku a nga voniwi hi vanhu hi ku nyuma timhaka ta yena ta vukungundzwana. Eka xivulwa xa (12d) riengeteri *kwala* ri vula ndhundhuma ya misava laha Khegu a a xisetela vanghana va yena leswaku hi laha a nga yimbela kona Khensani kasi hi ntiyiso a a yimbele kona mbyana ya yena leyi a nga dlaya ematshan'wini yo dlaya Khensani. Eka xivulwa xa (12e) riengeteri *kwala* ri vula exitichini xa maphorisa laha a ku ri na Mbambu na lefuthenente Mathevula. Eka swivulwa swa (12a-e) riengeteri *kwala* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(v) Riengeteri *kwale*

Riengeteri *kwale* ri vula ndhawu leyi nga kule na muvulavuri, kambe leyi yi tivekaka eka muvulavuri na muyingiseri. Hi ta xiya eka swivulwa leswi ladzelaka:

(13) a. U tihlawulerile ku dyondzela vuqgweta eka yin'wana ya tiyunivhesiti ta *kwale* tikweni ra Rwanda. (*Swa vilula, p.33*)

- b. U beburiwe emakaya - *kwale* ka Xikukwana. (*Xona hi xihhi? p.21*)
- c. Hambi hi ta nghenisa ku yini *kwale* Turfloop. (*I vutomi, p.32*)
- d. Hinkwerhu hi kongomile *kwale* masirheni. (*Xilondza, p.116*)
- e. A nga hluriwa hi swigqwetana swa *kwale* Xipilongo? (*Mulunguntima, p.107*)

Eka swivulwa swa (13a) riengeteri *kwale* ri vula etikweni ra Rwanda laha Huhlunga a nga endla kona dyondzo ya vuqgweta. Eka xivulwa xa (13b) riengeteri *kwale* ri vula laha manana wa Billy, N'wa-Xamganga a nga beburiwa kona. Eka xivulwa xa (13c) riengeteri *kwale* ri vula eTurfloop laha fokisi Gwavula na Maake a va lava ku ta ya vona Mathevula loyi a nga humesa Billy ekhomyeni. Eka xivulwa xa (13d) riengeteri *kwale* ri vula emasirheni laha Kedibone a a byela Mihloti leswaku mani na mani u ta fa a ya vekiwa kona hambiloko munhu a nga teki swidzidziharisi. Eka xivulwa xa (13e) riengeteri *kwale* ri vula eXipilongo laha Nyeleti a nga tikumela qgweta leswaku a kuma mpfuno eka mhaka ya yena ya ku yiveriwa cheke ehofisini. Eka swivulwa swa (13a-e) riengeteri *kwale* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.2.5 Eka ntlawa wa 18

(i) Riengeteri *emahosi*

Riengeteri *emahosi* ri vula ndhawu ya le ndzhaku ka miako yo karhi. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (14) a. ... leri a ri akiwile *emahosi* ka miako ya Yunivhesiti yi fularhela khwati.
(*Swa vilula, p.35*)
- b. *Emahosi* a ku ri ni xihekana lexi a xi tala ku tirhisiwa hi va muti ntsena.
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.34*)

Eka xivulwa xa (14a) riengeteri *emahosi* ri kongomisa eka ndhawu ya le ndzhaku ka miako ya Yunivhesiti. Eka xivulwa xa (14b) riengeteri *emahosi* ri vula endzhaku ka yindlu ya Maluleke. Eka swivulwa leswimbirhi riengeteri *emahosi* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(ii) Riengeteri *mpfungwe*

Riengeteri *mpfungwe* ri vula endhawini ya le ndzenindzeni ka muako. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

(15) a. Hi le *mpfungwe* endzhumbeni leri, ndzo vona tingula timbirhi.

(*Xisomisana, p.86*)

b. Mi ndzi lava ta le *mpfungwe* loko mi ndzi byela leswaku ndzi ni vukwele.

(*Xisomisana, p.169*)

c. Loko ku nga si halaka ngati yi hlantswa manyala ya vamakampfu hi ta lwa naswona hi nge hlehli,” ku vula un’wana *halahaya mpfungwe* a ri karhi a tisula mihloti hi xandla. (*Hi ya kwihl? p.77*)

Eka xivulwa xa (15a) riengeteri le *mpfungwe* ri vula endzenindzeni ka ndzhumba leri a ri ri emutini wa Hodova laha a ku ri na tingula timbirhi. Eka xivulwa xa (15b) riengeteri le *mpfungwe* ri tirhile eka xivulwawulelo lexi kongomisa eka mikarhi leyi nga hundza loko N’wa-Mbaso a a laveka ngopfu emutini wa Hodova hileswaku loko va ya n’wi byela swa vukwele a swi kombisa leswaku a a nga ha laveki emutini lowu. Eka xivulwa xa (15c) xivulwahava xa riengeteri *halahaya mpfungwe* xi vula emahosi ka holo laha a ku ri na wanuna loyi a a ri eku tikarihiseni hi mhaka ya ku sindzisiwa ku rhurha. Eka xivulwa xa (15a na c) riengeteri le *mpfungwe* na xivulwahava xa riengeteri *lahaya mpfungwe* swi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi eka xivulwa xa (15b) riengeteri *mpfungwe* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hundza.

(iii) Riengeteri *e/ndzeni*

Riengeteri *endzeni* ri vula ndhawu leyi nga ndzeni ka xan’wanchumu. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(16) a. ... u ta ya hlamusela ndhuna leswaku u lava yini *ndzeni* ka xitedza xa mina.

(*Xisomisana, p.157*)

b. A ehleketa leswaku a a twile marito ya vanhu ma huwelela *endzeni* ka xihahampfhuka-phatsa. (*Xilondza, p.44*)

c. ... xi wu phutsa-phutsa kahle xi wu chela exikhwameni ivi xi nghena *endzeni* ka swihlahla. (*I vutomi, p.2*)

d. ... a yi tumbetiwe ebakwini *endzeni* ka xidziva. (*Xona hi xihl? p.137*)

e. Mbilu ya yena a yi cinacina *endzeni* ka xifuva xakwe. (*Nsuku wa mina, p.151*)

Eka xivulwa xa (16a) riengeteri *endzeni* ri vula exikarhi ka xitendza laha Xisomisana a nga fika a tumbela kona hi siku leri a nga fika emutini wa N'wa-Mbaso. Eka xivulwa xa (16b) riengeteri *endzeni* ri vula exikarhi ka xihahampfhuka-phatsa laha Mihloti a nga twa marito ma vanhu ma karhi ma huma kona. Eka xivulwa xa (16c) riengeteri *ndzeni* ri vula ku va Davula a pfaleriwa hi swihlahla a nga ha vonaki. Eka xivulwa xa (16d) riengeteri *ndzeni* ri vula exikarhi ka xidziva laha a ku tumbetiwe nyongwa ya vun'anga leyi a yi fanele ku ya tekiwa hi Xihahale. Eka xivulwa xa (16e) riengeteri *endzeni* ri vula ku va Van der Marwe a biwa hi ripfalo loko a vona xihahampfhuka-phatsa xi karhi xi xika xi kongomile eka vona hikuva a va nga ha swi twisisi leswaku a xi lava yini. Hileswaku embilwini ya yena a a khomiwile hi ku chava ngopfu. Eka swivulwa swa (16a-e) riengeteri *endzeni* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(iv) Riengeteri *muse/hase*

Riengeteri *muse/hase* ri vula entsungeni hambu ku ri etlhelweni leriya ra nambu kumbe lwandle. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(17) a. A a tivona a humile e-Egipta a ri *hase* ka lwandle ro tshwuka a kongomile eKanana. (*Xona hi xihl? p.50*)

b. ... a ku biwa mindzhumba kumbe ku ya hlaleriwa swigubu ekomponi ya ka Maponyaponya leyi a yi ri *emuse* ka nambu wa Mude. (*Xisomisana, p.33*)

Eka xivulwa xa (17a) riengeteri *hase* ri vula etlhelweni leriya ra lwandle ro tshwuka, hi loko Xihahale a hambana ni swa ku phahla eka swikwembu swa vakokwana a namarhela eka Xikwembu xa le matilweni, u fananisiwa ni vana va Isiraye le lava nga huma eEgipta va khupuka lwandle ro tshwuka va ya eKanana. Eka xivulwa xa (17b) riengeteri *emuse* ri vula etlhelweni rin'wana ra nambu wa mude laha Xisomisana na vamuganga a va ya hungata kona hi Masonto ku karhi ku biwa swigubu na ku chongola. Eka swivulwa swa (17a na b) maengeteri *hase* na *emuse* ma nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

5.3.1 Maengeteri ma mitlawa ya 16,17 na 18

(i) Riengeteri *ehandlenyana*

Riengeteri *ehandlenyana* ri vula mpfhuka lowutsongo kusuka endzeni ka xan'wanchumu. A hi xiyaxiyeni xivulwa lexi nga laha hansi:

(18) Mimovha leyi yi ta namba yi va rhwala yi va yisa le Union Building, *ehandlenyana* ka doroba ra Pitori. (*Nsuku wa mina, p.84*)

Eka xivulwa xa (18) riengeteri *ehandlenyana* ri kombisa leswaku a ku ri ni mpfhuka lowutsongo kusuka eUnion Building ku ya edorobeni ra Pitori. Xilandzelandzhaku xa -nyana xi kombisa ku va mpfhuka wu ri wutsongo. Naswona riengeteri *ehandlenyana* ri nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(ii) Riengeteri *ehansinyana*

Riengeteri *ehansinyana* ri kongomisa eka ndhawu leyi nga mpfhuka wutsongo hi ku rhelela kusuka eka ndhawu yo karhi. Hi ta xiya eka xivulwa lexi:

(19) a. *Ehansinyana* ka xifaniso lexi a ku hayekiwile papila. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.2*)

b. ... a n'wi ba *ehansinyana* ka vele ra ximatsi ... (*Nsuku wa mina, p.154*)

Eka xivulwa xa (19a) riengeteri *ehansinyana* ri kongomisa eka tlhelo ra le *hansi* ka xifaniso laha a ku hayekiwile papila. Xilandzi -nyana xi kombisa leswaku a ku ri kusuhi na xifaniso xa kona. Eka xivulwa xa (19b) riengeteri *ehansinyana* ri kombisa leswaku Born u biwile hi qulu ehansi ka vele kasi ku ri kusuhi ngopfu na vele. Eka swivulwa swa (19a na b) riengeteri *ehansinyana* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(iii) Riengeteri *kulenyana*

Riengeteri *kulenyana* ri humelerisa ntsongahato wa mpfhuka exikarhi ka tindhawu to karhi. Hileswaku, i ndhwu leyi nga kule kambe ku nga ri kule swinene. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(20) a. ... ndzo twa mukhosi *ekulenyana*. (*Xisomisana, p.149*)

b. ... hofisi ya Sekhukhune a yi ri *kulenyana* ni ya Phahladira. (*I vutomi, p.54*)

- c. ... a ya wu yimisa ehansi ka minsinya *ekulenyana* ni mothela. (*Nsuku wa mina, p.155*)
- d. Swikolo leswi swona a swi ri *kulenyana* na le kaya ka va-Conny. (*Xilondza, p.1*)

Eka xivulwa xa (20a) riengeteri *ekulenyana* ri kombisa leswaku Xisomisana a a twa mukhosi kusuka eka ndhawu leyi a yi nga ri kule ngopfu na yena. Eka xivulwa xa (20b) riengeteri *kulenyana* ri kombisa leswaku a ku nga ri na mpfhuka wo leha ngopfu exikarhi ka hofisi ya Sekhukhune ni ya Phahladira. Eka xivulwa xa (20c) riengeteri *ekulenyana* ri kombisa leswaku movha a wu yimisiwangi kusuhi na mothela kasi a ku nga ri kule ngopfu na mothela. Eka xivulwa xa (20d) riengeteri *ekulenyana* ri vula leswaku kaya ka vaConny a ku nga ri kusuhi na xikolo. Eka swivulwa swa (20a-d) riengeteri *ekulenyana* ri nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(iv) **Riengeteri *kwalaho***

Riengeteri *kwalaho* ri kongomisa eka ndhawu leyi nga kulenyana na muvulavuri kambe yi ri kusuhi na muyingiseri. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(21) a. U na mali muni *kwalaho*? (*Swa vilula, p.78*)

- b. Ku heta *kwalaho*, vo nghena emovheni va kongoma eka John Jack. (*Xona hi xihhi? p.105*)
- c. Ivi mahlo ya yena yo wela enhongeni leyi a yi ri *kwalaho*. (*Xisomisana, p.94*)
- c. *Kwalaho* va byelana ku ta ya yima le nambyeni wa Ritavi, le kusuhi na xitichi xa ka Radio-Tsonga. (*Mulunguntima, p.75*)

Eka xivulwa xa (21a) riengeteri *kwalaho* ri vula laha a ku ri na Hudeni loko a vutisiwa hi phorisa Xigono. Eka xivulwa xa (21b) riengeteri *kwalaho* ri vula ehofisini ya Mulungu eVon Wielligh Street laha Xihahela a a tivisiwa hi swa matirhelo ya le ka John Jack laha a kumile ntirho wa ku chayela xilorana. Eka xivulwa xa (21c) riengeteri *kwalaho* ri vula laha a ku ri na Moyasi loko a langutile Hodova a ri karhi a khomelele eka rimitsu eriweni. Eka xivulwa xa (21d) riengeteri *kwalaho* ri vula emutini wa Hlongwane laha Mathebula a nga kuma Hlongwane a ri karhi a humesa movha hi xindzhaku. Eka swivulwa swa (21a-d) riengeteri *kwalaho* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(v) **Riengeteri e/ndzhaku**

Riengeteri *ndzhaku* i rito fularha ra riengeteri mahlweni leri vulaka emuhosi/exikosini ka nchumu wo karhi. A hi langutiseni eka swivulwa leswi nga laha hansi:

- (22) a. A lava ku tlhelela *endzhaku* kambe swi nga ha koteki kahle. (*I vutomi*, p.11)
- b. *Endzhaku* ka hina ni le matlhelweni hinkwawo, a ku famba ntshungu lowukulu. (*Xisomisana*, p.207)
- c. A xupuka hi ku rheta bya dinda, a tlhela *endzhaku*. (*Xilondza*, p.40)
- d. Yi koka yi landza hi ximovhana xa Mlambo hi *le ndzhaku*. (*Mulunguntima*, p.148)
- e. Entangeni lowu a wu ri *endzhaku* ka yindlu a ku ri ni ntlawanyana wa vatirhi ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.35)

Eka xivulwa xa (22a) riengeteri *ndzhaku* ri vula ku va Mathevula a vuyela hi laha a a nghene ha kona loko ya humesa Billy laha a a lo khomelela kona eriweni *endzhaku* ka ku hlaseriwa hi swigevenga. Eka xivulwa xa (22b) riengeteri *endzhaku* ri vula leswaku Xisomisana ni van'wana vanhu a va rhangile emahlweni ivi ku va ni ntshungu lowukulu lowu a wu landzelela loko va ya ku ya hlalela Xisomisana a ri karhi a dlawa tanihi noyi. Eka xivulwa xa (22c) riengeteri *endzhaku* ri vula ku va Mihloti a suka ekusuhi na Manyike hi xindzhaku. Eka xivulwa xa (22d) riengeteri *ndzhaku* ri kombisa leswaku movha wa maphorisa lama nga ya rhwala Hlungwane a wu ri emahlweni kasi wa Mlambo a wu landzelela hi *le ndzhaku*. Eka xivulwa xa (22e) riengeteri *endzhaku* ri kombisa leswaku emahosi ka yindlu ya Petirosi Maluleke a ku ri ni ntanga laha vatirhi a va tshame kona. Eka swivulwa swa (22a-e) riengeteri *ndzhaku* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.4.2 **Maengeteri ma timheho ta misava**

(i) **Riengeteri eN'walungu**

Riengeteri eN'walungu ri vula ndhawu leyi fularhelaka tlhelo ra Dzonga. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (23) a. Voko ra Dzungudza ri suka *eN'walungu*, ri hundza hi le vuxeni ri ya edzongeni, ri ri karhi ri ba nkulungwana. (*Xilondza*, p.63)
- b. ... a tlhandlukela *eN'walungu* leswaku a ta ya humelela egondzweni ra xikontiri ro huma eTzaneen ri ya ePietersburg. (*I vutomi*, p.3)

Eka xivulwa xa (23a) riengeteri *eN'walungu* ri vula ndhawu leyi nga fularha eDzonga laha Dzungundza a nga kombetela kona loko a xeweta vanhwanyana lava a va tatile ndhawu yoleyo hinkwayo. Eka xivulwa xa (23b) Davula u tlhandlukela *eN'walungu* ka xintshabyana a karhi a ringeta ku siya ndlela leyi a teke hi yona loko a ehleketa mepe lowu a nga teka emovheni hiloko a ringeteri ku baleka swigevenga leswi nga hlasela Billy emahlweni ka yena. Eka swivulwa swa (23a na b) riengeteri *eN'walungu* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(ii) Riengeteri *evuxeni*

Etlhelo ra vuxa hi laha dyambu ri humaka hakona. Riengeteri *evuxeni* ri pfelela eka riviti *vuxa* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-eni*. A hi xopaxopeni xivulwa lexi landzelaka:

(24) a. A hi tshamisisa hi languta *evuxeni* ... (*Xisomisana p.194*)

b. Va fambile hi gondzo lerikulu va kongoma *evuxeni*. (*Hi ya kwihl? p.98*)

Eka xivulwa xa (24) riengeteri *evuxeni* ri kongomisa eka tlhelo ra vuhumadyambu laha Xisomisana na van'wana lava a nga ya emungomeni na vona va nga fika va tshamisiwa va langutile kona. Eka xivulwa xa (24) riengeteri *evuxeni* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo. Eka xivulwa xa (24b) riengeteri *evuxeni* ri kongomisa eka tlhelo ra vuhumadyambu laha vavanuna lava nga suka eJoni ku ta ya vona laha mindyangu ya vona yi nga ya aka kona loko va rhurhisiwa hi mfumo ivi va kongoma kona. Eka xivulwa lexi riengeteri *evuxeni* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(iii) Riengeteri *en'walungwini*

Riengeteri *en'walungwini* ri pfelela eka riviti *N'walungu* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-ini*. Ri kongomisa eka ndhawu leyi fularhelaka eDzongeni. Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

(25) a. Loko u humile, famba u ya *en'walungwini*. (*Nsuku wa mina, p.65*)

b. *En'walungwini* wa laha a ku fanele ku va ntsindza wa Nchangana. (*Hi ya kwihl, p.107*)

Eka xivulwa xa (25a) riengeteri *en'walungwini* ri vula ndhawu yo fularha eDzonga laha Young a lerisiwile ku ya kuma movha wa Smith wu pakiwile kona. Eka xivulwa xa (25b) riengeteri *le N'walungwini* ri kongomisa eka ndhawu leyi vavulavuri va Xitsonga a va fanele ku ya tshama kona loko va suka eka Mudyaxihi. Eka swivulwa swa (25a na b) ringeteri *eN'walungwini* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(iv) Riengeteri *le dzongeni*

Riengeteri *le dzongeni* ri kongomisa eka tlhelo leri fularhelaka N'walungu. A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi landzelaka:

(26) A va komba evuxeni, Vupeladyambu, n'walungwini ni *le dzongeni* hi xona.
(*Xisomisana, p.67*)

Eka xivulwa xa (26) riengeteri *le dzongeni* ri pfelela eka riviti *Dzonga* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu *le-* na xilandzi xa vundhawu *-eni*. Riengeteri *le dzongeni* ri kongomisa eka tlhelo ra *Dzonga* laha Phisana a nga kombetela kona hi xitlhadyana lexi a a tamerile xona a ri karhi a vulavulela ni ku phahla swikwembu swa ka Yingwana. Eka xivulwa xa (26) riengeteri *le dzongeni* xi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(v) Riengeteri e *Vupeladyambu*

Riengeteri *eVupeladyambu* ri kongomisa eka tlhelo leri dyambu ri pelaka eka rona, ku nga leri fularhelaka tlhelo ra vuxa. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(27) a. ... ku hlamula wansati a ha hlundzukile swinene, a langutile *eVupeladyambu*, a ha fularherile nuna. (*I vutomi, p.15*)

b. Tinyanyana a ti ri karhi ti haha hi mitlhambi empfhukeni wa tilo ti kongoma *evupela-dyambu*. (*Xisomisana, p.12*)

Eka xivulwa xa (27a) riengeteri *eVupeladyambu* ri kombisa tlhelo leri nsati wa Jordaan a a langutile kona a karhi a fularhela nuna wa yena hikwalaho ka ku va a hlundzukile swinene, leswi swi kombisa leswaku na yena nuna a a langutile *eVupeladyambu* a karhi a ringeta ku languta nsati exikandzeni. Leswi swi seketeriwa hi marito lama landzelaka: “ ... ku vula Jordaan a tlakusile nhloko a ringeta ku vona nsati exikandzeni.” (p15). Eka xivulwa xa (27b) riengeteri *evupeladyambu* ri kongomisa eka tlhelo leri tinyanyana a ti kongoma kona hikuva dyambu a ri ri ku peleni tanihileswi tiko a ri pfuma hi pongo ra varisi va ri karhi va tsundzuxana ku pela ka rona. Hi nga vula

leswaku na tinyanyana a ti kongoma eVupeladyambu hikuva hi laha dyambu a ra ha vonikela nyana. Eka swivulwa swa (27a na b) riengeteri *Vupeladyambu* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri eDzonga-Vupela-dyambu**

Xivulwahava xa riengeteri *eDzonga-Vupela-dyambu* xi kongomisa eka tlhelo ra le Dzongeni leri talelaka eVupeladyambu. A hi voneni xivulwa lexi:

(28) *Edzonga-vupela-dyambu* ku na muti lowukulu wa Soweto. (*Nsuku wa mina*, p.110)

Eka xivulwa xa (28) xivulwahava xa riengeteri *eDzonga-Vupela-dyambu* xi kombisa laha a ku ri na muti lowukulu wa Soweto edorobeni ra Joni. Eka xivulwa lexi, riengeteri *eDzonga-Vupela-dyambu* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(vii) **Matlhelo hinkwawo**

Maengeteri ma *matlhelo hinkwawo* ku kongomisiwa eka timheho ta mune ta misava. Xivulwahava xa riengeteri *matlhelo hinkwawo* xi kongomisa eka ku va ku rhendzelekiwa ku langutiwa eka tlhelo rin'wana na rin'wana. Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi landzelaka:

(29) a. A va komba eVuxeni, *Vupeladyambu*, N'walungwini ni le *Dzongeni* hi xona. (*Xisomisana*, p.67)

b. ... va tsemakanye va ya exineneni, eVuxeni, *eVupeladyambu*, eN'walungwini ni le *Dzongeni* kambe a ko fana ni kwala. (*Nsuku wa mina*, p. 54)

c. A kombeta eVuxeni, *eVupeladyambu*, eDzongeni ni le N'walungwini. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.51)

Eka xivulwa xa (29a) maengeteri eVuxeni, *Vupeladyambu*, N'walungwini ni le *Dzongeni* ma kongomisa eka matlhelo lama kombisiweke hi n'anga leyi a yi vuriwa Phisana loko yi tamerile xitlhadyana yi ri karhi yi vulavulela ni ku phahla swikwembu swa ka Yingwani. Eka xivulwa xa (29b) maengeteri ma *exineneni*, eVuxeni, *eVupeladyambu*, eN'walungwini ni le *Dzongeni* ma kongomisa eka matlhelo laha maphorisa ma nga tsemakanya ma ya kona loko ma landza swigevenga leswi nga humesiwa ekhotsweni hi dokodela Whiteside swi tlhela swi hlasela maphorisa lama a ma rindza enyangweni wa khoto. Eka xivulwa xa (29c) maengeteri eVuxeni, *eVupeladyambu*, eN'walungwini na le *Dzongeni* ma kongomisa eka matlhelo laha

n'anga Hlomula a nga kombetela kona hi chovo ra yena loko a ri fambisa enon'weni wa xiphaphatana a ri karhi a huwelela a vitana n'wana Maluleke loyi a a tlhakisiweke a ku Khensani! a ri karhi a kombeta a karhi a lavisisa laha n'wana a a ri kona. Eka swivulwa swa (29a-c) nongonoko wa maengeteri *eVuxeni*, *eVupeladyambu*, *eN'walungwini na le Dzongeni* wu nyikiwa nhlamuselo ya matlhelo.

(viii) Xivulwahava xa riengeteri hi tlhelo ra Vupeladyambu

Xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Vupeladyambu* xi pfelela eka riviti *Vupeladyambu* hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi tlhelo ra*. Xivulwahava lexi xi kongomisa eka tlhelo ra laha dyambu ri nyupelaka kona loko ri pela. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(30) a. *Hi tlhelo ra Vupeladyambu*, a ku vonaka nambu wukulu ... (*Xisomisana*, p.98)

b. *Etlhelo ra Vupeladyambu* endzhaku ka ndhawu yo endlela switina eWeenen a ku vonaka ntshava ya rihlaza-hlaza. (*I vutomi*, p.143)

Eka xivulwa xa (30a) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Vupeladyambu* hi laha a ku vonaka nambu. Hi loko *Xisomisana* na *Moyasi* va ri eka rendzo leri va nga ya humela ka *Vuputsu*. Eka xivulwa xa (30b) xivulwahava xa riengeteri *etlhelo ra Vupeladyambu* xi kongomisa eka tlhelo laha a ku vonaka ntshava ya rihlazahlaza loko *Dlayani* na *Hlomani* va ya nghena eJoni. Eka swivulwa leswi swa (30a na b) xivulwahava xa riengeteri *tlhelo ra Vupeladyambu* xi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(ix) Xivulwahava xa riengeteri hi tlhelo ra Dzonga

Xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* xi pfelela eka riengeteri *Dzonga* leri kongomisaka eka mheho leyi fularheleke tlhelo ra *N'walungu*. Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi landzelaka:

(31) a. Kwala nyongeni ya rhumbi ra le xikhulu *hi tlhelo ra Dzonga* ... (*Hi ya kwihi?* p.90)

b. ... empfhukeni wa tilo xi huma *hi tlhelo ra Dzonga*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.188)

c. Hina ho khoma ndlela ho kongoma *tlhelo ra Dzonga*. (*Xisomisana* p.71)

Eka xivulwa xa (31a) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* hi laha xihontlovila xin'wana a xi ri karhi xi kulutswela yindlu leyi a ya ha ku hela ku akiwa loko ku fika

vahlayisi va nawu va n'wi lerisa hi ta ku rhurhisiwa. Kutani Xihontlovila a nga yimangi naswona a pfa a lwisana na vona a za a dlaya mutirhelamfumo un'wana. Eka xivulwa xa (31b) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* hi laha ku nga huma swipapana leswi nga fika swi hlangana empfhukeni swi lumana loko Phatimana a wile kunene hi ndlala loko a suka eswibodlweni laha a nga susumetela Galachana a tlhela a dlaya Manghezi kona. Eka xivulwa xa (31c) xivulwahava xa riengeteri *tlhelo ra Dzonga* xi vula laha Xisomisana na Moyasi a va kongome kona loko va ya eMuzephula ku ya rhamba nuna wa Moyasi leswaku a ta ta tshungula Yingwana. Eka swivulwa swa (31a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* xi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

5.4 Maengeteri ma matlhelo

5.4.1 Nhlamuselo ya maengeteri ma matlhelo

Maengeteri ma matlhelo hi lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Maengeteri ma muxaka lowu ma kongomisa eka tindhawu to karhi ku ya hi khomphasi ya timheho ta misava. Vundhawu byi hambana ku ya hi laha ku kongomisiweke kona hambu ku ri laha ku sukiwaka kona (Huddleston na Pullum 2012: 3). Hileswaku ku nga va laha ku yiwaka kona tanihi, etlhelo ra Vuxa, etlhelo ra Vupeladyambu, etlhelo ra Dzonga, etlhelo ra N'walungu, exineneni, eximatsini, endzhaku, emahlweni, ehansi, henhla kumbe empfhukeni ni swin'wana ni swin'wana.

5.4.3 Maengeteri ma matlhelo mfularhela

(i) Riengeteri ra tlhelo ra *ximatsi*

Riengeteri *ximatsi* ri kongomisa evokweni leri khale a swi yila ku dya kumbe ku amukela swilo ha rona. I tlhelo leri fularhelaka ra xinene. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (32) a. Pfula rivanti ra le ndzhaku *evokweni ra ximatsi*, u nghena lomo. (*Nsuku wa mina, p.65*)
b. Empfungwe, hi *le vokweni ra ximatsi*, a ku ri na xiya-ni-moya ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.1*)

Eka xivulwa xa (32a) riengeteri *ximatsi* ri kongomisa etlhelweni ra voko leri fularhela lera xinene laha Young a lerisiweke hi Smith ku ya pfula rivanti ra movha a nghena lomo. Eka xivulwa xa (32b) riengeteri *ximatsi* ri vula evokweni leri fularha lera xinene laha a ku ri na xiyanimoya kumbe rhadiyo endlwini ya Mbambu. Eka swivulwa swa (32a na b) riengeteri *ximatsi* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri ra tlhelo ra xinene

Riengeteri *xinene* i rito fularha ra *ximatsi*. Ku ya hi swa khale, voko ra xinene a ku pfumeleriwa leswaku ku dyiwa hi rona. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

- (33) a. *Evokweni ra xinene* a a tamerile ntshilani ya dzovo ra mpfuvu. (*Hi ya kwihi?* p.13)
- b. ... a veketela ndleve ya yena ya *xinene enon'weni* wa xiphaphana, a hundzuluka a veketela ni leyi ya *ximatsi*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.53)
- c. ... loyi nhloti wun'we a wu tlula etinhlarimbyeni ta *tihlo ra xinene*, wu xika hi rivilo wu kongoma enon'weni. (*Nsuku wa mina*,p.81)

Eka xivulwa xa (33a) riengeteri *xinene* ri kongomisa eka voko leri fularha lera *ximatsi* laha Koos a a tamerile ntshilani ya dzovo ra mpfuvu loko a ya fika laha Mabutho na Sumbulani a va ha ri eku lulamiseni ka tinhlampfi leti va nga phasa enambyeni. Eka xivulwa xa (33b) riengeteri *xinene* ri vula tlhelo leri fularhaka lera *ximatsi* laha Hlomula a nga veketela ndleve ya yena eka xiphaphana leswaku a twa laha a ku ri na n'wana wa Maluleke loyi a a tlhakisiwile hi swigevenga. Eka xivulwa xa (33c) riengeteri *xinene* ri kongomisa eka tihlo ra xinene laha a ku huma nhloti loko nsati wa Young loyi a a vuriwa Diana a chuhwile swinene loko nuna wa yena a a fanele a ya eGeneva ku ya hlangana na swirho swa huvo ya kungu ra vona ra ku tisa ku rhula emisaveni. Eka swivulwa swa (33a-c) riengeteri *xinene* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri tlhelo ra ximatsi

Xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra ximatsi* xi pfelela eka riviti *ximatsi* hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi tlhelo ra*. A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi:

- (34) *Hi tlhelo ra ximatsi* ... a ku ri ni xinambyana lexi a xi sungula eribyeni ...
(*Xisomisana*,p.81)

Eka xivulwa xa (34) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra ximatsi* xi kongomisa eka tlhelo leri a ku vonaka xinambyana lexi a xi sungula eribyeni, hi loko Xisomisana na

Moyasi va fika eka ndhawu leyi a ku ri ni riwa ro ente swinene. Eka xivulwa xa (34) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra ximatsi* xi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(iv) **Riengeteri *eximatsini***

Riengeteri *eximatsini* ri pfelela eka riviti *ximatsi* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- ni xilandzi xa vundhawu *-ini*. Riengeteri leri ri kongomisa eka tlhelo leri fularhelaka tlhelo ra xinene. A hi langutiseni eka xivulwa lexi:

(35) Mbambo u fikile a mbombomela eka leri a ri ri *eximatsini* ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.13*)

Eka xivulwa xa (35) riengeteri *eximatsini* ri kombisa tlhelo leri a ku ri na sofa leri Mbambo a nga ya tshama eka rona. Riengeteri *eximatsini* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

(v) **Riengeteri *entsungeni***

Riengeteri *entsungeni* ri vula tlhelo lerin'wana ra nambu kumbe lwandle. Riengeteri leri ri pfelela eka riviti *ntsunga* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-eni*. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzalaka:

(36) a. *Entsungeni* ka xinambyana lexi a ku vonaka masimu. (*Xisomisana p.151*)

b. ... a a n'wi tiva a nga ri na xaka *entsungeni wa malwandle*. (*Hi ya kwihhi? p.105*)

c. Patu ri nge tirhiseki ku ya fika *entsungeni wa malwandle*. (*Nsuku wa mina, p.47*)

d. Makungu ya ku va yena a langhiwile ku ya *entsungeni wa malwandle* ya bohiwile hi bodo. (*Mulunguntima, p.34*)

Eka xivulwa (36a) riengeteri *entsungeni* ri kongomisa eka tlhelo lerin'wana ra xinambyana laha Xisomisana a a vona nsimu loko a baleka eka Xinyamatanga n'anga ya ku nisa mpfula laha a a fanele ku dlawa leswaku ngati ya yena yi tirhisiwa eka mirhi ya magandzelo. Eka xivulwa xa (36b) xivulwahava xa riengeteri *entsungeni wa lwandle* xi vula enhlaluko wa malwandle laha Fanisa a a swi tiva leswaku tatana wa yena a a ri hava xaka kona. Hi loko tatana wa yena a kuma papila leri a ri huma eAmerika-N'walungu yena a ri eAfika-Dzonga. Eka xivulwa xa (36c) xivulwahava xa riengeteri *entsungeni wa malwandle* xi vula emuse wa lwandle laha swirho swa huvo

ya 'Project Midas' leswi a a swi ri eAfrika-Dzonga lero swi fanele swi heleketa nsuku eka swirho swin'wana swa Sinodo ya Amerika, naswona a va swi twisisa leswaku patu a ri nge tirhiseki ku ya fika *entsungeni* wa malwandle eAmerika. Hi loko va pfa va ringeta ku tirhisa xikepe. Eka xivulwa xa (36d) xivulwahava xa riengeteri *entsungeni* wa malwandle xi vula eYuropa laha Chavalala a a langhiwile ku ya ka khonferensi ku suka eAfika-Dzonga. Eka swivulwa swa (36a-d) riengeteri *entsungeni* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

5.4.4 Maengeteri ma matlhelo *lama kongomisaka eka nchumu wo karhi*

Maengeteri ma matlhelo *lama kongomisaka eka nchumu wo karhi* ma komba nchumu lowu nga eka tlhelo rolero. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (37) a. Loko u lava ku ya fika *emaninginingini*, yima hi milenge ya we n'winyi ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.2*)
- b. ... kambe maxelo a ma ri *tlhelweni ra yena*. (*Xilondza, p.44*)
- c. Minkondzo yintshwa leyi ya ha ku kandziyaka sweswi mpfula ya ha ku xaka a yi vonaka hi xitalo *etlhelo ka ribye*. (*I vutomi, p.4*)
- d. U yimile u ku dzi, *exikarhi ka langavi* lerikulu u lwa na ku timela ndzilo... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.7*)
- e. Vuyeni byi rhurheriwile ehodeleni ya Presidente *exikarhi ka doroba ra Johannesburg, emahlangan'weni ya Eloff na Plain*. (*Nsuku wa mina, p.90*)

Eka xivulwa xa (37a) riengeteri *emaninginingini* i tlhelo ra xiyimo xa le henhla laha Lefuthenente Mathevula a hlohotela Mantengu ku tirha hi ntamu leswaku a tlakusiwa entirhweni. Eka xivulwa xa (37b) xivulwahava xa riengeteri ku va *maxelo ma ri tlhelweni ra yena* swi vula ku va Mihloti tanihi yena a nga dlaya Manyike, a kumeka a ri eka ndhawu yo rheta swinene hileswaku Xihahampfhuka xa maphorisa lama a ma landza yena Mihloti ma nga swi kotangiki ku phatsama kona leswaku va n'wi khoma naswona u vile na nkateko wa ku baleka eka nkarhi wolowo. Eka xivulwa xa (37c) xivulwahava xa riengeteri *etlhelo ka ribye* xi kombisa laha a ku vonaka mikondzo ya swigevenga leswi nga balesela movha wa Billy Masango. Eka xivulwa xa (37d) xivulwahava xa riengeteri *exikarhi ka langavi* i xivulavulelo lexi vula ku va Mbambu a nyika vutomi bya yena loko a tirha hi matimba ku pfuna vanhu van'wana eka vuthu ra vahlayisi va nawu ni ku rhula eka malembe ya khumenharhu. Eka xivulwa xa (37e) xivulwahava xa riengeteri *etlhelweni ra le xikarhi ka doroba ra Joni, emahlangan'weni ya Eloff na Plain* hi laha vuyeni lebyi a byi tile ku ta lulamisa swa kungu ra ku tisa ku

rhula emisaveni byi rhurheriwile kona. Eka swivulwa swa (37a-e) maengeteri lama landzelaka: *emaninginingini, tlhelweni ra yena, ethelo ka ribye, exikarhi ka langavi na exikarhi ka doroba ra Johannesburg, emahlangan'weni ya Eloff na Plain* ma nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo.

5.5 Maengeteri ma *mpfhuka*

5.5.1 Nhlamuselo ya *mpfhuka*

Mpfhuka ku kongomisiwa eka ndhawu leyi nga le xikarhi ka michumu mimbirhi. Ku nga tirhisiwa maengeteri ma tisentimitara, tikhilomitara, hambi ku ri timayele ku kombisa ku leha. Ku nga tlhela ku va ndhawu ya le kusuhi kumbe ndhawu ya le kule hambi ku ri laha ku nga riki na mpimo hi ku kongomisa (Jurie 2007: 91).

(i) **Mpfhuka lowu nga pimiwa**

Mpfhuka lowu nga na mpimo wu kombisiwa hi tisentimitara, tikhilomitara, timayele ni swin'wana ni swin'wana. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (38) a. Hodela ya Magoebaskloof a yo va kwalomu ka *ntlhanu wa tikelomitara* ku suka kwalaho. (I *vutomi*, p.10)
- b. Epfumbula Roller Mills a ku ri mpfhuka lowu nga tluriki *mune wa tikhilomitara* ku suka entsindza wa tihofisi ta kona. (Swa *vilula*, p.52)
- c. Hofisi ya Young a yi ri eka ximbindzindzi xa yindlu leyi a yi ri ni mitlandluko ya *makumembirhimbirhi*. (Nsuku wa *mina*, p.64)
- d. Loyi a a fanele ku rhwala bakiti a ya kelela exihlobyeni lexi a xi ri empfhukeni lowu *tlulakanyana tikhilomitara to ringana tinharhu* i Vutani. (Swa *vilula*, p.7)
- e. ... hi ku sungula ku hunguta vuhenhla bya xihahampfhuka-phatsa, xi kondza xi va ku ringana *timitara ta makumenharhu* ehenhla ka 'Lady Faith'. (Nsuku wa *mina*, p.151)

Eka xivulwa xa (38a) xivulwahava xa riengeteri *ntlhanu wa tikhilomitara* xi kombisa mpfhuka wa kusuka entshaveni laha Billy Masango a nga humeleriwa hi nghozi na hodela ya Magoebaskloof eTzaneen. Eka xivulwa xa (38b) xivulwahava xa riengeteri *mune wa tikhilomitara* xi vula mpfhuka wa ku suka epfumbula Roller Mills laha a ku tirha Matsena ku ya entsindza wa tihofisi laha a ku tirha nsati wa yena Xigombe. Eka xivulwa xa (38c) xivulwahava xa riengeteri *mitlandluko ya makumembirhimbirhi* xi

kongomisa eka mpfhuka wa ku suka ehansi ku ya ehofisini ya Young. Eka xivulwa xa (38d) xivulwahava xa riengeteri *tlulakanyana tikhilomitara to ringana tinharhu* xi kongomisa eka mpfhuka wa kusuka eka Vudyangwana ku ya exihlobyeni laha Vutani a a fanele ku rhwala bakiti a ya kelela mati. Eka xivulwa xa (38e) xivulwahava xa riengeteri *timitara ta makumenharhu* xi kombisa mpfhuka lowu a wu ri kona exikarhi ka xikepe na xihahampfhuka phatsa. Eka swivulwa swa (38a,b na d) mpfhuka wu pimiwile hi tikhilomitara kasi eka xivulwa xa c. mpfhuka wu pimiwile hi mitlandluko, eka xivulwa xa (38e) mpfhuka wu pimiwile hi timitara. Eka swivulwa (38a-e) laha henhla *tikhilomitara, timitara tamakumenharhu* na *mitlandluko* swi nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(ii) **Swivulwahava swa maengeteri ma mpfhuka lowu nga pimiwa hi nkarhi**

Mpfhuka lowu nga pimiwa hi nkarhi wu kongomisa eka tiawara, masiku hambu ku ri nkarhi wun'wana na wun'wana, hileswaku loko ku hela nkarhi wolowo ku ta va ku fikiwile eka ndhawu leyi kongomisiwaka eka yona. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

- (39) a. Ku haha ku suka Jan Smuts ku ya fika eBritain ni ku hundzela eBorn le West Germany swi teka *tiawara ta makumembirhi*. (*Mulunguntima, p.60*)
- b. Madlhazinyoka loyi a a ri *mpfhuka wo ringana masiku mambirhi* ku suka laha a hi ri kona. (*Xisomisana, p.192*)
- c. Ku suka eMudyaxihi ku ya exidoropanini xa Boereshoop a swi teka *tiawara tinharhu* hi milenge yo nanayila. (*Hi ya kwihhi? p.1*)

Eka xivulwa xa (39a) xivulwahava xa riengeteri *tiawara ta makumembirhi* xi kombisa mpfhuka wa ku suka eJan Smuts ku ya fika eWest Germany. Eka xivulwa xa (39b) xivulwahava xa riengeteri *masiku mambirhi* xi kombisa nkarhi lowu a wu nga ta hela loko vanhu va ri eku fambeni ku suka emugangeni wa N'wa-Mbaso ku ya eka mungoma Madlhazinyoka. Eka xivulwa xa (39c) xivulwahava xa riengeteri *tiawara tinharhu* xi kombisa nkarhi wa kusuka eBoereshoop ku ya eka Mudyaxihi. Hiloko munhu a nga ri eku fambeni ngopfu hileswaku loko ku hela *tiawara tinharhu* munhu u ta va a fikile. Eka swivulwa swa (39a-c) swivulwahava swa riengeteri, *tiawara ta makumembirhi, masiku mambirhi* na *tiawara tinharhu* swi nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(iii) **Xivulwahava xa riengeteri xa mpfhuka wo leha**

Xivulwahava xa riengeteri xa *mpfhuka wo leha* xi kongomisa eka mpfhuka lowu mpimo wa wona wu nga boxiwangi kambe wu ri wo leha. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (40) a. Ku suka kwalaho hi himetela *mpfhuka wo leha swinene*. (*Xisomisana*, p.122)
b. A nga fambangi *mpfhuka wo leha* a nga tlharihang. (*Mulunguntima*, p.53)
c. Mpfhuka wa ku suka epurasini leri ku ya emadyelweni ya tihomu a ku ri *ekule swinene*. (*Hi ya kwihl? p.5*)
d. *Mpfhuka wo ya ePitori wu lehile* loko munhu a endza hi movha. (*Nsuku wa mina*, p.84)

Eka xivulwa xa (40a) xivulwahava xa riengeteri *mpfhuka wo leha swinene* xi kombisa mpfhuka lowu Xisomisana na Xitapita va fambeke wona kusuka enambyeni wa sava laha va nga wisa va karhi va dya swakudya ku ta ya fika enambyeni wa Rimbelule. Eka xivulwa xa (40b) xivulwahava xa riengeteri *mpfhuka wo leha* xi vula leswaku endzhaku ka loko Hlongwane a nwile tibiya ni hafujeke ya Gordons ni byalwa bya xiketela, u fambile mpfhuka wutsongo a ha ri munene a nga si a vuyeriwa hi matimba hikuva a a pyopyiwile. Eka xivulwa xa (40c) xivulwahava xa riengeteri *kule swinene* xi vula leswaku a ku ri na mpfhuka wo leha ngopfu ku suka epurasini ku ya emadyelweni ya tihomu laha Mabutho a nga famba kona loko a vuyela ekaya endzhaku ka ku va a biwile hi N'wamapurasi. Eka xivulwa xa (40d) xivulwahava xa riengeteri *mpfhuka wo ya ePitori wu lehile* xi vula leswaku mpfhuka wo ya ePitori ku suka eUnion Building wu lehile loko munhu a endza hi movha. Eka swivulwa swa (40a-d) swivulwahava swa maengeteri *mpfhuka wo leha swinene*, *mpfhuka wo leha*, *ekule Swinene* na *mpfhuka wo ya ePitori wu lehile* swi nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

(iv) **Riengeteri mpfhukanyana**

Riengeteri *mpfhukanyana* ri vula mpfhuka wo koma. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

- (41) a. A a ndzi siya *mpfhukanyana*, ndzi dledla ndzi ya n'wi kuma. (*Xisomisana*, p.71)
b. Kute loko ka ha sele *mpfhukanyana wo ringana ku hoxa ka ribye...*
(*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.121)

Eka xivulwa xa (41a) riengeteri *mpfhukanyana* ri kombisa leswaku Xisomisana na Moyasi a va nga ri na matimba yo yelana loko va famba naswona Moyasi a a ganyula ngopfu ku hundza Xisomisana. Lero Xisomisana a a tikuma a salela endzhakunyana loko Moyasi a ri mahlweninyana hileswaku Xisomisana a a tikuma a tsutsumanyana leswaku a famba swin'we na Moyasi. Eka xivulwa xa (41b) xivulwahava xa riengeteri *mpfhukanyana wo ringana ku hoxa ka ribye xi* paluxa leswaku loko munhu a hoxa ribye a ri ta fika emutini wa ka Dzunani kusuka laha a nga xikela kona movha wa Phatimana, hileswaku a ku ri kusuhani ngopfu. Eka swivulwa swa (41a na b) riengeteri *mpfhukanyana* ni xivulwahava xa riengeteri *mpfhukanyana wo ringana ku hoxa ka ribye* swi nyikiwa nhlamuselo ya mpfhuka.

5.6 Maengeteri mo pfelela eka maviti

5.6.1 Nhlamuselo ya *maviti*

Maviti i marito lama thiywaka michumu yo hambanahambana. Hi marito man'wana maviti i marito lama hi vitanaka michumu ha wona, ku nga va mavita-vito, mavitaswilo, mavita-swianakanyiwa ni swin'wana ni swin'wana hi ku kongomisa eka vun'we na vuningi (Junod 1985: 7).

5.6.2 Maengeteri ma swisimekiwa swa *mani na mani*

Maengeteri ma *swisimekiwa swa mani na mani* hi laha ku nga makeriwa miako leyi tirhisiwaka ku pfuna mani na mani ku ya hi leswi yi makeriweke swona. Hileswaku, ku humelela migingiriko yo hambanahambana. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

(i) Maengeteri ma tindhawu ta laha ku *kumekaka tidyondzo*

Maengeteri ma tindhawu ta laha ku kumekaka tidyondzo hi lama landzelaka: *exikolweni, etlilasini, eYunivhesiti* na *ekerekeni*. Maengeteri lama hinkwawo ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *xikolo, tlilasi, Yunivhesiti* na *kereke* hikwalaho ka ku nembeletiwa ka swirhangi swa vundhawu e- na swilandzi swa vundhawu *-eni/-ini*. Xiyani swivulwa leswi landzelaka:

(42) a. Mundzuku ku yiwa *exikolweni*. (*Xilondza, p.19*)

b. Vadyondzisi vo tshama exitafurumu va nga ti *etlilasini*. (*Xilondza, p.22*)

- c. A wu ri wo suka eYunivhesiti ya N'walungu ku fika eNkowankowa. (*I vutomi, p.17*)
- d. Lowu a wu ri wona ntirho-kaya wo sungula ekholichini. (*Hi ya kwihi? p.17*)
- e. ... mulanguteri loyi a a tirha ku tivisa switiviso ekerekeni hi masonto... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.47*)

Eka xivulwa xa (42a) riengeteri *exikolweni* ri vula laha Xirilo na Mihloti a va fanele va ya endla tidyondzo ta vona. Eka xivulwa xa (42b) riengeteri *etlilasini* ri vula laha vadyondzi va dyondzelaka kona. Hileswaku ku nga va ehandle hambu ku ri ekamareni yo dyondzela. Hi loko vadyondzisi va nga yangi ku ya tihlanganisa ni vadyondzi va pfa va titshamela exitafurumu hikuva mpfula a yi le ku neni ngopfu. Eka xivulwa xa (42c) xivulwahava xa riengeteri eYunivhesiti ya N'walungu xi kongomisaka eka ndhawu laha ku dyondziwaka tidyondzo ta le henhla. Eka swikolo swa muxaka lowu, mathwasana ma ambexiwa magaweni. Hi laha mepe a wu kombisa swigevenga ndhawu leyi a swi fanele swi tirhela kona ku nga kusuka eYunivhesiti ya N'walungu ku ya fika eNkowankowa. Eka xivulwa xa (42d) riengeteri *ekholichini* ri vula laha ku nga na vuleteri bya tidyondzo ta le henhla tanihi tidyondzo ta vadyondzisi kumbe vutichara ni swin'wana ni swin'wana laha Mabutho na Sumbulani va nga ya endla tidyondzo ta vutichara kona. Eka xivulwa xa (42e) riengeteri *ekerekeni* ri vula laha vapfumeri va Hosi Yesu va dyondzaka kona hi swa rito ra Xikwembu na ku endla xikhongelo kona. Hi laha Mufundhisi Khosa a nga tivisa mulanguteri leswaku a va ta ya endla xikhongelo eka Mafasa loko kereke yi huma. Eka swivulwa swa (42a-d) maengeteri lama nge: *exikolweni, etlilasini, eYunivhesiti ya N'walungu, ekholichini* na *ekerekeni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(ii) **Maengeteri ma tindhawu ta laha ku kumekaka *migingiriko* yo**

hambanahambana

Eka xivulwa xa (43) laha hansi, maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *exibedhlele, enkomponi, le hodela, erivaleni ra swihahampfhuka ra O.R. Tambo* na *evhengeleni ra ka O.K.* Maengeteri lama hinkwawo ma pfelela kusuka eka maviti lama landzelaka: *xibedhlele, nkomponi, hodela, rivala* na *vhengele* hikwalaho ka ku nembeletwa ka swirhangji swa vundhawu e- na swilandzi swa vundhawu *-eni/-ini*. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (43) a. ... Mbambu u etelele vhiki *exibedhlele* hikuva a a vavisekile. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.8)
b. ... ndzi hlanula swirhendze; ndzi kongoma *enkomponi* ... (*Xisomisana*, p.36)
c. A ndzi ri na sesi Rhoda lowo tirha *le hodela*. (*Mulunguntima*, p.129)
d. ... va heleketiwa *erivaleni ra swihahampfhuka ra O.R.Tambo*. (*Xilondza*, p.124)
e. Mbambu na nghamu va fikile va nghena *evhengeleni ra ka O.K.* (*Ndzi ta n'wi kuma*, p. 38)

Eka xivulwa xa (43a) riengeteri *exibedhlele* ri vula laha ku tshunguriwaka vavabyi laha Mbambu a nga ya tshunguriwa kona. Eka xivulwa xa (43b) riengeteri *enkomponi* ri vula laha a ku tshama vatirhi, laha Xisomisana a a tshama kona na kokwana wa yena. Eka xivulwa xa (43c) riengeteri *le hodela* ri vula ndhawu ya vuwiselo laha ku kumekaka swakudya na makamara mo etlela kona laha a ku tirha Rhoda. Eka xivulwa xa (43d) xivulwahava xa riengeteri *erivaleni ra swihahampfhuka ra O.R.Tambo* xi vula xitichi xa laha swihahampfhuka swi xikelaka kona. Hi laha Mihloti, Ray na mudzaberi wa vona Sandy va nga fika va khandziya xihahampfhuka loko va ya ka mphikizano wa ku cina eBrazil. Eka xivulwa xa (43e) *evhengeleni ra ka O.K* xi vula laha ku xavisiwaka tigirosari, laha Mbambu ni nghamu ya yena va nga nghena va ya tixavela swin'wana na swin'wana leswi va nga ta swi tirhisa emutini wa vona. Eka swivulwa hinkwaswo swa (43a-e) maengeteri lama landzelaka: *exibedhlele*, *le hodela*, swivulwahava swa riengeteri *erivaleni ra swihahampfhuka*, *eYunivhesiti ya N'walungu* na *evhengeleni ra ka O.K* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(iii) Maengeteri ma *tindhawu ta laha ku tengisiwaka milandzu*

Maengeteri ma *tindhawu ta laha ku tengisiwaka milandzu* hi laha milandzu yi lulamiseriwaka kona ku ya hi nawu. Eka swivulwa swa (44) laha hansi, maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *ebokisini*, *ehubiyeni*, *ekhotsweni*, *emaphoriseni*, *exitokisini* na *exitichini*. Maengeteri lama ma pfelela kusuka eka maviti lama landzelaka: *bokisi*, *huvo*, *khoto*, *maphorisa*, *xitokisi* na *xitichi* hi ku nembeletwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-eni/ini*. A hi languteni eka swivulwa leswi:

- (44) a. Musengisiwa wa hina wo sungula i Dave Matome Sekhukhune, nghena *ebokisini!* (*I vutomi*, p.167)
b. Va vitaniwa *ehubiyeni* kun'we ni vatswari va vona. (*Xisomisana*, p.32)

- c. Hikwalaho ka sweswo u ta guba swinene *ekhotsweni*. (*I vutomi*, p.135)
- d. ... a wu fanerile u yile *emaphoriseni*, u ya va tivisa. (*Xilondza*, p.133)
- e. Tana ndzi ta ku hoxa laha ndzeni ka vhene u ya pfaleriwa *exitokisini!* (*Swa vilula*, p.78)
- f. ... vo tityela ku tlhelela *exitichini* xa vona. (*I vutomi*, p.31)

Eka xivulwa xa (44a) riengeteri *ebokisini* ri vula laha musengisiwa Dave Sekhukhune a nga fika a yima kona loko a tengisiwa nandzu wa yena wa ku kunguhata ku dlayisa mutirhikulobye wa yena Billy Masangu. Eka xivulwa xa (44b) riengeteri *ehubiyeni* ri vula laha ku tengisiwaka timhaka emakaya laha vafana hinkwavo lava a va ri eku khideni na Xisomisana loko a ya nwela va nga ya tengisiwaka kona ka ndhuna. Eka xivulwa xa (44c) riengeteri *ekhotsweni* ri vula laha Dlayani a a fanele ku ya tshama kona hi nkarhi wa ku tirhela xigwevo xa mhaka ya yena ya ku hlasela Billy Masangu. Eka xivulwa xa (44d) riengeteri *emaphoriseni* ri kombisa laha timhaka ta swa mahanyelo na ku hlayisa nawu ti tengisiwaka kona laha Mihloti a a fanele a ya vika swa xivangelo xa rifu ra tatana wa yena. Eka xivulwa xa (44e) riengeteri *exitokisini* ri vula laha ku pfaleriwaka vanhu loko va tlula nawu va karhi va rindzela ku ta tengisiwa. Hi laha Hudeni a a fanele ku ta pfaleriwa kona hi mhaka ya ku va a kumeka a karhi a chayela movha kasi yena a pyopyiwile hi byalwa. Eka xivulwa xa (44a) riengeteri *exitichini* ri vula laha maphorisa ma tshamaka kona ma ri karhi ma yimela swiviko leswi tisiwaka eka vona na mani na mani loyi a nga ta lava ku pfuniwa hi vona eka timhaka ta mahanyelo lamanene, ku hlayisiwa ka nawu na ku tisa ku rhula eka mahanyelo ya vanhu. Hi laha maphorisa ma nga tlhelela kona loko va suka ku ya rholela swimpambati swa maqulu laha ku nga hlaseriwa Billy Masangu. Eka swivulwa (44a-f) leswi nga laha henhla maengeteri *ebokisini*, *ehubiyeni*, *ekhotsweni*, *emaphoriseni*, *exitokisini* na *exitichini* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(iv) **Maengeteri ma *tindhawu ta laha ku tshamaka vanhu***

Maengeteri ma *tindhawu ta laha ku tshamaka vanhu* ma kongomisa eka miako leyi lunghiseriweke ku ta tshama vanhu. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

(45) a. Xirilo a nghena *ekhixini*. (*Xilondza*, p.8)

b. A ndzi nga swi tivi leswaku a a endla yini *endlwini*. (*Xilondza*, p.19)

- c. A ndzi kota ... ni ku vona hinkwaswo leswi a swi humelela *exigurumbanini*. (*Xisomisana, p.154*)
- d. Moyasi yena u sele *emutini* na Hodova. (*Xisomisana, p.88*)
- e. Loko ku fikiwa *ekaya*, a ya lunghiseriwa *exitsumbeni* ... (*Xisomisana, p.41*)

Eka swivulwa xa (45) laha henhla, tindhawu leti tshamaka vanhu hi leti landzelaka: *ekhixini, endlwini, exigurumbanini, emutini, ekaya* na *exitsumbeni*. Maengeteri lama ma pfelela kusuka eka maviti lama landzelaka: *khixi, yindlu, xigurumbani, muti, kaya* na *xitshumba* hi ku nembeletiwa ka xirhangxi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *eni/ini*. Eka xivulwa xa (45a) riengeteri *ekhixini* ri vula exitangeni lexi ku nga kamara leyi tirhisiwaka ku lulamisa na ku hlayisa swakudya laha Xirilo a nga nghena ku ta lava swakudya kona. Eka xivulwa xa (45b) riengeteri *endlwini* ri vula exikarhi ka yindlu hileswaku ku nga va elawini kumbe enhangeni kasi eka xivulwa lexi riengeteri *endlwini* ri vula exikarhi ka yindlu ya tatana wa Mihloti lomu Manyike a nga ya nghena kona a nga Ndzawutangi hi xikongomelo xa ku ya chelela Ngalava chefu eka swakudya swa yena. Eka xivulwa xa (45c) riengeteri *exigurumbanini* ri vula xitanga lexi ku swekeriwaka eka xona laha Xisomisana a a ri karhi a xiya leswi a swi ri eku humeleleni *emutini* wa N'wa-Mbaso. Eka xivulwa xa (45d) riengeteri *emutini* ri vula laha Hodova a a tshama kona laha Moyasi a nga sala kona loko Xisomisana a famba na Xitapita. Eka xivulwa xa (45e) riengeteri *exitsumbeni* ri vula eka yindlu leyi ku swekeriwaka eka yona laha ku lunghiseriweke Moyasi ku ya etlela kona loko a amukeriwile *emutini* wa kokwana wa Xisomisana. Eka swivulwa swa (45a-e) maengeteri lama landzelaka: *ekhixini, endlwini, exigurumbanini, emutini, ekaya* na *exitshumbeni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(v) Maengeteri ma *tindhawu ta ku tshama ka nkarhinyana*

Maengeteri ma *tindhawu ta ku tshama ka nkarhinyana* ma kongomisa eka tindhawu laha ku tumberiwaka kona hambu ku ri ku wisa ka nkarhi wutsongo. Vonani swivulwa leswi:

- (46) a. ... a n'wi lerisa ku ndzi enghenisa *ebakweni*. (*Xisomisana, p.145*)
  - b. Va nghena *etendeni*. (*Xilondza, p.6*)
  - c. Ndzi fika ndzi ku kukululuu! *ekhumbini* ra xitsumba. (*Xisomisana, p.154*)
  - d. Masocha hinkwawo ya tsutsumile hi ku ngungumela, onge hi le nyimpini, ya kongoma *etihositele* ta swichudeni. (*Swa vilula, p.34*)

Swivulwa swa (46) swi kombisa tindhawu ta laha ku tshamaka vanhu nkarhi lowutsongo. Eka swivulwa swa (46) maengeteri lama kombisaka tindhawu ta laha ku tshamaka vanhu eka nkarhi lowutsongo hi lama landzelaka: *ebakweni*, *etendeni*, *ekhumbini* na *etihositele*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-eni/ini*. Riengeteri *ebakwini* ri huma eka riviti *bako*, riengeteri *etendeni* ri huma eka riviti *tende*, riengeteri *ekhumbini* ri huma eka riviti *khumbi kasi riengeteri etihositele* ri huma eka riviti tihositele. Eka xivulwa xa (46a) riengeteri *ebakwini* ri vula mbhovo lowu kumekaka exikarhi ka maribye laha Xisomisana a nga ya tumbetiwa kona hi ku lerisa ka Xinyamatanga n'anga ya le ntshaveni ya swikwembu swa ku nisa mpfula. Hi loko a yimela leswaku a dlawa leswaku ngati ya yena yi tirhisiwa eka mirhi ya gandzelo ra ku nisa mpfula. Eka xivulwa xa (46b) riengeteri *etendeni* ri vula endzhutini lowu a wu lulamisiwile ku ta pfuna vanhu hi siku ra nkosi wa tatana wa Mihloti. Eka xivulwa xa (46c) riengeteri *ekhumbini* ri vula xiphemu xa muako lexi lwangu ri tlhandlekiwaka eka xona laha Xisomisana a nga fika a tumbela emutini wa N'wa-Mbaso loko a ha sungula ku fika kona. Eka xivulwa xa (46d) riengeteri *etihositele* ri vula eka tiyindlu leti tshamaka swichudeni eswikolweni laha masocha ma nga ya fika eyunivhesiti va balesela swichudeni hi mhaka ya ku va swi nghenelela eka timhaka ta tipolitiki. Eka swivulwa swa (46a-d) maengeteri *ebakweni*, *etendeni*, *ekhumbini* na *etihositeleni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.3 Maengeteri ma tindhawu ta swifuwo

Maengeteri ma *tindhawu ta swifuwo* ku kongomisiwa eka tindhawu leti ku tshamaka swifuwo.

(47) a. ... a ya tumbela *le xivaleni* xa tihomu. (*Mulunguntima*, p.117)

b. Kasi *etshangeni* ku ni tinkuzi tingani? (*Mulunguntima*, p. 41)

c. Young a swi vona leswaku a a pfleriwile *etshangeni*. (*Nsuku wa mina*, p.67)

Eka swivulwa xa (47) maengeteri lama nga ma tindhawu ta swifuwo hi lama landzelaka: *le xivaleni* na *etshangeni*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama nge: *xivala* na *tshanga* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e-/le- na xilandzi xa

vundhawu *-eni*. Eka xivulwa xa (47a) riengeteri *le xivaleni* ri kongomisa eka xivala xa tihomu laha Nsatimuni a nga ya tumbela kona leswaku a vona migingiriko ya Hlongwane loko a ya endla swileriso swa mungoma swa ku ya tihamba mabadi. Eka xivulwa xa (47b) riengeteri *etshangeni* ri vula laha tihomu ti tshamaka kona kasi eka xivulwa lexi riengeteri *etshangeni* ri tirhisiwile hi mukhuva wa xivulavulelo hileswaku eka feme leyi a ku ri ni varhangeri vangani hikuva Hlongwane a a nga ri na ku tsakela mitirho leyinene ya Chavalala hikwalaho ka ku chava leswaku Chavalala a nga tlhela a kuma xitulu xa le henhla ku tlula lexa yena. Mhaka leyi yi kombisa leswaku a ku ri na ku lwisana exikarhi ka Hlongwane na Chavalala. Hi loko swi fananisiwa na tinkuzi leti tshamaka ti karhi ti gomolana etshangeni. Eka xivulwa xa (47c) riengeteri *etshangeni* ri tirhisiwile eka xivulavulelo lexi kombisaka ku va Young a ngenhisiwile eka kungu ro biha kasi a nga koti ku tihumisa eka rona handle ka ku landzelela swileriso swa Smith ntsena na ku tshikileriwa. Eka swivulwa swa (47a, b na c) maengeteri *le xivaleni* na *etshangeni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.4 Maengeteri ma *dulu ra vuhlayiselo*

Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *dulu ra vuhlayiselo* ma kongomisa eka tindhawu leti ku hlayiseriwaka michumu yo hambanahambana eka nkarhi wo karhi loko swi nga si tirhisiwa. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (48) a. Sejeni Mbhalule a namba a xi khiyela *exisefeni* lexi a xi ri kwalaho.
(*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.131)
- b. ... u ta ya hlamusela ndhuna leswaku u lava yini ndzeni *ka xitendza* xa mina.
(*Xisomisana*, p.157)
- c. A va omile bya huku ye le vhengeleni loko yi huma *exigwitsirisini*. (*I vutomi*, p.145)
- d. ... xi wu phutsa-phutsa kahle xi wu chela *exikhwameni* ivi xi nghena endzeni ka swihlahla. (*I vutomi*, p.2)
- e. ... a ri fihla ehansi ka tinguvu ta yena *ewadirobeni*. (*Xilondza*, p.116)
- f. A xi veka nakambe *edirowareni*. (*Xilondza*, p.28)
- g. Moyasi yena ndzi n'wi siyela *epotweni*. (*Xisomisana*, p.102)
- h. Dzimamuhulu o n'wi teka a n'wi chela *esakeni*. (*Xilondza*, p.37)
- i. Dzungudza a ya pfula *ebutini*, a humesa khadibokisi. (*Xilondza*, p.62)
- j. A swi chela *epulasitikini*. (*Xilondza*, p.83)

Eka swivulwa swa (48) laha henhla, maengeteri lama nga na nhlamuselo ya dulu hi lama landzelaka: *exisefeni*, *ka xitendza*, *exigwitsirisini*, *exikhwameni*, *ewadiropeni*, *edirowareni*, *epotweni*, *esakeni*, *ebutini* na *epulasitikini*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *sefa*, *xitedza*, *xigwitsirisi*, *xikhwama*, *wadiropo*, *dirowara*, *poto*, *saka*, *buti* na *pulasitiki* hikwalaho ka ku va ku nembeletiwile xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-ini/-eni*. Eka xivulwa xa (48a) riengeteri *exisefeni* ri vula xibye lexi hlayiseriwaka swilo swa nkoka swo tanihi mali, swibamu na swin'wana swa nkoka laha Sejeni Mbhalule va nga ya khiyela kona xitekamarito lexi nga tirhisiwa hi Dzunani ku teka marito ma Phatimana loko a rungula swa vugevenga bya vona.

Eka xivulwa xa (48b) xivulwahava xa riengeteri *ka xitendza* xi vula dulu leri hlayiseriwaka timbewu, laha Xisomisana a a tumbele kona. Eka xivulwa xa (48c) riengeteri *exigwitsirisini* ri vula laha ku hlayiseriwaka swakudya leswaku swi nga boli hikwalaho ka xirhami lexi kumekaka kona loko ku tirhisiwa gezi kumbe gasi. Eka xivulwa lexi hi kuma Mulungu na nghamu ya yena loko va tekeriwile movha va fananisiwa ni huku leyi humaka *exigwitsirisini*. Hi nga vula leswaku xivulwa lexi xi tirhisiwile tanihi xivulavulelo hi ku va xi kombisa leswaku Mulungu ni nghamu ya yena a va biwe hi ripfalo va chuhwile swinene. Eka xivulwa xa (48d) riengeteri *exikhwameni* ri vula nkwama wa buruku laha Davula a nga chela mepe lowu a nga teka emovheni ya swigevenga.

Eka xivulwa xa (48e) riengeteri *ewadiropeni* ri vula laha ku hlayiseriwaka swiambalo laha Mihloti a nga fika a fihla phephahungu leri a ri hlamusela timhaka ta yena ta ku dlaya Manyike kona. Eka xivulwa xa (48f) riengeteri *edirowareni* ri vula laha Mihloti a nga veka xibamu xa tatana wa yena a tlhela a xi pfalela kona. Eka xivulwa xa (48g) riengeteri *epotweni* ri vula exikarhi ka poto leri tirhisiwaka tanihi xibye xa ku swekela eka xona laha Xisomisana a nga siyela Moyasi swakudya kona. Eka xivulwa xa (48h) riengeteri *esakeni* ri vula eka xisakana laha Dzimamuhulu a nga chela n'wana loyi a a vuriwa Jelani a tsutsuma na yena a ya emakhwatini hi ku ya hi garingeto. Eka xivulwa xa (48i) riengeteri *ebutini* ku vuriwa ndhawu ya le ndzhaku ka movha leyi vekiwaka tinhundzu laha Dzungudza a nga fika a humesa khadibokisi loko a fikile evhengeleni ra yena. Eka xivulwa xa (48j) riengeteri *epulasitikini* ri vula xitirhisiwa lexinga lunghiseriwa ku chela swilo loko vanhu va ya xava eka mavhengele. Hi lomu Kedibone

a nga chela xihlambanomo na xisibi xa meno lexi a nga xavela Mihloti. Eka swivulwa swa (48a-j) maengeteri lama landzelaka: *exisefeni, ka xitendza, exigwitsirisini, exikhwameni, ewadiropeni, edirowareni, epotweni, esakeni, ebutini* na *epulasitikini* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.5 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *tibuku /switsalelo*

Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *tibuku /switsalelo* ma kongomisa eka nawu wa maphepha lama nga khomanisiwa hi nchumu wun'we. A hi languteni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (49) a. ... a tsala leswi a swi tsariwile *eka logubuku*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.24*)
  - b. Va ri tsarile *echekeni*. (*Mulunguntima, p.89*)
  - c. Hlongwane a a swi tiva leswaku cheke leyi a yi tsariwangi *erejisiterini*. (*Mulunguntima, p.91*)
  - d. Mbambu u swi tsarile *exibukwanini* xa yena. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.24*)

Eka swivulwa swa (49) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *eka logubuku, echekeni, erejisitarini na exibukwanini*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *logubuku, buku, cheke, rejisitari na xibukwana* hi ku engeteriwa ka swirhangisiwa vundhawu e- na eka- ni xilandzi xa vundhawu *-ini/-eni*. Eka xivulwa xa (49a) xivulwahava xa ri engeteri *eka logubuku* xi paluxa buku leyi tirhisiwaka emitirhweni laha vatirhi va tsalaka mavito ma vona na ku sayina loko va ta entirhweni siku rin'wana na rin'wana. Hi laha Mbambu a a ri eku lavisiseni ka vukona bya vatirhi hinkwavo lava tirhaka eka vhengele ra ka Machipisana hi siku leri ku nga hisiwa vhengele rakona. Eka xivulwa xa (49b) ri engeteri *echekeni* ri vula xiphephana lexi nga tsariwa ntsengo wo karhi wa mali laha a ku tsariwile vito ra Nyeleti tanihi n'winyi wa mali leyi nga yiviwa efemeni. Eka xivulwa xa (49c) ri engeteri *erejisitareni* hi laha a ku tsariwa kona matluka ya ticheke leti a ti tshama ti humesiwa ebukwini ra ticheke. Hi laha Hlongwane tanihi mukunguhati wa ku yiva mali leyi a a ri karhi a swi tiva leswaku cheke ya kona a yi nga tsariwangi kona. Eka xivulwa xa (49d) ri engeteri *exibukwanini* ri vula buku yitsongo leyi Mbambu a a yi tirhisa ku tsala timhaka ta nkoka eka xona. Eka swivulwa swa (49a-d) maengeteri mo tanihi *eka logubuku, echekeni, erejisitareni na exibukwanini* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.6 Maengeteri *lama fambelanaka na rifu*

Maengeteri ma ndhawu lama *fambelanaka na rifu* ku kongomisiwa eka tindhawu leti ku vekiwaka ntsumbu. Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi:

(50) a. A ku ri nkarhi wa ku ya *emasirheni*. (*Xilondza*, p.8)

b. “Ndzi nga wu susa ntsumbu?” ku vutisa mutirhi wa *le moxari*. (*Xilondza*, p.61)

c. ... va languta tata wa Mihloti a etlerile *ebokisini*. (*Xilondza*, p.6)

Eka swivulwa swa (50) maengeteri ma ndhawu lama ma fambelanaka na *rifu* hi lama landzelaka: *emasirheni*, *le moxari* na *ebokisini*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *sirha*, *moxari* na *bokisi* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu e-na xilandzi xa vundhawu *-ini/-eni*. Eka xivulwa xa (60a) riengeteri *emasirheni* ri vula laha vafi va vekiwaka kona laha Mihloti na hahani wa yena va nga ya kona ku ya veka ntsumbu wa Ngalava tatana wa Mihloti. Eka xivulwa xa (50b) riengeteri *le moxari* ri vula yindlu ya xilungu yo titimela laha mitsumbu yi hlayisiwaka kona yi nga si ya *emasirheni*. Hi laha mutirhi wa *le moxari* a a kombela pfumelo wa ku humesa ntsumbu wa Manyike leswaku a nyika maxaka ma Manyike. Eka xivulwa xa (60c) riengeteri *ebokisini* ri vula xibye lexi nga lunghisiwa hi mapulanga ya nsinya laha ku nga vekiwa ntsumbu wa tatana wa Mihloti loko vanhu va ya vona ntsumbu wa Ngalava ro hetelela. Rikhotso (1985: 37) u ri: “Khale a ku nga tirhisiwi mabokisi. Loko ku file n’winyi wa muti ntsumbu wa yena a wu phutseriwa hi dzovo ra homu a lahliwa ...” Eka swivulwa swa (50a-c) maengeteri mo tanihi *emasirheni*, *le moxari* na *ebokisini* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.7 Maengeteri lama nga na *nhlamuselo ya swirho*

Maengeteri lama nga na *nhlamuselo ya swirho* ku vuriwa maengeteri lama pfelelaka eka swirho swa miri. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

(61) a. Ndzi tsutsuma nyuku ... wu xiririka wu ndzi nghena *ematihlweni*.
(*Xisomisana*, p.135)

b. Rifu ra tata wa yena ri hundzukile xilondza *embilwini* ya yena. (*Xilondza*, p.134)

c. ... nhwanyana loyi wo xonga, a n’wi langutile *exifuveni*. (*Xilondza*, p.66)

Eka swivulwa swa (51) maengeteri mo tanihi *ematihlweni*, *embilwini* na *exifuveni* ma pfelela eka maviti hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu -eni/-ini. Riengeteri *ematihlweni* ri suka eka *riviti mahlo*, riengeteri *embilwini* ri huma eka riviti mbilu kasi riengeteri *exifuveni* ri huma eka riviti *xifuva*. Eka xivulwa xa (51a) riengeteri *ematihlweni* ri vula ku va nyuku wu nghena exikarhi ka mahlo ku nga swirho swa miri leswi tirhaka ku vona. Hi loko Xisomisana a tsutsuma hi ku chava lokukulu loko a siyiwa na Moyasi a ri yexe kwala a va etlele kona emphungeni ivi a huma nyuku wu xiririka wu nghena eka mahlo ya yena. Eka xivulwa xa (51b) riengeteri *embilwini* ri tirhisiwile eka xivulavulelo lexi vulaka leswaku rifu ra vava ngopfu ku tlula xilondza naswona ri tisa mabibi ya mbilu. Hi loko Mihloti a pfumala ku rhula endzhaku ka loko vatswari va yena va hundzile emisaveni a ha ri ntsongo. Eka xivulwa xa (51c) riengeteri *exifuveni* ri vula nhangha ya munhu kumbe xivandla lexi sukelaka laha ku helelaka nhamu ku ya fika laha khwiri ri sungulaka kona (Marhanele na Bila 2016). Hi laha Jane a nga langutisisa kona eka Mihloti nhwanyana wo xonga. Eka swivulwa swa (51a-c) maengeteri lama landzelaka: *ematihlweni*, *embilwini* na *exifuveni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.8 Maengeteri lama kombisaka *tlhelo ro karhi*

(i) Riengeteri *mahlweni*

Riengeteri *mahlweni* ri vula ephambeni, ku nga ri endzhaku. Hileswaku, i ndhawu leyi mahlo ma nga languta kona. Nakambe riengeteri *mahlweni* ri kongomisa eka leswi nga eku humeleleni swi ri karhi swi voniwa hi vanhu. A hi xopaxopeni swivulwa leswi:

- (52) a. *Emahlweni* ka yena, kwala henhla ka tafula a ku ganamile gondolo ... (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.5)
- b. ... yi rhangeriwe *emahlweni* hi mimovha ya maphorisa ya le magondzweni. (*Nsuku wa mina*, p.89)
- c. *Emahlweni* ka yindlu a ku ri ni ntanga lowu a wu ri ni ritlange. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.34)
- b. Mufambisi wa ntirho a fika a yima *emahlweni* ka vona. (*Xilondza*, p.6)

Riengeteri *emahlweni* ri pfelela eka riviti *mahlo* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu -eni. Eka xivulwa xa (52a) riengeteri *emahlweni* ri vula laha Lefuthenente Mathevula a a langutile kona. Hileswaku a ku ri na gondolo

ehenhla ka tafula. Eka xivulwa xa (52b) riengeteri *emahlweni* ri vula leswaku mimovha leyi a yi heleketa Mitterand na vandla ra yena a yi rhangeriwile hi mimovha ya maphorisa kasi leyi a yi rhwele vandla ra Mitterand a yi landzela hi le ndzhaku. Eka xivulwa xa xivulwa xa (52c) riengeteri *emahlweni* ri vula tlhelo ra laha ku nga na nyangwa lowu a wu tirhisiwaka ngopfu hi mani na mani loko a ya enghena eka yindlu ya Maluleke, eka tiyindlu ta manguva lama hakanyingi *emahlweni* ku va ku ri na vherandha. Hi laha a ku ri na ntanga eka yindlu ya Maluleke. Eka xivulwa xa (52d) riengeteri *emahlweni* ri vula ku va mufambisi wa ntirho wa ku rhangela swa nkosi wa tatana Ngalava a fikile a yima laha a a vonaka hi mani na mani. Eka swivulwa swa (52a na d) riengeteri *emahlweni* ri nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo hikuva ri kombisa laha a ku kongomisiwe kona kasi eka swivulwa swa (52b, c na d) riengeteri *emahlweni* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva ri kombisa laha a ku humelelaka swilo kona.

(ii) Riengeteri *eribuweni*

Riengeteri *eribuweni* ri vula erigiyagiyeni ra nambu kumbe lwandle. A hi langutiseni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (53) a. Nkarhi wolowo vo huma hinkwavo va ya yima *eribuweni* ra nambu ...
(*Xisomisana*, p.32)
- b. A kala a ya fika *eribuweni*, a kandziya emisaveni. (*Xilondza*, p.44)
- c. U te a nga si fika *erigiyagiyeni* ra nambu wa Rivubye emadyelweni ya tihomu ta ka vona, o khandziya murhi a ba khwela ... (*Hi ya kwihl? p. 11*)

Eka swivulwa swa (53) *eribuweni* ri pfelela eka riviti *ribuwa* hi ku nembeletwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu -eni. Eka xivulwa xa (53a) riengeteri *eribuweni* ri vula laha vafana lava a va ri ku khideni na Xisomisana va nga ya yima kona hi nchavo loko va vona Xisomisana a ri karhi a nwela ematini. Eka xivulwa xa (53b) riengeteri *eribuweni* ri vula eka misava ya le muse ka nambu lowu Mihloti a nga pela wona wu tele hi mati. Eka xivulwa xa (53c) riengeteri *erigiyagiyeni* ri vula *eribuweni* ra nambu wa Rivubye. Eka swivulwa swa (53a na b) riengeteri *eribuweni* ri nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.9 Maengeteri lama paluxaka swo *tshama*

Maengeteri lama paluxaka swo *tshama* ma vula laha vanhu va wisela kona ehenhla ka swona leswaku va nga yimi hi milenge. A hi langutiseni eka swivulwa leswi nga laha hansi:

- (54) a. ... nsati yena a a etlele *esofeni* leri a ri ri kwalaho. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.103)
- b. Loko a tshamile *exidzhobyanini* lexi a xi andlariwe ehenhla ka *xisangwana*... (*Xisomisana*, p.195)
- c. "Mina xi nga ta lexi taka", ku vula Sasavona a tshamile *ebenceni*. (*Mulunguntima*, p.75)
- d. Mpfhuka Hlongwane a nga tshama *exitulwini* xa yena xa manyunyu ... (*Mulunguntima*, p.1)

Eka xivulwa xa (54) maengeteri lama fambelanaka na leswo tshama eka swona hi lama landzelaka: *esofeni*, *exidzhobyanini*, *ebenceni* na *exitulwini*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *sofa*, *xidzhobyana*, *bence* na *xitulu* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi *eni/-ini*. Eka xivulwa xa (54a) riengeteri *esofeni* ri vula xitshamo xa manguva lama lexo vempfamavempfama laha nsati wa Maluleke a a tshame kona. Eka xivulwa xa (54b) riengeteri *exidzhobyanini* ri vula xitshamo xa dzovo ra xihari laha n'anga leyi a yi vuriwa Madlazinyoka a yi tshame kona. Eka xivulwa xa (54c) riengeteri *ebenceni* ri vula xitshamo lexi lulamisiweke hi mapulanga laha Sasavona a a tshamile kona loko a kaneta mhaka ya ku thyakisa vito ra Nyeleti hi ku lumbetiwa leswaku u yivile cheke entirhweni. Eka xivulwa xa (54d) riengeteri *exitulwini* ri vula xitshamo xa manguva lama lexo rhendzeleka laha a ku tshamile Hlongwane. Eka swivulwa xa (54a-d) laha henhla maengeteri lama nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu hi lama landzelaka: *esofeni*, *exidzhobyanini*, *ebenceni* na *exitulwini*.

5.10 Maengeteri lama nga na *nhlamuselo ya tindlela*

Maengeteri lama nga na *nhlamuselo ya tindlela* ma kongomisa eka laha ku fambaka swifambo swo hambanahambana. A hi xopaxopeni swivulwa leswi:

- (55) a. *Exikontirini* ku twala movha. (*I vutomi*, p.4)
- b. ... movha wa maphorisa se a wu huma ehodela, wu nghena *epatwini* ... (*Xilondza*, p.132)
- c. A ku lo sala leswaku xi tlandlukanyana ivi xi ta fika *egondzweni*. (*I vutomi*, p.6)

- d. Ndzi te ndzi karhi ndzi tlhela *hi xindledyana* lexi a xi huma *exihlobyeni* ...
(*Xisomisana, p.35*)
- e. A famba *etiphevhumenteni*. (*Xilondza, p.86*)

Eka swivulwa swa (55) maengeteri lama kombisaka tindlela hi lama landzelaka: *exikontirini, epatwini, egondzweni, hi xindledyana* na *etiphevhumenteni*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *xikontiri, patu, gondzo, xindledyana* na *phevhumente* hi ku engeteriwa ka swirhanghi swa vundhawu e- kumbe *ka-* na xilandzi xa vundhawu *-eni/ini*. Eka xivulwa xa (55a) riengeteri *exikontirini* ri vula ndlela leyi nga mbyindliwa hi xikontiri ku nga ntsopfu wa ntima laha Billy a a ri ku fambeni hayona loko a ya entirhweni ivi a hlaseriwa a nga si ya ekule. Eka xivulwa xa (55b) riengeteri *epatwini* ri vula gondzo ra swipandzamananga laha movha wa maphorisa a wu famba kona loko wu heleketa Mihloti endzhutini. Eka xivulwa xa (55c) riengeteri *egondzweni* ri vula ndlela leyi anameke leyi fambaka mimovha yo tala laha Davula a a kongomeke kona loko a baleka swigevenga. Eka xivulwa xa (55f) xivulwahava xa riengeteri *hi xindledyana* xi vula ndlela leyitsongo laha ku fambaka vanhu hambu ku ri swiharhi laha Xisomisana a a famba hi xona loko a huma *exihlobyeni*. Eka xivulwa xa (55g) riengeteri *ephevhumenteni* ri vula laha ku nga semendheriwa hi semende leswaku vanhu va ta famba kona emadorobeni, hi laha Mihloti a a ri eku fambeni kona loko a hambana na Kedibone. Eka swivulwa swa (55a-g) maengeteri lama landzelaka: *exikontirini, epatwini, egondzweni, hi xi ndledyana* na *etiphevhumenteni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.11 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *tindhawu ta ntumbuluko*

(i) Maengeteri lama kombisaka *swihlovo swa mati*

Maengeteri lama kombisaka *swihlovo swa mati* ma kombisa laha ku humaka mati. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

(56) a. ... hi wu tsuvule *exidziveni*. (*Xisomisana, p.141*)

b. Ku ya *enambyeni* a swi nga ha olovi ... (*Xisomisana, p. 21*)

c. Ndzi te ndzi karhi ndzi tlhela hi xindledyana lexi a xi huma *exihlobyeni* ...
(*Xisomisana, p.35*)

Eka swivulwa swa (56) maengeteri lama kombisaka *swihlovo swa mati* hi lama landzelaka: *exidziveni, enambyeni* na *exihlobyeni*. Hi ku lungelela xirhanghi xa

vundhawu e- kumbe *ka-* na xilandzi xa vundhawu *-eni/-ini*, maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *xidziva, nambu, xihlovo*. Eka xivulwa xa (56a) riengeteri *exidziveni* ri vula ndhawu yo enta leyi nga na mati laha Xisomisana a nga wisela n'wana wa yena tanihleswi a vulaka leswi: "Mangele o dlomu! hi nhloko endzeni *ka xidziva*." (p.139). Hi laha Xisomisana a nga tsavuriwa kona a ri karhi a ringeta ku kutsula n'wana wa yena. Eka xivulwa xa (56b) riengeteri *enambyeni* ri vula laha mati ma khulukaka kona laha Xisomisana a a tshama a yisa timbuti leswaku ti ya kuma mati yo nwa. Eka nkarhi lowu a swi nga ha olovi hikuva ku vile na ku holovisana exikarhi ka yena Xisomisana ni vafana lava a va risa swin'we na yena loko a sindzisiwa ku dzaha mafole. Eka xivulwa xa (56c) riengeteri *exihlobyeni* ri vula laha ku mpfempfaka mati kusuka eka misava laha Xisomisana a a huma kona ku ya ka mati. Eka swivulwa swa (56a-c) maengeteri lama landzelaka: *exidziveni, enambyeni* na *exihlobyeni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(ii) **Maengeteri lama nga na *nhlamuselo ya khwati***

Maengeteri lama nga na *nhlamuselo ya nhova* ma kongomisa eka ndhawu leyi nga na machokolobyanyi, swihlahla, makhwati, mfava, byanyi lebyi nga tala exivandleni lexi nga riki na mirhi yo tala. (Marhanele na Bila 2016)

(57) a. Davula se a a ngenile *eswihlahleni*. (*I vutomi*, p. 4)

b. Xifanyetana lexi a xi chochovela *emacokocweni* ... (*I vutomi*, p.1)

c. Hi katsongokatsongo va ya va humelela etlhelo lerin'wana ra mati *emakhwatini*. (*Xilondza*, p.44)

d. Swa a ntswa ndzi ya paka *enhoveni* laha ... (*Mulunguntima*, p.24)

e. Chavalala leswi a nga munhu wo tshama *enhoveni* u yi hakele hi nkarhi muni. (*Mulunguntima*, p.87)

Eka swivulwa swa (57a) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *eswihlahleni, emacokocweni, emakhwatini* na *enhoveni*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: swihlahla, macokocoko, makhwati na nhova hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-eni/-ini*. Eka xivulwa xa (57a) riengeteri *eswihlahleni* ri vula ndhawu leyi nga tlhumisiwa hi mirhi na byanyi laha Davula a nga tumbela kona loko a hlotiwa hi swigevenga leswi nga hlasela Billy

Masango. Eka xivulwa xa (57b) riengeteri *emacokocweni* ri vula xivandla xo tlhumisiwa hi byanyi xi tlhela xi chavisa laha Davula a a chochovelaka kona a ri karhi a lava homu leyi nga lahleka. Eka xivulwa xa (57c) riengeteri *emakhwatini* ri vula ndhawu ya nhova laha a ku ri na mabyanyi na mirhi yo tala swinene laha Mihloti a nga ya humelela kona loko ya a pela nambu lowu a wu tele ngopfu, loko a ya fika emuse u lo nghena *emakhwatini*. Eka xivulwa xa (57d) riengeteri *enhoveni* ri vula rivala leri nga na mabyanyi laha Hlongwane a nga ya paka movha wa yena leswaku a wisisa miehleketo ya ku chuhwa timhaka ta yena ta vukungundzwana na ku va a nga tsakeli leswaku Chavalala a teka xitulu xa vuhlanganisikulu efemeni ya vona. Eka xivulwa xa (57e) riengeteri *enhoveni* ri huma eka xivulavulelo lexi nge: “ Ku hanya vutomi bya ximanga xa nhova”. Xivulavulelo lexi xi vula munhu loyi a nga riki na vuxaka na vanhu vo tala. Hileswaku, nsati wa Chavalala a a swi twisisa leswaku nuna wa yena a a nga ri na vuxaka ni migingiriko yo biha, hi loko a vula leswaku Chavalala a a ri munhu wo tshama enhoveni tanihileswi a a nga ri na migingiriko ya timhaka to ka ti nga ri na nhloko na ncila. Swivulwa swa (57a-e) maengeteri mo tanihi *eswihlahleni*, *emacokocweni*, *emakhwatini* na *enhoveni* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

(iii) Maengeteri lama kongomisaka eka *tintshava*

Maengeteri lama kongomisaka eka *tintshava* ma kongomisa eka tindhawu ta ntumbuluko leti nga vumbiwa hi ndhundhuma leyikulu ya misava na maribye ti tlhela ti mila swimilana swo hambanahambana. Eka tindhawu leti ku mila swimilana swa tinxakaxaka. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

- (58) a. Miehleketo ya mina yi haha xikan'we yi ya phatsama *exintshabyanini* xa Xedzhewule ... (*Xisomisana*, p.77)
- b. Ma nga hi hlamusela hinkwaswo leswi swi humeleleke tolo *le ntshaveni* ya *Magoeskloof*. (*I vutomi*, p.35)
- c. Xikan'we-kan'we o tivona wonge u vona ngati ya Yesu *entshaveni* ya ntima ya *Golgota*. (*Xona hi xihl? p. 4*)
- d. Dyambu rona a ri ri karhi ri pfhomula exidziveni xa Vupeladyambu *etintshaveni ta Venda*. (*Hi ya kwihl? p.26*)

Eka swivulwa swa (58) swivulwahava swa maengeteri lama kongomisaka eka *tintshava* hi leswi landzelaka: *exintshabyanini* xa Xedzhewule, *le ntshaveni* ya *Magoeskloof*, *entshaveni* ya *ntima* ya *Golgota* na *etintshaveni ta Venda*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti mo tanihi *Xedzhewule*, *Magoeskloof*, *Golgota* na *Venda* hi

ku lungeleriwa ka timofimi leti landzelaka: xirhangi xa ndhawu e-, *le*, xilandzi xa ndhawu -eni/-ini timofimi ya *ntima* ya- ya- na *ta*-. Eka xivulwa xa (58a) xivulwahava xa riengeteri *exintshabyanini* xa Xedzhewule xi vula ehenhla ka *xintshabyani* xa *Xedzhewule* kasi ku ya hi xivulwa lexi xivulwahava lexi xi tirhisiwile tanihi xivulavulelo lexi kombisaka leswaku hikwalaho ka ku karhala na ku va Xisomisana a nga khomiwangi kahle hi Moyasi, Xisomisana u vile na miehleketo ya le kule swinene hileswaku hinkwaswo leswi a swi fanele ku n'wi tsakisa a nga swi lemukangi. Eka xivulwa xa (58b) xivulwahava xa riengeteri *le ntshaveni* ya *Magoeskloof* hi laha ku hlaseriweke Billy Masangu hi swigevenga. Eka xivulwa xa (58c) xivulwahava xa riengeteri *entshaveni* ya *ntima* ya *Golgota* xi vula leswaku loko Simon a ya kotlana ni mahlo ya nghala leyi a yi tsariwe hi vuhlalu byo tshwuka eka buruku ra malayita u tsundzukile swa ngati ya Hosi Yesu loyi a nga fela *entshaveni* ya *Golgota* hikuva Simon a a venga malayita na mancomana ngopfu. Eka xivulwa xa (58d) xivulwahava xa riengeteri *etintshaveni* ta *Venda* xi vula leswaku tintshava ta *Venda* a ti vonaka etlhelweni ra Vupeladyambu laha dyambu a ri tikomba ri ri eku nyupeleni kona. Eka swivulwa swa (58a-d) swivulwahava swa riengeteri swo tanihi *exintshabyanini* xa *Xedzhewule*, *le ntshaveni* ya *Magoeskloof*, *entshaveni* ya *ntima* ya *Golgota* na *etintshaveni* ta *Venda* swi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.12 Maengeteri ma *mavito* ma *madoroba*

Maengeteri ma *mavito* ma *madoroba* ma kongomisa eka tindhawu kumbe swivandla laha ku nga ni miako ya mabindzu. Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi:

(59) a. Sasavona hi yena matsalana wa rhavi ra *laha Giyani*. (*Mulunguntima*, p.8)

b. Mitterand na vandla rakwe va xikile, va nghena eka xihahampfhuka-phatsa, xi va rhwala xi kongoma *ePitori*. (*Nsuku wa mina*, p.89)

c. Conny u velekiwile exitikwanini xa Dingleydale *eBushbuckridge*. (*Xilondza*, p.xiv)

d. ... loko a ha ku fika *laha doropeni* ra *Louisadale* a huma ekaya eka Nkuna. (*N'waninginingi* ma ka *tindleve*, p.8)

Eka swivulwa swa (59) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *laha Giyani*, *exitikwanini* xa *Dingleydale* *eBushbuckridge*, *ePitori* na *laha doropeni* ra *Louisadale*. Maengeteri lama ma pfelela eka mavitavito ma tindhawu lama landzelaka: *Giyani*, *Bushbuckridge*, *Pitori* na *Louisadale* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na

timofimi *laha* na *kwale*. Eka xivulwa xa (59a) xivulwahava xa riengeteri *laha Giyani* xi kombisa doroba *laha Sasavona* a a tirhaka kona. Eka xivulwa xa (59b) riengeteri *ePitori* ri kombisa edorobeni *laha Mitterand* na vandla rakwe va nga ya kona ku ta kuma xihahampfhuka xa ku ya mahlweni ni rendzo ra vona ra ku ya eAmerika ku ya hlangana na huvo ya Sinodo. Eka xivulwa xa (59c) riengeteri *eBushbuckridge* i doroba *laha Conny* a nga velekiwa kona. Eka xivulwa xa (59d) xivulwahava xa riengeteri *laha doropeni ra Louisadale* xi kongomisa eka doroba leri Phatimana a nga fika a tshama kona loko a suka kaya *laha* a nga ya nghena eka vutu ra swigevenga. Eka swivulwa swa (59a-c) maengeteri lama landzelaka: *eGiyani*, *eBushbuckridge*, *ePitori* na swivulwahava swa maengeteri exitikwanini xa *Dingleydale*, *laha dorobeni ra Louisadale* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.13 Maengeteri ma mavito ma *matiko*

Maengeteri ma *mavito ma matiko* ku kongomisiwa eka tindhawu leti fumiwaka hi tipuresidente, *laha* ku nga avanyisiwaka hi madoroba mo hambanahambana. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

(60) a. Va le ndleleni ya ku ya ka mphikizano wa mincino *eBrazil*. (*Xilondza*, p.122)

b. Loko ku ri hala kaya *eMusambiki* kona a a tiva no dirowa mepe wa kona. (*I vutomi*, p.17)

c. *Le New York Wayne* u boheleriwile ribye enhan'wini, a rhwariwa a ya cukumetiwa elwandle. (*Nsuku wa mina*, p.113)

d. U ta yisiwa *e-Europe* mavhiki wolawo ya taka. (*Mulunguntima*, p.40)

e. "Father" a tikuma a ri *eJarimani*, a ri karhi a vona Martin ... (*Xona hi xihl?p.17*)

Eka swivulwa swa (60) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: *eBrazil*, *eMosambiki*, *le New York*, *eYuropu* na *eJarimani*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *Brazil*, *Mosambiki*, *New York*, *Yuropu* na *Jarimani* hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e-. Eka xivulwa xa (60a) riengeteri *eBrazil* ri vula tiko leri Mihloti na Ray va nga ya ka mphikizano wa micino. Eka xivulwa xa (60b) riengeteri *eMozambiki* ri vula tiko ra Mozambiki *laha Davula* a a huma kona. Eka xivulwa (60c) riengeteri *eNew York* ri vula tiko leri ntsumbu wa Wayne wu nga ya cukumetiwa kona elwandle, endzhaku ka ku va a hetile ntirho wa ku cinca swikandza swa swigevenga. Eka xivulwa xa (60d) riengeteri *eEurope* ri vula tiko ra Yuropu *laha*

Chavalala a a nga ya kona eka khonferense. Eka xivulwa xa (60e) Eka xivulwa xa (60g) riengeteri e*Jarimani* ri vula tiko leri Martin Luther a a humaka kona. Eka swivulwa swa (60a-g) maengeteri lama landzelaka: e*Brazil*, e*Mosambiki*, le *New York*, e*Yuropu* na e*Jarimani* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.6.14 Maengeteri ma mavito ma *matikokulu ma misava*

Maengeteri ma mavito ma *matikokulu ma misava* ku vuriwa ndhawu leyi nga na matiko mo hambanahambana exikarhi ka yona. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(61) a. Greyling a a rhurhele e*Australia* ... (*Xilondza*, p.118)

b. ... u fanele ku rhumeriwa e*Europe* laha ku nga ta va na Khonferense ... (*Mulunguntima*, p.12)

c. ... a a ri na ntokoto wa tindzimi ta xintima e*Afrika*, a a ri ndzalama. (*Nsuku wa mina*, p.8)

d. "Mutshami wa xitulu", ku sungula Nkulukumba Young wa *le Amerika* ... (*Nsuku wa mina*, p.1)

e. Va-Sumbulani a va ha khinsamile kwalaho tanihi mahlonga e*Gold Coast* wa tolo loko ya rindzerile ku xaviseriwa varimi va fole e-*Argentine* na *le Amerika-N'walungu*. (*Hi ya kwihhi?* p.13)

Eka swivulwa swa (61) maengeteri ma mavito ma *matikokulu ma misava* hi lama landzelaka: e*Australia*, e*Europe*, e*Afrika*, le *Amerika* na le *Amerika N'walungu*. Maengeteri lama ma pfelela eka maviti lama landzelaka: *Australia*, *Europe*, *Afrika*, *Amerika* na *Amerika N'walungu* hi ku engeteriwa ka xirhangi xa vundhawu e-. Eka xivulwa xa (61a) riengeteri e*Australia* ri vula tikokulu laha Greyling a a rhurhele kona loko a suka e*Afrika-Dzonga*. Eka xivulwa xa (61b) riengeteri e*Yuropu* ri vula etikwenikulu ya *Yuropu* laha Chavalala a nga ya kona eka khonferense. Eka xivulwa xa (61c) riengeteri e*Afrika* ri vula tikokulu ra *Afrika* laha Young a a ri na ntokoto wa tindzima to tala ngopfu. Eka xivulwa xa (61e) riengeteri *le Amerika* ri kombisa ndhawu ya tikokulu ra *Amerika* laha Nkulukumba Young a a huma kona. Eka xivulwa xa (61f) riengeteri *le Amerika-N'walungu* ri vula tikokulu ra *Amerika-N'walungu* laha a ku huma varimi va fole lava a va fanele ku xaviseriwa mahlonga. Eka swivulwa swa (61a-f) maengeteri mo tanihi e*Australia*, e-*Europe*, e*Afrika*, le *Amerika* na le *Amerika N'walungu* ma nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu.

5.7 Maengeteri ma nkarhi

Nhlamuselo ya maengeteri ma nkarhi yi nyikiwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.3

5.7.1 Maengeteri ma ntumbuluko

Maengeteri ma nkarhi ma ntumbuluko hi lama nga na nhlamuselo ya nkarhi endzeni ka wona. Maengeteri ma nkarhi ma kombisa mpimo wa nkarhi hambu ku ri nkarhi lowu nga riki na mpimo. (Jurie, 2007: 93). Xikombiso: sweswi, tolo, mundzuku, sunguti na man'wana.

5.7.2 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi ya siku*

(i) Riengeteri *mixo*

Mixo i nkarhi wa loko dyambu ra ha ku huma ri nga si tlakuka. A hi xiye ni swivulwa leswi landzelaka:

(62) a. U ya kwihi *mixo* wo tani? (*Xilondza*, p. 74)

b. Hi siku leri tlhandlamaka hi pfuka ka ha ri *mixo*. (*Xisomisana*, p. 226)

c. ... ri na torha ro tiva leswi phephahungu ra namuntlha ra *mixo* a ri n'wi khomerile swona. (*I vutomi*, p. 125)

d. ... a tirha vusiku hinkwabyo a ya chayisa *mixo* wa siku leri tlhandlamaka hi awara ya ntsevu. (*Swa vilila*, p.53)

e. ... mali u yile u ya yi humesa ebanke *mixo* lowu. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.90)

Eka swivulwa swa (62) riengeteri ra ntumbuluko i *mixo*. Eka xivulwa xa (62a) riengeteri *mixo* ri vula nkarhi lowu Mihloti a a ringeta ku huma eka vhengele ra Dzungudza a ya xava xihlantswa-meno xa yena. Eka xivulwa xa (62b) riengeteri *mixo* ri kombisa nkarhi lowu Xisomisana, Yingwana ni Valungu lava a va hlayisa Xisomisana va pfukeke hi wona leswaku va endla xikhongelo. Eka xivulwa xa (62c) riengeteri *mixo* ri vula nkarhi lowu Dlayani a nga ya a xava phephahungu leswaku a twisisa hi swa vulavisisi bya timhaka ta vona ta vugevenga bya ku yiva mali na ku hisa vhengele ra ka Machipisana. Eka xivulwa xa (62d) riengeteri *mixo* ri vula nkarhi lowu Matsena a a chayisa ntirho hi wona ka feme ya Palmolive laha a a tirha kona. Eka xivulwa xa (62e) riengeteri *mixo* ri kombisa nkarhi lowu Maluleke a nga ya a ya humesa mali ya ku kutsula n'wana wa

yena eka swigevenga. Eka swivulwa swa (62a-e) riengeteri *mixo* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Riengeteri *mpundzu*

Riengeteri *mpundzu* ri vula nkarhi lowu dyambu ra ha ku humaka. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(63) a. Ntirho wo foda wu endliwile *mpundzu* wolowo. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.88*)

b. Hi Musumbhunuku wa vhiki leri nga landzela, o pfuka ka ha ri *mpundzu* ...
(*Xisomisana, p.49*)

Eka swivulwa swa (63a) riengeteri *mpundzu* ri vula nkarhi lowu maphorisa va nga ya endla ntirho wa ku foda ehenhla ka khoro ni kun'wana ni kun'wana leswaku va ta kuma vumbhoni bya swigevenga leswi nga hlasela vhengele ra ka Machipisana. Eka xivulwa xa (63b) riengeteri *mpundzu* ri vula nkarhi lowu N'wa-Bvuma a nga pfuka a landza Moyasi enkomponi laha a etelele kona. Eka swivulwa swa (63a na b) riengeteri *mpundzu* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) Riengeteri *nhlikanhi*

Riengeteri *nhlikanhi* kumbe *nhlekanhi* ri kongomisa eka nkarhi wa le xikarhi ka dyambu ra ha vonakaka swinene. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(64) a. Va fika va dya swakudya swa *nhlikanhi*. (*Xilondza, p. 23*)

b. E-e, u ndzi hlongorile na *nhlikanhi*. (*I vutomi, p. 37*)

c. ... ku vula Galachana hi ku hoxa Khegu hi mpama lowu a nga sa a vona tinyeleti ta *nhlekanhi*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.150*)

d. U cinciwile ni nkarhi lowu a a hamba a nghena hi wona wa *nhlikanhi* ... (*Sva vilula, p.53*)

e. Munhu loko a chuhwile u vona swilo ni swiphuku swa *nhlikanhi*. (*Nsuku wa mina, p.127*)

Eka xivulwa xa (64a) riengeteri *nhlikanhi* ri vula nkarhi wa dina laha vanhu na swifuwo swi talaka ku vundza ha wona laha Mihloti na Xirilo a va dya swakudya swa vona. Eka xivulwa xa (64b) riengeteri *nhlikanhi* ri vula nkarhi lowu Davula a a ringeta ku tsakisa malume wa yena hileswaku u hlongiriwile dyambu ra ha vonakala ku nga ri ni vusiku. Eka xivulwa xa (64c) riengeteri *nhlekanhi* ri tirhisiwile eka xivulavulelo lexi vulaka leswaku loko Khegu a ya hoxiwa mpama, u vonile xinyami ni tinyeleti kasi a ku ri nkarhi

wa nhlekanhi. Hileswaku hi ntolovelo tinyeleti ti vonaka nivusiku. Leswi swi vula leswaku Khegu u twile ku vava ngopfu a tlhela a hlangana nhloko. Eka xivulwa xa (64d) riengeteri *nhlikanhi* ri vula nkarhi lowu Matsena a a tshama a tirha hi wona laha a nga ya cinciwa eka wona a ya tirha nivusiku. Eka xivulwa xa (64e) riengeteri *nhlekanhi* ri kongomisa eka nkarhi lowu Smith a a vona swidajani na swiphuku hi wona loko a chuhwile ngopfu. Hi marito man'wana ku vona swiphuku swa nhlekanhi i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a chuhwile ngopfu. Eka swivulwa swa (64a-e) riengeteri *nhlekanhi/nhlikanhi* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) **Riengeteri *ndzhenga***

Riengeteri *ndzhenga* ri vula nkarhi wa loko dyambu ri rhelelaka etlhelo ra vupeladyambu, nkarhi lowu ku nga ha hisiki ngopfu. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (65) a. ... a kokova ku kondza hi nkarhi wa *ndzhenga* ... (*N'waninginingi ma ka Tindleve, p.188*)
- b. *Ndzhenga* wolowo va yile eholweni leyikulu, laha a va cinela kona. (*Xilondza, p.126*)
- c. U ta fika *ndzhenga* kumbe madyambu ya namuntlha. (*I vutomi, p.92*)
- d. ... hi kondza hi siku ra vunharhu, hi mikarhi ya *mindzhenga* hi ya humelela entsindza. (*Xisomisana, p.199*)

Eka xivulwa xa (65a) riengeteri *ndzhenga* ri vula nkarhi lowu Phatimana a a suka eswibodlweni laha a nga tlula nyimpi ya yena ni vanghana va yena, a kota ku va wisela eswibodlweni laha va nga fela kona. Phatimana a a khomiwe hi ndlala ni torha swinene hi nkarhi wolowo hikuva nkarhi wa dina a wu hundzile a nga kumanga xo khomisa nyoka. Eka xivulwa xa (65b) riengeteri *ndzhenga* ri kombisa nkarhi wa loko Mihloti na Ray va ya eku cineni endzhaku ka nkarhi wa dina. Eka xivulwa xa (65c) riengeteri *ndzhenga* ri kongomisa eka nkarhi lowu a ku languteriwa ku va mudirowi a fika emaphoriseni leswaku Davula a nyika nhlamuselo ya swifaniso swa swigevenga hi vuenti swi va swi dirowiwa. Eka xivulwa xa (65d) riengeteri *nindzhenga* ri kombisa nkarhi lowu Xisomisana na ntshungu lowu a wu ya eka mungoma ku ya hlhluva hi ta rifu ra n'wana wa N'wa-Mbaso va nga ya fika entsindza hi wona. Eka swivulwa swa (65a-d) riengeteri *ndzhenga* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) **Riengeteri *madyambu***

Riengeteri *madyambu* ri vula nkarhi lowu dyambu ri perile. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (66) a. Swi tsemile ni nhlana wa Jajana ni nghamu loko va vuya entirhweni *madyambu* ya siku rero. (*Swa vilula, p.7*)
- b. *Madyambu* ya lawo yi rhumerile vakhengula vambirhi va n'wi tisa eka Ndzwambi a ya tshama n'hweti leswaku yi ta kota ku kuma ntiyiso wa kona. (*Hi ya kwihhi? p.66*)

Eka xivulwa xa (66a) riengeteri *madyambu* ri vula nkarhi wa loko Jajana ni nghamu a va chayisile entirhweni laha va nga kuma mutirhi wa vona Vutani a vavisekile nenge. Eka xivulwa xa (66b) riengeteri *madyambu* ri vula nkarhi wa loko ri perile laha Hosi Makolo a nga rhuma swikhegudiyana swimbirhi ku ta heleketa Fanisa eka Ndzwambi leswaku yi kuma ntiyiso wa loko Fanisa a a tikile. Eka swivulwa swa (66) riengeteri *madyambu* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vi) **Riengeteri *vusiku***

Riengeteri *vusiku* ri vula nkarhi wa loko dyambu se ri perile khale. Ku va ku ri na xinyami lexikulu loko ku nga ri na n'weti. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (67) a. *Vusiku* byebyo u wisile ku gingirikela vanhu va lo nakanaka na vana va vona. (*Swa vilula, p.7*)
- b. U khudzehele kahle *vusiku* bya kona ... (*Xona hi xihhi? p.66*)
- c. N'wi byele leswaku i *vusiku* ndzi etlele, a a te mundzuku ni mixo. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.135*)
- d. Nkateko a byi ri *vusiku*. (*Mulunguntima, p.143*)
- e. Mihloti na Ray a va etlelenga *vusiku* bya kona. (*Xilondza, p.127*)

Eka swivulwa swa (67a) riengeteri *vusiku* ri kombisa nkarhi wa ku lulamisa xilalelo laha Vutani a nga wisa eka ntirho wa ku lulamisa swakudya swa siku rero a nga vaviseka tanihileswi yena a a endla migingiriko hinkwayo ya ku ka mati na ku vondzela va muti. Eka xivulwa xa (67b) riengeteri *vusiku* ri kongomisa eka nkarhi lowu Xihahele a kote ku etlela kahle loko a ya ekaya ka yena. Eka xivulwa xa (67c) riengeteri *vusiku* ri vula leswaku nkarhi wa ku xavisa a wu hundzile dyambu a riperile na yena Khegu a a etlele laha fokisi Khamisa a a ringeta ku lavisisa hi swa Khensani n'wana wa Maluleke loyi a a tumbetiwile hi Khegu endlwini ya yena. Eka xivulwa xa (67d) riengeteri *vusiku* ri vula leswaku hi nkarhi lowu vanhu a va etlele nakona va nga koti

ku vona mihlolo loko Hlongwane a hluvurile swiambalo a huma emovheni a ri karhi a ba huwa a famba a ya ekamareni ya yena a ri bya vondlo. Eka xivulwa xa (67e) riengeteri *vusiku* ri vula leswaku nkarhi wa vusiku wu vile wutsongo ngopfu hikuva Mihloti na Ray a va vilerisa hi ku ya eka mphikizano wa ku cina. Hileswaku a va kumangi nkarhi wa ku etela. Eka swivulwa swa (67a-e) riengeteri *vusiku* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.7.3 Maengeteri lama kombaka masiku ma vhiki

(i) Riengeteri *Sonto*

Riengeteri *Sonto* i siku ro sungula ra vhiki. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(68) a. Hi Mugqivela na *Sonto* a va n'wi lava va n'wi pfumala ... (*Swa vilula*, p.53)

b. *Sonto* rona a ro nenga kunene. (*Mulunguntima*, p.58)

Eka xivulwa xa (68a) riengeteri *Sonto* ri kombisa siku leri Madyanavo a a nga kumeki ni le kaya ka yena a ri karhi a endla swa vugangu na Xigombe nsati wa Matsena. Eka xivulwa xa (68b) riengeteri *Sonto* ri vula siku leri landzaka siku ra Mugqivela laha Chavalala a a fanele a ya entsungeni wa malwandle. Eka swivulwa swa (68a na b) riengeteri *Sonto* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Riengeteri *Muvhulu*

Riengeteri *Muvhulu* i vamavizweni va riengeteri Musumbhunuku leri vulaka siku ra vumbirhi ra vhiki. Hi ta xiya eka xivulwa lexi nga laha hanshi.

69. ... ku tirhiwa Muvhulu ku fikela *Mugqivela* hi 13h00 hi ndzhenga ... (*Xona hi xihhi?* p.104)

Eka xivulwa xa (69) riengeteri *Muvhulu* ri kombisa siku ra ku sungula mitirho ya vhiki hileswi va ka Jonh Jack a va tirhisa xiswona laha Xihahale a nga thoriwa kona tanihi muchayeri wa xilorana ePitori. Eka xivulwa lexi riengeteri *Muvhulu* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) Riengeteri *Musumbhunuku*

Riengeteri *Musumbhunuku* ra ha vula siku ra vumbirhi ra vhiki hikuva hi rona siku leri landzaka siku ra *Sonto*. Hileswaku, i mavizweni wa *Muvhulu*. A hi xopaxopeni swivulwa leswi:

- (70) a. *Musumbhunuku* ku pfuka va-Chavalala ehodela. (*Mulunguntima*, p.58)
- b. Vahahani wa vona vo hetelela ku suka a va sukile mixo wolowo wa *Musumbhunuku*. (*Xilondza*, p.20)

Eka xivulwa xa (70a) riengeteri *Musumbhunuku* ri kongomisa eka siku leri Chavalala na Gordon va nga vuya hi rona ku suka entsungeni wa malwandle. Eka xivulwa xa (70b) riengeteri *Musumbhunuku* ri kongomisa eka siku leri vahahani va Mihloti va nga suka hi rona va ya emindyangwini ya vona endzhaku ka ku lahliwa ka tatana wa Mihloti. Eka xivulwa xa (70a na b) riengeteri *Musumbhunuku* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) Riengeteri *Ravumbirhi*

Riengeteri *Ravumbirhi* ri vula siku leri landzaka ra *Musumbhunuku*. A hi xiyeni xivulwa lexi landzelaka:

- (71) a. Loko ya ri masiku ya *Ravumbirhi* ni Ravunharhu i ya ku lulamisa ta rhendzo. (*Mulunguntima*, p.60)
- b. Namuntlha i *Ravumbirhi*, rendzo ra hina hi ta ri sungula hi Mugqivela nindzhenga. (*Nsuku wa mina*, p.86)
- c. Hi mixo wolowo wa *Wavumbirhi*, Ray na Mihloti a va ri ku dyeni ekaya ra ximfumo ra Presidente ePitori. (*Xilondza*, p.123)

Eka xivulwa xa (71a) riengeteri *Ravumbirhi* ri kongomisa eka siku leri rhangelaka Ravunharhu laha Ephraim Chavalala na Gordon Trimms a va fanele va tilulamisela ta rendzo ro ya eYurope ka khonferense. Eka xivulwa xa (71b) riengeteri *Ravumbirhi* ri kombisa siku leri Van der Merwe a a karhatiwa hi mhaka ya ku tumbeta nsuku exikepeni loko rendzo ri sungula. Eka xivulwa xa (71c) riengeteri *Wavumbirhi* ri kongomisa eka siku leri Ray na Mihloti va nga rhambiwa hi Puresidente hi xikongomelo xa ku va lela tanihileswi a va ya entsungeni wa malwandle ku ya yimela tiko ra Afrika-Dzonga eka mphikizano wa ku cina. Eka xivulwa xa (71a-c) riengeteri *Ravumbirhi* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) Riengeteri Ravunharhu

Riengeteri *Ravunharhu* ri vula siku leri landzaka siku ra ra *Ravumbirhi*. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(72) a. Loko ya ri masiku ya Ravumbirhi ni *Ravunharhu* i ya ku lulamisa ta rhendzo.
(*Mulunguntima*, p.60)

b. A wu ri *Wavunharhu* siku leri Xihahela a heleketeke hi Mulungu wa yena ekaya.
(*Xona hi xihhi?* p.66)

Eka xivulwa xa (72a) riengeteri *Ravunharhu* ri vula siku ra vhiki leri landzelaka siku ra Ravumbirhi laha Chavalala na Gordon a va boheka ku lulamisa ta rendzo ro ya eYuropa. Eka xivulwa xa (72b) riengeteri *Wavunharhu* ri kombisa siku leri Xihahela a nga heleketiwa hi Mulungu wa yena ekaya loko a vabya. Lero eka swivulwa swa (72a na b) riengeteri *Ravunharhu* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vi) **Riengeteri Ravumune**

Riengeteri *Ravumune* ri vula siku leri landzelaka siku ra Ravunharhu. A hi languteni xivulwa lexi nga laha hansi.

(73) a. Kwalaho ri fika *siku ra Ravumune*, va nghena eka movha wa ntima wa Cardillac. (*Mulunguntima*, p.60)

b. Leswi a ku ri *Ravumune*, hinkwavo a va ganyula timbilu ta vona ti tsakile hikuva hi xa mundzuku wa kona a va ta amukela xo va sula nyuku ... (*Swa vilula*, p117)

Eka xivulwa xa (73a) riengeteri *Ravumune* ri kongomisa eka siku leri Chavalala na Gordon va nga heleketiwa erivaleni ra swihahampfhuka leswaku va ya eYuropa. Eka xivulwa xa (73b) riengeteri *Ravumune* ri vula siku leri a ri rhangela siku ra vatirhi ra muholo hileswaku a va ta hola hi siku ra Ravuntlhanu. Eka swivulwa swa (73a na b) riengeteri *Ravumune* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vii) **Riengeteri Ravuntlhanu**

Riengeteri *Ravuntlhanu* ri vula siku leri landzelaka ra Ravumune. Hi ta languta swivula swo tanihi leswi:

(74) a. Phela i *Ravuntlhanu* namuntlha. (*Mulunguntima*, p.105)

b. Leswi a ku ri *Ravuntlhanu* naswona Masonja a vuyile hi le ntirhweni ... (*Swa vilula*, p.3)

Eka xivulwa xa (74a) riengeteri *Ravuntlhanu* ri kongomisa eka siku leri Mlambo a nga ya ehofisini ya Hlongwane a kuma a nga ri kona loko a lavisisa hi ta cheke leyi nga yiviwa efemeni. Eka xivulwa xa (74b) riengeteri *Ravuntlhanu* ri kombisa leswaku a ku

ri siku ro hetisela ra vhiki ra ku ya entirhweni. Hi loko Masonja a fika a ya kota ku dyondzisa Vutani ntirho wa yena na ku n'wi heleketa ku ya longa swiambalo swa yena leswi a a nga ta cinca ekaya ka yena. Eka swivulwa swa (74a na b) riengeteri *Ravuntlhanu* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(viii) **Riengeteri Muqgivela**

Riengeteri *Muqgivela* ri vula siku leri landzelaka siku ra Ravuntlhanu. A hi xiyeni swivulwa leswi:

(75) a. Mlambo *Muqgivela* ni Sonto a nga tirhangi. (*Mulunguntima*, p.140)

b. ... a swi ta n'wi antswela Xihahlele ku kanya mbilu a ya vhakela n'wantsweku wa yena ... maxangu lama a ma voneke hi vusiku bya *Muqgivela* lowu. (*Xona hi xihle? p. 66*)

Eka xivulwa xa (75a) riengeteri *Muqgivela* ri kongomisa eka rin'wana ra masiku lama Mlambo a nga tirhangi loko a vona swi antswa leswaku a ya belanyana hi moya ehandle ka feme. Eka xivulwa xa (75b) riengeteri *Muqgivela* ri kongomisa eka siku leri Xihahlele a nga karhatiwa ngopfu hi Manconama, kutani a nga n'wi khomangi kahle, a kumeka a ri ekhomyeni lerikulu, a ya n'wi luma, a titwa a taleriwa ni swin'wana ni swin'wana. Eka swivulwa swa (75a na b) riengeteri *Muqgivela* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.7.4 **Maengeteri lama kombaka tin'hweti ta lembe**

(i) **Riengeteri Sunguti**

Riengeteri *Sunguti* ri vula n'hweti yo sungula ya lembe. A hi xiyeni xivulwa lexi landzelaka:

(76) BC 10321 naswona a yi sikhathiwile makume mbirhi mbirhi, *Sunguti*, lembe ra 1981. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.55)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla riengeteri *Sunguti* ri kongomisa eka n'hweti leyi ku nga tsariwa cheke ya ku tatisa dipoziti ya movha wa Sejeni Mantengu eka Best Motors. Eka xivulwa lexi riengeteri *Sunguti* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) **Riengeteri *Nhlangula***

Riengeteri *Nhlangula* ri kongomisa eka n'hweti ya vukhume elembeni. Leyi hi yona n'hweti ya ku phuma ka mirhi na ku hlangula timbale leti vangiwaka hi ku orha mindzilo ya n'hweti ya Khotavuxika. Hi ta xiya eka xivulwa lexi:

(77) U fikile a yima ku phendla eka tluka leri a ri sikuhatiwile makume-mbirhi nharhu, *Nhlangula* 1980. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.23*)

Eka xivulwa xa (77) riengeteri *Nhlangula* ri kombisa n'hweti leyi Sejeni Mantengu a nga tsala eka logubuku leswaku u ya exitichini xa le Tlangelani ku ya lomba maphepha leswaku ku ta endliwa tikhopi to tala ta swikombelo swo tirhisa mimovha ya vuthu. Eka xivulwa xa (77) riengeteri *Nhlangula* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) **Riengeteri *Mudyaxihi***

Riengeteri *Mudyaxihi* i n'hweti wa vuntlhanu elembeni. N'hweti leyi hi yona ya nhlovo ni ntshovelo wa swirin'warin'wa emasin'wini. A hi langutiseni eka xivulwa lexi :

(78) A ku ri ti 26 *Mudyaxihi* 1985, siku leri swibochwa a swi fanele ku kamberwa ... (*Nsuku wa mina, p.36*)

Eka xivulwa xa (78) riengeteri *Mudyaxihi* ri kongomisa eka n'hweti leyi swibochwa a swi fanele ku ya kamberwa loko ku ta humelela mhaka ya swigevenga leswi nga ya humesa swigevenga swin'wana ekhotsweni hi xikongomelo xa ku ya ngungumerisa nsuku tanihleswi Whiteside a vulaka swona loko a ku : "Ku na ntirho wa timali lowu mi yimeleke le handle."(p.52). Eka xivulwa xa (78) riengeteri *Mudyaxihi* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) **Riengeteri *Khotavuxika***

Riengeteri ra *Khotavuxika* ri vula n'hweti wa vutsevu laha ku titimelaka ngopfu. Hi ta xiya xivulwa lexi:

(79) N'hweti leyi Zihomu a loveke hi yona a ku ri *Khotavuxika*, xirhami a xi vuyisa na n'wana evukatini. (*Swa vilula, p.105*)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, riengeteri *Khotavuxika* ri kongomisa eka n'hweti leyi Zihomu a loveke hi wona laha a ku ri na xirhami ku karhi ku titimela ku tlula mpimo. Eka xivulwa lexi riengeteri *Khotavuxika* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.7.5 Maengeteri lama kombaka mikarhi ya sweswi

(i) Riengeteri *namuntlha*

Riengeteri *namuntlha* ri vula siku leri hi nga eka rona. Xiyani swivulwa leswi landzelaka:

(80) a. *Namuntlha* a a miyerile makumu. (*I vutomi*, p.6)

b. *Namuntlha* ndza wu tlula nawu wa vayisa lavaya ... (*Swa vilula*, p.93)

c. Khegu *namuntlha* u ta ndzi tiva. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.148)

d. *Namuntlha* ku ta huma ximanga exisakeni ... (*Nsuku wa mina*, p.99)

e. ... va ri va love *namuntlha* ni mixo, ya vanhu yo sungula ku khunguluka hi ku hleka. (*Xisomisana*, p.172)

Eka xivulwa xa (80a) riengeteri *namuntlha* ri kongomisa eka nkarhi lowu tatana wa Mihloti a a hundzile emisaveni. Eka xivulwa xa (80b) riengeteri *namuntlha* ri vula siku leri Xikabvuli a nga vona tihuku ti karhi ti handza eka mahlanga. Hi siku leri Xikabvuli u tinyikile matimba ya ku yiva huku ya vanhu hikuva ku sukela siku leri a nga khuvuriwa ekerekeni a a nga si dya nyama hikuva yena a a ri na vusweti bya swifuwo swa yena n'winyi. Eka xivulwa xa (80c) riengeteri *namuntlha* ri kongomisa eka siku leri Galachana a a kwatile ngopfu hikwalaho ka ku va Khegu a nga dlayangi Khensani nakona Galachana a a ringeta ku byela Khegu leswaku leswi a a tivisa Galachana xiswona a swi hundzukile ku tlula mpimo. Nakambe Khegu u n'wi twisisile Galachana loko a ya n'wi cukumetela eswibodlweni laha a nga fela kona. Eka xivulwa xa (80d) riengeteri *namuntlha* ri tirhisiwile eka xivulavulelo lexi vula leswaku hi siku leri a ku ta boxiwa timhaka ta swihundla ivi ntiyiso wu va erivaleni leswaku timhaka ta ku tisa ku rhula emisaveni a ku ri milorho hikwalaho ka vuxisi bya Smith. Eka xivulwa xa (80e) riengeteri *namuntlha* a ri kongomisa eka siku leri Majuvana a nga xisa N'wa-Mbaso loyi a a tshamela ku tumbetela ekhumbini ra Xisomisana leswaku a yingisela loko va nga n'wi hlevi. Hi loko Majuvana a hamba leswaku hi siku rolero manana wa N'wa-Mbaso a a lovile. Leswi swi pfilunganisile nhloko ya N'wa-Mbaso a ba pongo swi pfa swi vitana ni vaakelani va hetisela va twa mihlolo ya muti wa Majuvani. Eka swivulwa swa (80a-g) riengeteri *namuntlha* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Riengeteri sweswi

Riengeteri *sweswi* ri vula nkarhi lowu hi nga eka wona. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(81) a. *Sweswi* i xisiwana. (*I vutomi*, p.59)

b. Sejeni Mkhatswa u le xibedhlele xa Tintswalo *sweswi* ...
(*Mulunguntima*, p.139)

c. Ni ni *sweswi* mbilu ya mina ya ha ba. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.128)

d. *Sweswi* vafana va hina va fanele va ri ekusuhi swinene ni ku wu kuma.
(*Nsuku wa mina*, p.143)

e. Ndzi nga ku khandla *sweswi*. (*Xisomisana*, p.39)

Eka xivulwa xa (81a) riengeteri *sweswi* ri vula leswaku hikuva Davula a a loveriwile hi manana a ha ri ntsongo a a ri xisiwana eka nkarhi lowu Malume wa yena a a ri eku vulavuleni hi Jordaan. Eka xivulwa xa (81b) riengeteri *sweswi* ri vula leswaku eka nkarhi wolowo Mkhonto a a ri eku vulavuleni sejeni Mkhatswa a a ri exibedhlele hikwalaho ka ku va a biwile hi xitina. Eka xivulwa xa (81c) riengeteri *sweswi* ri vula leswaku hi nkarhi wolowo Khamisa a a ri eku vulavuleni hi Dzunani mbilu ya yena a ya ha ri eku beni hikuva a a chuhwile ngopfu loko a vona wanuna a n'wi landza exinyamini hi nkarhi a nga xika emovheni wa Phatimana. Lero Dzunani a a nga swi tivangi leswaku a ku ri Khamisa murhandziwa wa yena. Eka xivulwa xa (81d) riengeteri *sweswi* ri vula nkarhi lowu Smith a a ri eku vulavuleni a karhi a ehleketa leswaku swigevenga swa vona a swi fanele swi kuma nsuku ku nga ri khale. Eka xivulwa xa (81e) riengeteri *sweswi* ri vula nkarhi wolowo N'wa-Bvuma a a ri eku vulavuleni hi Xisomisana loko Xisomisana a lumbetiwa ku hamba leswaku u vonile munhu loyi a a languteka a file endleleni. Eka swivulwa swa (81a-e) laha henhla riengeteri *sweswi* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.7.5 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya mikarhi leyi nga hundza

(i) Riengeteri tolo

Riengeteri *tolo* ri vula siku leri hundzeke. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(82) a. *Tolo* na rini laha ndzi nga tshama ndzi ku nyika mali ya muholo endleleni?(*Swa vilula*, p.48)

- b. *Tolo* a nga ha vuyi. (*Nsuku wa mina*, p.13)
- c. Hi twa va ku mi rhole munhu wo vabya *tolo*. (*Xisomisana*, p.42)
- d. Khensani yena ndzi n'wi mukise *tolo*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.117)
- e. ... ma nga hi hlamusela hinkwaswo leswi humeleleke *tolo* le ntshaveni ya Magoeskloof. (*I vutomi*, p.35)

Eka xivulwa xa (82a) riengeteri *tolo* ri tirhisiwile eka xivulwahava lexi vulaka leswaku a swi nge endleki ku va Matsena a nyika nsati wa yena Xigombe mali endleleni. Hileswaku ku sukela nkarhi lowu nga hundza ku fika sweswi na mikarhi leyi taka swi nge pfuki swi humelerile. Eka xivulwa xa (82b) riengeteri *tolo* ri tirhisiwile eka xivuriso lexi vulaka leswaku leswi nga hundza swi nge pfuki swi vuyelela hi ndlela yo fana ni leswi swi nga tisa xiswona, hileswaku eka nkarhi lowu timhaka a ti bihile hikuva a ku nga ri na ku rhula emisaveni hi mhaka ya ikhonomi nakona vavanuna lava a va ringeta ku tisa ku rhula emisaveni loko va rhumela nsuku eAmerika. Hambileswi a va ringeta ku tata swikhwama swa vona. Eka xivulwa xa (82c) riengeteri *tolo* ri vula siku leri Xisomisana, N'wa- Bvuma na Fahlamela va nga ya rhwala Moyasi endleleni ya ku ya eswihlobyeni va n'wi yisa emutini wa vona. Eka xivulwa xa (82d) riengeteri *tolo* ri vula siku leri Khegu a a ringeta ku xisa Phatimana leswaku u mukisile Khensani hi rona loko a ringeta ku papalata mhaka ya Khensani emahlweni ka Dzunani. Eka xivulwa xa (82e) riengeteri *tolo* ri vula siku leri ku nga humelela nghozi ya Billy Masangu epatwini. Hi loko Sejeni Xivambu a vutisa Mathevula loyi a nga humesa Billy enghozini. Leswi swi seketeriwa hi marito ma yena loko a ku: "A ku ri na munhu loyi a a ri ku cemini swinene. Ndzi titwile yi ri mfanelo ya mina ku n'wi ponisa"(p.35). Eka swivulwa swa (82a-e) riengeteri *tolo* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Riengeteri *khale*

Riengeteri *khale* ri vula nkarhi lowu nga hundza eka malembe mo hlaya lama hundzeke. Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

- (83) a. *Khale* ka yena a ha ri etimayini ... (*Xona hi xihl? p.54*)
  - b. Mina a ndzi fanele ndzi lan'wile *khale* ndzi tshika ntirho."(*Mulunguntima*, p.66)
  - c. Tiko ri etlela, timpfula ti bobomuka tani hi *khale*. (*Xisomisana*,p.143)
  - d. Nkota leyi i ya *khale* swinene, yi sunguriwile hi 1971. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.61)

e. A ku ri *khale* vafana va tsutsumerile exitupini. (*Xilondza, p.2*)

Eka xivulwa xa (83a) riengeteri *khale* ri vula mikarhi leyi Xihahela a a tirha etimayini kasi eka nkarhi wolowo a a nga ha ri entirhweni. Eka xivulwa xa (83b) riengeteri *khale* ri kombisa leswaku Sasavona a a ri eku tirheni ka nkarhi wo leha efemeni leyi. Hileswaku loko a ku ri yena Nsatimuni a a karhatiwaka hi Hlongwane a a ta va a lan'wile ntirho. Eka xivulwa xa (83c) riengeteri *khale* ri kongomisa eka nkarhi lowu mpfula a yi tshama yi na. Hileswaku, eka nkarhi wolowo mpfula a yi kala swinene. Eka xivulwa xa (83d) riengeteri *khale* ri kombisa leswaku hambileswi nkonta ya Mantengu a yi ri na malembe mo tala yi pfuriwile, a yi nga si tshama yi va ni mali leyi tlulaka madzana nkombo ya tirhandi. Eka xivulwa xa (83e) riengeteri *khale* ri vula leswaku vafana a va dyangi nkarhi loko va twa ku ri na xirhami hileswaku loko vanhu va ya va nghena etendeni a ku ri swa nkarhi lowu nga hundza ku va vafana va tsutsumerile exitupini xa yindlu ku tibihelela eka moya wa xirhami. Eka swivulwa swa (83a-e) riengeteri *khale* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.7.6 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya mikarhi leyi taka

(i) Riengeteri *mundzuku*

Riengeteri *mundzuku* ri vula siku leri tlhandlamaka. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(84) a. U ta ta na wo *mundzuku*? ... (*Xisomisana, p.9*)

b. *Mundzuku* roleri ri xaka ndza xi landza. (*Mulunguntima, p.39*)

c. ... a hi tona to yimela *mundzuku* Khegu ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.145*)

d. *Mundzuku* swi nga va swi tiviwa hi magidigidi ya vanhu va misava. (*Nsuku wa mina, p.67*)

e. Varhangeri va *mundzuku*, swifumi na swisiwana hinkwavo va timiwa hi ntshuri wa misava vusiku na nhlekanhi ... (*Swa vilula, p.95*)

Eka xivulwa xa (84a) riengeteri *mundzuku* ri kongomisa eka siku leri Xisomisana a a ta tisa matandza eka tixolwe ta le madyelweni ma tihomu leswaku vafana va tiphina. Eka xivulwa xa (84b) riengeteri *mundzuku* ri vula siku leri a ri landzela eka leri Hlongwane na Nyakani a va kunguhata ku xavelela Chavalala leswaku a boxa mhaka ya ku va a ri eku kunguhateni ka ku susa Hlongwane exitulwini xa yena entirhweni, hambileswi a swi nga ri eka norho wa Chavalala. Eka xivulwa xa (84c) riengeteri

mundzuku ri kongomisa eka nkarhi lowu taka lowu Galachana a a nga koti ku yimela wona hikuva Khegu a a lava ku baleka mhaka ya ku va a nga kotangi ku dlaya Khensani. Lero Galachana ni ntlawa wa yena a va lava ku tiyisisa mhaka ya ku dlawa ka Khensani tanihi kungu ra vona nkarhi wolowo. Eka xivulwa xa (84d) riengeteri *mundzuku* ri vula leswaku loko Young a nga pfumeli ku nghena eka kungu ra Smith siku leri landzelaka swifaniso swa Young na xigangu xa yena Charlotte Pointer va ri exihundleni a swi nga ta hangalasiwa eka maphephahungu swi tiviwa hi vanhu na yena Young a tlhela a hlongoriwa eka ku tirhela Mfumo. Eka xivulwa xa (84e) riengeteri *mundzuku* ri kongomisa eka nkarhi lowu taka hileswaku hikwalaho ka nyimpi vana a va hundza emisaveni va nga si vona swa misava nakona loko a va hanya ka nkarhi wo leha van'wana a va ta va varhangeri va tiko va endla mitirho leyinene. Eka swivulwa swa (84a-e) riengeteri *mundzuku* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) **Riengeteri *mundlwani***

Riengeteri *mundlwani* kumbe *mundlwana* ri vula siku leri landzelaka ra mundzuku. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(85) a. Masiku yo tala ndzi to twa leswaku Chavalala a xi khomile nhlengeletano hala, mundzuku hala, *mundlwana* hala. (*Mulunguntima*, p.3)

b. Vana va hina va ta hi rhukatela *mundlwana* ... (*Nsuku wa mina*, p.2)

Eka xivulwa xa (85a) riengeteri *mundlwana* ri vula leswaku Chavalala a a khoma tinhlengeletano hi ku landzelelana ka siku na siku. Kambe leswi a swi nga ri swona, a ku ri mhaka ya mavondzo ma Hlongwane. Eka xivulwa xa (85b) riengeteri *mundlwana* ri vula mikarhi leyi taka leyi nga riki na mpimo. Hi loko Vakulukumba lava a va khoma nhlengeletano wa ku tisa ku rhula emisaveni na vona a va nga ri na ku twanana hi laha Young a nga boxa mhaka ya leswaku loko va nga tibohi ku lulamisa timhaka leti a swi ta tshama swi karhata na mikarhi leyi taka hileswaku ni vana ni vatukulu va vona a va ta hlupheka evuton'wini. Eka swivulwa swa (85a na b) riengeteri *mundlwani* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.7.7 Maengeteri lama kombaka *tinguva ta lembe*

Tinguva ta lembe ti kombisa mikarhi ya laha ku humelelaka maxelo mo hambanahambana tanihi nkarhi wa xirhami, nkarhi wa loko ku hisa ngopfu, nkarhi wa mpfula na nkarhi wa ntshovelo. Tinguva leti ti pimiwa hi ximumu, xixika, ximun'wana na xixikana. (Marhanele na Bila 2016: 436). Hi ta languta eka swivulwa leswi landzelaka:

(i) Riengeteri *xixika*

Riengeteri *xixika* kumbe vuxika ri vula nguva ya xirhami laha vusiku byi leheke ku tlula eka tinguva letin'wana. Leswi swi seketeriwa hi Ngobeni na vatsarikulobye (2012:115) loko va ku:

Hi nguva leyi ka titimela swinene. Swimilana swi oxiwile hi xirhami.
Vanhu va ambala swiambalo swo kufumela. Tinguva ta xixika
i Khotavuxika, Mawuwani na Mhawuri.

Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

(86) a. ... vusiku bya *xixika* byi lalamile. (*Nsuku wa mina*, p.69)

b. Leswi a ku ri *vuxika*, awara ya ntlhanu a yi ba ka ha te dzwii, tiko hinkwaro.
(*Swa vilula*, p.106)

Eka xivulwa xa (86a) riengeteri *xixika* ri kongomisa eka ku va Young a vona nkarhi wu nga tsutsumi tanihi masiku man'wana loko Young a ha ku sindzisiwa ku nghenelela eka kungu ra Smith ra ku ngungumerisa nsuku laha a a boheka ku hamba siku na siku tanihi laha mutsari a ku: "... ku hlamula Young a ri karhi a engetela mavunwa ehenhla ka mavunwa ..." (p.72). Eka xivulwa xa (86b) riengeteri *vuxika* ri kongomisa eka nkarhi lowu Muhlengwe a nga ya kuma nhwanyana na n'wana wa nhungu wa n'hwetini a kwamile emachokocweni a ri karhi a gomela hi ku chava leswi a nga vona loko manana wa yena a dlawa hi siku ra maxangu enkosini wa Zihomu. Eka swivulwa swa (86a na b) maengeteri *vuxika* na *xixika* ma nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi tanihileswi ma vulaka xilo xin'we.

5.8 Maengeteri ma mpfelelo

5.8.1 Maengeteri lama kombaka *mikarhi ya siku*

(i) Riengeteri *nimixo*

Xivulwahava xa riengeteri *nimixo* xi vula nkarhi wa loko dyambu ra ha ku huma. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(87) a. ... mi ta pfuka mi famba *nimixo*. (*Xisomisana*, p.100)

b. A ndzi ri kona ku sukela *nimixo* ku kondza hi ya pfala. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.31)

c. Kasi hi nawu a a fanele a fika *nimixo* hi nkarhi wa awara ya tsevu ... (*Mulunguntima*, p.19)

Eka swivulwa swa (87) riengeteri *nimixo* ri pfelela eka riengeteri ra mixo hi ku engeteriwa ka mofimi *ni*-. Eka xivulwa xa (87a) riengeteri *nimixo* ri kombisa nkarhi lowu Xisomisana na Moyasi a va fanele va ya emahlweni ku suka eka Vuputsu laha a va etlele kona loko va peleriwa hi dyambu. Eka xivulwa xa (87b) riengeteri *nimixo* ri kombisa nkarhi lowu vhengele ra ka Machipisana a ri pfuriwa hi wona laha Chavalala a tiyisisa leswaku a a ri kona ku sukela eka nkarhi wa ku pfula *nimixo*. Eka xivulwa xa (87c) riengeteri *nimixo* ri vula nkarhi lowu Hlongwane a a languteriwa ku va a fikile entirhweni. Eka swivulwa swa (87a-c) riengeteri *nimixo* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Riengeteri *nimpundzu*

Riengeteri *nimpundzu* i vamavizweni va xivulwahava xa riengeteri *nimixo* hikuva xi vula nkarhi wa loko dyambu ra ha ku huma. Xiyani eka xivulwa lexi:

(88) Hluvula u etlela hi ta vona pulani mundzuku *nimpundzu*. (*N'waninginingi ma ka tindleva*, p.194)

Riengeteri *nimpundzu* ri pfelela eka riengeteri *mpundzu* hi ku nembeletiwa ka mofimi *ni*-. Eka xivulwa xa (88) Riengeteri *nimpundzu* ri vula nkarhi lowu Stella a a ta ringeta ku luka mano ya leswaku Phatimana a kota ku baleka leswaku a nga khomiwi hi maphorisa. Eka xivulwa xa (88) riengeteri *nimpundzu* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) **Riengeteri *nimadyambu***

Riengeteri *nimadyambu* ri pfelela eka riengeteri madyambu hi ku lungeleriwa ka mofimi *ni-*. Nakambe riengeteri *nimadyambu* ri vula nkarhi wa loko ri perile. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (89) a. *Nimadyambu* loko va heta ku lalela, Mihloti a lerisa makwavo ku ya ekamareni. (*Xilondza, p.27*)
b. Swi twisa vusiwana eka lava a va yile emintirhweni, loko va vuya *nimadyambu* va kuma mikhukhu ya vona yi hahluriwile. (*Swa vilula, p.115*)
c. ... a nga va a yi tekile *nimadyambu* endzhaku ka loko rijisitara ra siku ri pfariwile ... (*Mulunguntima, p. 91*)

Eka xivulwa xa (89a) riengeteri *nimadyambu* ri kongomisa eka nkarhi lowu Mihloti na makwavo wa yena Xirilo a va fanele va ya wisa va etlela tanihileswi a ku ri na mpfula na xirhami. Eka xivulwa xa (89b) riengeteri *nimadyambu* ri kongomisa eka nkarhi wa loko vanhu va chayisile emitirhweni va ya emakaya. Hi loko Vantima lava a va akile erivaleni leri nga tlhelo ka Budula laha a ku tshama Mabunu va kumile mikhukhu ya vona hi hahluriwile va nga rhangangi va tivisiwa. Eka xivulwa xa (89c) riengeteri *nimadyambu* ri kombisa nkarhi lowu Mlambo a a ehleketela ku va ku yiviwile cheke ehofisini ya Nyeleti loko vanhu va chayisile entirhweni na rijisitara ra siku ri pfariwile. Eka swivulwa swa (89a-c) riengeteri *nimadyambu* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) **Riengeteri *nivusiku***

Riengeteri *nivusiku* ri pfelela eka riengeteri vusiku hi ku engeteriwa ka mofimi *ni-*. Riengeteri leri ri kongomisa eka nkarhi lowu dyambu se ri peleke khale. Ku nga nkarhi wa xinyami loko ku nga ri na n'weti. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (90) a. *Nivusiku* loko vana va lava ku tirhuma eswindlwanini, a ku pfuxiwa yena a ngwingwa a va heleketa ... (*Swa vilula, p.7*)
b. Ina, ndza ha ku nghena na yena tolo *nivusiku*. (*Xilondza, p.74*)
c. A tlhela a ndzi hlongola *na vusiku*. (*I vutomi, p.58*)
d. ... u n'wi byela ku yisa mali leyi le mahambanini hi nkarhi wa khume *nivusiku*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.67*)

Eka xivulwa xa (90a) riengeteri *nivusiku* ri vula nkarhi lowu a ku pfuxiwa Vutani leswaku a ngwingwa na vana lava a va lava ku humanyana leswaku a va heleketa. Eka xivulwa xa (90b) riengeteri *nivusiku* ri vula nkarhi lowu Dzungudza na Mihloti va

nga fika evhengeleni loko vatrhi va chayisile lero Dzungudza a nga swi kotangi ku tsarisa vito ra Mihloti ebukwini ra vatrhi. Eka xivulwa xa (90c) xivulwahava xa riengeteri *na vusiku* xi kombisa nkarhi lowu Davula a nga hlongoriwa emutini wa Jordaan laha a a tirha kona. Eka xivulwa xa (90d) riengeteri *nivusiku* ri vula nkarhi lowu Maluleke a nga lerisiwa ku ya yisa mali ya ku kutsula n'wana wa yena emahambanini. Eka swivulwa swa (90a-d) riengeteri *nivusiku* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) **Riengeteri *ninhlekanhi***

Riengeteri *ninhlekanhi* ri pfelela eka riengeteri *nhlekanhi* hi ku engeteriwa ka mofimi *ni-*. Ri kongomisa eka nkarhi lowu se dyambu ri tlakukeke swinene, kambe ku nga si va ndzhenga. Hi Xilungu swi vula kusuka hi awara ya khumembirhi ku ya eka ya mbirhi. A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi landzelaka:

(91) Hi twananile leswaku a ta tirha *ninhlikanhi*. (*Xilondza, p.112*)

Eka xivulwa xa (91) riengeteri *ninhlikanhi* ri vula nkarhi lowu Mihloti a a fanele ku ya entirhweni. Eka swivulwa swa (91a) riengeteri *ninhlikanhi* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vi) **Riengeteri *nindzhenga***

Riengeteri *nindzhenga* ri pfelela eka riengeteri *ndzhenga* hi ku nembeletywa ka mofimi *ni-*. A hi langutiseni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (92) a. *Nindzhenga* wa siku rin'wana Vutani u te a ri karhi a rima exirhapeni ... u titlhavile nenge wa ximatsi hi le henhla ka nkondzo. (*Swa vilula, p.7*)
b. M'xeke u te a ta fika hi 16h00 *hi ndzhenga* ku ta pfluxela. (*Xona hi xihhi? p.107*)
c. *Hi nkarhi wa ndzhenga*, ku te ku fika mupfuni wa Billy hi ku yimbelerisa khwayere. (*Xona hi xihhi? p.48*)
d. ... siku rin'wana na rin'wana u fanela ku ndzi bela riqingho eka nomboro leyi ... eNew York hi nkarhi wa tsevu *nindzhenga*. (*Nsuku wa mina, p.31*)

Eka xivulwa xa (92a) riengeteri *nindzhenga* ri kongomisa eka nkarhi lowu Vutani a nga titlhava enengeni a ri eku tirheni exirhapeni. Eka xivulwa xa (92b) xivulwahava xa riengeteri *hi ndzhenga* xi kongomisa eka nkarhi lowu M'xeke a a ta ya pfluxela Xihahale loyi a a vabyaka. Eka xivulwa xa (92c) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa*

ndzhenga xi vula nkarhi lowu mupfuni wa Billy a nga fika ekerekeni ku ta pfuna ku yimbelerisa. Eka xivulwa xa (92d) riengeteri *nindzhenga* ri kongomisa eka nkarhi lowu Young a a fanele ku ta bela Smith riqingho leswaku a n'wi vikela xin'wana na xin'wana lexi a xi humelela eka kungu ra vona ra ku ngungumerisa nsuku. Eka swivulwa swa (92a-d) riengeteri *nindzhenga* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.2 Maengeteri lama kombaka *masiku ya vhiki*

(i) Xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto*

Xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto* xi kongomisa eka siku ra Sonto. A hi langutiseni swivulwa leswi landzelaka:

- (93) a. ... va sele va kondzelela ku ya ekerekeni *hi Sonto* ni masiku man'wana. (*Swa vilula, p.92*)
b. *Hi masonto* laha Xedzhewule vanhu a va hungati hi swilo swo tala. (*Xisomisana, p.33*)
c. Kereke yo tshama yi lo hontlo, hi mintsumbu *hi Masonto* kambe mimoya yona yi sele emakaya, yin'wana yi nga ri lomu, yi vhakile ... (*Xona hi xihhi? p.9*)
d. Siku leri tlhandlamileke *hi Sonto* nimixo, Fanisa u komberile N'wa-Njomboti leswaku a n'wi heleketa eka Makolo tata wakwe. (*Hi ya kwihhi?p.37*)

Eka swivulwa swa (93) xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto* xi pfelela eka riengeteri Sonto hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Eka xivulwa xa (93a) xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto* xi kongomisa eka siku ra Sonto laha vanhu lava nga amukela rito ra Xikwembu endhawini ya ka Xihosana a va ya ekerekeni hi rona. Eka xivulwa xa (93b) xivulwahava xa riengeteri *hi Masonto* xi kongomisa eka siku ra Sonto rin'wana na rin'wana laha vanhu va ka Xedzhewule a va nga endli swin'wana handle ka swa mabyalwa, ku chaya swigubu, ku cina na ku tibombela. Eka xivulwa xa (93c) xivulwahava xa riengeteri *hi Masonto* xi vula leswaku hi siku ra Sonto yin'wana na yin'wana vanhu a va ya ekerekeni hi xikongomelo xa leswaku va ta kota ku kuma mitirho na ku amukeriwa eswikolweni na ku kumela vana va vona switifikhethi swa ku velekiwa hikuva a swi boha leswaku va va vapfumeri leswaku va kuma swilo swoleswo. Eka xivulwa xa (93d) xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto* xi kongomisa eka siku leri Fanisa a nga kombela N'wa-Njomboti leswaku a n'wi heleketa eka Makolo tata wakwe. Eka swivulwa swa (93a-d) swivulwahava swa riengeteri *hi Sonto* na *hi Masonto* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku*

Xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi pfelela eka riengeteri Musumbhunuku hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (94) a. ... va tshamile etafuleni, *hi Musumbhunuku* ninhlikanhi, masiku mambirhi tata wa Mihloti a fihliwile. (*Xilondza*, p.9)
- b. *Hi Musumbhunuku* nimixo mi pfuka mi ta entirhweni sesi Nyeleti. (*Mulunguntima*, p.109)
- c. Ku sukela sweswi ndzi boheka ku ya elivhini, ndzi ta vuya *hi Musumbhunuku* nimixo. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.90)
- d. A a nga helanga hi ku byi nun'hwa vurhongo evusikwini bya *siku ra Musumbhunuku* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.79)

Eka xivulwa xa (94a) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi kombisa siku leri malume wa Mihloti Hlungwana na Manyike va nga ya xavelela Mihloti leswaku a tekiwa hi Manyike leswi swi humesiwa erivaleni loko Hlungwana a ku: "Manyike u ta ku hlayisa tanihi nuna wa wena." (p.14). Mihloti a nga amukelanga miehleketo leyi loko a ku: "Swi nga ka swi nga koteki sweswo malume." (ibid) Eka xivulwa xa (94b) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi kongomisa eka siku leri Nyeleti a a languteriwa ku vuyela entirhweni tanihi leswi a a yimisiwile nyana hikwalaho ka ku lumbetiwa eka timhaka ta cheke leyi nga pfumaleka entirhweni. Eka xivulwa xa (94c) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* ri kombisa siku leri Mbambu a a ta vuya hi rona ku suka elivhini tanihileswi a a boheka ku ya wisa ekaya na ku chavelela nsati wa yena loyi a a tlhela a vabya hi miehleketo endzhaku ka ku tshwa ka yindlu ya yena. Eka xivulwa xa (94d) xivulwahava xa riengeteri *siku ra Musumbhunuku* xi kombisa siku leri Maluleke a nga pfumala vurhongo a karhi a ehleketa swa ku ya humesa mali ebanke leswaku a ya kutsula n'wana wa yena eka swigevenga. Eka swivulwa swa (94a-d) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu*

Xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu* xi pfelela eka riengeteri Muvhulu hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Hi ta xiya xivulwa xo fana ni lexi:

- (95) Siku rin'wana *hi Muvhulu*, Xihahale o pfukela ehofisi ... (*Xona hi xihl? p.104*)

Eka xivulwa lexi nga laha henhla xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu* xi vula siku leri Xihahale a nga ya ehofisini yo thola vatirhi leswaku a kuma ku hlayisa ndyangu wa yena. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumbirhi*

Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumbirhi* kumbe *hi Wavumbirhi* xi pfelela eka riengeteri Ravumbirhi hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. A hi xiyeni swivulwa swo tanihileswi landzelaka:

(96) *Hi Wavumbirhi* Mihloti na Xirilo va ya xikolweni na vadyondzi van'wana. (*Xilondza, p.22*)

Eka xivulwa xa (96) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumbirhi* xi kongomisa eka siku leri Mihloti na Xirilo va nga sungula ku ya exikolweni endzhaku ka ku lahliwa ka tatana wa vona. Eka xivulwa xa (96) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumbirhi* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) Xivulwahava xa riengeteri *hi Wavunharhu*

Xivulwahava xa riengeteri *hi Wavunharhu* xi pfelela eka riengeteri Wavunharhu hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(97) a. *Hi Ravunharhu* hi awara ya tsevu nimadyambu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ... (*Swa vilula, p.89*)

b. A ri ri siku ra *Wavunharhu* ni ndzenga ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.99*)

Eka swivulwa swa (97a) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravunharhu* xi kongomisa eka siku leri Mufundhisi Rixongile a nga ya dyondzisa rito ra Xikwembu ekerekeni nimadyambu a tele hi moya lowo kwetsima. Eka xivulwa xa (97b) xivulwahava xa riengeteri *siku ra Wavunharhu* xi vula siku leri Dzunani na Khamisa va nga ya eku khideni enambyeni wa Sanandzo. Eka swivulwa swa (97a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravunharhu/Wavunharhu* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumune***

Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumune* xi pfelela eka riengeteri *Ravumune* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. A hi xiyeni swikombiso leswi:

- (98) a. A a fanele ku famba hi Wavuntlhanu, kutani *hi Wavumune* ndzi va ni nkema-
nkema wa ku n'wi lunghisela timbuva. (*Xisomisana*, p.181)
- b. Swi ve tanu *hi Wavumune* na Wavuntlhanu. (*Xona hi xihhi?* p.66)
- c. Phela mpfhuka va hambana *hi Ravumune* siku xibamu xi nga bele etindleveni
... (*Mulunguntima*, p.58)

Eka xivulwa xa (98a) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumune* xi vula siku leri Xisomisana a nga gingirika ngopfu a karhi a lunghisela Majuvana timbuva loko a tlhelela entirhweni hi siku leri nga landzela. Eka xivulwa xa (98b) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumune* xi kombisa siku leri Xihahale a nga karhatiwangiki hi ku vabya na macomana, hileswaku hi siku leri a a nga ri na xiphiso. Eka xivulwa xa (98c) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumune* ri kombisa siku leri Chavalala a nga twa swa ku ya eYurope laha a nga ya kaya a ya tilulamisela rendzo ekaya ka yena. Eka swivulwa swa (98a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravumune* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravuntlhanu***

Xivulwahava xa riengeteri *hi Ravuntlhanu* xi pfelela eka riengeteri *Ravuntlhanu* hi ku nembeletwa ka mofimi *hi*. Hi ta xiya swivulwa swo tanihi leswi:

- (99) a. *Hi Wavuntlhanu* wa vhiki rero, hinkwaswo a swi lulamisiwile. (*Xona hi xihhi?*
p.112)
- b. Phela Hlongwane a a ri eka makungu ya yena ya ku ya lava qqweta eJoni *hi Ravuntlhanu*. (*Mulunguntima*, p.117)
- c. Hi *siku leri ra Wavuntlhanu*, tanihi masiku ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*,
p.103)

Eka xivulwa xa (99a) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavuntlhanu* xi kongomisa eka siku leri ku *sevhiswa* ka Buick a ku herile. Hi loko M'xeke na Billy va heleketa Xihahale en'angeni leyi a yi vuriwaka Nkata Xinyamana. Eka xivulwa xa (99b) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravuntlhanu* xi kongomisa eka siku leri Hlongwane a a langutele ku ya lava qqweta eJoni. Eka xivulwa xa (99c) xivulwahava xa riengeteri *hi siku leri ra Wavuntlhanu* xi kombisa siku leri vandyangu wa ka Maluleke a va tshame endzeni ka hofisi ya vona va rindzele riqingho ku suka eka Khegu loyi a a nyikiwile

ntirho wa ku tshama a chaviseta Maluleke leswaku a va rhumela mali ya ku kutsula n'wana wa yena. Eka swivulwa swa (99a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravuntlhanu* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela***

Xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela* xi pfelela eka riengeteri ra *Muqqivela* hi ku nembeletwa ka mofimi *hi*. A hi langutiseni swikombiso leswi:

- (100) a. Siku rin'wana *hi Muqqivela* nindzhenga ku humelerile mhaka ya xihluku swinene. (*Swa vilula, p.98*)
b. *Hi Muqqivela* wa kona Xihahela o pfuka a pfimbe milenge. (*Xona hi xihhi? p.105*)
c. Movha lowu a wa ha ku xaviwa hi xa tolo ka kona *hi Muqqivela* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.107*)
d. Sejeni u ri u wu vonile nongonoko lowu mi wu vulaka *hi Muqqivela*. (*Xilondza, p.121*)
e. Leswi swi humelelaka *hi muqqivela* ... swi tele ngopfu ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.49*)

Eka xivulwa xa (100a) xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela* xi kombisa siku leri swijahetana swinharhu swi tlhotlhoriwile hi maqulu ya swibamu elokhixini ra Thokoza. Eka xivulwa xa (100b) xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela* xi kombisa siku leri Xihahela a nga pfuka a pfimbe nenge a tlhela a ya gamba 'Benz' ya vanhu. Eka xivulwa xa (100c) xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela* xi vula siku leri Phatimana a nga ya a ya xava movha wa yena wa manyunyu, lowu a wu ri karhi wu rhendzelekisiwa hi switarata ku komba misava hinkwayo. Eka xivulwa xa (100e) xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela* xi kongomisa eka siku leri a ku humelela swilo swo tala ngopfu swo tanihi ku nwiwa ka mabyalwa, mikhuvo kumbe ku cata, ku tiwisela, ku tibombela ni swinana ni swin'wana. Eka swivulwa swa (100a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi Muqqivela* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.3 **Maengeteri lama kombaka *tin'hweti ta lembe***

(i) **Xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Nyenyankulu***

Xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Nyenyankulu* xi pfelela eka riengeteri *Nyenyankulu* hi ku engeteriwa ka timofimi leti, *n'hweti ya*. Leyi i *n'hweti ya* vunharhu

elembeni laha mavondlo lama nga tlhohlhoriwa hi n'hweti ya Nyenyenyana se ma sungulaka ku dyondza ku haha. A hi xiyaxiyeni xivulwa lexi landzelaka:

(101) U hetelele hi siku ra khumembirhi eka n'hweti ya *Nyenyankulu* lembe leri. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.61*)

Eka xivulwa xa (101) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Nyenyankulu* xi kongomisa eka n'hweti leyi Mantengu a nga hetelela ku ya teka mali eka nkonta ya yena eka bangi. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Nyenyankulu* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) **Xivulwahava xa riengeteri hi n'hweti ya Dzivamisoko**

Xivulwahava xa riengeteri *hi n'hweti ya Dzivamisoko* i n'hweti ya vumune elembeni laha ku pfariwaka swindledyana swa swihadyana, hikuva mpfula yo vika vuxika yi tala ku na hi n'hweti leyi. Hi ta xiya eka xivulwa lexi landzelaka:

(102) *Hi n'hweti ya Dzivamisoko* ndzi thwasile ntlawankulu wa 'LLB' ndzi tlhela ndzi hakarhisiwa timpandze ta kona. (*Hi ya kwihhi? p.104*)

Eka xivulwa xa (102) xivulwahava xa riengeteri *hi n'hweti ya Dzivamisoko* xi kongomisa eka n'hweti leyi Mabutho a nga hakarhisiwa timpandze ta ku va a thwasile ntlawakulu wa 'LLB' eAmerika-N'walungu. Eka xivulwa xa (102) xivulwahava xa riengeteri *hi n'hweti ya Dzivamisoko* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) **Xivulwahava xa riengeteri n'hweti ya Khotavuxika**

Xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Khotavuxika* xi pfelela eka riengeteri Khotavuxika hi ku engeteriwa ka timofimi leti nge, *n'hweti ya-*. N'hweti ya khotavuxika i n'hweti ya tsevu elembeni, eka n'hweti leyi ku titimela ngopfu. Hi ta xiya eka xivulwa lexi:

(103) A ku ri siku ro sungula ra *n'hweti ya Khotavuxika* loko Young a lava ku teka rendzo. (*Nsuku wa mina, p.80*)

Eka xivulwa xa (103) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Khotavuxika* xi vula nkarhi lowu Young a a ri eku tilulamiseleni ku teka rendzo ra ku ya eGeneva ku ya nhlanguana na swirho swin'wana swa huvo leyi a yi fanele ku va xikombiso xa vun'we emisaveni hinkwayo. Eka xivulwa xa (103) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Khotavuxika* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) Xivulwahava xa riengeteri hi Nhlangua

Xivulwahava xa riengeteri *hi Nhlangua* xi pfelela eka riengeteri *Nhlangua*. Leyi i n'hweti ya vukhume elembeni. Eka n'hweti leyi ku humelela swo tala, xin'wana lexi humelelaka eka n'hweti leyi i ku hlangula timbale leti nga vangywa hi ku orha mindzilo ya n'hweti ya khotavuxika (Marhanele na Bila 2016: 441). A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(104) a. Nkhuvo wo nyika masagwati wu ve kona hi ti 4 *Nhlangua* 1991 eGiyani.
(*Nsuku wa mina, p.i*)

b. Hi siku ra makume-mbirhi nharhu eka *n'hweti ya Nhlangua* n'wexemu, ku gevengiwile vhengele ra ka Machipisana. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.25*)

Eka xivulwa xa (104a) xivulwahava xa riengeteri *hi ti 4 Nhlangua* xi kombisa siku ni n'hweti leyi ku nga nyikiwa masagwati eGiyani. Hi loko tsalwa ra Nsuku wa mina ri tlhomiwa risiva ra ndzhangelo eka mphikizano wa vutsari. Eka xivulwahava xa (104b) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Nhlangua* xi kombisa n'hweti leyi ku hlaseriweke vhengele ra ka Machipisana. Eka swivulwa swa (104a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ti 4 Nhlangua* na *n'hweti ya Nhlangua* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) Xivulwahava xa riengeteri hi N'wendzamhala

Xivulwahava xa riengeteri *hi N'wendzamhala* xi pfelela eka riengeteri *N'wendzamhala* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. N'wendzamhala i n'hweti yo hetelela elembeni laha timhala ti bebulaka ngopfu na swimilana swi va swi tele ngopfu eka n'hweti leyi. Hi ta xiya eka xivulwa lexi:

(105) ... hi tlhela hi tlhandlekela R30.00 yin'wana hi muti *hi N'wendzamhala* ... (*Swa vilula, p.72*)

Eka xivulwa xa (105) xivulwahava xa riengeteri *hi N'wendzamhala* xi kongomisa eka n'hweti leyi ku nga tlhandlekeriwa mali ya R30,00 ehenhla ka R50,00 yo aka xikolo laha Hudeni a a tshama kona. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi N'wendzamhala* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.4 Maengeteri lama kombaka tiholideyi

Maengeteri ma mpelelo lama kombaka *tiholideyi* ma kongomisa eka mikarhi leyi vanhu va wisaka hi yona eka mitirho ya vona ya siku na siku hikokwalaho ko tsundzuka kumbe ku tlangela swiendleko swo karhi leswi nga tshama swi humelele hi masiku malawa eka mikarhi leyi hundzeke. Hi ta xiya swikombiso leswi:

- (106) a. Hi minkarhi ya *tiholodeyi ta makhisimusi na magudufurayideni*, laha tinghozi ta le magondzweni ti humeelaka hi vunyingi ... (*Swa vilula, p.74*)
- b. Xi tlhuvutsela Xihahale hi swivutiso lero a ka a titwa wonge u le ka *siku ra Makumu; Siku ro yima u ri wexe; Siku ra xinangana; Siku ra hosi ... (Xona hi xihhi? p.60)*
- c. ... wonge a a vulavula hi ku nyika Young tinyiko *hi siku ra Khisimusi. (Nsuku wa mina, p.22)*
- d. Loko a n'wi cherile a a nga ta tirha hi ndlela leyiya *hi siku ra nkosi. (Xilondza, p.21)*
- e. Mi ta avanyisiwa *esikwini ra makumu. (Xisomisana, p.214)*

Eka swivulwa swa (106) swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka tiholideyi hi leswi landzelaka: *tiholideyi ta makhisimusi na magudufurayideni, Siku ro yima u ri wexe ;Siku ra xinangana; Siku ra hosi; hi siku ra nkosi na esikwini ra makumu.* Swivulwahava leswi swi pfelela eka maviti lama landzelaka: *Khisimusi, Gudufurayideni, munghana, mitengo, nkosi na makumu* hi ku engeteriwa ka timofimi to tanihi, *tiholideyi ta, siku ro, siku ra na hi siku ra.*

Eka xivulwa xa (106a) xivulwahava xa riengeteri *tiholideyi ta makhisimusi* xi kongomisa eka nkarhi lowu vanhu va tlangelaka ku tswariwa ka Hosi Yesu, kasi *magudufurayideni* ku tlangeriwa ku fa na ku pfuka ka Hosi Yesu. Eka xivulwa lexi, mikarhi ya tiholideyi ta Khisimusi na Magudufurayideni hi laha a ku humelela tinghozi ta le magondzweni hi vunyingi kasi madokodela a ma rhumeriwa eka swibedhlele swa Valungu hi vunyingi kasi eka swibedhlele swa Vantima a ku kayivela madokodela. Leswi a swi kombisa leswaku Vantima a va tekeriwa ebodheleni. Eka xivulwa xa (106b) xivulwahava xa riengeteri *siku ra Makumu* xi kongomisa eka siku leri vanhu va nga ta avanyisiwa swiendlo swa vona leswaku lava endleke leswo lulama va kuma hakelo ya vutomi lebyi nga heriki kasi lava nga endla leswo biha va kuma yo ya etiheleni. Xivulwahava xa *Siku ro yima u ri wexe* xi kombisa siku ra ku va munhu a tengisiwa eka timhaka ta yena ehubyeni. Xivulwahava xa *Siku ra xinangana* xi vula

siku leri munhu a yisiwa hambi ku ri ku khayimiwa, ku tlhakisiwa a ya eka ndhawini yo ka yi nga ri kahle a nga ri na vutihlamuleri. Xivulwahava xa *Siku ra hosi* xi vula siku ra ku vuya ka Hosi Yesu ku suka ematilweni hambi ku ri siku leri tihosi ta laha misaveni ti vekaka ku va siku ra ku wisa ka mani na mani leswaku a nga yi emansin'wini. Hi loko Xihahela a lorha a karhi a rhukateriwa hi swikhegudiyana kasi yena a nga ri na nhlamulo, a titwa onge a a ri eka masiku lama hlamuseriweke laha henhla.

Eka xivulwa xa (106c) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra Khisimusi* xi vula siku ra ntsako leri vanhu va nyikanaka tinyiko ku komba ku tlangela ku velekiwa ka Hosi Yesu. Eka xivulwa lexi Smith a vulavula hi ku olova, a tikomba a tsakile onge a a nyika Young n'wachumu kasi a a kombisa mhaka leyi chavisaka ngopfu ya leswaku loko va kota ku tirhisa Young tanihi n'wamahungu eka kungu ra vona loko a hetile a va ta n'wi dlaya. Ku vula ka yena n'winyi u ri: "Hi to n'wi sula enghoheni ya misava." (p.22) Eka xivulwa xa (106d) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra nkosi* xi vula siku leri ku lahliwaka vafi hi rona, hi loko Mihloti a a anakanya hi timhaka leti a nga byeriwa hi xibutana xa yena Xirilo leswaku Manyike a nga va a hoxile xandla eka rifu ra tatana wa vona. Nakona lexi a xi hlamarisa Mihloti i ntirho lowunene lowu nga endliwa hi Manyike wa ku pfuna eka migingiriko yo tala hi siku ra nkosi wa tatana wa vona yena Ngalava. Eka xivulwa xa (106e) xivulwahava xa riengeteri *esikwini ra makumu* xi kombisa siku leri Xikwembu xa le matilweni xi nga ta nyika un'wana na un'wana hakelo ya mitirho ya yena laha misaveni, hileswaku ku nga va hakelo leyinene kumbe hakelo yo biha. Hi laha Mulungu loyi a nga ponisa Xisomisana a a ri eku hlamuseleni vanhu lava a va lava ku dlaya Xisomisana leswaku loko va n'wi dlaya a va ta avanyisiwa *esikwini ra makumu*. Eka swivulwa swa (106a-e) swivulwahava swa riengeteri leswi landzelaka: *tiholodeyi ta makhisimusi na magudufurayideni, Siku ro yima u ri wexe, Siku ra xinangana, Siku ra hosi, hi siku ra nkosi na esikwini ra makumu* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.5 Maengeteri lama kombaka *nkarhi eka xikombankarhi*

Xiphemu xa *awara* i xiphemu lexi ringanaka timinete ta makumetsevu kasi eka minete yin'we ku ringana tisekondi ta makumetsevu. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

- (107) a. Exikarhi ka vusiku byebyo, kwalomu *ka kotara ku nga si ba awara ya mbirhi ... (Swa vilula, p.105)*
b. A ku ri kwalomu ka *awara ya nhungu* ni madyambu. (*I vutomi, p.16*)

- c. *Awara ya nharhu ngee! (Nsuku wa mina, p.95)*
- d. *Hi awara ya khume n'we Mbambu na nghamu a va ri karhi va huma endlwini ya vona ... (Ndzi ta n'wi kuma, p.74)*
- e. *Va ka Xihahale va fike eNew -Clare hi nkarhi wa khume mbirhi, kambe se a yi hundzile hi khume ra timinete. (Xona hi xi?p.128)*

Eka xivulwa xa (107) swivulwahava swa riengeteri hi leswi landzelaka: *ka kotara ku nga si ba awara ya mbirhi, awara ya nhungu, awara ya nharhu ngee!, hi awara ya khume n'we na hi nkarhi wa khumembirhi, kambe se a yi hundzile hi khume ra timinete.* Swivulwahava leswi swi kombisa nkarhi ku ya hi leswi a wu ri xiswona ewachini. Eka xivulwa xa (107a) xivulwahava xa riengeteri *kotara ku nga si ba awara ya mbirhi* xi kombisa leswaku a ku sele timinete ta khumentlhanu ku nga si ba awara ya mbirhi laha vanhu a va rindzele ku ta pfuka va lahla ntsumbu wa Zihomu hi xa mundzuku. Hi loko ku fika vanhu lava nga duvula mikhukhu na ku hisa laha a ku latiwile ntsumbu. Eka xivulwa xa (107b) xivulwahava xa riengeteri *kwalomu ka awara ya nhungu* xi vula nkarhi lowu Jordaan a a ri eku dyeni endzhaku ka loko Davula a n'wi byerile hi swa ku lahleka ka homu na swigevenga leswi a nga hlangana na swona emakhwatini. Eka xivulwa xa (107c) xivulwahava xa riengeteri *awara ya nharhu ngee!* xi vula leswaku awara ya nhungu a yi bile. Eka xivulwa xa (107d) xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya khume n'we* hi wona nkarhi lowu Mbambu na nghamu ya yena va nga huma endlwini ya vona va ya teka Chevrolet ya vona leyi a ya ha ku heta ku hlantswiwa. Eka xivulwa xa (107e) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa khumembirhi, kambe se a yi hundzile hi khume ra timinete* xi vula leswaku awara ya twelufu a yi hundzile hi khume ra timinete. Eka swivulwa swa (107a-e) swivulwahava swa riengeteri leswi landzelaka: *ka kotara ku nga si ba awara ya mbirhi, hi nkarhi wa awara yo sungula, awara ya nharhu ngee!, hi awara ya khume n'we na hi nkarhi wa khumembirhi na kambe se a yi hundzile hi khume ra timinete* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(i) **Xivulwahava xa riengeteri lexi kombisaka *lembe ro karhi***

Xivulwahava xa riengeteri lexi kombisaka *lembe ro karhi* xi kongomisa eka lembe leri ku nga humelela swo karhi kumbe timhaka leti nga na switsundzuxo. A hi xiyeni swivulwa leswi:

- (108) a. Greyling a a rhurherile eAustralia hi nkarhi lowu tiko ra Afrika-Dzonga ri nga hundzuka ra xidemakirasi *hi lembe ra 1994. (Xilondza, p.118)*

- b. Charlotte u tshame a va 'Miss USA' *hi lembe ra 1978. (Nsuku wa mina, p.24)*
- c. Mapapila ya swikombelo swo tirhisa mimovha ya vuthu ya herisiwile *hi lembe ra 1979. (Ndzi ta n'wi kuma, p.67)*

Eka xivulwa xa (108a) xivulwahava xa riengeteri *hi lembe ra 1994* xi kombisa lembe leri tiko ra Afrika-Dzonga ri nga hundzuka ra xidemokirasi laha Greyling a nga rhurha a ya eAustralia. Eka xivulwa xa (108b) xivulwahava xa riengeteri *hi lembe ra 1978* xi kombisa lembe leri Charlotte Pointer a nga tshama a va 'Miss USA' hi rona. Lero wanhwana loyi hi yena a a yivile miehleketo ya Young a va xigangu xa yena. Eka xivulwa xa (108c) xivulwahava xa riengeteri *hi lembe ra 1979* xi kombisa leswaku hi laha a ku herisiwile swo tirhisa mimovha ya vuthu eka timhaka leti nga fambelaniki ni mitirho ya vuthu. Eka swivulwa swa (108a-c) swivulwahava swa riengeteri leswi nge: *hi lembe ra 1994, hi lembe ra 1978 na hi lembe ra 1979* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.6 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *tinguva ta lembe*

Tinguva ta lembe ku kongomisiwa eka mikarhi leyi ku humelelaka swilo swo hambahambana ku ya hi leswi maxelo ma nga xiswona.

(i) **Swivulwahava swa riengeteri *hi ximun'wana***

Xivulwahava xa riengeteri hi ximun'wana ku vuriwa nguva leyi ku sungula ku hisa ku tlhela ku va na mapapa mikarhi yin'wana. Leswi swi seketeriwa hi Ngobeni na vatsarikulobye (2012:115) loko va ku:

Hi nkarhi lowu minsinya yi sungula ku hluka, tiko ri sungula ku ambala nguvu ya rihlaza. Tin'hweti ta ximum'wana i Ndzhati, Nhlangula na Hukuri.

Hi ta xiyaxiya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (109) a. ... yi ya hala ni hala tani hi phaphatani ehenhla ka swiluva ... *hi ximun'wana. (I vutomi, p.88)*
- b. *Etin'hwetini ta ximun'wana* leti a ti tlhandlama nguva ya vuxika, mirhi ni magungu swi balekile vuluva ni swihluke. (*Hiya kwihl? p.57*)

Eka swivulwa swa (109) swivulwahava swa maengeteri lama kombisaka *tinguva ta lembe* hi lama landzelaka: *hi ximun'wana na etin'hwetini ta ximun'wana*. Leyi i nguva leyi nga exikarhi ka nguva ya xixika na nguva ya ximumu. Eka xivulwa xa (109a) xivulwahava xa riengeteri *hi ximun'wana* xi kongomisa eka nkarhi wa loko mpfula yi nile misinya na swiluvana swi balekile ni maphaphatani ma kumeka ma ri eku hahahaheni ehenhla ka swiluva leswaku ma hlengeleta ntsuntsu ya ku ya lunghisa vulombe. Eka xivulwahava lexi miehleketo ya Jordaan yi fananisiwa na phaphatani leri nga ku laveni ka ntsuntsu eka swiluvana. Hi loko Jordaan a ehleketa mali leyi a a tshembisiwile hi maphorisa loko a kuma vuxokoxoko lebyi hetisekeke eka mhaka ya ku hlaseriwa ka Billy. Eka xivulwa xa (109b) xivulwahava xa riengeteri *etin'hwetini ta ximun'wana* xi kongomisa eka tin'hwetini ta laha manana wa Fanisa a a tshama a kunguvanyekile loko a vona n'wana wa yena Fanisa a languteka a ri exisatini lero a a byerile Makolo ku ri Rhelela a a nga ha n'wi lavi nakona lexi a xi va karhata hileswaku loyi a nga n'wi rhwexa ndzhawlo lowu a ku ri mani. Leswi swi kombisa leswaku manana wa Fanisa a a languterile ku va Fanisa a tekiwa hi Rhelela. Eka swivulwa swa (109a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ximun'wana* na xivulwahava xa riengeteri *etin'hwetini ta ximun'wana* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa mahlanga*

Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa mahlanga* xi kongomisa eka nkarhi lowu vanhu va nga ta va va hetile ntshovelo se tihomu ti tshikiwa ti dya mahlanga emasin'wini. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(110) a. ... vafana ni vanhwanyana, ngopfu-ngopfu *hi nkarhi wa mahlanga*.
(*Xisomisana, p.22*)

b. Va rahana bya timbhongolo *hi nkarhi wa mahlanga* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.185*)

Eka xivulwa xa (110a) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa mahlanga* xi vula nkarhi lowu laha khale vafana ni vanhwanyana a va tolovela ku ya eku khideni swin'we. Hi laha Xisomisana a a ya ku khideni ni vafana. Eka xivulwa xa (110b) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa mahlanga* xi vula nkarhi lowu timbhongolo ti kumeka ti ri karhi ti tsutsumisana eka tindhawu tin'wana na tin'wana ngopfungopfu emasin'wini loko vanhu va hetile ku tshovela. Xivulwahava lexi xi tirhisiwile ku kombisa leswi Phatimana na Manghezi a va rahisana xiswona endzhaku ka loko Galachana a ya ku gagagaa!

eswibodlweni. Va rahane ku kondza Manghezi a ya ku, "... huku, huku, tsarii! ..."

(p.186) u vula tano mutsari loko a hlamusela swa rifu ra Manghezi. Eka swivulwa swa (110a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wa mahlanga* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.7 Maengeteri ma *mikarhi leyi nga riki na mpimo*

(i) Xivulwahava xa riengeteri *ku nga ri khale*

Xivulwahava xa riengeteri *ku nga ri khale* xi kongomisa eka nkarhi wo koma lowu nga riki na mpimo. Xivulwahava lexi xi pfelela eka riengeteri khale hi ku engeteriwa ka timofimi ta nandzulo leti nge: *ku nga ri*. A hi languteni leswi kumekaka eka swivulwa leswi:

- (111) a. *Ku nga ri khale* ndzo tikuma ndzi ri emanenganengeni ya murhi ...
(*Xisomisana, p.150*)
- b. Ku nga ri *khale* muti hinkwawo se a wu pfukile. (*Xona hi xihhi? p.116*)
- c. U ta hanya *ku nga ri khale*. (*I vutomi, p.52*)

Eka xivulwa xa (111) xivulwahava xa riengeteri *ku nga ri khale* xi kongomisa eka nkarhi lowu nga riki kule na lowu nga hundza. Eka xivulwa xa (111a) xivulwahava xa riengeteri *ku nga ri khale* xi vula leswaku loko Xisomisana a twile mukhosi wa wanuna loyi a a khomiwile hi vavanuna leswaku va ta n'wi tirhisa tanihi murhi wa gandzelo ra ku nisa mpfula, a nga hetangi nkarhi, u lo vhela a khandziya ehenhla swinene ka nsinya a tumbela kona hikuva na yena a a huma ekhombyeni ro fana na leri nga humelela wanuna loyi a a ri eku rileni. Eka xivulwa xa (111b) xivulwahava xa riengeteri *ku nga ri khale* xi kombisa leswaku a swi tekangi nkarhi wo leha ku va muti wa ka maseve wa Xihahale va pfuka va hlanganisa vayeni hikwalaho ka ku pfuma ka njhini ya movha wa Xihahale. Eka xivulwa xa (111c) xivulwahava xa riengeteri *ku nga ri khale* xi vula leswaku a swi nga vi swa nkarhi wo leha ku va Profesa Masangu a hola laha xibedhlele lexi a a tshunguriwa eka xona. Eka swivulwa swa (111a-c) xivulwahava xa riengeteri *ku nga ri khale* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Riengeteri *endzhaku ka nkarhinyana*

Riengeteri *nkahinyana* ri vula nkarhi wutsongo. Riengeteri *nkahinyana* ri pfelela eka riviti *nkahini* hi ku lungeleriwa ka xilandzi xa ntsongohato xa *-nyana*. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi nga laha hansi:

- (112) a. Endzhaku ka *nkahinyana* nakambe Nyeleti a ta a ri karhi a koka milemge yo bolela hi mbewu. (*Mulunguntima, p.109*)
- b. Swi tekile *nkahinyana* ku va mulungu loyi a tekeriweke movha a hundzuluka ni nghamu ya yena. (*I vutomi, p.145*)

Eka xivulwa xa (112a) riengeteri *nkahinyana* ri vula leswaku Nyeleti a nga hetangi nkarhi wo leha ekamareni ra yena a karhi a bula na Mihloti na Sasavona, u tikokile a ya vulavula na Chavalala loyi a a tele ku ta n'wi byela leswaku a vuyela entirhweni. Eka xivulwa xa (112b) riengeteri *nkahinyana* ri kombisa leswaku a swi nga olovangi ku va Mulungu loyi a nga tekeriwa movha a hundzuluka ni nghamu ya yena. Hileswaku eka xivulwa lexi riengeteri *nkahinyana* ri vula nkarhi wo lehanyana tanihileswi mutsari a vula leswi: "A va omile bya huku ya le vhengeleni loko yi huma exigwitsirisini." (p.145) Eka swivulwa swa (112a na b) riengeteri *nkahinyana* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana*

Xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana* xi vula nkarhi wutsongo lowu ku nga kombisiwangiki mpimo wa wona. Langutani swivulwa leswi:

- (113) a. *Hi xinkarhana*, Moyasi o sweka vuswa bya yena, byo phamiwa ... (*Xisomisana, p.86*)
- b. ... va tikumela mali yo tala *hi xinkarhana* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.8*)
- c. Wansati u lava ku vona mihandzu ya ku tirha ka yena *hi xinkadyana*. (*Nsuku wa mina, p.16*)

Eka xivulwa xa (113a) xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana* xi vula nkarhi wutsongo lowu Moyasi a nga sweka vuswa hi wona. Hi loko Xisomisana na Moyasi va fikile emutini wa Hodova va nyikiwa nkarhi wa ku tilunghisela swakudya. Eka xivulwa xa (113b) xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana* xi vula nkarhi wo koma swinene laha Galachana na ntlawa wa yena a va tshama va tikumela mali yo yiva na ku phasa ni ku kanganyisa vanhu va va tekela mali ya vona handle ko yi dzukela nyuku. Eka

xivulwa xa (113c) xivulwahava xa riengeteri *hi xinkadyana* xi vula nkarhi lowutsongo lowu munhu wa wansati a langutelaka ku vona mihandzu ya nyuku wa yena. Hileswaku, wa wansati a a nga swi tshameli swa ku ngungumerisa nsuku hikuva a swi tika ku tlula mpimo. Naswona mali ya hakelo a yi nga kumeki hi ku olova. Eka swivulwa swa (113a-c) swivulwahava swa riengeteri *hi xinkarhana* na *hi xinkadyana* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) **Riengeteri *endzhakunyana***

Riengeteri *endzhakunyana* ri pfelela eka riengeteri ndzhaku hi ku lungeleriwa ka xilandzi xa ntsongohato xa *-nyana*. Nakona riengeteri *endzhakunyana* ri vula ku va ku hundzile nkarhi wutsongo. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(113) a. Ndzi ta vuya *endzhakunyana*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.49)

b. *Endzhakunyana*, xi sungula ku rhelerisa nhompfu xi ko xi phatsama hi milenge ya le mahlweni. (*Nsuku wa mina*, p.24)

c. *Endzhakunyana* ku twala rito lerikulu eka xipikara xa riqingho ... (*Xilondza*, p.74)

Eka xivulwa xa (113a) riengeteri *endzhakunyana* ri hlamusela leswaku sejeni Mbambu a a ta vuya exitichini xa maphorisa ku nga ri khale endzhaku ka loko a yile eka Best motors ku ya vona Mafumu leswaku a kuma vuxokoxoko bya ku xaviwa ka movha wa Mantengu eka feme ya vona. Eka xivulwa xa (113b) riengeteri *endzhakunyana* ri hlamusela leswaku loko Young a fikile eNew York xihahampfhuka xi jitame hi milenge ya le ndzhaku ivi ku nga ri khale xi rhelerisa nhompfu xi phatsama ehansi. Eka xivulwa xa (113c) riengeteri *endzhakunyana* ri vula leswaku ku nga ri khale ku rilile riqingho ro huma eka murindzi, Dzungudza u ri amukerile (riqingho). Hileswaku a swi tekangi nkarhi ku va Dzungudza a amukela riqingho a hlamusela murindzi leswaku Mihloti a a ri mutirhi lontshwa loyi a a boheka ku ta tsarisiwa siku rero. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku eka swivulwa swa (113a-c) riengeteri *endzhakunyana* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo***

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi vula ku va swilo swi humelela hi xihatla, lero swi teka nkarhi wo koma. A hi langutiseni swikombiso swa swivulwa leswi landzelaka:

- (114) a. Mihloti a xungeta ku bakanya voko ra Manyike *hi ku copeta ka tihlo*. (*Xilondza, p.26*)
- b. Munhu wa swi kota ku tirha malembe ni malembe ku tiakela vito lerinene, kambe hinkwaswo swi nga mbindzimuxiwa *hi ku copeta ka tihlo*. (*Nsuku wa mina, p.68*)
- c. A ri nga ri riwa leri munhu a ta yima a hlometela hambi xi ri xikarhna xo ringana *ku tsopeta ka tihlo*. (*Xisomisana, p.81*)
- d. “Ndza nkensa loko mi tile *hi ku tsopeta ka tihlo*.” (*I vutomi, p.51*)
- e. ... philisi yi endla khuvinyana yi va yi n’ivilika *hi ku tsopeta ka tihlo*. (*N’waningingi ma ka tindleve, p.138*)

Eka xivulwa xa (114a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi vula leswaku Mihloti u xungetile ku bakanya voko ra Manyike *hi ku hatlisa loko Manyike a lava ku n’wi vukurha leswaku a kombisa rirhandzu ra yena loko va tshamile swin’we esofeni*. Eka xivulwa xa (114b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi hlamusela leswaku Young a a ta kumeka a onhaka vito *hi ku hatlisa loko swifaniso swa yena na xigangu xa yena leswi a va ri swin’we exihundleni swo hangalasiwa eka maphephahungu*. Hileswaku vanhu a va nga ha tsundzuki mitirho leyinene leyi a nga tshama a yi endla. Eka xivulwa xa (114c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi vula nkarhi wutsongo swinene lowu nga ringani hambi minete yin’we. Hi loko Xisomisana na Moyasi va ri erendzweni ra vona va hundza hi le ndhawini leyi a yi ri ni riwa ro enta ni ku chavisa swinene hileswaku a swi nga olovi ku va munhu a hlometela eka rona hambi ka nkarhi lowutsongo. Eka xivulwa xa (114d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi vula ku va vatirhikulobye va Billy va nga hlwelangi loko Rhekitara Baloyi a va vitanile leswaku a va tivisa hi ta ku hlaseriwa ka Profesa Billy Masangu loko a vuya entirhweni, kutani vatirhikulobye a va dyangi nkarhi va hlengeletanile hi xihatla. Eka xivulwa xa (114e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi kombisa leswaku khuvi leri nga endleka enghilazini ya Khegu loko Khamisa a hoxa philisi a ri hetangi nkarhi kasi ri lo n’ivilika hi xihatla. Hileswaku, Khegu u lo fika a tinwela a nga ehleketi nchumu wo biha. Hi nga vula leswaku eka swivulwa swa

(114a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani***

Xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi vula nkarhi wutsongo lowu nga riki na mpimo. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(115) a. *Makhati ma nga ri mangani* yo humelele ... (*I vutomi*, p.76)

- b. *Makhati ma nga ri mangani* a va fikile eka dokodela Small. (*Nsuku wa mina*, p.55)
- c. *Makhati ma nga ri mangani* ... u to hlangana na nsizwa yi lo mbyinya ... (*Mulunguntima*, p.17)
- d. Ndzhaku ka *masiku ma nga ri mangani*, a sungula ku vonaka vumunhu ... (*Xisomisana*, p.43)
- e. Xikabvuli u yimile swa nkarhinyana, lembe na *tin'hweti ti nga ri tingani*, a wisile vukhamba byakwe. (*Swa vilula*, p.94)
- f. Miri wakwe wu sivile maqulu ya tsevu ku nga se hela *tisekondi ti nga ri tingani*. (*Nsuku wa mina*, p.35)

Eka xivulwa xa (115a) xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi vula leswaku a ku helanga kharhi wo leha ku va movha wa Jordaan ni movha wa maphorisa yi fikile emutini wa malume wa Davula endzhaku ka ku twa mpfumawulo wa mimovha leyi a yi ri erivilweni swinene. Eka xivulwa xa (115b) xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi kombisa leswaku a swi tekangi nkarhi wo leha ku va mimovha ya maphorisa yi ya fika ehofisini ya dokodela Small lava a va tshama va endla ntirho wa vukamberi bya swivochwa. Eka xivulwa xa (115c) xivulwahava xa riengeteri *masiku ma nga ri mangani* xi vula leswaku endzhaku ka masiku mo hlayanyana phokolo ra Moyasi ri karhi ri hlantswiwa hi murhi lowu nga tisiwa hi n'anga Phisani, Moyasi u sungurile ku va a twa ku antswa phokolo ra yena ri karhi ri hola. Eka xivulwa xa (115d) xivulwahava xa riengeteri lembe na *tin'hweti ti nga ri tingani* xi vula leswaku endzhaku ka lembe na tin'hweti to hlaya leti Xikabvuli a nga tshika ku endla swa vukhamba a karhi a endla swa kereke, u tilherile a vuyela kambe eka swa vukhamba a hetisela a baleseriwa a tirahela bakiti. Eka xivulwa xa (115e) xivulwahava xa riengeteri *tisekondi ti nga ri tingani* xi vula nkarhi lowutsongo ngopfu, hi loko James Brown a a ringeta ku baleka loko swivochwa swa ha ri eku kamberiwani leswaku a ku helangi tisekondi to hlaya hi loko a hlaseriwa hi maqulu a tifela kwalaho. Eka swivulwa swa (115a-f) swivulwahava swa riengeteri *makhati ma nga ri mangani*, *masiku ma nga*

ri mangani, tin'hweti ti nga ri tingani na tisekondi ti nga ri tingani swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vii) Xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha*

Xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi kombisa nkarhi lowu nga riki na mpimo. Hi ta xiyaxiya swivulwa leswi landzelaka:

- (116) a. Sweswi ndzi ta tirhela swa *nkarhi wo leha* ku nga ri swa nkarhi wo khoma, wo ringana khume ra malembe. (*I vutomi, p.156*)
- b. Hosi yi ndzi langute *nkarhi wo leha* yi ku ntsee! (*Xisomisana, p.141*)
- c. Hlongwane a nga tshamangi na vona *nkarhi wo leha*. (*Mulunguntima, p.141*)
- d. Va xuxe *nkarhi wo leha* exitangeni va ri karhi va titsheketela no tigaringetela. (*Xona hi xih? p.114*)

Eka xivulwa xa (116a) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi kongomisa eka nkarhi lowu nga heriki, lowu Sekhukhune a a navelela ku tirhela wona endzhaku ka ku va a hlayile Bibebe a ri exitokisini a vhela a swi twisisi leswaku loko munhu a endla mitirho leyinene u ta kuma vutomi hilaha ku nga heriki loko Xikwembu xi n'wi amukela tanihi n'wana wa xona. Eka xivulwa xa (116b) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi vula nkarhi lowu hosi yi nga langutisisa Xisomisana loko a vuriwa mbhaha lowu a nga kombiwa hi swikwembu swa ka vona leswaku ngati ya yena yi va mirhi wa gandzelo ya ku nisa mpfula. Eka xivulwa xa (116c) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi vula leswaku loko Hlongwane a nyikiwa xipiripiti a nwa, makhati ma nga ri mangani miehleketo ya yena yi pfilunganile a sungula ku tikukumuxa, leswi swi tiyisisa hi yena n'winyi loko a ku: "ku hola! Mali i ncini?". Hileswaku Hlongwane a a tikomba a ri na mali ngopfu. Hi laha swi tikomba leswaku a nga tshamangi *nkarhi wo leha* a ha ri munene. Eka xivulwa xa (116d) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi vula ku tlula nkarhi wa ku xuxa loko va ka Mafasa va yimele vapfumba va vona ku nga Billy, Victoria na Xihahela ku ta va vhakela. Hileswaku, a va swi kotangi ku ya etlela vapfumba va nga si fika. Eka swivulwa swa (116a-d) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.8 Mikarhi *leyi nga na pimo*

(i) Nkarhi lowu nga pimiwa *hi timinete*

Nkarhi wu nga tlhela wu pimiwa *hi timinete*. Eka minete yin'wana na yin'wana ku ni tisekondi ta makumetsevu. Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

- (117) a. Hi *timinete timbirhi* ku nga se ba awara ya nhungu manana Manyike o nghena ka Mashele. (*Xilondza*, p.119)
b. Jordan a a ri na *khume ra timinete* a lo tiki-tiki ... (*I vutomi*, p.16)
c. ... ku na nkarhi wa *15 minetse* wa ku nwa tiya ... (*Xona hi xihhi?* p.104).
d. Swi n'wi *tekele timinete ta ntlhanu* ku ya fika eka Best Motors. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.54)
e. *Awara ya n'we a yi hundzile hi timinete ta khumembirhi*, kambe Stout a nga vonaki. (*Nsuku wa mina*, p.25)

Eka xivulwa xa (117a) xivulwahava xa riengeteri *hi timinete timbirhi* xi kombisa nhlayo ya timinete leti a ti sele leswaku ku ba awara ya nhungu. Hi loko manana Manyike va ya nghena ka Mashele leswaku va ya vona nongonoko wa micino ka thelevhixini leswaku va vona Mihloti loyi a a ri xirho eka wona. Eka xivulwa xa (117b) xivulwahava xa riengeteri *khume ra timinete* xi vula nhlayo ya timinete leti nga hela Jordaan a tshamile esofeni loko a kanakana mhaka ya ku hlongola Davula nivusiku tanihileswi nsati wa yena a a n'wi lerise swona. Eka xivulwa xa (117c) xivulwahava xa riengeteri *15 minete* xi vula mpimo wa nkarhi lowu vatirhi a va fanele ku nwa tiya hi wona eka John Jack laha Xihahale a nga kuma ntirho kona. Eka xivulwa xa (117d) xivulwahava xa riengeteri *timinete ta ntlhanu* xi kombisa nhlayo ya timinete leti nga hundza loko Mbambu a suka exitichini xa maphorisa ku ya fika eka Best motors. Eka xivulwa xa (117e) xivulwahava xa riengeteri *awara ya n'we a yi hundzile hi timinete ta khumembirhi* xi kombisa timinete leti nga hundza David Stout a nga si fika laha a a twananile na Smith ku ta hlangana kona. Hi loko Smith a thola Stout ku ta endla swifaniso swa Young tanihileswi a vulaka yena n'winyi: "U fanela ku teka swifaniso swa yena swo tala, ngopfungopfu hi mikarhi leyi a ehleketaka leswaku u le xihundleni" (p.28). Hi ku komisa, hi nga vula leswaku eka swivulwa swa (117a-e) swivulwahava swa riengeteri *hi timinete timbirhi*, *khume ra timinete*, *15 minetse*, *timinete ta ntlhanu* na *hi timinete ta khumembirhi* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tiawara*

Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tiawara* xi vula loko ku hundzile tiawara to hlaya. Eka xikombankarhi ku ni tiawara leti ringanaka khumembirhi. Awara yin'wana na yin'wana yi nghena timinete ta khumetsevu. A hi xiyaxiyeni eka swikombiso leswi landzelaka:

- (118) a. Pasi ra wena ri na mavhiki mambirhi ri biwile xigandlu lexi nge *endzhaku ka makume-nkombo mbirhi wa tiawara* u fanele ku va u gotsile nhundzu ya wena hinkwayo u kongoma eka rikwenu! (*Swa vilula, p.63*)
- b. ... a kuma leswaku *ku hundzile tiawara timbirhi* na timinete a ri ehofisini ya Hlongwane. (*Mulunguntima, p.5*)
- c. Loko Moloto a ya huma ehofisini ya Phahladira a ku hundzile *tiawara timbirhi*. (*vutomi, p.133*)

Eka xivulwa xa (118a) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka makume-nkombo mbirhi wa tiawara* xi komba ntsengo wa tiawara leti Hudeni a a fanele ku ti heta a ha ri edorobeni ra Joni ku ya hi leswi kombisiweke eka xigandlu. Eka xivulwa xa (118b) xivulwahava xa riengeteri *ku hundzile tiawara timbirhi* xi kombisa nkarhi lowu Mukhari a nga tshama ehofisini ya Hlongwane a karhi a ringeta ku kombisa Hlongwane leswaku a ku ri hava ni lexo biha hi matirhelo ma Chavalala efemeni ya vona. Eka xivulwa xa (118c) xivulwahava xa riengeteri a *ku hundzile tiawara timbirhi* xi kombisa nkarhi lowu nga hundza Moloto a ri ehofisini ya Phahladira va ri eku xopaxopeni ka mhaka ya Sekhukhune loko a ringeta ku dlaya Billy Masangu. Eka swivulwa swa (118a-c) swivulwahava swa riengeteri *endzhaku ka makume-nkombo mbirhi wa tiawara* na *ku hundzile tiawara timbirhi* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masiku*

Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masiku* xi kongomisa eka nkarhi wa masiku lama nga hundza. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

- (119) a. *Endzhaku ka masakunyana*, hi te loko hi vuya hi le Mude ... (*Xisomisana, p.20*)
- b. Ndzi lava ku kuma swifaniso *endzhaku ka masiku manharhu*. (*Nsuku wa mina, p.31*)
- c. Davula a a enerisiwile hi ku tshama ejele *hi vusiku byin'we*. (*I vutomi, p.91*)
- d. U latiwile emubedweni *masiku manharhu* kutani hi ra vumune a tshunxiwa a tlhelela ekaya ka Vudyangwana. (*Swa vilula, p.7*)
- e. *I masiku* swi humelerile. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.27*)

Eka xivulwa xa (119a) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masakunyana* xi kongomisa eka masiku mo hlaya lama Xisomisana a a heleketiwa hi kokwana wa yena emude ku ya nwise timbuti loko Xisomisana a ya hatlana ni vafana lavaya a va tshama va n'wi karhata va ri karhi va yimbelela ni ku hleka va ri ehenhla ka murhi wa ntoma va karhi va ringeta ku burisana na yena. Eka xivulwa xa (119b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masiku manharhu* xi kongomisa eka nkarhi lowu nga nyikiwa Stout leswaku a ya teka swifaniso swa Young a ri exihundleni ni xigangu ya yena. Eka xivulwa xa (119c) xivulwahava xa riengeteri *hi vusiku byin'we* xi vula nkarhi lowu Davula a wu tshameke ejele loko maphorisa ma ha ehleketelela leswaku na yena a a ri un'wana wa swigevenga leswi nga hlasela Billy Masangu. Eka xivulwa xa (119d) xivulwahava xa riengeteri *masiku manharhu* xi kombisa nkarhi lowu Vutani a wu heteke a ri exibedhlele a karhi a tshunguriwa nenge wa yena. Eka xivulwa xa (119e) xivulwahava xa riengeteri *I masiku* xi kongomisa eka masiku mo hlaya lama nga boxiwangi ku ya hi mpimo wa kona. Lero xi vula leswaku a ku hundzile masiku mo tala vhengele ra ka Machipisana ri gevengiwile loko Ntsumele a hlamusela Mbambu hi swa xiviko xa ku hisiwa ka vhengele ra ka Machipisana. Eka swivulwa swa (119a-e) swivulwahava swa riengeteri *endzhaku ka masakunyana, endzhaku ka masiku manharhu, hi vusiku byin'we, masiku manharhu* na *I masiku* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka mavhiki***

Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka vhiki* xi vula loko ku hundzile mavhiki mo hlaya. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(120) a. *Vhiki khe! ra vumbirhi khe!* vuvabyi byi nga tlheli. (*Xisomisana, p.68*)

b. Ndzi languteriwa ku humesela swigevenga ... hi dyambu ra nhlekanhi-
mavhiki mambirhi ntsena! (*Ndzi ta n'wi kuma, p.16*)

c. *Vhiki hinkwaro* Xihahela a a ri eku vhakeleni vaakelani va yena hinkwavo.
(*Xona hi xihl? p.140*)

d. "Phela sesi Nyeleti va ondzile *hi vhiki,*" ku vula Sasavona a ri karhi a chika emovheni. (*Mulunguntima, p.108*)

e. Hi ta tshama etikweni rin'we *ncarhi wo ka wu nga tluli mavhiki mambirhi.*
(*Nsuku wa mina, p.10*)

Eka xivulwa xa (120a) xivulwahava xa riengeteri *vhiki khe! ra vumbirhi khe!* xi vula leswaku vuvabyi bya Yingwana byi ale byi ya emahlweni ka mavhiki mambirhi a ri karhi

a hlupheka ngopfu endzhaku ka ku va Phisana a tshembisile leswaku a nga ka a nga hetu ni vhiki a ha etlele. Eka xivulwa xa (120b) xivulwahava xa riengeteri lexi nge, *mavhiki mambirhi* xi kongomisa eka mpimo wa nkarhi lowu Mbambu a a languteriwa ku va a humesele erivaleni swigevenga leswi nga hlasela vhengele ra ka Machipisana. Eka xivulwa xa (120c) xivulwahava xa riengeteri *vhiki hinkwaro* xi vula leswaku Xihahle u hetile vhiki hinkwaro a karhi a vhakela vaakelani va yena tanihileswi a a hetile nkarhi wo leha a nga ri kona ekaya. Nakona Xihahle a a tsakile ku va a tlhelerile ekerekeni hambileswi a a ri n'anga. Eka xivulwa xa (120d) xivulwahava xa riengeteri *hi vhiki* xi kombisa nkarhi lowu ringanaka vhiki laha Nyeleti a a ri ejele hikwalaho ko lumbetiwa timhaka ta mavunwa hi Hlongwane entirhweni. Eka xivulwa xa (120e) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi lowu nga tluli mavhiki mambirhi* xi kombisa nkarhi lowu Mitterand na van'wana va yena a va ta tshama etikweni rin'wana na rin'wana leri a va ta ri endzela hileswaku a va ta tshama kona ka nkarhi wo ka wu nga tluli mavhiki mambirhi. Eka swivulwa swa (120a-e) swivulwahava swa riengeteri: *vhiki khe!* ra *vumbirhi khe!*, *ndzhaku ka mavhiki mambirhi*, *vhiki hinkwaro*, *hi vhiki*, *mavhiki mambirhi* na *nkarhi lowu nga tluli mavhiki mambirhi* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tinh'weti***

Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tinh'weti* xi kongomisa eka nkarhi lowu ku hundzeke tin'nhweti to hlaya. Hi ta xiya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (121) a. *Endzhaku ka tinh'hwetinyana* Xihahle a a titwa a antswa swinene ... (*Xona hi xihl? p.103*)
b. *Endzhaku ka tinh'weti* a wu horile ... (*Xisomisana, p.49*)
c. ... entiyisweni u hakerile madzana ntlhanu *n'hweti* leyi nga hela. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.41*)

Eka xivulwa xa (121a) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tinh'hwetinyana* xi vula leswaku ku hundzile tin'hweti leti nga talangiki ku va Xihahle a va a antswanyana eka mavabyi ma yena loko a sungurile ku nghena kereke. Hileswaku ni swikhegudyana leswi a swi tshama swi n'wi vhakela emiehleketweni a swi wisile na swona. Eka xivulwa xa (121b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tinh'weti* xi vula leswaku ku hundzile tin'hweti to hlaya ku va phokolo ra Moyasi ri hola. Eka xivulwa xa (121c) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti leyi nga hela* xi vula leswaku a ku hundzile n'hweti Mantengu a hakerile movha wa yena eka Best motors. Eka swivulwa swa (121a-c)

swivulwahava swa riengeteri *endzhaku ka tin'hwetinyana*, *endzhaku ka tin'hweti* na *n'hweti leyi nga hela* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka malembe***

Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka malembe* xi kongomisa eka nkarhi lowu ku hundzeke malembe mo hlaya.

366. Hi ta xiya swivulwa leswi:

- (122) a. *Endzhaku ka lembe* Xigombe a a tixaverile movha wa manyunyu ... (*Swa vilula*, p.60)
b. A a fanele a ri munhu loyi layisense ya yena yi nga heta *ntlhanu wa malembe*. (*Xona hi xihl? p.104*)
c. Manana wa vona a a lovile hi vuvabyi bya dari *malembe mambirhi* lama nga hundza. (*Xilondza*, p.5)
d. ... leri a ri nyikiwile Mathevula eka *malembe mambirhi laya hundzeke*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.2)
e. ... eka *malembe ya makumenharhu ntlhanu* lawa a a hanye wona ... (*Nsuku wa mina*, p.125)

Eka xivulwa xa (122a) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka lembe* xi kombisa leswaku loko nuna wa Xigombe a lovile, ku lo hela lembe ntsena ivi a tixavela movha hi mali ya ndzindzakhombo. Eka xivulwa xa (122b) xivulwahava xa riengeteri *ntlhanu wa malembe* xi kombisa nkarhi wa ntokoto lowu a wu languteriwa eka muchayeri wa movha loyi a a laveka eka feme ya John Jack laha Xihahlele a nga ya kuma ntirho wa ku chayela xilorana. Eka xivulwa xa (122c) xivulwahava xa riengeteri *malembe mambirhi* xi kombisa nkarhi lowu nga hundza kusukela eka ku lova ka manana wa Mihloti ku fikela eka nkarhi lowu tatana wa yena a loveke hi wona. Eka xivulwa xa (122d) xivulwahava xa riengeteri *malembe mambirhi* xi kombisa leswaku a ku hundzile malembe mambirhi Mathevula a nyikiwile papila ra vumbhoni bya makumembirhi wa malembe lama a nga tirha ehansi ka vuthu ra vahlayisi va nawu loko Mathevula a ya hlohotela Mantengu leswaku a tikandziyisa lerhe hi ku tirha hi ntamu leswaku a tlakusiwa entirhweni. Eka xivulwa xa (122e) xivulwahava xa riengeteri *eka malembe ya makumenharhu ntlhanu* xi kombisa malembe lama Jim Davis a nga hanya laha misaveni a nga si mbombomela elwandle loko a ringeta ku ngungumerisa nsuku. Eka swivulwa swa (122a-e) swivulwahava swa maengeteri leswi landzelaka: *endzhaku ka lembe*, *ntlhanu wa malembe*, *malembe mambirhi*, na *malembe ya makumenharhu ntlhanu* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.10 Maengeteri lama paluxaka mikarhi leyi hundzeke

(i) Riengeteri *matolo*

Riengeteri *matolo* ri vula siku leri nga hundza. Riengeteri *matolo* ri pfelela eka riengeteri *tolo* hi ku engeteriwa ka mofimi *ma*. Xiyaxiyani swivulwa leswi landzelaka:

(133) a. Swi nga endleka ... loko Nyeleti a ha ku pfala rijisitara ra *matolo* wa kona ...
(*Mulunguntima*, p.91)

b. Mihloti a twa mafindzula lama a a ma kumile le nambyeni hi xa *matolo* ma pfuka. (*I vutomi*, p.89)

c. ... Kaputeni Mkhavele u ndzi nyikile vuxokoxoko hinkwabyo hi yexe *matolo* eka riqingho. (*ndzi ta n'wi kuma*, p.63)

d. *Matolo* ndzi tela hi norho wo hlamarisa swinene ... (*Hi ya kwihhi?*p.20)

Eka xivulwa xa (133a) riengeteri *matolo* ri kongomisa eka nkarhi lowu Mlambo a a kumbetela mhaka ya ku va un'wana munhu a nga ya khatlula tluka ra cheke loko Nyeleti a ha ku pfala rijisitara. Eka xivulwa xa (133b) riengeteri *matolo* ri vula nkarhi lowu Mihloti a nga hlupheka ngopfu loko a pela nambu lowu a wu tele ngopfu hi mati. Eka xivulwa xa (133c) riengeteri *matolo* ri vula nkarhi lowu Kaputeni Mkhavele a nga nyika Lefuthenente vuxokoxoko bya ku tshwa ka vhengele ra ka Machipisana. Eka xivulwa xa (133d) riengeteri *matolo* ri vula vusiku bya nkarhi lowu N'wa-Mpakanisi a nga tela hi norho wa xihuhuri lexi nga hahlula tiyindlu ta muti wa Mudyaxihi wu sala wu ri rhumbi. Eka swivulwa swa (133a-c) riengeteri *matolo* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Riengeteri *tolweni*

Riengeteri *tolweni* ri vula siku leri nga rhangela siku ra tolo. Riengeteri *tolweni* ri pfelela eka riengeteri *tolo* hi ku lungeleriwa ka mofimi *-eni* hikwalaho ka n'okelano wa switwari. A hi xiyaxiyeni xivulwa lexi:

(134) a. Hi fanele hi dyondza hi leswi swi humeleleke tolo ni *tolweni* ... (*Nsuku wa mina*, p.2)

b. Vaphangi ni tihosi ta vunwa va fanele va tiva leswaku, tanihi tinghwazi ta tolo na *tolweni*, hi nge pfumeli ku tekeriwa tiko hi navile milenge.
(*Hi yakwihhi ? p.77*)

Eka xivulwa xa (134a) riengeteri *tolweni* ri vula khale ka khaleni hambu ku ri masiku lama nga hundza hikuva Nkul Seretse wa le Botswana a a ringetile ku tsundzuxa van'wana leswaku mhaka ya ku tisa ku rhula emisaveni a yi olovi tanihileswi van'wana va nga tshama va ringeta ku yi lulamisa kasi a swi humelelangi tanihileswi a ku: "... kambe ku rhula do!" (p.3). Eka xivulwa xa (134b) riengeteri *tolweni* ri vula leswaku vaakatiko ra Mudyaxihi a va ri tinghwazi leti nga tshama ti hlula eka tinyimpi. Eka xivulwa xa (134) riengeteri *tolweni* ri nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka*

Xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi kongomisa eka nkarhi lowu hundzeke ku fika eka nkarhi lowu muvulavuri a nga le ku vulavuleni hi wona. A hi xopaxopeni swivulwa leswi landzelaka:

- (135) a. *Hi mpfhuka* ndzi nga lava ku nwela eMude, a ndzi chava mati hi mukhuva lowu a wu hlamarisa. (*Xisomisana*, p.122)
- b. U ke a dya *himpfhuka* ri ku cakatsa yaloyi ... (*Swa vilula*, p.9)
- c. *Hi mpfhuka* Small a nga yima a ku dzi, a tsandzeka no hefemula ... (*Nsuku wa mina*, p.37)
- d. Hinkwavo ... *hi mpfhuka* va tumbuluka a va nga si vona mali yo tarisa xileswi. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.94)

Eka xivulwa xa (135a) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi vula kusukela nkarhi lowu Xisomisana a nga lava ku nwela exidziveni xa nambu wa Mude laha a a ri eku khideni ni vafana ku fikela nkarhi lowu a a ri ku vulavuleni na ku ya emahlweni leswaku a a chava mati swinene. Eka xivulwa xa (135b) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi vula nkarhi wa ku sukela nimixho loko vanhu va fihlula ku ya fika eka nkarhi wa ndzhenga laha Masonja a nga kuma n'wana wa yena a karhi a keta swinene. Hi loko Masonja a vilerisiwa hi ku keta ka n'wana wa yena loko a vile a nga dyangi nchumu hi ku ka a nga ha ri na ku tshemba matirhelo ya Vutani loyi a a xaniseka hi nenge lowu nga vaviseka. Eka xivulwa xa (135c) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi vula kusukela nkarhi lowu tinsulavoya ta swikandza leswi a swi tumbetiwile ti nga nghena ehofisini ya Dokodela Small, Dokodela Small a a tsandzeka ku hefemula a ku lo sala leswaku a fa ra vumbirhi. Eka xivulwa xa (135d) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi vula leswaku evuton'wini bya Galachana, Manghezi, Phatimana na Khegu a va nga

si tshama va vona mali yo tarisa xisweswo tanihi leyi va nga yi kuma eka Maluleke loko a ringeta ku kutsula n'wana wa yena. Eka swivulwa swa (135a-d) xivulwahava xa maengeteri *hi mpfhuka* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri endzhaku ka swiendleko swo karhi**

Swivulwahava leswi kongomisaka *endzhaku ka swiendleko swo karhi* naswona swi kombisa nkarhi lowu nga hundza. Hi ta xiyaxiya eswivulweni leswi:

(136) a. A ndzi *si tshama ndzi twa* Mulungu a vilela hi yena. (*Mulunguntima, p.41*)

b. *Endzhaku ka ku hirimuxana na Hitila*, ku vumbiwile nhlango wuntshwa lowu tiwaka hi ra 'United Nations Organisation.' (*Nsuku wa mina, p.3*)

c. "Hi nkhenisa swivutiso", ku nkhenisa Mufundhisi *endzhaku ka loko swi hlayiwile* hi vuxokoxoko. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.44*)

Eka xivulwa xa (136a) xivulwahava xa riengeteri *a ndzi si tshama ndzi twa* xi kombisa leswaku eka nkarhi lowu nga hundza Mukhari a a nga si twa Mulungu loyi a a tirha na Chavalala a ri karhi a vilela hi maendlelo ma Chavalala. Hi loko Mukhari a kaneta Hlongwane loyi a a vula leswaku Chavalala wa Hlupha entirhweni. Eka xivulwa xa (136b) riengeteri *endzhaku* ri kombisa leswaku emasungulweni ku vile ni ku hirimuxana na Hitila hi loko ku vumbiwa nhlango lowuntshwa lowu a wu tiwiwa hi ra 'United Nations Organizations'. Eka xivulwa xa (136c) riengeteri *endzhaku* ri vula leswaku ku sungule ku hlayiwa swivutiso hi vuxokoxoko ivi eku hetiseleni Mufundhisi a nyika xinkhenso. Eka swivulwa swa (136a-c) xivulwahava xa riengeteri *a ndzi si tshama ndzi twa* na riengeteri *endzhaku* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.11 **Swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi leyi taka***

(i) **Xivulwahava xa riengeteri *hi siku leri tlhandlameke***

Xivulwahava xa riengeteri *hi siku leri tlhandlameke* xi kongomisa eka siku leri landzelaka eka leri muvulavuri a nga eka rona sweswi. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

(137) a. *Siku leri tlhandlameke* ra nhlango wa Young na Redcliffe a ri khidzimerile. (*Nsuku wa mina, p.74*)

b. Loko mi vuya *siku leri tlhandlamaka* mi kume yini xana? (*Ndzi ta n'wi kuma, p.32*)

c. *Hi siku leri tlhandlamaka* hi kona hi nga vonisisa nsati loyi. (*Xisomisana, p.41*)

d. *Lembe leri tlhandlameke* va n'wi tshikile empfhukeni. (*Swa vilula*, p. 100)

Eka xivulwa xa (137a) xivulwahava xa riengeteri *siku leri tlhandlameke* xi kongomisa eka siku leri nga landzela siku leri Young a nga hlamusela Redcliff hi ta kungu ra 'Project Midas'. Eka xivulwa xa (137b) xivulwahava xa riengeteri *siku leri tlhandlamaka* xi kongomisa eka siku leri nga landzela siku leri ku nga tshwa vhengele ra ka Machipisana. Hi loko Sejeni mbambu a a ri karhi a vutisa Chavalala loyi a a ri mutirhi evhengeleni ra kona leswaku a kuma vuxokoxoko. Eka xivulwa xa (137c) xivulwahava xa riengeteri *siku leri tlhandlamaka* xi kombisa siku leri nga landzela siku leri Xisomisana na N'wa- Bvuma va nga ya rholela Moyasi endleleni, hileswaku nkarhi lowu a nga yisiwa emutini wa N'wa-Bvuma dyambu a ri perile nakona a va kotangi ku n'wi vona kahle, hi loko va tile va ta n'wi vona hi xamundzuku. Eka xivulwa xa (137d) xivulwahava xa riengeteri *lembe leri tlhandlameke* xi kongomisa eka lembe leri va tikhampani lava a va tiyimiserile ku pfuna Xigombe va lan'wile ivi va tshika ku n'wi pfuna endzhaku ka ku va a tsandzekile xikolo hikwalaho ka ku va a ngenile eka ntlawa wa vanhu lava a va pfilunganya swichudenikulobye hi miehleketo ya vuxisi. Eka swivulwa swa (137a-d) swivulwa swa riengeteri leswi nge: *siku leri tlhandlameke* na *lembe leri tlhandlameke* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi laha ku nga heriki*

Xivulwahava xa riengeteri *hi laha ku nga heriki* xi paluxa nkarhi lowu nga riki na mpimo. Xivulwahava lexi xi pfelela eka riendli *hela* hi ku engeteriwa ka timofimi leti: *hi laha ku nga hela riki*. Timofimi leti ti kombisaka leswaku a swi nga heli, swi ta kala swi humelela swi ya emahlweni. Riendli *hela* ri vula ku va ku nga ha ri na nchumu kumbe ku va swilo swi nga ha humeleli nakambe ri kumeka eka hlayelo ra fumiwo etlhelweni ra mpfumelo kasi xivulwahava xa riengeteri *hi laha ku nga heriki* xi kumeka eka hlayelo ra nandzulo. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(138) a. Malwandla ya vona a a ta ma khensa *hi laha ku nga heriki*. (*Xilondza*, p. 103)

b. Ndzi lava ku tirhela vutomi *lebyi nga heriki*. (*I vutomi*, p. 156)

c. A a swi vona leswaku vugevenga a byi nga ta n'wi pfuna *hilaha ku nga heriki*. (*Nsuku wa mina*, p. 27)

Hi ku ya hi xivulwa xa (138a) xivulwahava xa riengeteri *hi laha ku nga heriki* xi vula leswaku Mihloti a a ta tshama a khensa Sandy evuton'wini bya yena hinkwabyo

hikokwalaho ka ku va Sandy a kombile rirhandzu, tintswalo na ku khutaza Mihloti hi nkarhi wa yena wa ku hlupheka ngopfu. Eka xivulwa xa (138b) xivulwahava xa riengeteri *lebyi nga heriki* xi vula ku va Sekhukune a tiyimiserile ku endla mahanyelo lama amukelekaka eka Xikiresite leswaku hambu a fa u ta pfuxiwa hi Xikwembu leswaku a kuma vutomi lebyi nga riki na ku fika emakumu. Eka xivulwa xa (138c) xivulwahava xa riengeteri *hi laha ku nga heriki* xi vula ku va Smith a swi twisisa leswaku swa vugevenga na mitirho yo ka yi nga ri kahle nkarhi wun'wana na wun'wana a a nga ha khomiwa hi maphorisa a ya pfaleriwa ejele eka vutomi hinkwabyo. Eka swivulwa swa (138a-c) swivulwahava swa riengeteri *hi laha ku nga heriki* na *lebyi nga heriki* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.9 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi yo vuyelela*

(i) Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana*

Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi kongomisa eka mikarhi leyi nga taliki ku humelela. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

(123) a. *Mikarhi yin'wana* mali i ndzingo. (*I vutomi*, p.111)

b. *Mikarhi yin'wana* ndzi tsoniwa swakudya, *nkarhi wun'wana* ndzi arisiwa ku etlela endlwini. (*Xisomisana*, p.115)

c. Eka *wun'wana nkarhi* a va va mimphogori, loko va swi lavile va va swiphuku ... (*Xona hi xihl? p.52*)

d. Eka *nkarhi wun'wana* swi tikombe wonge vito ra Mbambu a ri tshinele ku suriwa etibukwini ta vutomi. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.8)

e. Matsena se a swi ri ni lembe na tin'hweti a ri karhi a tirha nivusiku, *mikarhi yin'wana* a pfa a laveka ninhlekanhi. (*Swa vilula*, p.56)

Eka xivulwa xa (123a) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi vula leswaku ehandle ka mitirho leyinene, hi mikarhi yin'wana mali yi nga va xirimbana. Hi loko Sekhukhune a ringeta ku pfala nomo eka maphorisa, ku vula ka yena n'winyi loko a ku: "Vavanuna ndzi dyohile. Loko mo ndzi humesa ekheleni leri ra ndzilo, un'wana na un'wana wa n'wina ndzi nga n'wi sula mihloti hi makumembirhi wa magidi ya tirhandi,"(p.104). Leswi a ku ri ndzingo eka maphorisa lama hikuva a swi nga ta hlamarisa loko ku tlhela ku khomiwa vona maphorisa. Eka xivulwa xa (123b) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi kongomisa eka mikarhi leyi Xisomisana a a tsoniwa swakudya hi Moyasi hikwalaho ka ku va a nga si pfumela ku tekiwa hi

Xitapita hikuva Moyasi a a tsakela ku ta koxa xuma xa Xisomisana hi ku tiendla mutswari wa yena. Eka xivulwa xa (123c) xivulwahava xa riengeteri *wun'wana nkarhi* xi kongomisa eka swikhegudyana leswi a swi lorha hi Xihahle hileswaku a swi tshama swi cincacinsa swiyimo, kutani nkarhi wun'wana a swi ta hi xivumbeko xa swidajani, nkarhi wun'wana swi va mimphongori na swin'wana leswi chavisaka. Xikongomelo xa swikhegudyana leswi a ku ri leswaku Xihahle a va n'anga, a xava palu na njeti. Eka xivulwa xa (123d) xivulwahava xa riengeteri *nkharhi wun'wana* xi vula leswaku a ku nga ri mikarhi hinkwayo laha Zorro a a ri eku hoxeteleni ka swibakela swa matimba exikandzeni xa Mbambu a pfa a tikomba ku lan'wa ni vutomi hikuva loko Mbambu a ya koka matimbanyana a ya gamba Zorro ethavathaveni kutani Zorro u ye a ya sisimuka a ri exhibedhlele. Eka xivulwa xa (123e) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi vula leswaku hi mikarhi Matsena a pfa a komberiswa ku ya tirha ninhlekani hambileswi yena a a tirha nivusiku. Eka swivulwa swa (123a-e) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) **Xivulwahava xa riengeteri *nkharhi na nkarhi***

Xivulwahava xa riengeteri xa *nkharhi na nkarhi* xi vula mikarhi yo hlaya. Xiyaxiyani swivulwa leswi landzelaka:

- (124) a. *Nkarhi na nkarhi* a ku twala marito ya vatirhikulobye eka tiqingho ta rhadiyo ... na va xilamulela-mahungu. (*Xilondza, p.83*)
- b. *Nkarhi na nkarhi* loko va ta eka Xihahle a va cinca xivumbeko ... (*Xona hi xihhi? p.52*)
- c. *Nkarhi hinkwawo* loko a tshuka a ma pfumarile, a ku lumbetiwa mbyana ... (*Xisomisana, p.17*)

Eka xivulwa xa (124a) xivulwahava xa riengeteri *nkharhi na nkarhi* xi vula mikarhi hinkwayo hikuva maphorisa a ma tirhisa tiqingho ta tirhadiyo na xilamulelamahungu leswaku va kota ku haxa mahungu loko va landza ntsumbu wa Xirilo enambyeni. Eka xivulwa xa (124b) xivulwahava xa riengeteri *nkharhi na nkarhi* xi vula leswaku nkarhi wun'wana na wun'wana loko swikhegudyana swa mancomana swi ta emilorhweni ya Xihahle a swi cinca swivumbeko. Eka xivulwa xa (124c) xivulwahava xa maengeteri *nkharhi hinkwawo* xi vula nkarhi wun'wana na wun'wana loko N'wa-Bvuma o namba a pfumala matandza eswisakeni swa tihuku a ku lumbetiwa timbyana ku nga ri Xisomisana. Entiyisweni a ku ri Xisomisana loyi a a tshama a lerisiwa hi tixolwe

emadyelweni ya tihomu leswaku a tisa matandza. Eka swivulwa swa (124a-c) swivulwahava swa riengeteri *nkarhi na nkarhi* na *nkarhi hinkwawo* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) **Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yo tala***

Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yo tala* xi vula mikarhi yo hlaya. Langutisisani eka swivulwa leswi nga laha hansi:

(125) a. *Mikarhi yo tala* a va kongoma munhu wa swivati swo fuliwa ... (*Xona hi xihhi? p.42*)

b. *Mikarhi yo tala* nkulukumba Manyike u ta va kwala. (*Xilondza, p.13*)

c. Ntsena ndzi hete *masiku yo tala* ndzi nga etleri hi ku hahama, ndzi chava mati. (*Xisomisana, p.33*)

d. Matsena u tirhile *malembe yo tala* a ri sejeni ... (*Swa vilula, p.52*)

Eka xivulwa xa (125a) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yo tala* xi vula leswaku hakanyingi swikwembu swa Vatsonga a swi rhandza ku tirhisa munhu wo pfumala ntsako evuton'wini bya yena hikwalaho ka makhombo. Eka xivulwa xa (125b) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yo tala* xi vula leswaku nkulukumba Manyike a a ta tshama a karhi a vhakela Mihloti tanihileswi xikongomelo xa yena a ku ri ku teka Mihloti a va nsati wa yena. Eka xivulwa xa (125c) xivulwahava xa riengeteri *masiku yo tala* xi vula leswaku tanihileswi Xisomisana a nga tshama a nwela exidziveni u hetile masiku mo hlaya a ri karhi a pfumala vurhongo hikwalaho ka nchavo. Eka xivulwa xa (125) xivulwahava xa riengeteri *malembe yo tala* xi vula leswaku a ku ri khale Matsena a ri ku tirheni a ri sejeni hambileswi a a nga tlakuseriwi eka xiyimo xa le henhla hikwalaho ka ku va a tluriwa hi van'wana eka timhaka ta dyondzo. Eka swivulwa swa (125a-d) swivulwahava swa riengeteri leswi nge: *mikarhi yo tala*, *masiku yo tala* na *malembe yo tala* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri *siku na siku***

Xivulwahava xa riengeteri *siku na siku* xi kongomisa eka masiku hinkwawo. A hi xiyaxiyeni swikombiso swa swivulwa leswi landzelaka:

(126) a. *Siku na siku* u ta vona va vulavula swin'we. (*Mulunguntima*, p.69)

b. Rirhandzu ra yena eka nuna wa yena a ri pupuma *siku na siku* tani hi khuvi leri pupumaka ri khapa ehenhla ka nhunguvani. (*Xona hi xihhi?* p.46)

Eka xivulwa xa (126a) xivulwahava xa riengeteri *siku na siku* xi vula siku rin'wana na rin'wana. Hi loko Hlongwane a xisetela Nyeleti na Chavalala leswaku siku rin'wana na rin'wana a va kumeka va ri eku kunguhateni ka timhaka ta ku yiva mali efemeni. Eka xivulwa xa (126b) xivulwahava xa riengeteri *siku na siku* xi vula leswaku rirhandzu ra Victoria na nuna wa yena a ri engeteleka siku rin'wana na rin'wana hikuva a ri ri ra xiyimo xa le henhla, nakona a ku ri rirhandzu leri languteriwaka emidyangwini tanihileswi a ri tiyisisiwa hikwalaho ka ku va nsati a xixima nuna wa yena na ku tirha swin'we eka ku hluvukisa muti wa vona. Eka swivulwa swa (126a na b) xivulwahava xa riengeteri *siku na siku* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo***

Xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi kongomisa eka siku rin'wana na rin'wana. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(127) a. *Masiku hinkwawo* a ndzi pfuka ka ha ri mixooo! ndzi ya ka mati enambyeni. (*Xisomisana*, p.170)

b. Hi yena a a swekela tata wa yena *masiku hinkwawo*. (*Xilondza*, p.132)

c. Mphikizano wa matlhari a wu ya emahlweni *masiku hinkwawo*, ku phikizana exinyameni. (*Nsuku wa mina*, p.32)

d. Mina Hlongwane a ndzi n'wi tshundzuxa *masiku hinkwawo* ... (*Mulunguntima*, p.148)

Eka xivulwa (127a) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi kombisa eka leswaku Xisomisana a a pfuka nimixo siku rin'wana na rin'wana a ya ka mati enambyeni. Hi loko Xisomisana a rhandza Majuvana na ku pfa a gingirika swinene emutini wa Majuvani leswaku Majuvani a nga n'wi siyi. Ku vula ka yena n'winyi loko a ku: "Rirhandzu a ri ndzi tela hi matimba ... ni le milorhweni ya mina a nga pfumaleki"(p.170). Eka xivulwahava xa (127b) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi vula leswaku siku rin'wana na rin'wana Mihloti hi yena a a lunghisa swakudya emutini lowu hikuva manana wa yena a a lovile. Eka xivulwa xa (127c) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi kombisa leswaku siku rin'wana na rin'wana a ku halaka ngati eka matiko mo tanihi Russia na Amerika, hileswaku a ku

tshama ku nga ri na ku rhula. Eka xivulwa xa (127d) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi kombisa leswaku Mukhari a a tshama a tsundzuxa Hlongwane leswaku a va na mahanyelo siku rin'wana na rin'wana loko a n'wi twa a ri karhi a gungula a kombisa makwanga, mavondzo, ku pfumala nchavo na tihanyi eka vatirhikulobye va yena. Eka swivulwa swa (127a-d) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vi) **Xivulwahava xa riengeteri *tanihi masiku***

Xivulwahava xa riengeteri *tanihi masiku* xi kongomisa eka mikarhi yin'wana yo fana na lowu. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

(128) a. Ntirho wo ya emahlweni *tanihi masiku*. (*Xona hi xihl? p.48*)

b. Dyambu a ri tlhavile *tanihi masiku*. (*I vutomi, p.91*)

c. ... ku ta fika Mukhari ku ta pfuxerisana na yena *tani hi masiku*. (*Mulunguntima, p.14*)

Eka xivulwa xa (128a) xivulwahava xa riengeteri *tanihi masiku* xi vula leswaku a ku cincangi nchumu loko Billy a ya sungula ntirho wa yena, a ku nga ri na leswi kavanyetaka, u tirhile tanihilaha a a tolovele hakona. Eka xivulwa xa (128b) xivulwahava xa riengeteri *tanihi masiku* xi tirhisiwile eka xivulavulelo lexi kombisaka leswaku loko dyambu ri huma siku rin'wana na rin'wana ri voningela un'wana na un'wana emisaveni. Hileswaku ku va Davula a ri ejele a ku ri ku va a hlayisekile swinene eka swigevenga leswi a swi ri ku n'wi laveni kasi yena a a nga swi lemuki a karhi a lwela ku va a humeseriwa ehandle. Hileswaku Davula a a nga swi tivi leswaku dyambu a ri humile tanihi masiku. Eka xivulwa xa (128c) xivulwahava xa riengeteri *tani hi masiku* xi vula leswaku siku rin'wana na rin'wana Mukhari a a tshama a ya pfuxela Hlongwane loko a fika entirhweni. Hi loko Mukhari a tshama a tsundzuxa Hlongwane leswaku Chavalala a hi munhu wa mavondzo. U vula tano loko a ku: "A nga le ka tona teto."(p.15). Mukhari u vurile leswi a karhi a ringeta ku byela Hlongwane leswaku a nga ehleketeleri Chavalala swa mavun'wa. Eka swivulwa swa (128a-c) xivulwahava xa riengeteri *tanihi masiku* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(vii) **Xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa***

Xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa* xi kongomisa eka mikarhi ya sweswi, hileswaku mikarhi ya sweswi yi hambana ni mikarhi ya xikhale hi ku va swilo swi cinca hi ku famba ka nkarhi. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(129) a. Hi ri swa hlaluveriwa *masiku lawa* ... (*Mulunguntima*, p.17)

b. Maake, *masiku lawa* swigevenga a wa ha swi voni hi ku ambala madhlakadhaka ni tikepisi ... (*I vutomi*, p.121)

c. ... leswa vavasatinyana va *masiku lawa* lavo dyondzela ku ti kukumuxa hi dyondzo ya vona ... (*Xona hi xihl? p. 46*)

Eka xivulwa xa (129a) xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa* xi kongomisa eka mikarhi ya namuntlha, leswaku a swa ha fani na leswa tolo. Hi loko Nsatimuni a rungulela Nyeleti hi ta Hlongwane loko a ya hluvula swiambalo emahosi ka xivala xa timbuti a tlhela a tikaputela mati ya xikotlola, hinkwaswo leswi a swi ri emahlweni ya Nsatimuni. Hileswaku Nyeleti a a ehleketa leswaku loko munhu a dyondzekile a nga vitaniwa entirhweni a nga koxangi ntirho, kasi Nsatimuni a hlamusela leswaku mikarhi ya sweswi vanhu va hluvula ni swiambalo empungheni va tikaputela mati leswaku va kuma switulu swa le henhla entirhweni. Eka xivulwa xa (129b) xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa* xi vula leswaku eka mikarhi ya sweswi swigevenga a ka ha ri lava pfumalaka ngopfu va tlhela va tikomba hi swiambalo swo hlakala kasi hambu ku ri munhu wo xonga a nga va xigevenga tanihileswi Sekhukhune munhu wo dyondzeka a nga va un'wana wa swigevenga hi ku kunguhata ku dlaya mutirhikulobye wa yena Profesa Billy Masangu. Eka xivulwa xa (129c) xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa* xi kombisa leswaku eka mikarhi ya sweswi vavasati lava nga dyondzeka a va ha swi koti ku xixima vavanuna va vona kasi Victoria hambileswi a a dyondzekile a a swi kota ku tlakusa na ku pfuna nuna wa yena na ku lumeka rivoni ra ntsako eka ndyangu wa vona. Eka swivulwa swa (129a-c) xivulwahava xa riengeteri *masiku lawa* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(viii) **Xivulwahava xa riengeteri *masiku man'wana***

Xivulwahava xa riengeteri *masiku man'wana* xi kongomisa eka masiku mo karhi ku nga ri masiku hinkwawo. A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi landzelaka:

(130) *Masiku man'wana* a va nga ki va tikarhata va ya exikolweni ... (*Swa vilula, p.72*)

Eka xivulwa xa (130) xivulwahava xa riengeteri *masiku man'wana* xi vula leswaku a swi tika ku ya exikolweni siku rin'wana na rin'wana hileswaku a va boheka ku lovha hikwalaho ka xirhami tanihileswi titlilasi ta vona a ti nga akiwangi hi vurhon'wana. Xivulwahava xa riengeteri *masiku man'wana* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ix) **Swivulwahava swa maengeteri *leswi kombisaka ku vuyelela eka siku na le ka vhiki***

Xwivulwahava xa riengeteri *hi siku* xi kongomisa eka ku vuyelela ka timhaka eka siku rin'we. Kasi riengeteri *evhikini* ri vula ku vuyelela ka xilo xin'we exikarhi ka vhiki rin'we. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(131) a. A a cinca tisudi kanharhu *hi siku*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.18*)

b. U ta hamba a kaneriwa kanharhu *evhikini*. (*Swa vilula, p.7*)

Eka xivulwa xa (131a) xivulwahava xa riengeteri *hi siku* xi vula leswaku eka siku rin'we Galachana a a cinca tisudi kanharhu eka mikarhi yo hamabanahambana ya siku. Eka xivulwa xa (131b) riengeteri *evhikini* ri kombisa leswaku Vutani a a fanele a ya kamberiwa kanharhu eka vhiki rin'wana na rin'wana exibedhlele. Eka xivulwa xa (131a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi siku* na *riengeteri evhikini* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(x) **Xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wun'wana na wun'wana***

Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wun'wana na wun'wana* xi kongomisa eka mikarhi yo fana leyi vuyelelaka. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(132) a. Mi tsandza hi yini ku va mi tinyika nkarhi *vhiki rin'wana ni rin'wana* mi kuma siku ... (*Mulunguntima, p.127*)

b. *Kan'we eka n'hwetini yin'wana ni yin'wana* a ku ta dokodela wa xifundza ku ta kambela swibochwa leswi. (*Nsuku wa mina, p.35*)

c. Pende leyi a yi pfuxetiwa *lembe rin'wana na rin'wana*. (*Nsuku wa mina, p.57*)

Eka xivulwa xa (132a) xivulwahava xa riengeteri *vhiki rin'wana na rin'wana* xi kongomisa eka ku va ku kumeka siku rin'we hi vhiki laha a ku fanele ku lulamisiwa timhaka le femeni leswaku va kota ku ya emahlweni va tirha kahle. Eka xivulwa xa (132b) xivulwahava xa riengeteri *n'hwet'i yin'wana ni yin'wana* xi kombisa leswaku a ku kamberiswa swivochwa kan'we hi n'hwet'i. Eka xivulwa xa (132c) xivulwahava xa riengeteri *lembe rin'wana na rin'wana* xi vula leswaku yindlu ya Smith a yi pendiwa kan'we hi lembe, hileswaku a ku ri timhaka to vuyelela hi lembe ku nga tluriwi lembe. Eka swivulwa swa (132a-c) xivulwahava xa riengeteri *vhiki rin'wana na rin'wana, n'hwet'i yin'wana na yin'wana na lembe rin'wana na rin'wana* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.8.10 Maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *nkarhi wo karhi*

(i) Xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana*

Xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi kongomisa eka siku ro karhi. Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi landzelaka:

(139) a. *Rin'wana siku a ri xile. (I vutomi, p.125)*

b. Hinkwerhu hi ta fa *siku rin'wana*. (*Xilondza, p.115*)

c. Va nga hi dlayisa *siku rin'wana*. (*Nsuku wa mina, p.144*)

d. *Siku rin'wana* hi te hi tshamile ni nhlekanhi ... (*Xisomisana, p.109*)

e. *Siku rin'wana* tiko a ri endzeriwile hi nhlengeletano leyikulu ya kereke. (*Swa vilula, p.89*)

Eka xivulwa xa (139a) xivulwahava xa riengeteri *rin'wana siku* xi kongomisa eka siku leri eka phephahungu a ku andlariwile swifaniso swa Dlayani na Hlomini tanihi vanhu lava a va laviwa hi maphorisa. Eka xivulwa xa (139b) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi kongomisa eka siku ra rifu ra un'wana na un'wana laha misaveni. Eka xivulwa xa (139c) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi kongomisa eka siku leri Born na Clout a va nga humelerisa erivaleni xihundla xa Smith, Roberts, Martin na van'wana. Hileswaku loko vo tshuka va paluxa mhaka ya ku ngungumerisiwa ka nsuku, a swi ta va xivangelo xa ku ya fela ejele ka Smith ni ntlawa wa yena. Eka

xivuwla xa (139d) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi kongomisa eka siku leri Basani a nga fika emutini wa Moyasi ivi Moyasi a hlohlotela Xisomisana leswaku a tekiwa hi Basani kasi Xisomisana a nga yimi na swona. Eka xivulwa xa (139e) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi kongomisa eka siku leri ku nga sungula nhlengeletano leyikulu ya kereke etendeni laha Xikabvuli a nga sungula ku twa swa Xikwembu xa le matilweni hikuva yena a a tiva swa ku phahla emagandzelweni ntsena. Eka swivulwa swa (139a-e) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(ii) Swivulwahava swa riengeteri leswi kongomisaka eka *siku ro karhi*

Sivulwahava swa riengeteri leswi kongomisaka eka *siku ro karhi* swi kombisa siku leri ku nga humelela timhaka to karhi leti hambaneke ni ta masiku man'wana. A hi langutiseni eka swivulwa leswi landzelaka:

- (140) a. Xi n'wi byeletele mavun'wa *siku leriya* a ndzi nga ri kona. (*Mulunguntima, p.76*)
- b. Kereke a yi pfuke hi matimba *siku rero* ... (*Xona hi xihhi? p.11*)
- c. *Evusikwini byebyo*, malume wa Davula u twile movha wu ku ntsirr, kwala kusuhi. (*I vutomi, p.89*)
- d. *Siku rhelero* a hi tivangi ku xuxa. (*Xisomisana, p.225*)
- e. Nimadyambu ya *siku rero* Masonja u hirile movha lowu a fambeke hi wona na Vutani eka vona ku ya longa swiambalo swo ta cinca hi swona. (*Swa vulula, p.3*)

Eka swivulwa swa (140) swivulwahava swa riengeteri hi leswi landzelaka: *siku leriya*, *siku rero*, *evusikwini byebyo*, *siku rhelero* na *siku rolero*. Eka xivulwa xa (140a) xivulwahava xa riengeteri *siku leriya* xi kongomisa eka siku leri Hlongwane a a nga ri kona entirhweni. Hi rona siku leri Hlongwane a a ehleketa leswaku hi siku rolero Chavalala u xiseterile Brooks leswaku Mathevula a nga kumi ntirho efemeni ya vona. Eka xivulwa xa (140b) xivulwahava xa riengeteri *siku rero* xi vula leswaku eka siku rolero khwayere ni swikhegudyana swi kumekile swi ninginisa kereke hi ku yimbelela na Muneri a honokele nhlengo wa lembe wa kereke. Eka xivulwa xa (140c) xivulwahava xa riengeteri *evusikwini byebyo* xi kongomisa eka vusiku lebyi Dlayani na Hlmani va nga landza Davula emuti wa malume wa yena kasi va fike va kuma

leswaku Davula a a nga ha ri kona hikuva a a tekiwile hi maphorisa. Eka xivulwa xa (140d) xivulwahava xa riengeteri *siku rhexelero* xi kongomisa eka siku leri Xisomisana o ka a nga xuxangi ngopfu ni vafundhisi endzhaku ka xikhongelo. Hi loko Xisomisana na Yingwani va sele va rungula ni ku titshandza vusiwana byo feriwa hi vatswari. Eka xivulwa xa (140e) xivulwahava xa riengeteri *siku rero* xi kongomisa eka siku leri Vutani a thoriweke entirhweni leswaku hi rona siku leri a nga ya a longa swiambalo swo ta cinca hi swona. Eka swivulwa swa (140a-e) swivulwahava swa riengeteri leswi nge: *siku leriya*, *siku rero*, *evusikwini byebyo*, *siku rhexelero* na *siku rolero* swi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo*

Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo* xi kongomisa eka nkarhi lowu timhaka a ti ri ku humeleleni. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (141) a. *Nkarhi wolowo* a va fike eswibodlweni ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.155)
b. Eka *nkarhini wolowo* Huhlunga, mativula yakwe, a a ri na khume -ntlhanu wa malembe a velekiwile. (*Swa vilula*, p.26)
c. Valungu lava a va ri eku fihluleni *nkarhi wolowo* a va swi vonanga ... (*Xona hi xihl? p.58*)
d. Swi lava *hi nkarhi wolowo*. (*Mulunguntima*, p.39)
e. *Hi nkarhi wolowo* ko huma nhwanyana eka kamara rin'wana ... (*Xilondza*, p.65)

Eka xivulwa xa (141a) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo* xi kongomisa eka nkarhi lowu Khegu a nga sungula ku vona leswaku vaGalachana a va lava ku n'wi dlaya, nkarhi wa kona a va fikile eswibodlweni laha va nga n'wi susumetela kona. Hileswaku endzhaku ka nkarhi lowu Khegu a a nga ehleketeli leswaku vanghana va yena va nga tshuka va n'wi dlaya. Eka xivulwa xa (141b) xivulwahava xa riengeteri *nkarhini wolowo* xi kongomisa eka nkarhi lowu Madodeni a nga tlakusiwa ku va murhangeri wa vamakhanikhi hinkwavo eka rin'wana garaji ra mfumo, hiloko mativula yakwe a ya kota ku dyondza swa ku khanika mimovha eka tatana wa yena. Eka xivulwa xa (141c) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo* xi kongomisa eka nkarhi lowu Simon Xihahlele a nga sungula ku talelwa, a titwa wonge o gwimba moya wo hisa loko a hefemula, M'xeki a vhela a n'wi twela vusiwana a kombela Simon Xihahlele ku ya bela hi moya ehandle. Hileswaku Valungu lava a va ri eku fihluleni a va swi vonangi hikuva vona a va nga pfumeleriwi ku nghena ekhixini handle ka vatirhi. Eka xivulwa

xa (141d) xivulwahava xa riengeteri hi *nkarhi wolowo* xi vula nkarhi lowu Nyeleti a a ri eku nweni ka tiya, a siya ticheke ni tibuku ehofisini a nga khiyangi. Hi wona nkarhi lowu Hlongwane na Mathebula va kunguhata ku ta ya yiva cheke leswaku va ngungumerisa timali ta feme. Eka xivulwa xa (141e) hi *nkarhi wolowo* ku vuriwa nkarhi lowu Jane a a ri endleleni ya ku ya komba Mihloti kamara ya yena yo etlela, hi loko a huma nhwanyana eka kamara rin'wana a hakarhiwile hi ngengendza ya wanuna, yi ri ku n'wi tswontsweni hi magugu. Eka sivulwa swa (141a-e) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo* xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi.

5.9 Maengeteri ma mukhuva

Nhlamuselo ya maengeteri ma mukhuva yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.4

5.9.1 Maengeteri ma *ntumbuluko*

(i) Riengeteri *kahle*

Riengeteri ra *kahle* ri vula ntshamiseko wa michumu yo karhi. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(142) a. Hi sonto leyi dyambu a ri xe *kahle*. (*Xisomisana*, p.34)

b. Maake o ri teka a ri phutsulula *kahle*. (*I vutomi*, p.98)

c. A fika enyangweni a gongondza khwatsi, a yingiserile *kahle*. (*Xilondza*, p.52)

d. ... ku vutisa Mbambu hi ku tshamiseka *kahle*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.62)

e. Loko a byi kokile *kahle* u yimisa ni milomu loko a vulavula, a ri karhi a copeta-copeta ni mahlo. (*Mulunguntima*, p.142)

Eka xivulwa xa (142a) riengeteri *kahle* ri kongomisa eka xiyimo xa siku hi ku kongomisa eka maxelo, hileswaku a ku nga ri na lexo biha. Kasi a ko va Xisomisana ntsena loyi a a nga tsakangi hi ku va a a arisiwile ku ya hlalela mphikizano wa swigubu hikwalaho ka ku va a boheka ku risa timbuti leswi a ku ri nkarhi wa mavele. Eka xivulwa xa (142b) riengeteri *kahle* ri kombisa leswaku Maake a a phutsunula phepha leri hi vukheta hi xikongomelo xa ku hlayisa vuxokoxoko lebyi a byi languteriwa ku va byi tsariwile kona. Eka xivulwa xa (142c) riengeteri *kahle* ri kombisa leswaku muendli ku nga Manyike a a yingiserile ngopfu leswaku loko a amukeriwa a vhela a nghena a nga

dyi nkarhi leswaku a ringeta rirhandzu eka Mihloti. Eka xivulwa xa (142d) riengeteri *kahle* ri kombisa ku va sejeni Mbambu a tikuma a tshamisekile leswaku a kota ku yingisela timhaka eka Mashele mutirhi wa le Banki leyi Mantengu a a ri xirho eka yona, hiloko Mashele a ya kuma leswaku Mantengu a a nga lombangi mali ebankini. Eka xivulwa xa (142e) riengeteri *kahle* ri vula leswaku loko Hlongwane a pyopya hi byalwa a a tikomba hi ku copeta-copeta a karhi a tiphata. Ku ya hi swivulwa swa (142a-e) riengeteri *kahle* ri nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(ii) **Riengeteri *khwatsi***

Riengeteri *khwatsi* ri vula ku endla hi vukheta. A hi langutiseni swivulwa leswi landzelaka:

- (143) a. ... ndzo nyatimela, ndzi pfula xipfalo *khwatsi* ... (*Xisomisana, p.46*)
- b. Manyike na yena a ta *khwatsi* ... (*Xilondza, p.25*)
- c. Lowu ntirho hi fanele ku wu fambisa *khwatsi*. (*Nsuku wa mina, p.13*)
- d. ... a humesa fole a ri hoxa enon'weni a va a ri lumeka *khwatsi*.
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.66*)
- e. Ndzi tirhile *khwatsi* ndzi ngo vutisa n'wina leswaku mi sele njhani. (*Hi ya kwihl?p.58*)

Eka xivulwa xa (143a) riengeteri *khwatsi* ri kombisa ku va Moyasi a ya pfula rivanti hi vukheta leswaku a nga bi huwa leswaku a huma a baleka mpingu wa vavanuna va muganga wa le Muzephula lava a va kunguhatile ku n'wi dlaya hi mahlambandlopfu leswaku ngati ya yena yi tirhisiwa ku va murhi wa ku nisa mpfula. Eka xivulwa xa (143b) riengeteri *khwatsi* ri kombisa ku va Manyike a a famba kahle hi ku tiveka ehansi loko a ya hlangana na Mihloti a ri karhi a huma laha a a tisirherile hi khetenisi. Eka xivulwa xa (143c) riengeteri *khwatsi* ri vula leswaku ntirho wa Martin Roberts na Smith wa ku ngungumerisa nsuku a wu lava ku tirhiwa hi vurhon'wana leswaku swi nga ha lolohisa loko wo va xupukela. Eka xivulwa xa (143d) riengeteri *khwatsi* ri vula ku va Galachana a lumeka fole ra yena kahle a nga jahangi. Eka xivulwa xa (143e) riengeteri *khwatsi* ri vula leswaku a ku nga ri na xiphiko entirhweni wa Fanisa nakona a a wu tirhile kahle. Eka swivulwa swa (143a-e) riengeteri *khwatsi* ri nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(iii) **Riengeteri ngopfu**

Riengeteri *ngopfu* ri kongomisa eka vuenti bya maendlelo ma michumu yo karhi. Hi nga vula leswaku riengeteri *ngopfu* ri tirhisiwa ku kurisa swilo hambu ku ri ku swi ntsongahato. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

(144) a. Mi nga tikombi *ngopfu*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.95*)

b. Moyasi a a ri munhu wo vulavula *ngopfu*. (*Xisomisana, p.43*)

c. Makhaladi ya Vatsonga wona a ma tele *ngopfu ... (Xona hi xihhi?p.42)*

d. Nkarhi wa mina wa durha *ngopfu*. (*Nsuku wa mina, p.65*)

e. Vahlapfa lava va ringetile hi matimba ku tolovela ndhawu leyi, kambe swi va tikerile *ngopfu*. (*Hi ya kwihhi?p.107*)

Eka xivulwa xa (144a) riengeteri *ngopfu* ri vula ku va ntlawa wa Galachana wu nga tikombi evan'hwini leswaku wona wu na timali hi ku xavetela leswi durhaka. Hi loko va kumile mali ya ku kutsula n'wana loyi a va n'wi tlhakisile eka vatswari va yena. Eka xivulwa xa (144b) riengeteri *ngopfu* ri vula ku va Moyasi a ri na nyiko yo kota ku longoloxa timhaka ni ku chela mafurha loko a rungula ta mafambelo ma yena ni lomu a a huma kona vayingiseri va sa va ahlamile ni milomu. Eka xivulwa xa (144c) riengeteri *ngopfu* ri kombisa leswaku Makhaladi ma Vatsonga a ma hlayile swinene, hiloko vavulavuri va Xitsonga va kumeka va ya tshama ePitori emitirhweni, laha vo tala va vona va fikeke va cinca ni swivongo, va tithya swivongo swa tinxaka timbe va tlhela va nga ha vulavuri Xitsonga kwale Xilungwini. Eka xivulwa xa (144d) riengeteri *ngopfu* ri vula leswaku Smith a a ri munhu wa swihundla nkarhi wun'wana na wun'wana, ku fana ni loko a chavisete Young leswaku a nghena eka kungu ra yena ra xihundla. Eka xivulwa xa (144e) riengeteri *ngopfu* ri vula leswaku vaaki va Mudyaxihi a va tikeriwa ku tlula mpimo loko va rhurhisiwile va ya tshama emananga. Eka swivulwa swa (144a-e) riengeteri *ngopfu* ri nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

Hi ku xiya timhaka leti boxiweke laha henhla, hi nga vula leswaku eka Xitsonga, hi kuma maengeteri ma ntumbuluko lama ringanaka manharhu ku nga khwatsi, ngopfu na kahle. Maengeteri lama ma paluxa vuenti eka maendlelo. Hi vonile leswaku maengeteri lama ma pfumela ku vuyelela ku humelerisa maengeteri man'wana lama kombisaka ntshikilelo.

5.9.2 Maengeteri ma mpfelelo

Maengeteri ma mpfelelo ma huma eka swihluvi swin'wana swa *mbulavulo swo tanihi maendli, mahlawuri, maengeteri man'wana na maviti*. Ku engeteriwa mofimi *hi* eka xihluvi xa mbulavulo leswaku hi kuma xivulwahava xa riengeteri. Ku tlhela ku va na mbuyelo wa riengeteri ku humelerisa riengeteri rin'wana leri kombisaka ntshikilelo. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

5.9.3 Maengeteri ma xivuyelelo

(i) Riengeteri *ngopfungopfu*

Riengeteri *ngopfungopfu* ri tirha ku tiyisisa timhaka. Xiyani swivulwa leswi landzelaka:

(155) a. *Ngopfu-ngopfu* a a pfumala ku rhula. (*Nsuku wa mina, p.57*)

b. *Ngopfu-ngopfu* loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona namuntlha. (*Xilondza, p.23*)

c. Tihosi *ngopfungopfu* leti a ti nga tivi nchumu ti yingiserile hi vukheta leswaku ti ta twisisa marhungula ya muyimeri. (*Hi ya kwihl?p.71*)

d. *Ngopfu-ngopfu* wena tatana wa xihlangi ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.53*)

e. ... va muti *ngopfungopfu* vavasati a ... va hi languta hi ku khomba ku hlamala. (*Xisomisana, p.141*).

Eka xivulwa xa (145a) riengeteri *ngopfungopfu* ri kongomisa eka timhaka ta swihundla leswi a swi kumeka endzeni ka mbilu ya Smith, hi swona a swi endla Smith a pfumala ku rhula hikuva a ri muendli wa timhaka ta ku halata ngati ya vanhu na migingiriko yo biha. Eka xivulwa xa (145b) riengeteri *ngopfungopfu* ri kongomisa eka xiyimo xa Mihloti xa ku va a ri xisiwana endzhaku ka ku lova ka vatswari va yena, hileswaku ku va a tekiwa hi Manyike a a ta kuma nhlaysiseko. Eka xivulwa xa (145c) riengeteri *ngopfungopfu* ri kongomisa eka tihosi leti a ti languteka onge ti nga ala ku rhurhisiwa na leti a ti yengiwile ku pfumela ku sayina maphepha leswaku va pfumela ku rhurha, hi tona a ti yingisile hi vukheta hikuva a va swi tivangi leswaku Makolo a a sayinile ku pfumela ku rhurhisiwa na vanhu va yena a nga byelanghi tihosi tin'wana. Eka xivulwa xa (145d) riengeteri *ngopfungopfu* ri kongomisa eka Maluleke tanihi tatana wa Khensani loyi a nga tlhakisiwa hi swigevenga. Eka xivulwa xa (145e) riengeteri *ngopfungopfu* ri kongomisa eka vavasati lava a va langutile Xisomisana hi ku hlamala loko va vona a fika emutini wa hosi, a vuriwa mbhaha lowu va kombiweke hi

swikwembu swa ka vona leswaku a tirhisiwa eka gandzelo ra ku nisa mpfula. Eka swivulwa swa (145a-e) riengeteri *ngopfungopfu* ri nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(ii) **Riengeteri *khwatsikhwatsi***

Riengeteri *khwatsikhwatsi* ri kongomisa eka ku tiyisisa mhaka ya ku endla hi vukheta. A hi langutiseni xivulwa lexi landzelaka:

(146) Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela *khwatsi*, *khwatsi* swinene ...
(*Xisomisana*, p.155)

Eka xivulwa xa (146) riengeteri *khwatsikhwatsi* ri kombisa fambelo ra Xisomisana loko vinyi va muti va ta va n'wi thumbile enguleni laha a a tumbeleke kona, hileswaku u vile a kasa hi matsolo a nga bi huwa a ri karhi a ringeta ku tifiha kunene. Eka xivulwa xa (146) riengeteri *khwatsikhwatsi* ri nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(iii) **Xivulwahava xa riengeteri *hikatsongohikatsongo***

Xivulwahava xa riengeteri *hi/hakatsongokatsongo* xi huma eka rihlawuri *katsongo* loko ku engeteriwa mofimi *hi-* kumbe *ha-*. Xiyani swivulwa leswi nga laha hansi.

(147) a. Kutani hi loko *ha katsongo*, *ha katsongo* swinene, Majuvani a ndzi tsika.
(*Xisomisana*, p.182)

b. Mufana a tshinela *hi katsongo-katsongo*, a langutile matlhelo hinkwawo ...
(*I vutomi*, p.2)

c. ... swinambyana a swi sungula ku khuluka *hi katsongokatsongo*. (*Xilondza*, p.2)

d. ... va rhendzelekile va ri karhi va panga xitorokisana *katsongokatsongo*, swi ri karhi swi hlava macheleni. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.38)

Eka xivulwa (147a) xivulwahava xa riengeteri *hakatsongo* *hakatsongo* xi vula leswaku a swi nga olovi ku va Majuvana a hambana na Xisomisana murhandziwa wa yena loko Majuvana a tlhelela entirhweni. Eka xivulwa xa (147b) xivulwahava xa riengeteri *hikatsongokatsongo* xi vula ku Davula a famba switsanana hi vurhon'wana loko a phendla eswihlahleni a kongoma movha wa swigevenga lowu a wu tumbetiwele emakhwatini. Eka xivulwa xa (147c) xivulwahava xa riengeteri *hikatsongokatsongo* xi kongomisa eka swinambyana leswi a swi sungula ku khuluka swi nga ri na matimba hikuva misava a yi omile ngopfu tanihileswi a ku nga ri nkarhi wa ku na ka mpfula. Eka xivulwa xa (147d) riengeteri *katsongotsongo* ri vula leswaku Mbambu ni nsati wa yena

a va phanga swingolongondzwana eka xitorokisana va nga jahangi. Eka swivulwa swa (147a-d) xivulwahava xa riengeteri *hikantsongokantsongo* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

5.9.4 Maengeteri lama pfelelaka eka *maendli*

(i) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa*

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi pfelela eka riendli *hatlisa* hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi ku-*. Hi ta xiya swivulwa leswi landzelaka:

- (148) a. Magandlati a ma famba *hi ku hatlisa* ngopfu. (*Xilondza*, p.43)
- b. Hi loko xikan'we-kanwe ndzi susa mavoko ya yena ndzi pfuka *hi ku hatlisa* ndzi hlanula swirhendze. (*Xisomisana*, p.149)
- c. Hi ku chukuvanya loku, a ya a mbombomela *hi ku hatlisa*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.157)
- d. ... nsati a hundzuluxa nhloko *hi ku hatlisa* a languta nuna ... (*I vutomi*, p.15)
- e. Hi fanela ku tirha *hi ku hatlisa* hikuva nkarhi wu komile swinene. (*Nsuku wa mina*, p.15)

Eka xivulwa xa (148a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi vula ku va magandlati ma famba hi rivilo hileswaku a ma koka Mihloti hi matimba, ya n'wi hudula, ya nyuperisa Xirilo ematini a tiferisa xisweswo. Eka xivulwa xa (148b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi vula ku va Xisomisana a nga dyangi nkarhi loko a vona murindzi wa yena a lumiwa hi nyoka a fa. Kutani Xisomisana u sukile hi xihatla a baleka. Eka xivulwa xa (148c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi vula ku va Khegu a ya mbombomela eswibodlweni hi ku olova hikwalaho ka ku chukuvanya loko a ya cukumetiwa hi vanghana va yena. Eka xivulwa xa (148d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi vula ku va nsati wa Jordaan a nga entisangi miehleketo a hatla a hlundzuka. Hi loko a hlohlotela nuna wa yena ku hlongola murisi wa tihomu nivusiku endzhaku ka ku lahleka ka homu. Eka xivulwa xa (148e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi vula leswaku ntirho wa ku ngungumerisa nsuku a wu fanele ku endliwa hi xihatla hileswaku loko swi hlwela a swi ta hetelela swi va xupukela. Eka swivulwa swa (148ae) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka*

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi pfelela eka riendli nonoka hi ku engeteriwa ka timofimi *hi ku-*. Xivulwahava lexi xi vula ku famba katsongo. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(149) a. A ta ni phepha-hungu *hi ku nonoka* ... (*I vutomi*, p.125)

b. ... u hlaya *hi ku nonoka* ni ntwisiso ... (*Hi ya kwihl?* , p.7)

c. A a vulavula *hi ku nonoka* wonge a a lava ku tiyisa leswaku a nga siyi hambu ri ri peletwana rin'we ra mhamba. (*Nsuku wa mina*, p.8)

d. A wu famba *hi ku nonoka* wu ri karhi wu pfuxa ritshuri leri a ri cinacina etlhelo ka wona. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.84)

Eka xivulwa xa (149a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi vula ku va Wessels a famba hikatsongokatsongo a ri karhi a xiyaxiya Dlayani loyi nga xava phephahungu leri a ri kombisiwile eka rona leswaku yena Dlayani tanihi xigevenga a a laveka emaphoriseni. Eka xivulwa xa (149b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi kongomisa eka ku va Mabutho a tiyisisa Fanisa ku ya hlaya buku ya Nsivela-mavabyi a tshamisekile leswaku a va na ku twisisa kahle. Eka xivulwa xa (149c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi vula ku va muyimeri wa Czechslovakia, yena Nkul. Rabinski a hlamusela hi ta huvo ya ntsombano wa le vuxeni a nga vileli kasi a hlamusela hi vuenti rito rin'wana na rin'wana ri ri karhi ri twala kahle. Eka xivulwa xa (149d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi vula leswaku loko Mbambu a famba hi movha wa yena a a nga ri na ku vilela, hiloko a ya fika ekaya ka yena a kuma yindlu ya yena yi mbundzukile, nhundzu leyi fufunheke hi ndzilo yi ri etlhelo rin'wana. Eka swivulwa swa (149a-d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku titsongahata*

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku titsongahata* xi kongomisa eka ku tiveka ehansi, munhu a nga tikurisi eka vanhu van'wana. A hi langutiseni swikombiso swa swivulwa leswi:

(150) a. Billy a vula *hi ku titsongahata* onge ko va nandzu ku va nhloko ya ndzawulo.
(*I vutomi*, p.33)

- b. “Kumbexana u swi vonile murhandziwa”, ku hlamula Jordaan *hi ku titsongahata swinene ... (I vutomi, p.14)*

Eka xivulwa xa (150a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku titsongahata* xi vula ku va Billy a tiveka ehansi loko a hlamusela hi swa ntirho wa yena eka Yunivhesiti. Eka xivulwa xa (150b) xivulwahava xa *hi ku titsongahata* xi kombisa leswaku Jordaan a a ri na ku tshemba leswaku Davula u vurile ntiyiso loko a hlamusela swa ku va a hlanganile ni swigevenga kasi nsati wa yena a a n’wi endla xiphukuphuku hikuva a a nga ri na ku tshemba Vantima. Eka swivulwa swa (150a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku titsongahata* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(iv) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlhenthla hi xindzhaku*

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlhenthla hi xindzhaku* xi vula ku va munhu a famba a langutile emahlweni kambe a ri eku yeni endzhaku. A hi voneni swivulwa leswi landzelaka:

- (151) a. Lava a va tshame va vona xibalesa vo sungula *hi ku tlhenthla hi xindzhaku ... (Xisomisana, p.215)*
b. ... ndzi onhe yini, ku vutisa Phatimana *hi ku tlhenthla-tlhenthla hi xindzhaku. (N’waninginingi ma ka tindleve, p.162)*

Eka xivulwa xa (151a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlhenthla hi xindzhaku* xi vula ku va vanhu va famba hi xindzhakwandzhakwani, hiloko xiphemu xa tshungu lowu a wu rindzerile ku dlawa ka Xisomisana xi sungurile ku tlhenthhela endzhaku loko va vonile xibamu lexi nga ta ni Mulungu loyi a nga ponisa Xisomisana. Eka xivulwa xa (151b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlhenthla hi xindzhaku* xi vula ku va Phatimana a famba hi xindzhakundzhaku a nga pfumeri ku fasiwa tinsimbhi hi maphorisa hikwalaho ka vugevenga bya yena. Eka swivulwa swa (151a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlhenthla hi xindzhaku* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(v) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tshinela*

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tshinela* xi vula ku va munhu a tiyisa ekusuhi ni xa n’wanchumu. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

- (152) a. Manyike a vula *hi ku tshinela* ekusuhi na Mihloti. (*Xilondza, p.26*)
b. “I mali hinkwayo yoleyo!” Ku hlamala Mathevula *hi ku tshinelela* sofa. (*Ndzi ta n’wi kuma, p.101*)

Eka xivulwa xa (152a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tshinela* xi vula ku va Manyike a tshunela mpfhukanyana a ri karhi a tiyisa ekusuhi na Mihloti leswaku a n'wi khongotela hi rirhandzu. Eka xivulwa xa (152b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tshinelela* xi vula ku va Mathevula a ya ekusuhi ni sofa leswaku a vona xibokisana lexi a xi ri na mali leyi nga yiviwa evhengeleni ra ka Machipisana. Eka swivulwa swa (152a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tshinelela* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(vi) **Swivulwahava swa riengeteri *hi ku tsutsuma***

Swivulwahava swa riengeteri leswi nga na nhlamuselo ya *ku tsutsuma* swi kongomisa eka mukhuva wa mafambelo ma rivilo. Hi ta xiyaxiya swivulwa leswi landzelaka:

- (153) a. "U fanele u ta *hi ku dledla*", ku vula Galachana hi ku ya emahlweni ni ku dzudzadzudza Phatimana. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.12*)
b. ... yi lo ndzi siya *hi ku tsutsuma* na swona hi leswi a ri perile. (*Xisomisana, p.37*)
c. Va tsutsuma *hi ku khukhunsela* emabyanyini yo koma, va ringetela ku balekela ekule ni gondzo. (*I vutomi, p.157*)

Eka swivulwa swa (153) swivulwahava swa riengeteri leswi nga na nhlamuselo ya ku tsutsuma hi leswi landzelaka: *hi ku dledla, hi ku tsutsuma* na *hi ku khukhunsela*. Swivulwa leswi swi pfelela eka maendli lama landzelaka: *dledla, tsutsuma* na *khukhunsela*. Eka xivulwa xa (153a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku dledla* xi vula leswaku Phatimana a a fanele ku ya eka Galachana a karhi a tsutsuma tanihi homu. Eka xivulwa xa (153b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsutsuma* xi vula ku va mbuti yi famba hi xihatla yi siya Xisomisana yi ya tumbela kun'wana laha a nga swi kotangiki ku yi vona. Eka xivulwa xa (153c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku khukhunsela* xi vula ku va swigevenga Dlayani na Hlomani swi tsutsuma na nhlana wu petsekile va karhi va ringeta ku tumbela emabyanyini loko swi zama ku baleka maphorisa. Eka swivulwa swa (153a-c) swivulwahava swa riengeteri *hi ku dledla, hi ku tsutsuma* na *hi ku khukhunsela* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(vii) **Swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya ku ninginika ka swirho swa miri**

Swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *ku ninginika eka ndhawu yin'we* swi kongomisa eka ku ninginika ka swirho emirini. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (154) a. “Phatimana wa minooo! ... hiii!” ku rila Stella *hi ku suluvandza-suluvandza ehenhla ka mubedwa. (N'waninginingi ma ka tindleve, p.189)*
b. ... na makhwela na ku cina cina *hi ku tlulatlula ... (Xona hi xihip.4)*
c. Ndzi nga ki ndzi nga tikarhati *hi ku chukuvanya*, ndzo landzelela ndzi lo rhula. *(Xisomisana, p.19)*
d. “Wa hoxa munghana”, ku ala Chuma *hi ku ninginisa na nhloko. (Ndzi ta n'wi kuma, p.83)*
e. “... ndzi tumbete Mufundhisi ...” ku vula Phatimana *hi ku cinacineka wonge wo lumiwa hi vusokoti. (N'waninginingi ma ka tindleve, p.170)*

Eka xivulwa xa (154a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku suluvandza-suluvandza* xi vula ku va munhu a nga tsamisekangi a vumbuluka vumbuluka eka mubedwa, hi loko Stella a rila swa mhaka ya Phatimana murhandziwa wa yena loyi a a laveka emaphoriseni hikwalaho ka vugevenga bya yena. Eka xivulwa xa (154b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tlulatlula* xi kongomisa eka mhaka ya ku cina loku a ku endliwa hi vamaLAYITA endleleni leswi kombaka ntsako. Eka xivulwa xa (154c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chukuvanya* xi vula ku va munhu a nga tshamisekangi hikwalaho ka nchavo, hi loko Xisomisana a pfaleriwile exitshumbeni leswaku a nga ta biwa hi kokwani wa yena hikwalaho ka ku va a yivile matandza ya tihuku ta vona. Eka xivulwa xa (154d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku ninginisa nhloko* xi kombisa ku va munhu a nga pfumeli eka leswi vuriwaka, hiloko Mbambu a byela Chuma leswaku swi nga endleka leswaku Mantengu a nga va a ri mutekaxiave eka ku hisiwa ka vhengele ra ka Machipisana, kasi ku kombisa leswaku Chuma a a nga yimi na yena u swi kombisile hi ku ninginisa nhloko hikuva a a nga tivi leswaku Chuma u vula ntiyiso. Eka xivulwa xa (154e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku cinacineka* xi vula ku va Phatimana a nga tshamisekangi a kumeka milenge yi nga yimi eka ndhawu yin'we naswona a cinacina eka ndhawu yoleyo hikuva a a ri eku lavisisiweni hi maphorisa hikwalaho ka vugevenga. Eka swivulwa swa (154a-e) swivulwahava swa riengeteri leswi nge: *hi ku suluvandza-suluvandza, hi ku tlulatlula, hi ku chukuvanya, hi ku ninginisa nhloko na hi ku cinacineka* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(viii) **Swivulwahava swa maengeteri ma swikoweto**

Swivulwahava swa maengeteri ma *swikoweto* swi kongomisa eka swileriso swa timhaka to hambanahambana. Eka swivulwa leswi nga laha hansi, hi kuma swivulwahava swa maengeteri lama pfelelaka eka maendli ma migingiriko leyi humelelaka eka ndhawu yin'we, eka maendli lama ku hava ndlela leyi tirhisiwaka ku famba eka yona. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (155) a. “Nkarhi”, ku hlamula Mbambu *hi ku gongondza xikomba-nkarhi* xakwe hi rintihlo. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.83)
b. “Hi swona ke”, ku hlamula Mantengu *hi ku yimisa mavoko ...* (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.69)
c. “Lexi i xileriso Mbambu,” ku kariha Matevula *hi ku hima tafula hi xibakele*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.9)
d. “... na swo i swa mihlolo”, ku hlamula nkata Maluleke *hi ku whakata mavoko*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.41)
e. ... ku vutisa Galachana *hi ku koweta* Phatimana leswaku a teka Khensani. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.60)

Eka xivulwa xa (155a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku gongondza xikombankarhi* xi kombisa ku lemukisa mhaka ya ku khoma nkarhi eka migingiriko leyi a va yi endlaka. Hi loko Mbambu a a endla ndzavisiso wa swigevenga leswi nga hisa vhengele ra ka Machipisana. Eka xivulwa xa (155b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku yimisa mavoko* xi vula ku va munhu a tiveka ehansi a xavelela leswaku a tweriwa vusiwana. Hi loko Mantengu a khongotela Mbambu leswaku a nga vitani Lefutenente leswaku a n'wi vutisa xivangelo xa ku va a ya xavisa movha wa yena lowu a a ha ku wu xava ku nga ri khale. Eku hetiseleni Mbambu u kumile leswaku Mantengu na yena a a ri un'wana wa swigevenga leswi nga hisa vhengele ra ka Machipisana hambileswi na yena a a ri phorisa. Eka xivulwa xa (155c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hima tafula hi xibakele* xi kombisa ntshikilelo eka leswi munhu a vulaka swona. Hi loko lefuthenente Mathevula a tiyisa Mbambu nhlana leswaku loko a va a swi kota ku kuma swigevenga leswi nga hisa vhengele ra ka Machipisana a a ta tlakusiwa endzhaku ka ntirho wolowo. Eka xivulwa xa (155d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku whakata mavoko* xi kombisa ku va munhu a pfumala xo xi endlaka. Hi loko nkata Maluleke a hlamala ku va munhu a fika a teka n'wana wa yena ehangle ka rito. Eka xivulwa xa (155) xivulwahava xa riengeteri *hi ku koweta* xi kongomisa eka endlelo ra Galachana loko a byela Phatimana leswaku a ta teka Khensani eka yena laha a a veketerile riqingho exinon'wanini xa Khensani loko a ba nkalanga a ri karhi a lava ku ya eka vatswari va yena. Eka swivulwa swa (155a-e) swivulwahava swa riengeteri leswi landzelaka: *hi ku*

gongondza xikomba-nkarhi, hi ku yimisa mavoko, hi ku hima tafula hi xibakele, hi ku whakata mavoko na hi ku koweta swi nyikiwa nhlamuselo ya maendlelo.

(ix) Swivulwahava swa riengeteri leswi kombisaka *xitlhelelo*

Swivulwahava swa riengeteri leswi kombisaka *xitlhelelo* swi kombisa leswaku ntirho lowu tirhiwaka wu endliwa eka yena loyi a vulavulaka kumbe ku vulavuriwaka hi yena. (Mayevu na Nkatini 1976: 27)

(156) a. “Mali yo rhiyiwa ... munhu u fanele a tirhisa lexi,” ku hlamula Phatimana *hi ku tigongondza nhloko*. (*N’waninginingi ma ka tindleve, p.111*)

b. E-e, sesi, ndzi xurhe! xi vula *hi ku tiba khwiri hi mavoko* mambirhi onge i munhu loko a chaya macomani. (*Xilondza, p.37*)

Eka xivulwa xa (156)a. xivulwahava xa riengeteri lexi kombisaka *xitlhelelo* i *hi ku tigongondza nhloko*. Xivulwahava lexi xi pfelela eka riendli *-gongondza* hi ku engeteriwa ka timofimi leti landzelaka: *hi ku ti (gongondza) nhloko*. Ku ya hi xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri ra *xitlhelelo* lexi xi kombisa ku va Phatimana a tirhisa xikoweto loko a tiba *nhloko* ya yena n’winyi ku kombisa leswaku ku tirhisiwa mabyongo loko ku ehleketiwa marhengu ya ku kuma mali hi xikarhana. Eka xivulwa xa (156b) xivulwahava xa riendli ra *xitlhelelo* i *hi ku tiba khwirhi hi mavoko*. Xivulwahava lexi xi pfelela eka riendli *-ba* hi ku engeteriwa ka timofimi *hi ku ti-(ba) khwirhi hi mavoko*. Xivulwahava lexi xi vula leswaku Xirilo a a kombisa ku va a xurhile swakudya, lexi i xikoweto lexi a kowetela sesi wa yena leswaku *khwiri* ra yena se ri xurhile ngopfu. Eka swivulwa swa (156a na b) swivulwahava swa riengeteri *hi ku tigongondza nhloko* na *hi ku tiba khwirhi hi mavoko* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(x) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava*

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi kongomisa eka matitwelo ma ku va munhu a nga tshamisekangi a ri na ku chuhwa hikwalaho ka leswo biha leswi nga vaka swi n’wi yimerile. Hi ta langutisa eka swivulwa leswi landzelaka:

(157) a. Ndzi khomiwa *hi ku chava* lokukulu, ndzi rhurhumela tani hi rihlanga. (*Xisomisana, p.143*)

b. “... ni duku ... ” ku vula Phatimana a ri karhi a cina rhuvutlu *hi ku chava*. (*N’waninginingi ma ka tindleve, p 170*)

- c. “Khomelela! ... ” ku huwelela Mihloti eka makwavo, mbilu ya yena a yi vila *hi ku chuha*. (*Xilondza*, p.43)

Eka xivulwa xa (157a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi vula ku va Xisomisana a nga tshamisekangi emirini kutani a kumeka a ri ku rhurhumeleni hikwalaho ka ku va vanhu va ringeta ku lava ku n’wi dlaya leswaku va tirhisa ngati ya yena eka mirhi ya ku nisa mpfula. Eka xivulwa xa (157b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi kombisa eka ku va Phatimana a nga tshamisekangi hikuva a a laveka emaphoriseni hikwalaho ka nandzu wa vugevenga, nakona a nga kumangi ku rhula kasi a a ringeta ku ticinca xikandza loko a kombela gaweni ra mufundhisi Nkuna ni duku. Eka xivulwa xa (157c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chuha* xi vula ku va Mihloti a khomiwa *hi ku chava* ngopfu loko a ya pela nambu lowu a wu tele swinene xikan’we ni xibotana xa yena Xirilo, laha a helaka a tsandzeka ku humelela ku khupukisa buti wa yena ivi a khukhuriwa hi mati a tifela xisweswo. Eka swivulwa swa (157a-c) swivulwahava swa riengeteri *hi ku chava* na *hi ku chuha* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka***

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi kombisa xiyimo xa ku va ni vutihlamuleri munhu a tshunxekile na ku tlangela swo karhi ku nga ri na lexi n’wi karhataka. Hi ta xiyaxiya swivulwa leswi landzelaka:

- (158) a. Hi loko ndzi teka gogogo ra mina leri *hi ku tsaka* a ndzi ri cukumetele lee!
(*Xisomisana*, p.210)
- b. “N’wina!” Ku vula Nsatimuni *hi ku tsaka*. (*Mulunguntima*, p.112)
- c. Phatimana yena a wonge u lo enghena hi rihuhu *hi ku tsaka*. (*N’waninginingi ma ka tindleve*, p.94)

Eka xivulwa xa (158a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi vula ku va Xisomisana a ri eka xiyimo xo tlangela ku vona malume wa yena Yingwani endzhaku ka malembe mo tala. Eka xivulwa xa (158b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi kombisa ku va Nsatimuni a va a tshunxekile loko Nyeleti a vuyela entirhweni, loko ntiyiso wu humele erivaleni, Nyeleti a kumeka a ri hava nandzu. Eka xivulwa xa (158c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi vula ku va Phatimana a tlangela mali leyi va nga nyikiwa hi Maluleke loko a ringeta ku kutsula n’wana wa yena Khensani. Hi loko Phatimana khomba ku va a titwa a tsakile ku tlula lavan’wana loko a ya tswontswa ni xibegana xa

mali a tlhela a tlulatlula. Eka swivulwa swa (158a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xii) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula*

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula* xi vula xiyimo ka kahle xa ku tshamiseka, laha vanhu va nga vileliki hi xanchumu, va kuma hinkwaswo leswi va swi lavaka hi ku olova. Hi loko ku humelela swilo leswinene mikarhi hinkwayo leswi amukeriwaka hi mani na mani. Hi ta xiya swivulwa leswi:

- (159) a. Hi ta kota ku hanya *hi ku rhula* edzhaku ka vusiku lebyi. (*Nsuku wa mina, p143*)
b. Hlomani na Dlayani va tela *hi ku rhula* ni ntsako loko va vona leswaku a ko va xihari ntsena lexi a xo va ku tifambeleni. (*I vutomi, p.124*)
c. Mieheketo ya nghamu ya yena yi karhatekile swinene kutani yi lava ku wisa *hi ku rhula*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.89*)

Eka xivulwa xa (159a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula* xi vula ku va Smith na ntlawa wa yena va kota ku kuma mali yo tala ngopfu endzhaku ka ku ngungumerisa nsuku. Hileswaku loko va kuma mali yo tala a va ta kuma xin'wana na xin'wana lexi va xi lavaka. Eka xivulwa xa (159b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula* xi kombisa leswaku loko Hlomani na Dlayani va kuma leswaku lexi a xi twala mpfumawulo, a ku ri xihari ku nga ri munhu, va vile na ku tshamiseka, va tsaka ngopfu va vhela va khomiwa hi vurhongo hikuva a va titwa va hlayisekile. Eka xivulwa xa (159c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula* xi vula leswaku nsati wa Mbambu a a fanele ku wisa a pfumala lexi n'wi karhataka endzhaku ka ku tshwa ka yindlu ya yena. Eka swivulwa swa (159a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku rhula* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xiii) Swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo ya ntsako

Swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo ya ntsako swi kongomisa eka timhaka ta ku tshamiseka emoyeni. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (160) a. ... a tisula mihloti leyi a yi ri karhi yi xiririka *hi ku hleka*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.27*)
b. '... wena murhandziwa', ku vula Khamisa *hi ku bambatela Dzunani ...* (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.99*)

c. Ku suka kwalaho Chavalala a nghena emovheni *hi ku n'wayitela*.
(*Mulunguntima, p.6*)

Eka swivulwa swa (160) swivulwahava swa riengeteri hi leswi landzelaka: *hi ku hleka, hi ku bambatela, hi ku hlekelela*, na *hi ku n'wayitela*. Swivulwahava leswi swi pfelela eka maendli lama landzelaka *hleka, bambatela, na n'wayitela* hi ku lungeleriwa ka timofimi ta *hi ku*. Eka xivulwa xa (160a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hleka* xi vula ku va Phatimana a tsaka loko va twa Khegu a ri karhi a tshovelela Xilungu, leswi swi tisile manyunyu emirini wa Phatimana. Eka xivulwa xa (160b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku bambatela* xi vula ku va Khamisa a khoma Dzunani tanihi xigangu xa yena ku kombisa rirhandzu. Hi loko Khamisa a a lava ku pfuniwa hi Dzunani ku hlota vuxokoxoko bya ku tlhakisiwa ka n'wana wa Maluleke hi swigevenga. Eka xivulwa xa (160c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku n'wayitela* xi vula ku va Chavalala a tsakile loko a hlawuriwa ku va muhlanganisinkulu wa feme. Leswi swi n'wi nyikile manyunyu hikuva a wu ri ntirho lowunene. Eka swivulwa swa (160a-c) swivulwahava swa riengeteri *hi ku hleka, hi ku bambatela, na hi ku n'wayitela* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xiv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa***

Xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi vula ku katsakanya timhaka ta nkoka. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(161) a. "Ina!" Billy a hlamula *hi ku komisa ... (I vutomi, p.30)*

b. A swi rhungula hinkwaswo *hi ku komisa. (Xisomisana, p. 226)*

c. Hi nga se andlala hinkwato, hi lava mi hi chumbutela *hi ku komisa* hi ta milandzu ya n'wina. (*Nsuku wa mina, p.58*)

d. *Hi ku komisa* ndzi vula leswaku Muvenda eVavendeni, Mutsonga eVatsongeni hambi ye Mulungu eValungwini. (*Hi ya kwihhi? p.72*)

e. Mbambu u hlamuserile *hi ku komisa* leswi nsati wa yena a a ambale swona ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.86*)

Eka xivulwa xa (161a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi vula ku va Billy a nga hlamuselangi swo tala loko a vutisiwa loko a a karhi a ya entirhweni kasi u lo pfumela a ku 'ina' ntsena, ku kombisa leswaku hi ntiyiso a a ri endleleni ya ku ya entirhweni loko a ya hlaseriwa hi swigevenga. Eka xivulwa xa (161b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi kongomisa eka switsongo leswi nga hlamuseriwa hi Mufundhisi

mayelana na leswi va nga kumisa xiswona Xisomisana a nga si fika eka nkarhi wa ku khuvuriwa. Eka xivulwa xa (161c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi vula ku va swigevenga swi katsakanya milandzu ya swona eka Smith na Martin. Hi loko Smith a lava ku tiva vuxokoxoko bya swigevenga leswi nga ya humesiwa ekhotsweni leswaku swi va pfuna ku ngungumerisa nsuku. Eka xivulwa xa (161d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi vula leswaku mhaka ya nkoka a ku ri Valungu, Vatsonga na Vavenda a va nga fanelangi ku fumbana eka ndhawu yin'we hikuva hanyelo ra vona a ri hambane. Hikokwalaho mfumo wa le xikarhi wu lerisile leswaku rixaka rin'wana na rin'wana ri ya tshama hi ku tshama ka rona laha vaaki va nga ta tinyungubyisa hi mikhuva ni mitolovelo ya ka vona. Eka xivulwa xa (161e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi vula leswaku Mbambu u hlamuserile leswi nsati wa yena a a ambarile swona handle ka ku dya nkarhi. Hi loko maphorisa ma lavisisa vuxokoxoko mayelana na nsati wa Mbambu loyi a a nga tiveki leswaku u le kwihi. Eka swivulwa swa (161a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku komisa* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

5.9.5 Maengeteri lama pfelelaka eka maviti

(i) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rhurhumela*

Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rhurhumela* xi kombisa mavulavulelo ma ku chava loko muvulavuri a tsekateka loko a vulavula hikwalaho ka ku va a nga tshamisekangi. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (162) a. “Ndza swi la...va” ku hlamula Maluleke *hi rito ro rhurhumela*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p 59)
- b. ... ndzhaku a hlamula *hi rito ro rhurhumela* ... (*Xisomisana*, p.166)
- c. “Ina”, ku tiyisisa Mantengu *hi rito leri rhurhumelaka*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.69)

Eka xivulwa xa (162a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rhurhumela* xi kombisa ku va Maluleke a chavile swinene a pfa a tsandzeka ni ku vulavula kahle hikwalaho ka ku va a chavisetiwa hi Galachana leswaku loko a lava ku ta vona n'wana wa yena, a a fanele a rhumela mali ya ku ta n'wi kutsula. Maluleke u hlamurile hi rito ro tsekateka hikuva timhaka a ti bihile ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (162b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rhurhumela* xi komba ku va Majuvana a twa ku vaviseka swinene, a tlhela a tsandzeka ku vulavula kahle loko Xisomisana a khindlata makatla a nga pfumeli rirhandzu ra yena. Eka xivulwa xa (162c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito leri*

rhurhumelaka xi kombisa leswaku Mantengu a a pfumala nhlamulo loko a vutisiwa hi ta mali leyi a nga yi tirhisa ku xava movha hi yona. Mantengu a nga kumangi ntamu wa ku tiyisisa marito ma yena hikuva entiyisweni Mantengu a a yivile mali evhengeleni ra ka Machipisana, lero a a swi vona leswaku a a helerile ekheleni ra tihele. Eka swivulwa swa (162a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rhurhumela* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra le hansi*

Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra le hansi* xi vula ku vulavula leswi nga twaliki ngopfu hikwalaho ka ku titsongahata hambu ku ri ku nyuma.

(163) a. “Mi nga ndzi vungunyi muleteri Moloto”, ku vula Angel a korhamisile nhloko, *hi rito ra ku nyumanyuma, ra le hansi. (I vutomi, p.134)*

b. “Hi swona”, ku vula Mihloti *hi rito ra le hansi. (Xilondza, p.12)*

c. “Tatana Hlongwane”, ku sungula Sasavona *hi rito ra le hansi. (Mulunguntima, p.82)*

Eka xivulwa xa (163a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra ku nyumanyuma, ra le hansi* xi kombisa ku va Angel a titwa a tsakile loko Moloto a n’wi tshembisa ku ta n’wi nyika mali ya swiambalo, loko a ta va a sungurile ku vulavulela ehansi leswaku swi nga twali eka vanhu. Eka xivulwa xa (163b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra le hansi* xi kombisa ku va Mihloti a nga yimangi ni leswi malume wa yena a a ri ku vulavuleni hikuva Mihloti a a nga pfumeli ku amukela rirhandzu ra Manyike. Eka xivulwa xa (163c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra le hansi* xi kombisa ku va Sasavona a tiwisile hikwalaho ka ku pfumala ntamu hileswi Hlongwane a a endlisa xiswona loko a vula Nyeleti khamba a tlhela a tshimbisa vatirhikulobye va yena ku ya yingisela khoto ya yena loko a tengisiwa. Eka swivulwa swa (163a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra le hansi* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(iii) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro titsongohata*

Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro titsongohata* xi vula ku va munhu a tiveka ehansi a nga tikukumuxi hi xikongomelo xa ku tweriwa vusiwana. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

- (164) a. “Ndzi endla njhani murhandziwa?”, ku vutisa Jordaan *hi rito ro titsongahata swinene. (I vutomi, p.15)*
b. ... ku vula Hlongwana *hi rito ro xavelela ra ku titsongahata. (Xilondza, p.13)*

Eka xivulwa xa (164a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro titsongahata* xi kombisa ku va Jordaan a nga ha ri na matimba mo tlula nsati wa yena lowo pfumala mahanyelo, loko a yingisela hinkwaswo leswi a swi vuriwa hi nsati wa yena hambiloko swi nga ri na vumunhu. Hi loko nsati wa Jordaan a hlohlotela nuna wa yena leswaku a hlongola murisi wa tihomu ta vona nivusiku hikwalaho ka homu leyi nga lahleka. Eka xivulwa xa (164b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra ku titsongahata* xi vula ku va Hlongwana a tiveka ehansi loko a khongotela Mihloti leswaku a randzana na Manyike. Eka swivulwa swa (164a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra ku titsongahata* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(iv) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsana*

Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsana*, xi kongomisa eka ku va muvulavuri a nga ri na ku tsaka hikwalaho ka swirhalanganyi leswi vaka swi n’wi kavanyeta eka mahanyelo lamanene. Hi ta xiya eka swivulwa leswi landzelaka:

- (165) a. Chavalala a vula *hi rito ro vilela, ro tsana. (Mulunguntima, p.4)*
b. A vula *hi rito ro tsana*, a langutile hansi. (*Xilondza, p.13*)
c. ... ku hlamula Sambo *hi rito ro tsana. (Ndzi ta n’wi kuma, p.14)*

Eka swivulwa swa (165a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro vilela, ro tsana* xi vula ku va Chavalala a vavisekile ngopfu emoyeni loko a twa marito ma Hlongwane ma ku n’wi lumbeta ku va a endla tinhlengeletano a nga n’wi byelangi. Leswi swi hetile Chavalala ntamu. Hi loko Hlongwane a lava ku pfilunganisa miehleketo ya Chavalala leswaku a lan’wa ni ntirho. Eka xivulwa xa (165b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsana* xi kombisa leswaku Mihloti a a nga ri na rirhandzu eka Manyike na siku na rin’we. Hileswaku loko malume wa yena a n’wi xavelela a swi pfa swi n’wi heta ni ntamu. Eka xivulwa xa (165c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsana* xi vula ku va

Sambo a ri na gome lerikulu hikwalaho ka vhengele ra yena leri a ri gevengiwile ri tlhela ri hisiwa, na loko a vulavula mhaka leyi a yi n'wi vava ku tlula mpimo yi tlhela yi n'wi heta matimba. Eka swivulwa swa (165a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsana* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(v) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro rila*

Eka swivulwa swa (166) swivulwahava swa riengeteri leswi kombisaka *rito ro rila i hi xiritwana xa gome* na *hi rito ra mahika*. Swivulwahava leswi swi pfelela eka maviti lama landzelaka: *gome* na *mahika* hi ku lungeleriwa ka timofimi *ro/ra*. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(166) a. A xeweta Chavalala *hi xiritwana xa gome*. (*Mulunguntima*, p.109)

b. “Va hembra”, a vula *hi rito ra mahika*, ro rila. (*Mulunguntima*, p.74)

Eka xivulwa xa (166a) xivulwahava xa riengeteri *hi xiritwana xa gome* xi vula ku va Nyeleti a tsanile ngopfu emoyeni hikwalaho ka ku va a kholeriwile exitokisini hi timhaka ta mavun'wa ta ku va a yivile mali entirhweni. Eka xivulwa xa (166b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra mahika*, ro rila xi vula ku hefemulela ehenhla a ri karhi a taleriwa. Hi loko Nyeleti a rila emahlweni ka nuna wa yena Levy exitichini xa maphorisa, a ringeta ku va byela leswaku Boso wa yena a a n'wi hembela leswaku u yivile mali ya feme. Eka swivulwa swa (166a na b) swivulwahava swa riengeteri *hi xiritwana xa gome* na *hi rito ra mahika*, ro rila swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(vi) Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro hlamala*

Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro hlamala* xi vula ku va munhu a kanakana eka leswi vuriwaka kumbe a nga tshembi eka leswi humeleshaka, hikwalaho ko va swi nga tolovelekangi eka yena. A hi xiyeni swivulwa leswi:

(167) a. “Mina?” Nyeleti a hlamala, a tiba xifuva, *hi rito ro hlamala*.

(*Mulunguntima*, p.109)

b. “I va mani ka Basani?” ku vutisa nkata Maluleke *hi rito ro komba* ku hlamala ni ku chava. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.42)

Eka xivulwa xa (167a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro hlamala* xi vula leswaku Nyeleti a a nga ri na ku tshemba leswaku a nga ha vuyela entirhweni kambe tanihileswi

Chavalala a nga n'wi byela swona, hikuva a a nga swi twisisangi leswaku a swi huma kwihi swa ku va a kholeleriwa swonghasi. Eka xivulwa xa (167b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro komba ku hlamala* xi vula ku va Maluleke a nga ri na ku tshemba leswaku n'wana wa yena a a fambile na malume ku ya n'wi xavela malekere. Eka xivulwa xa (167a-b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro hlamala* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(vii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro xavelela***

Xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro xavelela* xi pfelela eka riviti xavelela hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi rito ro*, xivulwa lexi xi vula ku miyeta munhu loyi a rilaka hi ku komba rirhandzu, kasi xivulwahava xa *hi rito ro khongotela* xi pfelela eka riviti *khongotela* hi ku engeteriwa ka timofimi *hi rito ro*, xivulwa lexi xi vula ku tilondla loko munhu a nyumela. Hi ta xiya swivulwa leswi nga laha hansi:

(168) a. Ku vula Sekhukhune *hi rito ro xavelela*. (*I vutomi*, p.105)

b. ... ku hlamula Mbambu *hi rito ro khongotela* ... (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.14)

Eka xivulwa xa (168a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro xavelela* xi kombisa ku va Sekhukhune a tisola eka mhaka ya yena, a tlhela a ringeta ku endla swa vukungundzwana hi maphorisa kasi maphorisa a ma yimangi na yena. Eka xivulwa xa (168b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro khongotela* xi kombisa ku va sejeni Mbambu a ringeteta ku chavelela Sambo leswaku va kuma nkarhi wa ku vulavula hi swa ku hisiwa ka vhengele ra yena hikuva Sambo a a tikomba a ri na gome lerikulu lero a nga ha lavi ku tsundzuxiwa hi swa ku lahlekeriwa ka yena. Eka swivulwa swa (168a-b) swivulwahava swa riengeteri *hi rito ro xavelela* na *hi rito ro khongotela* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(viii) **Swivulwahava swa *maengeteri ma matitwelo***

Swivulwahava swa *maengeteri ma hlayelo* swi kongomisa eka mavulavulelo lama kombisaka leswi nga le mbilwini ya muvulavuri. Eka swivulwa swa (169) swivulwahava swa *maengeteri* hileswi landzelaka: *hi rito ra ntikelo*, *hi rito matimba*, *hi rito ro kariha*, *hi rito ro konyolola*, *hi rito ra vurhena* na *hi rito ro tsotsomba*. Swivulwahava leswi swa pfelela eka maviti lama landzelaka: *ntikelo*, *matimba*, *kariha*, *konyolola*, *vurhena* na

tsotsomba hi ku lungeleriwa ka timofimi *hi rito ro*. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (169) a. “Hatlisani,” ku lerisa lefutenente *hi rito ra ntikelo*. Mi nga vuyi ximandlamandla. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.88)
- b. Malatijie a vutisa *hi rito ra matimba*. (*I vutomi*, p.24)
- c. Hlongwane a vutisa *hi rito ro kariha*. (*Mulunguntima*, p.3)
- d. “Ri le ka yini phepha ra kona ...” ku vutisa Gwavula *hi rito ra vurhena*. (*I vutomi*, p.95)
- e. “U swi hlahluerile kwihi sweswo?” ku vutisa Makolo *hi rito ro tsotsomba*. (*Hi ya kwihi?*p.66)

Eka xivulwa xa (169a) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra ntikelo* xi vula ku va lefuthenente a vula nchumu wa nkoka swinene hileswaku maphorisa a va fanele va endla hi xihatla ku ya lava manana Mbambu, hi loko lefuthenente va tlhela va tiyisisa rito leswaku va nga vuyi ximandlamandla kasi a va languteriwa ku ya kuma nsati wa Mbambu lomu a a ri kona endzhaku ka ku biwa hi ripfalo loko a kuma yindlu ya yena yi tshwile. Eka xivulwa xa (169b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra matimba* xi vula ku va Malatijie a tiva timhaka ta yena loko a vutisa vamanana lava a va famba swin’we na Davula loko a va n’wi tiva hikuva a a nga tsakeli ku layicha vavanuna nivusiku. Eka xivulwa xa (169c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro kariha* xi vula ku hlundzukela van’wana hi ndlela yo konyolola, hi loko Hlongwane a leva eka mhaka leyi nga vuriwa hi Chavalala ya leswaku a ku nga ri na lexi a xi endleke a nga n’wi byelangi entirhweni kasi Hlongwane a nga yimi naswona hambileswi a ku ri ntiyiso. Eka xivulwa xa (169d) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ra vurhena* xi kombisa leswaku Gwavula a a ri karhi a phikelela ku endla leswi nga enawini loko a tshikilela mhaka ya ku ya teka mepe wa vuxokoxoko bya mafambelo ma swigevenga eka malume wa Davula. Eka xivulwa xa (169e) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro tsotsomba* xi kombisa ku tiomisa nhloko, loko Hosi Makolo a ehleketa leswaku Fanisa a a vabya nakona a a fanele a ya en’angeni kasi loko a tsundzuxiwa mhaka ya leswaku Fanisa a a ta lungha loko a tlhelela evukatini, Makolo u kanetile ngopfu. Eka swivulwa swa (169a-e) swivulwahava swa riengeteri leswi landzelaka: *hi rito ra ntikelo*, *hi rito ra matimba*, *hi rito ro kariha*, *hi rito ro konyolola*, *hi rito ro koya*, *hi rito ra vurhena* na *hi rito ro tsotsomba* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(ix) **Swivulwahava swa riengeteri leswi nga na nhlamuselo yo monya**

Swivulwahava swa riengeteri leswi nga na *nhlamuselo yo monya* swi kongomisa eka ku tekela un'wana munhu ebodhleleni na ku sola swiendlo swo biha. Eka swivulwa swa (180) swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo yo monya hi leswi landzelaka: *hi rito ro monya, hi rito ro eyisa* na *hi rito ro hlekelela no koya*. Swivulwahava leswi swi pfelela eka maendli lama: *monya, eyisa* na *hlekelela no koya*. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (170) a. ... ku vula Manghezi *hi rito ro monya* ni ku navela ku hatla a twa leswi Phatimana a kume swona. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.88*)
- b. "Mi tshama kwihi he boti", ku vutisa Mkhonto *hi rito ro eyisa*. (*Mulunguntima, p.140*)
- c. "Yha, sesi Nyeleti!" Ku huwelela Navela *hi rito ro hlekelela no koya*. (*Mulunguntima, p.134*)

Eka xivulwa xa (170a) xivulwahava xa riengeteteri *hi rito ro monya* xi vula ku phuntisa un'wana, hi loko Manghezi a tshinya na ku miyeta Phatimana loyi a a ri ku tlulatlulekeni hi ku tsakela mali leyi a nga vona Maluleke a ri karhi a yi dirowa ebangini. Eka xivulwa xa (170b) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro eyisa* xi vula ku sola hambu ku ri ku langutela munhu ehansi, hi loko Mkhoto a vutisa Mathevula loyi a a ri xirho eka vukungundzwana bya Hlongwane laha a tshamaka kona loko va n'wi kumile eHluvukani ehodeleni ya ka Mdluli. Eka xivulwa xa (170c) xivulwahava xa riengeteri *hi rito ro hlekelela no koya* xi vula ku navelela munhu leswo biha, tanihiloko Navela a xenga Nyeleti a ri karhi a lava ku n'wi kunguvanyekisa eka mpingu wa yena kwale xitichini xa maphorisa. Hi nga vula leswaku swivulwahava swa maengeteri leswi: *hi rito ro monya, hi rito ro eyisa* na *hi rito ro hlekelela no koya* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(x) **Xivulwahava xa riengeteri hi rivilo ra swifambo**

Xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi pfelela eka riviti *rivilo* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Xivulwa lexi xi kongomisa eka nghingiriko wa michumu leyi hanyaka ni michumu leyi nga hanyiki. Hi ku kongomisa eka michumu leyi nga hanyiki hi ta xiya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (171) a. Movha wun'wana a wu tsutsuma *hi rivilo* wu kongome tlhelo ra vuxa. (*Hi ya kwihi?p.46*)
- b. Hudeni a a chayela movha *hi rivilo* ra rihati ... (*Swa vilula, p.75*)

- c. ... movha wu suka *hi rivilo* wu kongoma eThula. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.44*)
- d. Mathekisi ya Joni ya tiveka ngopfu *hi rivilo* ni vukarhi ... (*I vutomi, p.160*)
- e. Eka ntirho wolowo a a languteriwa ku huma hi fasitere ra xitimela lexi a xi tsutsuma *hi rivilo* ro chavisa. (*Nsuku wa mina, p.124*)

Eka xivulwa xa (172a) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi kombisa leswaku movha lowu a wu rhwele un'wana wa vadyodzisiwakulobye loyi a va n'wi nyikile vito ra Kwame Nkrumah hikwalaho ka ku va a tirhela nchucheko ngopfu a wu tsutsuma ngopfu loko ku sungurile hansahansa wa ku lwela tiko ra ka Mudyaxihi. Eka xivulwa xa (172b) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi vula ku va Hudeni a chayela movha hi ndlela leyi nga amukelekiki enawini wa mafambelo emagondzweni hikwalaho ka ku va a nwile madleke ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (172c) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi kombisa leswaku Maluleke ni vanghana va yena a va dyangi nkarhi, kasi va tsutsumile ngopfu va kongoma eka muprofeta Sithole eThula laha a va ri na ku tshemba leswaku muprofeta a nga va pfuna eka mhaka ya ku lavisisa n'wana wa yena. Eka xivulwa xa (172d) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi kombisa leswaku mathekisa ya Joni a ma tiveka hi ku tsutsuma ngopfu, hiloko swigevenga Dlayani na Hlomani swi kha swi kongoma eJoni swi karhi swi baleka maphorisa. Eka xivulwa xa (172e) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi vula leswaku xitimela lexi Jim Davis a a lunguteriwa ku huma hi fasitere eka xona a xi ta va xi kha xi ku tsutsuma ku tlula mpimo. Eka swivulwa swa (172a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* ra michumu leyi hanyaka**

Xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* ra michumu leyi hanyaka xi kongomisa eka fambelo kumbe ringhwetlo ra michumu leyi hanyaka. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

- (17) a. Kwalaho ndzi suka *hi rivilo*. (*Xisomisana, p.180*)
  - b. Mihloti a kongoma ka Manyike *hi rivilo*. (*Xilondza, p.41*)
  - c. "Ndzi nveli yona", ku vuya nhlamulo ya Young loyi a a huma *hi rivilo* ehofisini. (*Nsuku wa mina, p.65*)
  - d. ... loko wa ha ncakunya u languteriwa ku suka *hi rivilo* u hlongorisa tintlhari ta misava leyi. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.25*)
  - e. A vona swichazi swa vavanuna lava nga ku rheleleni *hi rivilo*. (*I vutomi, p.5*)

Eka xivulwa xa (173a) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi kombisa ku va Xisomisana a sukile hi xihatla a ya byela vanhu leswaku Moyasi a a lovile. Eka xivulwa xa (173b) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi vula ku va Mihloti a kongoma Manyike hi xihatla kutani a n'wi divula a fisa xisweswo. Eka xivulwa xa (173c) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi vula ku va Young a nga dyangi nkarhi loko a lerisiwa hi Smith, u vula tano yena Smith loko a ku: "Suka kwalaho hofisi, u ta haleno handle ... U nga dyi nkarhi " (p.65). Hi loko Young a ya kombisiwa kariti ra swifaniso swa yena na Charlotte va ri exihundleni. Eka xivulwa xa (173d) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirhisiwile eka xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a ringeta hi tindlela hinkwato, a tikarhata ku lulamisa swirhalanganyi leswi kavanyetaka vanhu laha misaveni. Hi loko Mbambu a a pfumala ku rhula a nga si kuma swigevenga leswi nga hisa vhengele ra ka Machipisana. Eka xivulwa xa (173e) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi vula ku tsutsuma ku hundza mpimo, hi loko swigevenga leswi nga ya hlasela Billy swi kumeka swi ri karhi swi hlongorisa Davula loyi a a nga ta va ni vumbhoni bya swiendlo swa swona a tlhela a humesa xihundla xa xolexo erivaleni. Eka swivulwa swa (173a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xii) **Swivulwahava swa *rivilo* ra *swihumelelwa***

Hi rivilo ra swihumelelwa ku kongomisiwa eka ku landzelelana ka timhaka, hileswaku timhaka ti humelela hi xihatla ku nga dyiwi nkarhi. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

- (174) a. Swilo a swi humelela *hi rivilo* ku tlula leswi Sekhukhune a a swi languterise xiswona. (*I vutomi*, p.103)
b. ... loko ntsumbu wakwe wu ba lwandle wu mbombomerile *hi rivilo* wonge a wu tiva laha a wu ya kona. (*Nsuku wa mina*, p.113)

Eka xivulwa xa (174a) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi kongomisa eka ku landzelelana ka timhaka hi xihatla ku suka eka ku hlaseriwa ka Billy, hileswaku Sekhukhune a a nga swi langutelangi leswaku swi nga humela erivaleni leswaku hi yena a nga kunguhata mhangu yoleyo ku nga ri khale. Eka xivulwa xa (174b) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi kombisa ku va ntsumbu wa Wayne lowu a wu boheleriwile ribye enhan'wini wu mbombomerile tanihi ku copeta ka tihlo loko wu hoxiwile elwandle. Eka swivulwa swa (174a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xiii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi xihatla***

Xivulwahava xa riengeteri *hi xihatla* xi pfelela eka riviti *xihatla* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi kongomisa eka rivilo leri ntirho wu endlwaka hi rona. A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(175) a. Mi va byela leswaku va pfala tindlela hinkwato to nghena eJoni *hi xihatla*.

(*I vutomi*, 154)

b. Mi ta ndzi khomela ku va ndzi mi vitanile *hi xihatla*. (*I vutomi*, p.51)

c. Xikombelo lexi xi amukelekile xi tlhela xi hlamuriwa *hi xihatla* xa rihati. (*Swa vilula*, p.53)

d. Vadayirektara hi voxle le Joni va ri va mi lava entirhweni *hi xihatla*. (*Mulunguntima*, p.109)

Eka xivulwa xa (175a) xivulwahava xa riengeteri *hi xihatla* xi vula ku va ku nga dyiwi nkarhi loko vanhu va landzelela swileriso, hi loko phorisa Mabyalana a lerisa leswaku maphorisa ma le Joni ma pfala tindlela hinkwato ku sivela swigevenga leswi a swi kongomile eJoni. Eka xivulwa xa (175b) xivulwahava xa riengeteri *hi xihatla* xi vula ku va Baloyi a nga nyikangi vatirhikulobye nkarhi wa ku tilulamisela ku ta ehofisini ya yena loko a lava ku va tivisa leswaku un'wana wa vona Billy Masangu a a hlaseriwile endleleni nakona a a ri exibedhlele. Eka xivulwa xa (175c) xivulwahava xa riengeteri *hi xihatla* xa rihati xi kombisa ku va mhaka ya ku pfumela Matsena a rhurhisiwa a ya tirhela eka feme ya swisibi ni vusiku yi amukelekile ku nga ri na ku kanakana hikwalaho ka nhlohotelo wa Madyanavo loyi a a lava ku sala a teka nsati wa Matsena. Eka xivulwa xa (175d) xivulwahava xa riengeteri *hi xihatla* xi vula leswaku Nyeleti a a laveka entirhweni hi nkarhi wolowo tanihleswi kombisiweke hi vadayirekitara va feme. Eka swivulwa swa (175a-d) xivulwahava xa riengeteri *hi xihatla* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

xiv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi matimba***

Xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi vula vuswikoti byo tirha ntirho wo karhi hi ku tirhisa ntamu. Xivulwahava lexi xi pfelela eka riviti *matimba* hi ku namarhetiwa ka mofimi *hi*. A hi langutiseni swivulwa leswi nga laha hansi:

(176) a. Xitapita a a ndzi rhandza ngopfu, hikwalaho a a ringeta *hi matimba* ... ku ndzi tsakisa. (*Xisomisana*, p. 116)

b. Kereke a yi pfuke *hi matimba* siku rero. (*Xona hi xihhi?* p.11)

c. Thekisi yi suka *hi matimba*. (*I vutomi*, p.161)

d. Ndzi ringete *hi matimba* ku lavisisa ndzi ri ndzexe kambe na sweswi a ku se baleka nhlunga yo huma ngati. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.15*)

e. Va qhavulana *hi matimba* ya xinuna. (*Mulunguntima, p.8*)

Eka xivulwa xa (176a) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi vula ku va Xitapita a tikarhatela ku tsakisa Xisomisana tanihi nsati wa yena. Nakona a a tirha hi tinghitsu ku endla xin'wana na xin'wana lexi tisaka ku rhula emutini wa vona. Eka xivulwa xa (176b) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi paluxa leswaku vanhu hinkwavo a va ri ku endleni ka timhaka ta ku dzunisa Xikwembu hi ku hetiseka na ku tsakela. Eka xivulwa xa (176c) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi vula ku endla nchumu hi vuswikoti, hi loko Thekisi yi tsutsumisiwa hi rivilo ro tlula mpimo loko Dlayani na Hlomani va ngenile ethekisini leswaku va ya tumbela eJoni. Eka xivulwa xa (176d) xivulwahavaxa riengeteri *hi matimba* xi vula leswaku n'winyi wa vhengele leri nga hisiwa na yena a a lavisisile hi tindlela hinkwato kasi a nga si kuma vumbhoni bya maendlekelo ma manyala molamo. Eka xivulwa xa (176e) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi vula ku va Ephraim Chavalala a qhavulana na Briggs Dayirektara wa feme hi ntsako na ntamu endzhaku ka nkarhi wo leha va nga si vonana.

(xv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi matimbanyana***

Xivulwahava xa riengeteri *hi matimbanyana* xi pfelela eka riviti *matimba* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi* na xilandzi xa ntsongahato *-nyana*. A hi xiyeni xivulwa lexi nga laha hansi:

(177) Mathevula a lehisa voko a n'wi koka *hi matimbanyana* ... (*I vutomi, p.11*)

Eka xivulwa xa (177) xivulwahava xa riengeteri *hi matimbanyana* xi vula leswaku Mathevula u tirhisile *matimba* matsongo lama a a sale a ri na wona endzhaku ka ku hlupheka swinene a ri karhi a khomelela a karhi a ringeta ku ya pfuna Billy Masangu eka riwa ro enta swinene. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi matimbanyana* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xvi) **Xivulwahavaxa riengeteri *hi tinghitsu***

Xivulwahava xa riengeteri *hi tinghitsu* xi vula *matimba* mo komba nchiviriko. A hi xiyaxiyeni xivulwa lexi:

(178) Xi languta sesi wa xona loko a ya hala na hala *hi tinghitsu*. (*Xilondza, p.36*)

Eka xivulwa xa (178) xivulwahava xa riengeteri *hi tinghitsu* xi vula ku va Mihloti a yimayima endlwini a karhi a lulamisa swakudya.

(xvii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta***

Xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi pfelela eka riviti *vukheta* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula vuxiyaxiya bya maendlelo ma swo karhi. A hi langutiseni swivulwa leswi landzelaka:

(179) a. A hangunuxa *hi vukheta*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.43)

b. Davula a nyandlamela *hi vukheta swinene*. (*I vutomi*, p.1)

c. U hlawuriwile hikwalaho ka leswi a a kota ku veketela timhaka takwe *hi vukheta* lero a swi n'wi olovela ku korwisa van'wana ... (*Swa vilula*, p.12)

d. Marito ya kona a ma ri lamo hlawuriwa *hi vukheta* ... (*Xona hi xihhi?* p.39)

e. Tirha ntirho wa wena hi rixaladza *hi vukheta*, loko u lava ku va nhwana lonene. (*Mulunguntima*, p.136)

Eka xivulwa xa (179a) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi vula ku lavisisa eka swingolongodzwana laha Mbambu a nga hangunuxa hi vuxiyaxiya a za a ya kuma swimpambati swa maqulu. Eka xivulwa xa (179b) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi vula leswaku Davula u fambile a ri karhi a langutisisa ngopfu leswaku a nga voniwi hi vini va movha laha a nga fika a teka mepe ehandle ka rito a tifambela, hikuva a swi ta n'wi vangela mpingu loko a va lo n'wi khoma. Eka xivulwa xa (179c) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi vula leswaku Masonja a a ri na vuswikoti bya ku veketela timhaka leswi khorwisaka van'wana. Hi loko a hlawuriwa ku ya endla vulavisisi hi tlhelo ra matirhelo eka swibedhlele leswin'wana. Eka xivulwa xa (179d) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi kongomisa eka marito lama tirhisiweke hi Xihahle loko a endla xikhongelo, hileswaku a a hlawula marito ma nkoka swinene, lama tsakisaka mani na mani embilwini ya yena. Eka xivulwa xa (179e) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi vula leswaku Nyeleti a a fanele a tirha hi vurhon'wana a tirhisa vutlhari a endla hi vuxiyaxiya loko a tirha hi swa timali. Hiloko Mlambo a lerisa Nyeleti ku va a tlharihile ngopfu loko a endla ntirho wa timali leswaku mundzuku a nga ngheni ethyakeni loko a ku: "U fela ku pfumala vurhon'wana. U fela vufendze." (p.136) Eka swivulwa swa (179a-e) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xviii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vurhonwana***

Xivulwahava xa riengeteri *hi vurhonwana* xi kombisa endlelo leri nga na vukheta. Xivulwa lexi xi pfelela eka riviti vurhonwana hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Hi ta xiya xivulwa lexi:

(180) Ndzi yimile laha emahlweni tanihi murhangeri wa n'wina loyi mi n'wi hlawuleke *hi vurhonwana* ... ni ku tshemba leswaku ndzi ta mi nyika leswi enerisaka timbilu ta n'wina. (*Swa vilula, p.70*)

Eka xivulwa xa (180) xivulwahava xa riengeteri *hi vurhonwana* xi vula leswaku Mupresidente wa tiko loyi a a vuriwa Bvinyani a a nga tinghenisangi eka ntirho lowu handle ka ku hlawuriwa hi vanhu va tiko rero. Hileswaku vanhu va n'wi hlawurile hi vukheta va ri karhi va xiya vuswikoti bya yena. Eka xivulwa xa (180) xivulwahava xa riengeteri *hi vurhonwana* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xix) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vusopfa***

Xivulwahava xa riengeteri *hi ndlela ya vusopfa* xi pfelela kusuka eka rivitaswianakanyiwa vusopfa. Xivulwa lexi xi vula endlelo ra vufendze loko munhu a ri na futa. Hakanyingi munhu wa muxaka lowu wa loloha ku tirha naswona u pfumala vukheta. Hi ta xiya swivulwa leswi:

(181) a. A phutsaphutsa mepe *hi ndlela ya vusopfa*. (*I vutomi, p.76*)

b. ... ndzi vutisa ku ri u mani u taka u ta etlela emutini wa mina *hi vusopfa* byo tani? (*Swa vilula, p.59*)

c. ... timali ta mfumo a ti tirhisiwi *hi vusopfa*. (*Nsuku wa mina, p.84*)

Eka xivulwa xa (181a) xivulwahava xa riengeteri *hi ndlela ya vusopfa* xi vula ku va Davula a pfumala vuxiyaxiya loko a ya phutsaphutsa mepe hikuva a a nga swi lemukangi leswaku ku tsariwile timhaka ta nkoka swinene. Eka xivulwa xa (181b) xivulwahava xa riengeteri *hi vusopfa* xi vula ku pfumala nchavo, hileswaku Madyanavo a nga vang'i na ku xixima mutirhikulobye wa yena Matsena loko a gangana ni nsati wa yena. Leswi a swi kombisa vufendze hikuva a swi amukeriwi eka mahanyelo ma vanhu. Eka xivulwa xa (181c) xivulwahava xa riengeteri *hi vusopfa* xi kongomisa eka ku pfumala vuswikoti bya ku hlayisa mali na ku yi tirhisa kahle ngopfungopfu eka

timhaka ta nkoka. Eka swivulwa swa (181a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi vusopfa* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xx) **Xivulwahava xa riengeteri *hi malwandla***

Xivulwahava xa riengeteri *hi malwandla* xi pfelela eka riviti *malwandla* hi ku nembeletwa ka mofimi *hi*. Xivulwa lexi xi kongomisa eka ku endla swilo hi ndlela ya ntwelavusiwana ni tintswalo. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(182) a. Swakudya leswi swi lulamisiwile *hi malwandla*, swi phameriwa hi ntsako, dyanani mi tiphina. (*Xilondza*, p.36)

b. Nhlamulo ya yena ya ndzi kholwisa leswaku u amukela leri humaka eka mina *hi malwandla*. (*Hi ya kwihl? p.27*)

Eka xivulwa xa (182a) xivulwahava xa riengeteri *hi malwandla* xi vula ku va swakudya swi lulamisiwile hi ndlela leyinene. Hi loko Mihloti a andlalela nguvu leyi a yi tsariwile marito ya leswaku 'swakudya swi lulamisiwile hi malwandla ...' etafuleni endlwini ya vona. Eka xivulwa xa (182b) xivulwahava xa riengeteri *hi malwandla* xi kombisa ku va Fanisa a amukela rirhandzu ra Khorombi na tintswalo endzhaku ka ku n'wi rhendzelekisa leswaku a kombisa ntiyiso wa rirhandzu ra yena ku nga ri timhaka ta matlangwani. Eka swivulwa swa (182a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi malwandla* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari***

Xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari* xi pfelela eka riviti *vutlhari* hi ku nembeletwa ka mofimi *hi*. Xivulwa lexi xi vula ku tirhisa maqhinga mo karhi lama pfunaka leswaku swilo swi humelele. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(183) a. ... a a chumayela *hi vutlhari* lebyikulu ngopfu ... (*Xona hi xihl? p.139*)

b. Galachana loyi *hi vutlhari* bya yena ... ku phasa vanhu ... va tikumela mali ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.8*)

c. Swo tikomba xikan'we leswaku u yi humesile *hi vutlhari*. (*Mulunguntima, p.91*)

Eka xivulwa xa (183a) xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari* xi vula ku va Xihahle tanihi mufambisi wa kereke a ri na vutshila na vuswikoti byo kota ku veketela timhaka hi ndlela yo nyanyula no koka rinoko eka vayingiseri leswaku va kota ku humesa nhlengo

na ku hlayisa “father”. Eka xivulwa xa (183b) xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari* xi vula leswaku Galachana a a ri na vuswikoti byo luka mano mo kuma mali a nga yi dzukelangi nyuku hi ku tirhisa tihanyi, vumbavha ni xivindzi, ku lorha na ku lulamisa marhengu mo kota ku yiva, ku phasa na ku kanganyisa vanhu a tikumela mali hi xinkarhana. Eka xivulwa xa (183c) xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari* xi kombisa ku va na vuswikoti bya ku luka mano ma ku yiva timali hikuva a swi nga olovi tanihileswi ticheke a ti tsariwa erijisitareni. Eka swivulwa swa (183a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi vutlhari* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxii) **Swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo ya vutlhari**

Swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo ya *vutlhari* swi kongomisa eka maendlelo ma ku tiyisela leswaku munhu a ta vuyeriwa. Eka swivulwa swa (184) swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo ya *vutlhari* hi leswi landzelaka: *hi ntshikilelo, hi vutitshembi, hi vuxiyaxiya, hi vutshila* na *hi vuswikoti*. Swivulwahava swa riengeteri leswi swi pfelela eka maviti lama landzelaka: *ntshikilelo, vutitshembi, vuxiyaxiya, vutshila, vuswikoti* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Hi ta xopaxopa swivulwa leswi nga laha hansi.

(184) a. Mihloti a vula *hi ntshikilelo*. (*Xilondza, p.20*)

b. Mihloti a hlamula *hi vutitshembi*. (*Xilondza, p.15*)

c. Ya va hlongorisa *hi vuxiyaxiya* swinene. (*I vutomi, p.158*)

d. Sirha ra marhibye yo vatliwa *hi vutshila* lebyo hlamarisa ... (*Hi ya kwihl?p.85*)

e. Wayne a a tirhe *hi vuswikoti* lebyikulu. (*Nsuku wa nina, p.97*)

Eka xivulwa xa (184a) xivulwahava xa riengeteri *hi ntshikilelo* xi vula ku tiyisisa timhaka, hi loko Mihloti a tsundzuxa buti wa yena leswaku siku leri tlhandlamaka a ku yiwa exikolweni, leswi swi kombisa *vutlhari* bya ku twisisa nkoka wa xikolo evuton’wini. Eka xivulwa xa (184b) xivulwahava xa riengeteri *hi vutitshembi* xi vula ku va munhu a twisisa timhaka ta yena, a ri na vutihlamuleri hileswaku a a nga tshembeli eka vanhu van’wana hikuva u kota ku tiyimela hi yexe. Hi loko Mihloti a tikomba a ri na *vutitshembi* bya ku tihlayisa na buti wa yena a nga tshembeli eka van’wana vanhu tanihileswi malume wa yena a a n’wi hlohlotela ku ya hlayisiwa hi Manyike. Loko munhu a ri na *vutitshembi* u tlharihile hikuva u na mano ma ku tihlayisa. Eka xivulwa xa (184c) xivulwahava xa riengeteri *hi vuxiyaxiya* xi vula ku va maphorisa ma hlongorisa

swigevenga hi vukheta hikuva na swona swigevenga a swi rhwele swibamu, na loko maphorisa ma rivala a va ta baleseriwa vona. Hileswaku a va boheka ku tirhisa vutlhari. Eka xivulwa xa (184d) xivulwahava xa riengeteri *hi vutshila* xi vula ku va Jordaan a tirhisa mano na vuswikoti bya ku chayela movha tanihileswi a a ri na ntokoto wa vuchayeri. Eka xivulwa xa (184e) xivulwahava xa riengeteri *hi vuswikoti* xi vula ku va Wayne a tirhisile vutshila bya ku cinca swikandza swa swigevenga hi ndlela yo hlamarisa. Eka swivulwa swa (184a-e) swivulwahava swa riengeteri leswi nge: *hi ntshikilelo*, *hi vutitshembi*, *hi vuxiyaxiya*, *hi vutshila* na *hi vuswikoti* swi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxiii) Xivulwahava xa riengeteri *hi vuphukuphuku*

Xivulwahava xa riengeteri *hi vuphukuphuku* xi pfelela eka riviti *vuphukuphuku* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula vupfumari bya vutlhari. A hi xiyaxiyeni xivulwa lexi:

(185) Hina a hi lavi ku dlawa *hi vuphukuphuku* ... hi nomu wun'we wonge a swi lo rhanga hi ku hlevelana. (*Nsuku wa mina*, p.53)

Eka xivulwa xa (185) xivulwahava xa riengeteri *hi vuphukuphuku* xi vula ku va vanhu va tinghenisa enyimpini va nga tilulamiselangi ku ta tisirhelela. Hi loko swigevenga swi kanakana ku humesiwa ekhotsweni ehandle ka pfumelelo nakambe swi ri hava matlhari. Hileswaku, enyangweni a ku tshama maphorisa ma hlome ku sukela emisisini ku fikela eswikunwanini, na loko swigevenga a swi ta huma swi ri hava matlhari, a swi ta va swi tikomba ku pfumala vutlhari hikuva a swi ta dlawa hi ku olova hi maphorisa. Eka xivulwa xa (185) xivulwahava xa riengeteri *hi vuphukuphuku* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxiv) Xivulwahava xa riengeteri *hi vuxisi*

Xivulwahava xa riengeteri *hi vuxisi* xi pfelela eka riviti *vuxisi* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula vumbabva hambi ku ri vunwa loko munhu a hembela vanhu vo ka va nga swi lemuki. A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(186) a. Va fikile va xava tihomu *hi vuxisi* eka va ka hina ... (*Hi ya kwihl? p.19*)

b. Fanisa u pfumerile *hi vuxisi* ku va xiluva xa Rhelela ... (*Hi ya kwihl? p.31*)

Eka xivulwa xa (186a) xivulwahava xa riengeteri *hi vuxisi* xi vula leswaku a ku xaviwa tihomu hi ntsengo lowu nga ringanelangiki, hileswaku Valungu a va teka tihomu ta Vantima mahala, hi loko Mabutho a hlamusela leswaku mikarhi yin'wana loko tihomu ta Vantima ti tshuka ti lahlekerile ti ya laha a ku dya ta Valungu a va ti khayima va ya pfalela, swi nga vuriwi leswaku i vukhamba. Eka xivulwa xa (186b) xivulwahava xa riengeteri *hi vuxisi* xi vula leswaku rirhandzu ra Fanisa na Rhelela a ri nga ri ra ntiyiso hikuva Faniso a a rhandza Khorombi ku nga ri Rhelela. Naswona Fanisa a a xisa vatswari va yena leswaku va nga ha n'wi tingi hikuva vatswari va yena a va rhandza leswaku Rhelela a va mukon'wana wa vona. Eka swivulwa swa (187a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi vuxisi* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vuenti***

Xivulwahava xa riengeteri *hi vuenti* xi pfelela eka riviti *vuenti* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivulwa lexi xi kongomisa eka ku endla swilo swo karhi hi ndlela ya vuxokoxoko lebyikulu. Hileswaku i nchumu lowu nga dzika swinene. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(187) a. Va fikile ni le swikolweni, va kuma vana va ha yingiserile *hi vuenti* eka tidyondzo ta siku ... (*Swa vilula*, p.31)

b. Movha lowu wu hlamuseriwile *hi vuenti* eka maphepha-hungu. (*I vutomi*, p.142)

Eka xivulwa xa (187a) xivulwahava xa riengeteri *hi vuenti* xi vula ku va vadyondzi va ha endla swa tidyondzo hi ku hetiseka na ku tiyimisela. Hi loko etikweni ra Luanda vanhu va minhlangano ya tipolitiki va fikile exikolweni va gwavula tivanti va hlasela vadyondzi ni vadyondzisi va sala va te lakahla va tlhela va tsutsuma va nyamalala. Eka xivulwa xa (187b) xivulwahava xa riengeteri *hi vuenti* xi vula ku va movha wa swigevenga wu hlamuseriwile swihlawulekisi swa nkoka hi ku kongomisa eka vito ra wona, muhlovo, tinomboro na leswaku i movha wa njhani. Eka swivulwa swa (187a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi vuenti* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxvi) **Xivulwahava xa riengeteri *hi vuthala***

Xivulwahava xa riengeteri *hi vuthala* xi pfelela eka riviti *vuthala* hi ku namarhetiwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula vumbhoni lebyi hetisekeke. A hi langutiseni xivulwa lexi:

(188) ... mali yi ta nyikiwa loyi a nga ta va a tivisile maphorisa *hi vuthala* ... (*I vutomi, p73*)

Eka xivulwa xa (188) xivulwahava xa riengeteri *hi vuthala* xi vula vumbhoni lebyi nga ta pfuna maphorisa leswaku va kota ku khoma swigevenga leswi nga hlasela Billy Masangu hi ku olova. Eka xivulwa xa (188) xivulwahava xa riengeteri *hi vuthala* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxvii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi***

Xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi pfelela eka riviti ra matitwelo ra *tihanyi* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula ku pfumala ntwelavusiwana na tintswalo eka van'wana vanhu. Hi ta xiya eka swivulwa leswi:

(189) a. ... va fika va tamerile swibamu swa A- K-47 va fika va duvula *hi tihanyi* etendeni leri a ri tshamile vakhandli va nhlonge. (*Swa vilula, p.105*)

b. A a ndzi khoma *hi tihanyi* ... wonge ku hanya a swi nga ha ndzi pfuni nchumu. (*Xisomisana, p.115*)

c. ... u lo fika a pfula movha wa Maluleke *hi tihanyi* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.80*)

Eka xivulwa xa (189a) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi vula ku va vavanuna lava nga fika etendeni laha a ku ri na ntsumbu wa Zihomu va fika va duvula vanhu ni ku hisa mikhukhu, ticece na swigulani swi tshwela lomo ku nga ri na ntwelavusiwana. Eka xivulwa xa (189b) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi vula ku va Moyasi a pfumala rirhandzu eka Xisomisana a pfa a n'wi tsona ni swakudya na ku n'wi arisa ku etlela endlwini hi xikongomelo xa leswaku a rhandza Xitapita leswaku yena Moyasi a tikumela xuma xa Xisomisana. Eka xivulwa xa (189c) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi vula ku va Khamisa a ya pfula movha wa Maluleke a karihile ngopfu hi xikongomelo xa ku lwisana na yena hikwalaho ka ku va Maluleke a nga landzelelangi nawu wa mafambelo ma le gondzweni. Eka swivulwa swa (189a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxviii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi xiviti***

Xivulwahava xa riengeteri *hi xiviti* xi pfelela eka riviti *xiviti* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula ku hlundzukisiwa na ku hlomuriwa mbilu hi un'wana munhu kumbe xiendleko xo karhi. A hi xopaxopeni swivulwa leswi landzelaka:

- (190) a. ... ndzi rila Xitapita wa mina ndzi n'wi rila *hi xiviti*. (*Xisomisana*, p.131)
b. ... a kalakala *hi xiviti* lexikulu a ri karhi a raha-raha ni swinengana.
(*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.119)

Eka xivulwa xa (190a) xivulwahava xa riengeteri *hi xiviti* xi vula ku va Xisomisana a ri ni gome lerikulu hi rifu ra Xitapita nuna wa yena, hileswaku a a vavisekile embilwini ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (190b) xivulwahava xa riengeteri *hi xiviti* xi vula ku va Khensani a karhatekile swinene hikwalaho ka ku tlhakisiwa ka yena eka vatswari wa yena hi vanhu lava a nga va tiviki. Hi loko Khensani a endla mukhosi lowu a wu hlomula mbilu, lero a a xaniseka emiehleketweni hikwalaho ka ntshikilelo wo tani. Eka swivulwa swa (190a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi xiviti* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxix) **Xivulwahava xa riengeteri *hi mbitsi***

Xivulwahava xa riengeteri *hi mbitsi* xi pfelela eka riviti *mbitsi* hi ku namarhetiwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula ntshikilelo wa miehleketo leswi munhu a vangeriwaka hi van'wana kumbe swiyimo swo karhi. Hi ta languta eka swivulwa leswi:

- (191) a. Xi vutisa sesi wa xona *hi mbitsi*. (*Xilondza*, p.17)
b. A a swivirisa *hi mbitsi* ku tlula ku fahla ka ntshilani. (*Hi ya kwihhi?* p.14)

Eka xivulwa xa (191a) xivulwahava xa riengeteri *hi mbitsi* xi vula ku va Xirilo a hlundzukile swinene, a nga tshunxekangi emoyeni loko a vona Manyike loyi a nga chelela tatana wa yena chefu a fa. Endzhaku ka rifu ra tatana wa yena, ku va Manyike a lava ku teka sesi wa yena Mihloti swi n'wi xanisile swinene emiehleketweni ya yena. Eka xivulwa xa (191b) xivulwahava xa riengeteri *hi mbitsi* xi kongomisa eka ku va Mavutho na Sumbulani va hlongorisiwa hi xigevenga lexi a xi vuriwa Koos. Loko Mabutho a sala endzhaku a phijiwile hi magungu u pfukile a swivirisiwile na ku xaniseka emoyeni hi ku chava ku dlawa hi Koos. Eka swivulwa swa (191a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi mbitsi* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxx) Xivulwahava xa riengeteri *hi gome*

Xivulwahava xa riengeteri *hi gome* xi pfelela eka riviti *gome* hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula ku va munhu a tsanile emoyeni loko a pfumala ntsako hikwalaho ka ku va a hlanganile na xiyimo xo tika kumbe rifu. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(192) a. Jordaan a vutisa *hi gome* lerikulu. (*I vutomi*, p.49)

b. ... ndzi ya pfuxa Vuputsu loyi a a etlele *hi gome* ra ku dakwa.
(*Xisomisana*, p.117)

Eka xivulwa xa (192a) xivulwahava xa riengeteri *hi gome* xi vula ku va Jordaan a tsanile emoyeni a nga ri na ku rhula loko a ehleketa timhaka leti a nga byeriwa hi Davula ivi a nga swi tekelangeni enhlokweni, u lo lemuka Davula loko a twa timhaka ta mali leyi a a nga ta dya hi xona loko xi ya boxa vumbhoni bya swigevenga emaphoriseni. Eka xivulwa xa (192b) xivulwahava xa riengeteri *hi gome* xi vula ku va Vuputsu a pfumala matimba hikwalaho ka ku dakwa hi byalwa. Eka swivulwa swa (192a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi gome* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxxi) Xivulwahava xa riengeteri *hi xihluku*

Xivulwahava xa riengeteri *hi xihluku* xi pfelela eka riviti *xihluku* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula ntshikilelo wa moya lowu endlaka leswaku munhu a tikuma a karhi a rilela ehansi na mahika. A hi xiyeni swivulwa leswi landzelaka laha hansi:

(193) Loko a ri kwale ndzeni ka phunga u sungurile ku rila *hi xihluku*. (*Hi ya kwihhi?* p.5)

Eka xivulwa xa (193) xivulwahava xa riengeteri *hi xihluku* xi kombisa leswi Mabutho a a rilisa xiswona endzhaku ka ku biwa hi ximoko hi n'wamapurasi loko a ringeta ku va ni vutihlamuleri eka mhaka ya ku tlhuthlisiwa loko va tirhisiwa hi mujaho ni ku khayimiwa tanihi tihomu. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *hi xihluku* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxxii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi nkani***

Xivulwahava xa riengeteri *hi nkani* xi vula mpfumaleko wa ntwelavusiwana hambu ku ri mona. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

- (194) a. Xi vonile yi ri mfanelo ya xona ku yima ni vatiarisi hikuva a xi susumetiwa *hi nkanu ... (Hi ya kwihl? p.80)*
b. A hi nga lavi ku n'wi teka *hi nkani* mufana loyi. (*I vutomi, p.82*)

Eka xivulwa xa (194a) xivulwahava xa riengeteri *hi nkanu* xi vula ku va vaakatiko va muganga wa Mudyaxihl va rhurhisiwa ku nga ri na vutihlamuleri. Hi loko va sindzisiwa hi mfumo ku rhurha hambileswi vona a va nga tiyimiselangi mfumo a wo va tlimbeleta ku suka eVavendeni va ya tshama eVatsongeni. Eka xivulwa xa (194b) xivulwahava xa riengeteri *hi nkani* xi vula leswaku maphorisa a ma boheka ku teka Davula va ya na yena emaphoriseni leswaku a ya nyika vumbhoni bya swigevenga hambileswi malume wa yena a a nga pfumelangi. Eka swivulwa swa (194a na b) xivulwahava xa riengeteri *hi nkani* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxxiii) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ripfalo***

Xivulwahava xa riengeteri *hi ripfalo* xi pfelela eka riviti *ripfalo* hi ku damarhetiwa ka mofimi *hi*. Xivulwahava lexi xi vula ku va munhu a khomiwa hi nchavo. A hi languteni eka swivulwa leswi:

- (195) a. Hlomani a biwa *hi ripfalo* hikuva a ku nga humangi nchumu eka xibalesa xa yena. (*I vutomi, p.159*)
b. Loko ndzi languta mahlo ya yena a ndzi twa ndzi biwa *hi ripfalo*. (*Xilondza, p.19*)

Eka xivulwa xa (195a) xivulwahava xa riengeteri *hi ripfalo* xi vula ku va Hlomani a chuhwile ngopfu na miri wu ku yawayawa hi nchavo loko a kuma leswaku xibalesa xa yena a xi nga ha ri na maqulu. Hiloko va baleka maphorisa va kongoma eJoni endzhaku ka ku hlasela Billy entshaveni. Eka xivulwa xa (195b) xivulwahava xa riengeteri *hi ripfalo* xi vula ku va Xirilo a chavile ngopfu loko a vona Manyike a huma endlwini ya vona ku ri hava na munhu na un'we, lero a ngenile a nga ndhawutangi hambu ku ri ku vutisa leswaku Ngalava u kona ke. Eka swivulwa swa (195) xivulwahava xa riengeteri *hi ripfalo* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(xxxiv) **Swivulwahava swa maengeteri leswi *kombaka ntsako***

Xivulwahava xa riengeteri *hi ntsako* xi kongomisa eka ku va munhu a tshamisekile embilwini ya yena ni ku phyuphya emoyeni, hileswaku munhu u kumile ku rhula ka xiviri xa yena. Hi ta xiyaxiya eka swivulwa leswi:

- (196) a. “Va pfuleleni va nghena!” Ku vula Nzimande, mbilu yi ri karhi yi ku daku, daku, daku *hi ntsako*. (*I vutomi*, p.160)
b. Va te va ha ndlandlamuka *hi ntsako* ... (*Mulunguntima*, p.113)
c. A a pfumala na marito *hi ntsako*. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.104)

Eka xivulwa xa (196a) xivulwahava xa riengeteri *hi ntsako* xi vula ku va Nzimande a ri na ku rhula embilwini hikwalaho ka mali leyi a a nga ta yi kuma eka swigevenga loko swi nghena ethekisini ya yena. Eka xivulwa xa (196b) xivulwahava xa riengeteri *hi ntsako* xi paluxa mhaka ya ku va Nyeleti na Nsatimuni va va va tshunxekile etimbilwini ta vona endzhaku ka ku huma ka Nyeleti ejele, a tlhela a vuyela entirhweni. Hi loko va kumeka va ri ku tiphineni hi mabulu. Eka xivulwa xa (196c) xivulwahava xa riengeteri *hi ntsako* xi vula manyunyu lama Mbambu a nga va na wona embilwini loko a katekisiwile hi ku tlakusiwa entirhweni ku va mufambisi wa xitichi xa Rhangani. Eka swivulwa swa (196a-c) xivulwahava xa riengeteri *hi ntsako* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

5.9.6 **Maengeteri lama pfelelaka eka mahlawuri**

Maengeteri ma mukhuva ma pfelela eka mahlawuri hi ku engeteriwa ka mofimi *hi*. Maengeteri lama ma kombisa vunene, vutsongo na vuenti.

(i) **Riengeteri *swinene***

Riengeteri *swinene* ri pfelela eka nsinya wa rihlawuri *-nene* hi ku kongomisa eka ku endla swilo hi ndlela yo tlula ya ntolovelo. Hi tlhelo rin’wana riengeteri *swinene* ri paluxa ntshikilelo eka ku tiyisisa timhaka, ku humelerisa vuenti. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi:

- (197) a. Ndzi khomeleni *swinene*. (*I vutomi*, p.51)
b. Xi languta sesi wa xona loko a ya hala na hala hi tinghitsu *swinene*. (*Xilondza*, p.36)

- c. U akile yindlu yo durha *swinene* hi mali ya ndzindza-khombo ... (*Swa vilula, p.60*)
- d. Swi ya swi ya, nenge wu sungula ku antswa *swinene* ... (*Xisomisana, p.49*)

Eka xivulwa xa (197a) riengeteri *swinene* ri vula ku va Baloyi a a langutela ku va vatirhikulobye va n'wi rivalela ngopfu eka ku va va humesiwa etitlilasini hi nkarhi lowu nga languteriwangiki hi xikongomelo xa ku va a va hlamusela hi swa ku hlaseriwa ka mutirhikulobye Billy. Eka xivulwa xa (197b) riengeteri *swinene* ri vula ku va Mihloti a tikomba a ri eku gingirikeneni ngopfu loko a lulamisa swakudya. Eka xivulwa xa (197c) riengeteri *swinene* ri vula ku va Xigombe a tirhisile mali yo tala ngopfu ku tlula mpimo loko a aka yindlu hi mali ya ndzindzakhombo. Eka xivulwa xa (197d) riengeteri *swinene* ri vula ku va mbanga ya Moyasi yi hola kahle. Eka swivulwa wa (197a-d) riengeteri *swinene* xi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

(ii) Riengeteri *hikatsongo*

Xivulwahava xa riengeteri *hikatsongo* xi pfelela eka rihlawuri -*katsongo* hi ku lungeleriwa ka mofimi *hi-*. Xivulwahava xa riengeteri xa muxaka lowu xi kongomisa eka michumu leyi nga talangiki. A hi xiyaxiyeni swivulwa leswi landzelaka:

(198) a. ... mbanga ya yena yi hlukile *hikatsongo* yi ka yi hola. (*Swa vilula, p.10*)

- b. Kutani *hakatsongo, ha katsongo* swinene nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.141*)

Eka xivulwa xa (198a) riengeteri *hikatsongo* xi vula ku va mbanga ya Vutani yi hola hi ku nonoka bya rimpfani. Eka xivulwa xa (198b) riengeteri *hakatsongo* xi paluxa leswaku swi tekile nkarhi ku va Khegu a kota ku tsundzuka leswi nga humelela loko ku nghena Khamisa endlwini ya yena hikwalaho ka philisi ya vurhongo leyi nga cheleriwa ebyalweni. Eka swivulwa swa (198a na b) maengeteri *hikatsongo* na *hakatsongo, katsongo* ma nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva.

5.10 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Hi ku angarhela hi nga vula leswaku nhlamuselo ya maengeteri ma ndhawu a yi olovi ku yi kuma. Van'watindzimi vo tala va na mavonelo man'we hi tlhelo ra nhlamuselo ya riengeteri ra ndhawu. Hileswaku ku nga va xirho xa miri, exikarhi ka nchumu wo karhi,

ehandle, ehenhla, endzhaku, hambu ku ri rivala ro karhi. Hambiswiritano, hi nga vula hi nga tipfinyingi leswaku tindhawu leti nga boxiwa laha henhla ti humelerisa tinhlamuselo ta ndhawu. Nakambe hi nga tlhela hi boxa leswaku ndhawu yin'wana na yin'wana yi fambelana na migingiriko leyi humelelaka eka ndhawu yoleyo. Eka xiphemu lexi hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma avanyisiwa ku ya hi tinhlamuselo tinharhu ku nga *ndhawu*, *tlhelo* na *mpfhuka*. Hi vonile leswaku masivikomba lama kumekaka eka mitlawu ya 16, 17 na 18 i maengeteri lama nga na nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka wona ku ya hi ntumbuluko. Xin'wana xiphemu xa maengeteri ma ndhawu ku ya hi ntumbuluko i maengeteri ma matlhelo lama kongomisaka eka timheho ta misava na hlaluko ra milambu na malwandle. Nakambe ku va ku namarhetiwa xirhangi xa vundhawu xa e- eka riengeteri leri nga na nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka rona leswi nga cinciki nchumu eka tinhlamuselo, Kambe swi fambelana hi mavulavulelo eka tindhawu to hambanahambana. Eka nhlamuselo ya mpfhuka hi kumile leswaku ku ni mpfhuka lowu nga pimiwa hi tikhilomitara, na mpfhuka lowu nga pimiwa hi nkarhi, mpfhuka wo leha na mpfhuka wo koma. Vumbhoni byin'wana hileswaku maengeteri ma ndhawu ma nga pfelela eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi *maviti*. Leswi swi humelela hi ku engetela swinembeletwana swa vundhawu swo tanihi swirhangi swa vundhawu leswi landzelaka: *e-*, *eka-* na *ka-* hambu ku ri xilandzi *-ini/-eni* eka nsinya wa riviti ro karhi. Eka ndzavisiso lowu hi kumile maengeteri ma ndhawu lama kongomisaka eka swisimekiwa swa mani na mani, maengeteri ma tindhawu ta laha ku tengisiwaka timhaka, maengeteri ma tindhawu ta laha ku tshamaka vanhu, maengeteri ma tindhawu ta ku tshama ka nkarhinyana, maengeteri ma tindhawu ta laha ku tshamaka swifuwo, maengeteri ma tindhawu ta madulu ma vuhlayiselo, maengeteri ma tindhawu leti fambelanaka na rifu, maengeteri lama nga na nhlamuselo ya tibuku/switsalelo, maengeteri ma tindhawu lama nga na nhlamuselo ya swirho swa miri, maengeteri ma tindhawu lama nga na nhlamuselo ya tindlela, maengeteri ma tindhawu lama paluxaka swo tshama, maengeteri ma tindhawu lama kombisaka swihlovo swa mati, maengeteri ma tindhawu lama nga na nhlamuselo ya khwati, maengeteri ma tindhawu lama kongomisaka eka tintshava, maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavito ma tindhawu ta miganga, maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavito ma madoroba, maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavito ma matiko na maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavito ma matikokulu ma misava.

Eka maengeteri ma nkarhi hi vonile leswaku ma nga avanyisiwa hi swiphemu swo hambanahambana. Eka maengeteri ma ntumbuluko hi kumile maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi ya siku*, maengeteri lama kombaka *masiku ya vhiki*, maengeteri lama kombaka *tin'hweti ta lembe*, maengeteri lama kombaka *mikarhi ya sweswi*, *mikarhi leyi nga hundza ni mikarhi leyi taka* na maengeteri lama kombaka *tinguva ta lembe*. Eka maengeteri ma mpfelelo, hi kumile leswaku ku nembeletwa mofimi *ni-* eka maengeteri lama kombaka *mikarhi ya siku*, xikombiso: *nimixo*, *ninhlikanhi*, *nimadyambu* ni swin'wana ni swin'wana. Ku tlhela ku lungeleriwa mofimi *hi* hambi ku ri timofimi *hi siku ra* eka masiku ma vhiki xikombiso *hi Muqgivela* kumbe *hi siku ra Muqgivela* ku vumba xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi. Nakambe hi kumile leswaku ku engeteriwa timofimi leti landzelaka: *hi n'hweti ya*, *eka tin'hweti ta*, *hi lembe ra* eka riengeteri ro karhi leswaku ku vumbiwa xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi. Leswi swi humelerisa xivulwahava xa riengeteri xo tanihi *hi n'hweti ya Nhlangua*. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka hileswaku ku nembeletwa mofimi *hi* eka maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *tinguva ta lembe* leswaku ku vumbiwa xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi. Ku yisa emahlweni hi kumile swivulwahava swa maengeteri lama kombaka tiholideyi, maengeteri lama kombaka nkarhi eka xikombankarhi laha ku tirhisiwaka *tisekondi*, *timinete* na *tiawara*, swivulwahava swa riengeteri leswi kombaka lembe ro karhi, maengeteri lama paluxaka *mikarhi ya sweswi*, *mikarhi leyi nga hundza* na *mikarhi leyi taka* ma hundzuka ku ya hi xivumbeko tanihi *matolo*, *tolweni*, *hi mpfhuka* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana lexi nga kumiwa eka ndzavisiso lowu i maengeteri lama paluxaka *mikarhi yo leha*, *mikarhi yo koma* na *mikarhi leyi nga riki* na mpimo tanihi, *ku nga ri khale*, *hi ku copeta ka tihlo*, *makhati ma nga ri mangani* ni swin'wana ni swin'wana. Hi tlhele hi kuma swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka *mikarhi leyi nga pimiwa* hi *tisekondi*, *timinete*, *tiawara*, *masiku*, *mavhiki*, *tin'hweti* na *malembe*. Xin'wana i swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi leyi taka* tanihi, *hi siku leri tlhandlameke*, *hi laha ku nga heriki* ni swin'wana ni swin'wana. Ku yisa emahlweni hi kumile maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi yo vuyelela* tanihi *mikarhi yin'wana*, *nkarhi na nkarhi*, *mikarhi yo tala*, *siku na siku*, *masiku hinkwawo*, *tanihi masiku*, *masiku lawa*, *masiku man'wana*, *hi siku*, *nkarhi wun'wana* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka i maengeteri lama nga na nhlamuselo yo kongomisa eka nkarhi wo karhi tanihi *siku rin'wana*, *siku rolero*, *hi nkarhi wolowo* ni swin'wana ni swin'wana. Xohetelela hi kumile

leswaku, loko swinembeletwana swi nga komanangi na riengeteri hi kuma xivulwahava xa riengeteri.

Eka maengeteri ma mukhuva hi kumile leswaku ma nga avanyisiwa hi swiphemu swimbirhi ku nga maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo. Eka maengeteri ma ntumbuluko hi kumile leswaku eka Xitsonga, ku ni maengeteri lama nga na nhlamuselo ya mpimo/digiri hambi ku ri vuenti ku nga *kahle, khwatsi* na *ngopfu*. Eka maengeteri ma mpfelelo hi kumile maengeteri ma vuyelelo lama kombisaka ntshikilelo hambi ku ri ku tiyisisa timhaka mo tanihi *ngopfungopfu, khwatsikhwatsi* ni man'wana ni man'wana. Eka maengeteri lama pfelelaka eka maendli, hi kumile leswaku ma vumbiwa hi ku lungeleriwa ka timofimi ta *hi ku* eka riendli, leswaku hi kuma swivulwahava swa maengeteri. Nakambe hi kumile leswaku ku ni swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo ya ku ninginika ka swirho swa miri. Ku yisa emahlweni hi kumile maengeteri lama nga na nhlamuselo ya matitwelo mo tanihi hi ku chava, hi ku tsaka ni swin'wana ni swin'wana. Eka maengeteri lama pfelelaka eka maviti, hi kumile swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka mavulavulelo hi ku engeteriwa ka timofimi *hi rito ro/ra*. Xikombiso, *hi rito ra le hansi, hi rito ro xavelela, hi rito ro rila, hi rito ra vurhena, hi rito ro konyolola* na swin'wana na swin'wana. Xin'wana lexi nga kumeka i swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka nghingiriko tanihi swivulwahava swa riengeteri *hi rivilo* ra swifambo, swivulwahava swa riengeteri *hi rivilo* ra michumu leyi hanyaka na swivulwahava swa riengeteri *hi rivilo* ra swihumelelwa. Nakambe hi vonile leswaku ku ni maengeteri lama kongomisaka eka maendlelo laha ku nembeletiwaka mofimi ya *hi* eka riviti tanihi, *hi xihatla, hi tinghitsi, hi vutlhari, hi vuphukuphuku, hi vuxisi, hi tihanyi* ni swin'wana ni swin'wana. Xohetelela hi kumile swivulwahava swa maengeteri leswi pfelelaka eka mahlawuri swo tanihi xivulwahava xa riengeteri *hi katsongokatsongo* ni swin'wana ni swin'wana.

NDZIMA YA 6

VULONGOLOXAMARITO BYA MAENGETERI EKA XITSONGA

6.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa vulongoloxamarito bya maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma nkarhi na maengeteri ma mukhuva eka Xitsonga. Maengeteri lama boxiweke laha henhla ma wela eka maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo. Eka swivulwa leswi nga na riengeteri rin'we, ku langutiwa maengeteri lama nga suka eka tindhawu ta wona ta ntolovelu, ku susiwa ka riengeteri exivulweni, ku susa riengeteri eka ndhawu ya ntolovelu ku ya eka ndhawu yin'wana, ku kumisisa muxaka wa riendli leri tirheke na riengeteri exivulweni. Nakambe ku kambisisiwa swiphemu leswi nghenelelaka exikarhi ka riendli na riengeteri. Eka swivulwa leswi nga na maengeteri mambirhi, ku langutiwa swilo leswi landzelaka: maengeteri lama nga suka eka tindhawu ta ntolovelu ku ya eka tin'wana. Ku tlhela ku kambisisiwa maengeteri lama landzelelenaka na maengeteri lama nga landzelelaniki eswivulweni. Ku langutiwa na mhaka yo susa riengeteri leri landzelaka ro rhangana exivulweni, ku susiwa ka maengeteri hamambirhi (ro rhangana na leri ri ri landzelaka, ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eswivulweni, ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka. Hileswaku, ku xiyiwa leswaku loko ku endliwa leswi nga paluxiwa laha hendla xivulwa xi ta va xi twala kumbe xi nga twali ke, kumbe ku cinca ka nhlamuselo ya xivulwa loku nga tshukaka ku va kona.

6.2 Nhlamuselo ya vulongoloxamarito

Vulongoloxamarito ku kongomisiwa eka maxaxamelelo ma marito eka xivulwa na vuxaka bya wona. Hileswaku hi ku ya hi swihluvi swa mbulavulo, swi landzelelana hi ndlela yihi. Hi ku ya hi vuvulavuri bya Xitsonga, riengeteri ri nga kumeka emasungulweni ka xivulwa kumbe exikarhi ka xivulwa hambi ku ri emakumu ka xivulwa. Tindhawu ta laha riengeteri ri tshamaka kona exivulweni ti humelerisa tinhlamuselo to hambanahambana. Hakanyingi riengeteri ri bumabumela xihluvi xa mbulavulo lexi nga kusuhi na rona. Leswi swi seketeriwa hi Marivate ni vatsarikulobye (1995: 20) loko va ku:

Adverbs syntactically come after the verbs (or ideophones) in the predicate. Their role is to modify the verb in various ways with respect to manner, time, place etc.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku riengeteri ri bumabumela swin'wana eka riendli. Hilaha ri engetelaka swin'wana eka riengeteri rin'wana loko ri landza riengeteri rin'wana. Riengeteri ri pfumela ku tirha tanihi xilandzelandzhaku kumbe xihetisi.

Nhlamuselo ya maengeteri ma ntumbuluko yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.5

6.2.1 Vulongoloxamarito bya maengeteri ma ntumbuluko

Maengeteri ma ntumbuluko ma nga tshama eka ndhawu yin'wana na yin'wana. Vulongoloxamarito ku kongomisiwa eka nongonoko wa marito eka xivulwa xo karhi. Swihluvi swa mbulavulo swa boheka ku tshama eka tindhawu to hambanahambana ku humelerisa tinhlamuselo to karhi to hambana.

6.3 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu ma mitlawa ya 16, 17 na 18

6.3.1 Ndhawu leyi landzaka riendli

(i) Riengeteri *hansi*

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi:

(1) a. Kunene movha wu handza *ehansi* wu kongoma eka Khegu. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.131*)

b. ... a ri fihla *ehansi* ka tinguvu ta yena ewadirobeni. (*Xilondza, p.116*)

c. Hi switsongotsongo swi landzana ni ku xa hambi ku pela ka dyambu a ka a swi phela *hansi* a tlhela a seletela swa manwele yo pfumala tlhelo. (*Swa vilula, p.45*)

d. Mikondzo ya mina a yi nga ha pfumeri ku kandziya *ehansi*. (*Xisomisana, p.72*)

Eka xivulwa xa (1a) riengeteri *ehansi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *handza*. Leswi swi vangwiwa hi ku va riendli *-handza* ri ri ro pfumala xiendliwa leri hi ntumbuluko wa rona ri tirhaka na vundhawu exivulweni. Eka xivulwa lexi, riengeteri leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa lexi xi ta tshama xa ha ri ni nhlamuselo yo twala, leyi nge *Kunene movha wu handza wu kongoma eka Khegu*. Xivulwa (1a) i xivulavulelo, lexi hlamuselaka leswaku movha wu suka hi rivilo lerikulu. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku riengeteri leri a ri na nkoka eka xivulwa lexi. Ntirho

wa rona i ku tshikilela mhaka ya ku va movha wu tsutsuma hi rivilo lerikulu. Eka xivulwa xa (1b) riengeteri *ehansi* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we -*fihla*. Riengeteri leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa nhlamuselo ya xivulwa yi tshama ya ha ri leyinene, xikombiso, ... *a ri fihla ka tinguvu ta yena ewadiropeni*. Ntirho wa riengeteri *ehansi* eka xivulwa xa (1b) i ku boxa hi ku kongomisa ndhawu leyi *phephahungu* ri nga fihliwa eka yona eka tinguvu. Hileswaku, a hi le tlhelo, kumbe ehenhla ka tinguvu, kambe hi *le hans*i ka tona. Eka xivulwa lexi hi tlhela hi lemuka leswaku riengeteri *ehansi* ri landziwa hi nchumu lowu riengeteri *ehansi* ri khumbaka wona, ku nga *tinguvu*. Eka xivulwa lexi, riviti tinguvu ri rhangeriwa hi xiaki *ka*. Xiaki lexi swa boha leswaku xi va kona emahlweni ka xiphemu lexi khumbanaka na riengeteri *ehansi*. Loko xiaki lexi xo susiwa xivulwa xi ta lahlekelala hi nhlamuselo, xikombiso, *... *a ri fihla ehansi tinguvu ta yena ewadiropeni*. Xikombiso xa xivulwa lexi nyikiweke laha henhla a xi vulavuli hikokwalaho ka ku va xiaki xa *ka* xi susiwile. Eka xivulwa xa (1c) riengeteri *hansi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *phela* hambileswi ri tirhisiweke tanihi xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a tshika maendlelo mo biha tanihileswi Matsena a a rhandza byalwa ku tlula mpimo. Riengeteri *hansi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku na loko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri ni nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi switsongotsongo swi landzana ni ku xa hambi ku pela ka dyambu a ka a swi phela a tlhela a seletela swa manwele yo pfumala tlhelo*

Eka xivulwa xa (1d) riengeteri *ehansi* ri landza riendli ra xiendliwa leri nga eka hlayelo ya tshamelo ku kandziya. Eka xivulwa lexi nga laha henhla, riengeteri *ehansi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa lexi xi ta tama xa ha ri ni nhlamuselo yo twala, xikombiso, Mikondzo ya mina a yi nga ha pfumeri ku kandziya. Ku engeteriwa ka riengeteri *ehansi* swi endla leswaku ku boxiwa ndhawu leyi munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a alaka ku kandziya eka yona. Loko riengeteri leri ri nga ri kona, swi endla leswaku muyingiseri a nga swi tivi leswaku ndhawu leyi munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a alaka ku kandziya ka yona hi yihi exikarhi ka tindhawu to hlaya leti munhu a nga kandziyaka eka tona, to tanihi, efasitereni, exitupini, endzhopeni, ematini, esirheni, na tin'wana na tin'wana.

6.3.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

A hi xiyaxiyeni eka xivulwa lexi:

(ii) Riengeteri *henhla*

A hi xiyaxiyeni eka swivulwa leswi landzelaka:

(3) ... musi wu mbuluka wu ya *henhla*. (*Xilondza*, p.18)

Eka xivulwa xa (3) riengeteri *ehenhla* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Riengeteri *ehenhla* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa eka xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *... musi wu mbuluka wu ya. Ntirho wa riengeteri leri i ku kombisa tlhelo leri musi a wu mbuluka wu kongome eka rona.

6.3.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

Xiyani eka swivulwa leswi:

- (4) a. “A hi amukeleni mikateko”, ku vula Mufundhisi hi ku yimisa mavoko *ehenhla*. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.47)
- b. Mihloti a tibyela a ri karhi a n’wan’watsela mati ya xikwavava *ehenhla* ka hlampfi. (*Xilondza*, p. 124)
- c. Xibokisana xa fole a xi tsariwile Gold Dollar *ehenhla* ka xona. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.66)

Eka xivulwa xa (4a) riengeteri ra *ehenhla* ri landza xiendliwa xin’we *mavoko*. Riengeteri leri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko ri susiwa xivulwa xi kala xa ha nyika nhlamuselo yo twala. Xikombiso, “A hi amukeleni mikateko”, ku vula *Mufundhisi hi ku yimisa mavoko*. Xivulwa lexi xa twala hikwalaho ka xivulwahava xa tshamelo *ku yimisa* lexi nga na nhlamuselo ya ku tlakusa mavoko *ehenhla*. Hileswaku, loko nchumu wu tlakusiwa a wu yisiwi kun’wana handle ka *le henhla*. Eka xivulwa xa (4b) riengeteri *ehenhla* ri landza xiendliwa *mati ya xikavava*. Riengeteri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri pfumela ku susiwa eka xivulwa xi sala xa ha vulavula. Xikombiso, *Mihloti a tibyela a ri karhi a n’wan’watsela mati ya xikwavava ka hlampfi*. Xivulwa lexi xa vulavula hikwalaho ka xirhangi xa ndhawu *ka-* na riviti nhlampfi leswi kombisaka laha ku nga n’wan’watseriwa *mati ya xikavava*. Eka xivulwa xa (4c) riengeteri *ehenhla* ri landza xiendliwa *Gold-dollar*. Riengeteri *ehenhla* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa eka xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso. *Xibokisana xa fole a xi tsariwile Gold Dollar ka xona*. Xivulwa lexi xa twala hikwalaho ka xiphemu xa risivinene *-ka xona* lexi kombisaka laha a ku tsariwile kona.

6.3.4 Ndhawu leyi landzaka riendli

(iii) Riengeteri *handle*

A hi voneni eka swivulwa leswi:

- (5) a. Loko a ha yime *ehandle* ka xiyindlwana xa thelefoni a a vone Young a vulavula hi ku olova. (*Nsuku wa mina*, p.109)
- b. A a vulavula a ri karhi a kongoma efasitereni ku ya hlometela *ehandle*. (*Mulunguntima*, p.1)
- c. Ku ni ntirho wa timali lowu mi yimeleleke *le handle*. (*Nsuku wa mina*, p.52)

Eka xivulwa xa (5a) riengeteri *ehandle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *yima*. Riengeteri *ehandle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha paluxa nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Loko a ha yime ka xiyindlwana xa thelefoni a a vone Young a vulavula hi ku olova*. Xivulwa xa twala kahle hikwalaho ka xiphemu lexi landzaka riengeteri *ka xiyindlwana* hikuva xiphemu lexi xi kombisa laha Mitterand a a yime kona a ri karhi a yingisela bulo ra Young eka riqingho *exiyindlwani* xa thelefoni. Eka xivulwa xa (5b) riengeteri *ehandle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *hlometela*. Riengeteri *ehandle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va kona eka xivulwa hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *A a vulavula a ri karhi a kongoma efasitereni ku ya hlometela*. Ku engeteriwa ka riengeteri *ehandle* swi endla leswaku ku boxiwa ndhawu leyi munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a nga ya hlometela kona. Loko riengeteri leri ri nga ri kona, swi endla leswaku muyingiseri a nga swi tivi leswaku ndhawu leyi munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a a ya hlometela leswaku a vona leswi nga le ko karhi exikarhi ka tindhawu to hlaya leti munhu a nga ya hlometela eka tona, to tanihi le exikarhi kumbe *ehandle*. Eka xivulwa xa (5c) xivulwahava xa riengeteri *le handle* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa yimeleleke kasi riengeteri *ehandle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa kasi xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Ku ni ntirho wa timali lowu mi yimeleleke*. Xivulwa lexi xa twala hikuva vayingiseri a va ri ku khongoteriweni leswaku va huma va ya *ehandle* ka xitokisi leswaku va ya ngungumerisa nsuku na ku xiseteriwa ku ta kuma hakelo ya timali. Hi nga vula leswaku riengeteri *ehandle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku leswaku ku boxiwa xikongomelo xa ku va swigevenga swi ya humesiwa *ekhotsweni* *ehandle* ka nawu. Nakambe a swi boheka ku va swi humela *ehandle* ku nga ri lomo *khotsweni* leswaku swi kota ku endla ntirho wa kona.

6.3.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(iv) Riengeteri *kusuhi*

(6) a. ... Vantima va akile *ekusuhi* na miti ya vona. (*Swa vilula*, p.114)

b. Ku chava a ku jinga ku antswanyana loko a tiva leswaku Sarah u kona *ekusuhi* na yena. (*Xona hi xihlani?* p.116)

Eka xivulwa xa (6a) riengeteri *ekusuhi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *akile* kasi riengeteri *ekusuhi* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri nga ri kona xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Vantima va akile na miti ya vona*. Eka xivulwa xa (6b) riengeteri *ekusuhi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *u kona*. Riengeteri *ekusuhi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri nga ri kona xivulwa xi tshama xi va xa ha humelerisa nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ku chava a ku jinga ku antswanyana loko a tiva leswaku Sarah u kona na yena*. Eka xivulwa lexi riengeteri *ekusuhi* ri tirhile ku tshikilela leswaku Sarah a a nga ri kule na nuna wa yena hikuva a va ri swin'we. Hileswaku Xihahlele a nga vangeni na ku chava ngopfu hikuva a a tiva leswaku Sarah a ta n'wi pfuna tanihileswi a ri munhu wo tshama a karhatiwa hi mavabyi.

6.3.6 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(7) a. Kunene va ya va ri kuma gqweta *ekusuhi* na le ka Volkskas. (*Mulunguntima*, p.85)

b. U fikile a fihla khuwana *kusuhi* ni le xihlobyeni, kutani a chochovela exihlahleni. (*Hi ya kwihlani?* p.23)

Eka xivulwa xa (7a) riengeteri *ekusuhi* ri landza xiendliwa *gqweta*. Riengeteri *ekusuhi* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa eka xivulwa xi ta va xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **Kunene va ya va ri kuma gqweta na le ka Volkskas*. Hi nga vula leswaku xivulwa lexi se xi hundzukile nhlamuselo tanihileswi xi kombisaka leswaku va kumile gqweta eka Volkskas laha a va nga ri na ku tshamba leswaku va nga ri kuma ri ri kona. Eka xivulwa xa (7b) riengeteri *kusuhi* ri landza xiendliwa *khuwana*. Riengeteri *kusuhi* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va eka xivulwa lexi. Loko riengeteri leri ri nga ri kona xivulwa xa phyama eka nhlamuselo. Xikombiso, **U fikile a fihla khuwana ni le xihlobyeni, kutani a chochovela exihlahleni*. Ku yisa emahlweni hi kuma leswaku xirhangi xa vundhawu *le-* xi tirha kahle ni xilandzi xa vundhawu *-eni* tanihileswi

kombisiweke le xihlobyeni. Hi laha Fanisa a nga fika a fihla kona khuwana loko a ya bula ni murhandziwa wa yena.

6.3.7 Ndhawu ya nhlokomhaka

(v) Riengeteri *ekule*

Xiyani xivulwa lexi landzelaka:

(8) *Le kule le*, Mihloti a a vona yindlu leyikulu ngopfu. (*Xilondza*, p.61)

Eka xivulwa xa (8) xivulwahava xa riengeteri *le kule le*, xi le ndhawini ya nhlokomhaka ku nga Mihloti tanihi muendli. Xivulwahava xa riengeteri *le kule le* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va kona eka xivulwa hambiloko xi susiwa xivulwa xi sala xa ha vulavula. Xikombiso, *Mihloti a a vona yindlu leyikulu ngopfu*. Hambiswiritano xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *le kule le* xi lo susiwa eka ndhawu ya makumu ka xivulwa xi ya emasungulweni ka xivulwa hi xikongomelo xa ku tshikilela mhaka ya mpfuka wo leha swinene ku suka eka laha a ku ri na Xisomisana na le a ku vonaka yindlu leyikulu. Hi ku ya hi ntolovelo a xi fanele xi ri hi ndlela leyi, *Mihloti a a vona yindlu leyikulu ngopfu le kule le*.

6.3.8 Ndhawu leyi landzaka riendli

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

(9) a. Hi te hi nga si ya *kule*, ndzo twa ku khwaxa! endzhaku ka hina.

(*Xisomisana*, p. 94)

b. ... handle ka swona a a qondha ncomana a ya ri rahela *le kule le*, na mpama a wu tshwa. (*Xona hi xihl? p.138*)

Eka xivulwa xa (9a) riengeteri *kule* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya lero riengeteri *kule* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa xi pfa xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **Hi te hi nga si ya, ndzo twa ku khwaxa! endzhaku ka hina*. Leswi swi kombisa mhaka ya ku va riengeteri *kule* ri boheka eka xivulwa hi ku va ri bumabumela riendli hi tlhelo ra nandzulo leswaku a va nga si famba mpfhuka wo leha lero a va ha ri kusuhi na la va nga suka kona. Eka xivulwa xa (9b) xivulwahava xa riengeteri *le kule le* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *rahela* kasi *xivulwahava* xa riengeteri *le kule le* xi tirhile tanihi xihetisi hikwalaho ka ku va xi boheka ku va eka xivulwa leswaku xi twala kahle. Xikombiso, **... handle ka swona a a qondha ncomana a ya ri rahela, na mpama a wu tshwa*. Leswi swi vangiswa hi ku va riendli ri wela eka

rhavi ra xikongomelo hikwalaho ka xilandzi xa -ela lexi bohekaka ku tirha ni riengeteri ra ndhawu. Hileswaku ncomana leri nga rahiwa a ri welangi kusuhi kambe ri werile ekule swinene.

6.3.9 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(10) ... ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri *kule* swinene. (*Xisomisana*, p.72)

Eka xivulwa xa (10) riengeteri *kule* ri landza xiendliwa *ntshava ya Khadira*. Xiphemu lexi nga exikarhi ka xiendliwa na riengeteri *yi ri* i riyimelariendli leri tirheke ku kombisa mpfhuka wa le xikarhi ka ntshava na laha Xisomisana a a ri kona. Riengeteri *kule* ri tirha tanihi xihetisi hikwalaho ka ku va ri tirha ku paluxa leswaku ntshava a yi vonaka yi nga ri kusuhi kasi a ku ri na mpfhuka wo leha swinene na laha a ku ri na Xisomisana. Na loko riengeteri *kule* ri susiwa xivulwa a xi nga ha vulavuri. Xikombiso, *... *ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri swinene*. Kasi loko ku susiwa riyimelariendli *yi ri* xivulwa xi kumeka xa ha vulavula. Xikombiso, ... *ndzi vona ntshava ya Khadira kule swinene*.

(vi) **Riengeteri endzeni**

6.3.10 Ndhawu ya nhlokomhaka

(11) *Endzeni ka mati*, ku ri ni xikwekwetsu lexi ka xona a ku yime vavanuna vambirhi. (*Xisomisana*, p.122)

Eka xivulwa xa (11) xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka mati* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku kombisa laha a ku ri na xikwekwetsu ku nga ematini. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi hi ndlela leyi: Ku ri ni xikwekwetsu *endzeni ka mati*, lexi ka xona a ku yime vavanuna vambirhi. Xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka mati* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Ku ri ni xikwekwetsu lexi ka xona a ku yime vavanuna vambirhi*.

6.3.11 Ndhawu leyi landzaka riendli

(12) a. Hi loko ndzi huma *endzeni ka ngula*. (*Xisomisana*, p.157)

b. ... a a titimerile a ri *endzeni ka xidziva xa ngati*. (*Xilondza*, p.46)

c. Mbilu ya yena a yi cina-cina *endzeni ka xifuva xakwe*. (*Nsuku wa mina*, p.151)

Eka xivulwa xa (12a) xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka ngula* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*. Xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka ngula* xi tirhile tanihi xihetisi loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Hi loko ndzi huma*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo hileswaku i riendli *huma* leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona lero a ri pfumeli ku yima ri ri roxe ri nga seketeriwangi hi xiendliwa kumbe xihetisi. Eka xivulwa xa (12b) xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka xidziva xa ngati* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *titimerile* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke laha ku nga nghenelela xiphemu xa riyimelariendli *a ri* ku hlanganisa riendli na riengeteri. Xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka xidziva xa ngati* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *... *a a titimerile a ri*. Eka xivulwa xa (12c) xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka xifuva xakwe* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *cinacina*. Xivulwahava xa riengeteri *endzeni ka xifuva xakwe* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Mbilu ya yena a yi cina-cina*.

6.3.12 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(13) a. A susumetela Nyeleti *endzeni*. (*Mulunguntima*, p.71)

b. ... u ta ya hlamusela ndhuna leswaku u lava yini *ndzeni ka xitendza xa mina*. (*Xisomisana*, p.13)

c. ... u teka bikiri relero kun'we ni ximhondzwana lexi *endzeni* u ya ri hayeka emurhini. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p. 53)

Eka xivulwa xa (13a) riengeteri *endzeni* ri landza xiendliwa ku nga Nyeleti. Riengeteri *endzeni* ri tirhile tanihi xihetisi hikwalaho ka ku va riendli *susumetela* ri ri eka rhavi ra xikongomelo hikuva leswi riendli ri vulaka swona a swi endleriwa munhu un'wana ku nga Nyeleti. Leswi swi seketeriwa hi Mayevu na Nkatini (1982: 28) loko va ku:

Rhavi ra xikongomelo ri vula leswaku mhaka leyi endliwaka yi

kongoma munhu un'wana kumbe xilo xin'wana, kumbe yi endleriwa

munhu un'wana.

Loko riengeteri *endzeni* ri nga ri kona xivulwa xa phyama eka nhlamuselo. Xikombiso, **A susumetela Nyeleti*. Leswi a swi twali hikuva a swi kombisi laha Nyeleti a nga ya susumeteriwa kona. Eka xivulwa xa (13b) xivulwahava xa riengeteri *ndzeni ka*

xitendza xa mina xi landza xivutiso yini? lexi tirheke tanihi xiendliwa. Leswi swi seketeriwa hi Marivate na vatsarikulobye (1995: 26) loko va ku:

Interrogative words which may function as objects of the predicate of the interrogative sentence are the following: the interrogative noun mani? (who?), the interrogative pronouns yini? (what?) with its variants xini/ncini/ and the interrogative pronominal stem -hi?

Xivulwahava xa riengeteri *ndzeni* ka *xitendza xa mina xi* tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va eka xivulwa. Xikombiso, ... *u ta ya hlamusela ndhuna leswaku u lava yini*. Hambiswiritano, ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri swi pfa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva a swi boxiwangi leswaku a a lava yini kwihhi? Eka xivulwa xa (13c) riengeteri *endzeni* ri landza xiendliwa ku nga *ximhondzwana* laha ku nga nghenelela risivikomba leri bumabumelaka xiendliwa *lexi*. Leswi swi va tano hikuva eka vulongoloxamarito bya Xitsonga ribumabumeri ra risivikomba ri tala ku landza nhlokomhaka kumbe xiendliwa lexi ri bumabumelaka rona (Marivate ni vatsarikulobye 1985: 23). Eka xivulwa lexi, riengeteri *endzeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku eka xivulwa hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, ... *u teka bikiri relero kun'we ni ximhondzwana lexi u ya ri hayeka emurhini*. Riengeteri *endzeni* ri lo tirha ku kombisa laha a ku ri na ximhondzwana ku nga ebikirini.

(vii) **Riengeteri *mpfungwe***

6.3.13 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(14) Hi ku tiva leswaku swakudya swi tala ku vekiwa *hi le mpfungwe*, ndzi kasa ndzi ya kona. (*Xisomisana*, p.155)

Eka xivulwa xa (14) xivulwahava xa riengeteri *hi le mpfungwe* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *ku vekiwa* leri nga eka hlayelo ra tshamelo ra ntlawa wa 15 Mayevu na Nkatini (1982: 32). Riengeteri *hi le mpfungwe* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa a xa ha vulavuri. Xikombiso, **Hi ku tiva leswaku swakudya swi tala ku vekiwa, ndzi kasa ndzi ya kona*. Xivulwa lexi a xi twali hikuva ku hava riengeteri ra ndhawu leri kombisaka laha swakudya a swi tala ku vekiwa kona.

(viii) **Riengeteri mahosi**

6.3.14 Ndhawu ya nhlokomhaka

(15) *Emahosi* a ku ri ni xihékana lexi a xi tala ku tirhisiwa hi va muti ntsena.
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.34*)

Eka xivulwa xa (15) riengeteri *emahosi* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku kongomisa eka ndhawu ya laha a ku ri na xihékana. Ku ya hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo riengeteri *emahosi* a ri fanele ri landza xiendliwa xihékana hi ndlela leyi: *A ku ri ni xihékana emahosi lexi a xi tala ku tirhisiwa hi va muti ntsena*. Riengeteri *emahosi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi hambu ri susiwa xivulwa xi tamaka xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *A ku ri ni xihékana lexi a xi tala ku tirhisiwa hi va muti ntsena*.

6.4 Maengeteri ma mpfhuka

A hi languteni eka xivulwa lexi:

6.4.1 Ndhawu leyi landzaka riendli

(i) **Riengeteri mpfhuka**

(16) Ku suka kwalaho hi himetela *mpfhuka wo leha swinene*. (*Xisomisana, p.122*)

Eka xivulwa xa (16) xivulwahava xa riengeteri *mpfhuka wo leha swinene* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *himetela*. Xivulwahava xa riengeteri *mpfhuka wo leha swinene* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala, Xikombiso, *Ku suka kwalaho hi himetela*.

6.5 Maengeteri ma mpfelelo

6.5.1 Ntlawa wa 17

(i) **Riengeteri ekulenyana**

6.5.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

(17) ... ku ntlhurhuka nsimbhi yi ya wela *ekulenyana* na yena. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.17*)

Eka xivulwa xa (17a) riengeteri *ekulenyana* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa -wa leri nga eka rhavi ra xikongomelo -wela. Leswi endlaka leswaku riendli -wela ri hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we ku nga nsimbhi leyi nga ya wela *ekulenyana* na yena. Riengeteri *ekulenyana* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ra boheka eka xivulwa lexi

leswaku xi vulavula. Na loko ri susiwa eka xivulwa swi ta onha nhlamuselo. Xikombiso, *... ku ntlhurhuka nsimbhi yi ya wela na yena. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo i ku va ku nga ri na nhlamuselo ya riengeteri ra ndhawu.

6.5.3 Ndhawu leyi landzaka riendli

(ii) Riengeteri *kwalaho*

(18) Ku heta *kwalaho*, vo nghena emovheni va kongoma eka John Jack. (*Xona hi xihl, p.105*)

Eka xivulwa xa (18) riengeteri *kwalaho* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka hlayelo ya tshamelo *ku heta*. Riengeteri *kwalaho* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa xa phyama eka nhlamuselo. Xikombiso, **Ku heta, vo nghena emovheni va kongoma eka John Jack*. Xivulwa lexi xa vevuka hikuva riendli ku heta ri boheka ku landziwa hi xiendliwa. Swi va tano hikuva riengeteri *kwalaho* ri kongomisa eka timhaka ta ku hlamuseriwa hi swa matirhilelo eka John Jack, hileswaku endzhaku ka tinhlamuselo va vhele va nghena emovheni va ya kona laha Xihahlele a nga kuma ntirho wa ku chayela xilorana.

6.5.4 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(19) U na mali muni *kwalaho*? (*Swa vilula, p.78*)

Eka xivulwa xa (19) riengeteri *kwalaho* ri landza xiendliwa ku nga *mali* laha ku nga nghenisiwa rito ra xivutiso leri tirheke ku bumabumela mali ku nga *muni*? leri kongomisaka eka ntsengo wa mali leyi Hudeni a a ri na yona. Riengeteri *kwalaho* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *U na mali muni*? Hi nga vula leswaku riengeteri *kwalaho* ri lo tirha ku kongomisa eka mali leyi Hudeni a a ri na yona eka ndhawu leyi a va ri eka yona ehandle ka timali leti a ti ri kun'wana ko tanihi ebangi, emutini wa yena ni kun'wana ni kun'wana.

(iii) Riengeteri *kwale*

Xiyani eka swivulwa leswi:

6.5.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(20) a. A hi tsutsumeleni *kwale* xibedhlele. (*I vutomi, p.15*)

b. Ndzi mi kombela leswaku hi longoloka hi ya *kwale* ndzi ya mi suma ... (Xona hi xihhi, p.128)

Eka xivulwa xa (20a) riengeteri *kwale* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsutsuma* leri nga eka rhavi ra xikongomelo *tsutsumeleni*. Hileswaku xikongomelo a ku ri ku ya exibedhlele ku ya vona muvabyi. Riengeteri *kwale* ra boheka ku va eka xivulwa lexi na loko ri susiwa xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *A hi *tsutsumeleni xibedhlele*. Ku ya hi vuvulavuri bya Xitsonga xivulwa lexi xi kayivela swinembeletwana swa vundhawu eka riviti xibedhlele leswi a swi nga ta tirha ku kombisa ndhawu ya laha a ku tsutsumeriwa kona. Eka xivulwa lexi riengeteri *kwale* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri suka xivulwa a xi nge twali kahle. Xikombiso, *A hi *tsutsumeleni xibedhlele*. Hi loko maphorisa va tsutsumerile *exibedhlele* ku ya vona Billy loyi a a huma enghozini ya ku hlaseriwa hi swigevenga. Eka xivulwa xa (20b) riengeteri *kwale* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Riengeteri *kwale* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa swi onha nhlamuselo. Xikombiso, *Ndzi mi kombela *leswaku hi longoloka hi ya ndzi ya mi suma* ... Hi loko vakokwana wa Xihahale va lava ku ya n'wi komba laha a ku ri na masirha ma vakokwana wa yena.

6.5.6 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(21) A nga hluriwa hi swigqwetana swa *kwale* Xipilongo? (*Mulunguntima*, p.107)

Eka xivulwa xa (21) riengeteri *kwale* ri landza xiendliwa *swigqwetana* kasi xitwananisi xa swa lexi nga exikarhi ka xiendliwa na riengeteri xa boheka ku va eka xivulwa lexi hikuva xi tirha ku hlanganisa xiendliwa *swigqwetana* na riengeteri *kwale*. Riengeteri *kwale* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa xa kayivela eka nhlamuselo xi pfa xi humesa nhlamuselo yin'wana. Xikombiso, *A nga hluriwa hi swigqwetana swa Xipilongo?* Hileswaku xivulwa lexi xi va xi hundzukile nhlamuselo hi ndlela ya ku va xiphemu xa swa *Xipilongo* xi hundzuka rifuwi hileswaku na rivitavito Xipilongo ri hundzuka ku va n'winyi ehandle ka ku va ndhawu tanihileswi bumabumeriweke hi riengeteri *kwale*.

(iv) **Riengeteri kwala**

Xiyaxiyani eka swivulwa leswi:

6.5.7 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(22) Ndzi n'wi tisile *kwala* xibedhlele. (*I vutomi*, p.36)

Eka xivulwa xa (22) riengeteri *kwala* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *tisa*. Xiendliwa i risivi *n'wi*. Riengeteri *kwala* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri nga ri kona xivulwa xa phyama eka nhlamuselo. Xikombiso, *Ndzi n'wi tisile xibedhele. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hileswaku xi kayivela xirhangi xa ndhawu.

6.6 **Eka ntlawa wa 18**

(i) **Riengeteri endzhaku**

6.6.1 **Ndhawu ya nhlokomhaka**

(23) a. *Endzhaku ka hina ni le matlhelweni hinkwawo*, a ku famba ntshungu lowukulu. (*Xisomisana*, p.207)

b. *Endzhaku ka yindlu* a ku ri ni ntlawanyana wa vatirhi ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.35)

Eka xivulwa (23a) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka hina* xi tirhile na xivulwahava xa riengeteri *ni le matlhelweni hinkwawo* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka hina ni le matlhelweni hinkwawo*. Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka hina ni le matlhelweni hinkwawo*, xi tshame eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela leswaku leswi a swi va landzelela a ku ri vanhu vo tala hileswaku hambu Xisomisana a ringeta ku baleka a swi nga ta endleka hikwalaho ka ntshungu lowu a wu ri eku n'wi landzeleleni. Lero a va pfaleriwile matlhelu hinkwawo. Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka hina ni le matlhelweni hinkwawo*, xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuseo leyinene leyi nge, *A ku famba ntshungu lowukulu*. Hi ku ya hi ntolovelo xivulwa lexi a xi fanele xi ri hi ndlela leyi: *A ku famba ntshungu lowu kulu endzhaku ka hina ni le matlhelweni hinkwawo*. Eka xivulwa xa (23b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka yindlu* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela mhaka ya ku va ku ri ndhawu leyi ntlawanyana wa vatirhi a va tshame kona. Eka mavulavulelo ma masiku hinkwawo xivulwa lexi a xi fanele ku va hi ndlela leyi: *A ku ri ni ntlawanyana wa va tirhi endzhaku ka yindlu*. Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka yindlu* xi tirhile

tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *A ku ri ni ntlawanyana wa vatirhi ...*

6.6.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (24) a. Lavan'wana a va landzelela *hi le ndzhaku* wonge i vakhandli va nhlonge ku lo hwii! (*Xona hi xihhi? p.131*)
b. A xupuka hi ku rheta bya dinda, a tlulela *endzhaku*. (*Xilondza, p.40*)

Eka xivulwa xa (24a) xivulwahava xa riengeteri *hi le ndzhaku* xi landza riendli ra xiendliwa *landza*. Xivulwahava xa riengeteri *hi le ndzhaku* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, *Lavan'wana a va landzelela wonge i vakhandli va nhlonge ku lo hwii!* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi tama xa ha ri na nhlamuselo hileswaku nhlamuselo ya riendli *landzelela* yi yelana ni nhlamuselo ya riengeteri *hi le ndzhaku* hikuva loko munhu a *landzelela* u ta va a ri ku fambeni hi xindzhaku ka van'wana. Eka xivulwa xa (24b) riengeteri *endzhaku* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tlulela*. Riengeteri *endzhaku* ri tirhile tanihi xihetisi hikwalaho ka ku va ri boheka ku va eka xivulwa leswaku ri engetela nhlamuselo ya laha Mihloti a nga tlulela kona loko a bakanya Manyike loyi a a ringeta rirhandzu eka yena. Loko riengeteri *endzhaku* ri suka xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo, Xikombiso, **A xupuka hi ku rheta bya dinda, a tlulela*. Eka xivulwa lexi a swa ha ri erivaleni leswaku Mihloti u tlulele etlhelo rihi.

6.6.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (25) Yi koka yi landziwa hi ximovhana xa Mlambo *hi le ndzhaku*. (*Mulunguntima, p.148*)

Eka xivulwa xa (25) xivulwahava xa riengeteri *hi le ndzhaku* xi landza xiendliwa *ximovhana xa Mlambo*. Xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hileswaku loko xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo tanihileswi riendli ra xiendliwa xin'we *landza* ri nga na nhlamuselo ya xindzaku endzeni ka rona. Xikombiso, *Yi koka yi landziwa hi ximovhana xa Mlambo*. Hi loko Hlongwane a tekiwa hi movha wa maphorisa ku ya ejele, ximovhana xa Mlambo tanihi sejeni u vile a landza *hi le ndzhaku* tanihi nseketelo na vumbhoni eka xiendleko xa kona.

6.6.4 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (26) ... swichudeni swi hlengeletiwile erivaleni ro tlangela bolo ya thenisi, leri a ri akeriwile *emahosi ka miako ya Yunivhesiti* yi fularhela khwati.
(*Swa vilula, p.35*)

Eka xivulwa xa (26a) xivulwahava xa riengeteri *emahosi ka miako ya Yunivhesiti* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *aka* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza ku kombisa laha rivala ra thenisi a ri akiwile kona. Xivulwahava xa riengeteri *emahosi ka miako ya Yunivhesiti* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko hi xi susa xivulwa xi lahlelela hi nhlamuselo. Xikombiso, *... swichudeni swi hlengeletiwile erivaleni ro tlangela bolo ya thenisi, leri a ri akeriwile yi fularhela khwati.

6.7 Maengeteri ma matlhelo

(i) Riengeteri en'walungwini

6.7.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

- (27) a. *En'walungwini* wa laha a ku fanele ku va ntsindza wa Nchangana. (*Hi ya kwihi, p.107*)
b. *Hi tlhelo ra Vupeladyambu*, a ku vonaka nambu wukulu ... (*Xisomisana, p.98*)
c. *Evuxeni* kona a ko va vuandlalo bya byanyi. (*I vutomi, p. 143*)

Eka xivulwa xa (27a) riengeteri *en'walungwini* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tiyisisa tlhelo ra laha a ku ri ntsindza wa Nchangana. Riengeteri *en'walungwini* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa a xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **Wa laha a ku fanele ku va ntsindza wa Nchangana*. Ku ya hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo riengeteri *en'walungwini* a ri fanele ri landza xiendliwa ntsindza wa Nchangana. Hileswaku xivulwa a xi hi ndlela leyi: *A ku fanele ku va ntsindza wa Nchangana en'walungwini wa laha*. Eka xivulwa xa (27b) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Vupeladyambu*, xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela laha a ku vonaka nambu wukulu. Xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Vupeladyambu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa eka xivulwa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuseo leyinene leyi nge, *A ku vonaka nambu wukulu ...* Nkoka wa xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Vupeladyambu*, i ku kombisa tlhelo leri a ku vonaka nambu wololo. Ku ya hi ntolovelo xivulwa a xi fanele ku va hi ndlela leyi: *A ku vonaka nambu wukulu hi tlhelo ra Vupeladyambu*. Eka xivulwa

xa (27c) *riengeteri evuxeni* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela mhaka ya laha a ku ri na byanyi lebyo tala ngopfu. Kasi hi ntoloveloxivulwa a xi fanela xi va hi ndlela leyi: *Kona a ko va vuandlalo bya byanyi evuxeni*. Riengeteri *evuxeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Kona a ko va vuandlalo bya byanyi*. Hambiswiritano, nkoka wa riengeteri *evuxeni* i ku kombisa tlhelo leri a ku ri na byanyi ngopfu.

6.7.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (28) a. ... empfukeni wa tilo xi huma hi *tlhelo ra Dzonga*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.188*)
b. Loko u humile u famba *en'walungwini*. (*Nsuku wa mina, p.65*)
c. ... a tlhandlukela *eN'walungu* leswaku a ta ya humelela egondzweni ra xikontiri ro huma eTzaneen ri ya ePietersburg. (*I vutomi, p.3*)
d. A hi tshamisisa hi languta *evuxeni* ... (*Xisomisana, p.194*)

Eka xivulwa xa (28a) xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa. Xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa kambe xivulwa xi tshama xa ha humesela nhlamuselo yo karhi erivaleni. Xikombiso, ... *empfukeni wa tilo xi huma*. Nkoka wa xivulwahava xa riengeteri *hi tlhelo ra Dzonga* i ku paluxa tlhelo ra ndhawu leyi xinyanyana xi nga ta hi kona. Eka xivulwa xa (28b) riengeteri *en'walungwini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *famba*. Riengeteri *en'walungwini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ri susiwa xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Loko u humile u famba*. Nkoka wa riengeteri *en'walungwini* i ku kombisa tlhelo leri Young tanihi muyingiseri a a lerisiwa ku famba eka rona laha Smith a n'wi yimerile kona emovheni. Eka xivulwa xa (28c) riengeteri *eN'walungu* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tlhandlukela* leri nga eka rhavi ra xikongomelo. Riengeteri *eN'walungu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku na loko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, ... *a tlhandlukela leswaku a ta ya humelela egondzweni ra xikontiri ro huma eTzaneen ri ya ePietersburg*. Nkoka wa riengeteri *eN'walungu* i ku kombisa tlhelo leri Davula a a nga ya humelela exikontirini hi rona. Eka xivulwa xa (28d) riengeteri *evuxeni* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *languta* lero ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa a xi nga ha vulavuri. Xikombiso, *A hi tshamisisa

hi languta ... Xivulwa lexi a xi twali hikuva ku hava riengeteri leri kombisaka tlhelo leri a va langutile eka rona.

6.7.3 Ndhawu ya nhlokomhaka

(29) *Evokweni ra xinene* a a tamerile ntshilani ya dzovo ra mpfuvu. (*Hi ya kwihhi?*, p.13)

Eka xivulwa xa (29) xivulwahava xa riengeteri *evokweni ra xinene* xi tshamile endhawini ya nlokomhaka ku nga Koos hi xikongomelo xa ku tshikilela lexi a a tamerile xona *evokweni ra xinene*. Xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *A a tamerile ntshilani ya dzovo ra mpfuvu*. Kasi ku ya hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo xivulwa a xi fanele xi ri hi ndlela leyi: *A a tamerile ntshilani ya dzovo ra mpfuvu evokweni ra xinene*.

6.7.4 Ndhawu leyi landzaka riendli

(ii) Riengeteri *ximatsi*

(30) a. Mbambo u fikile a mbombomela leri a ri ri *eximatsini ...* (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.13)

b. Loko a ya jika *eximatsini ...* a nga hlamalanga ku tikuma a honolokele vhengele ra ka Machipisa. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.19)

c. Mahlo ya yena a ya namarhele eka xigwitsirisi lexi a xi yimile *etlhelweni ra ximatsi* ra yena ... (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.30)

Eka xivulwa xa (30a) xivulwana xa riengeteri leri a ri ri *eximatsini* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa mbombomela. Xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi pfumala nhlamuselo. *Xik. *Mbambo u fike a mbombomela*. Leswi a swi kombisi leswaku a ku ri *eximatsini* ka yini. Ku yisa emahlweni hi kuma leswaku Hileswaku nkoka wa xivulwahava xa riengeteri leri a ri ri *eximatsini* i ku paluxa tlhelo ra ndhawu leyi ku kongomisiwaka eka yona. Eka xivulwa xa (30b) riengeteri *eximatsini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *jika*. Kasi riengeteri *eximatsini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi hambu ho ri susa xivulwa xi vaka xa ha ri na nhlamuselo leyi nge, *Loko a ya jika ... a nga hlamalanga ku tikuma a honolokele vhengele ra ka Machipisa*. Eka xivulwa xa (30c) xivulwahava xa riengeteri *tlhelweni ra ximatsi* xi

landza riendli ro pfumala xiendliwa -*yimile*. Xivulwahava xa riengeteri *etlhelweni ra ximatsi ra yena* xa boheka ku va eka xivulwa naswona loko ho xi susa xivulwa xa pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Mahlo ya yena a ya namarhele eka xigwitsirisi lexi a xi yimile* ra yena ... Nkoka wa xivulwahava xa riengeteri *etlhelweni ra ximatsi* i ku boxa tlhelo ra laha a ku yimile xigwitsirisi.

6.8 Maengeteri ma masivikomba

(i) Riengeteri *laha*

Riengeteri *laha* ri vula ndhawu leyi nga kusuhi ni muvulavuri. Xiyani swivulwa leswi:

6.8.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

(32) a. *Laha masocha lama a ya yimile kona a ku ri ehekeni laha ku tshamaka phorisa leri rindzaka yunivhesiti. (Swa vilula, p. 34)*

b. *Laha ndleleni mabulu ya kona a ya ri ya lawa yo ala ku rhurhisiwa ... (Hi ya kwihhi? p.78)*

Eka xivulwa xa (32a) riengeteri *laha* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku nga masocha hi xikongomelo xa ku tshikilela laha masocha a ma yimile kona ku nga ehekeni. Riengeteri *laha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa kasi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Masocha laha a ma yimile kona a ku ri ehekeni laha ku tshamaka phorisa leri rindzaka yunivhesiti*. Hi ku ya hi ntolovelo xivulwa a xi fanele xi ri hi ndlela leyi: *Masocha lama a ya yimile kona a ku ri ehekeni laha ku tshamaka phorisa leri rindzaka yunivhesiti*. Eka xivulwa xa (32b) riengeteri *laha* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela leswaku loko vanhu va suka eka nhlengeletano ya ku tivisiwa leswaku a va fanela va rhurha, loko va muka, endleleni a ku nga ri na xilo xa ku khomana eka mabulu ya vona hikuva vaakatiko a va avana hi mitlawa. Ntlawa lowuntsongo a wu pfumela ku rhurha kasi ntlawa wa vatiarisi a wu kurile swinene. Riengeteri *laha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa ivi xona xi tshama xi va xi twala kahle. Xikombiso, *Ndleleni mabulu ya kona a ya ri ya lawa yo ala ku rhurhisiwa ...* Kasi hi ku ya hi ntolovelo xivulwa a xi fanele xi ri hi ndlela leyi: *Mabulu ya kona laha ndleleni a ya ri ya lawa yo ala ku rhurhisiwa ...* Hiloko riengeteri ra ndhawu ri landza xiendliwa ku nga mabulu.

6.8.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

(33) a. A nga tsariwangi *laha* bukwiini. (*Mulunguntima*, p.74)

b. Sweswi u tshama *laha* Joni handle ka mpfumelelo! ... (*Swa vilula*, p.63)

Eka xivulwa xa (33a) riengeteri *laha* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsariwangi* leri nga eka tlhelo ra nandzulo. Leswi swi seketeriwa hi Mayevu na Nkatini (1982: 34) loko va ku: “ Switwari swa -a na -i swa tirhisiwa eku heteleleni ka riendli hi tlhelo ra nandzulo.” Riengeteri *laha* ri tirhisiwile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi ri nga susiwa eka xivulwa lexi tamaka xa ha vulavula. Xikombiso, *A nga tsariwangi bukwiini*. Eka xivulwa xa (33b) riengeteri *laha* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshama*. Riengeteri *laha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri kota ku susiwa kasi xivulwa tama xa ha twala. Xikombiso, *Sweswi u tshama Joni handle ka mpfumelelo!* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala kahle hileswaku nhlamuselo ya riendli tshama yi katsa nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka yona.

6.8.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(34) a. Wu kwihi mfumo wa Makhuvele *laha* femeni? (*Mulunguntima*, p. 14)

b. Sasavona hi yena matsalana wa rhavi ra *laha* Giyani. (*Mulunguntima*, p.8)

Eka xivulwa xa (34a) riengeteri *laha* ri landza xiendliwa xa rifuwi ku nga *mfumo wa Makhuvele*. Leswi swi seketeriwa hi Marivate na vatsarikulobye (1995: 24) loko va ku “ The qualifier may appear as subject or object of the sentence...” Riengeteri *laha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Wu kwihi mfumo wa Makhuvele femeni?* Eka xivulwa xa (34b) riengeteri *laha* ri landza xiendliwa xa rifuwi ku nga *matsalana wa rhavi ra*. Riengeteri *laha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xikumeka xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Sasavona hi yena matsalana wa rhavi ra Giyani*. Hambiswiritano, xivulwa xi cincile nhlamuselo hikuva a ka ha ri na riengeteri ra ndhawu hikuva rivitavito Giyani a ri kombisiwangi tanihi ndhawu.

(ii) Riengeteri *lomu*

A hi langutiseni eka swivulwa leswi:

6.8.4 Ndhawu ya nhlokomhaka

(35) *Lomu* ku nga na vatswatsi hi *lomu* vito ra Victoria a ri dzumba kona. (*Xona hi xihhi? p.2*)

Eka xivulwa xa (35) riengeteri *lomu* ri susiwile eka ndhawu ya rona ya ntolovelu ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku ri tshikilela eka laha a ku ri na vatswatsi. Hileswaku ku ya hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo xivulwa lexi xi nga si susiwa eka ndhawu ya xona ya ntolovelu a xi ri hi ndlela leyi: *Vito ra Victoria a ri dzumba lom u ku nga na vatswatsi*. Hambiswiritano xivulwa lexi i xivulavulelo lexi vulaka leswaku maendlelo ya Victoria a ma tsakisa mani na mani. Riengeteri *lom u* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Ku nga na vatswatsi hi lom u vito ra Victoria a ri dzumba kona*

6.8.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(36) a. A hi didiyeli kona nkulukumba, hi lo byi xava endleleni leswaku hi ta nwa *lom u* hi yaka kona ... (*Swa vilula, p.78*)

b. Loko xi endlile yini xi ngo famba xi etlela-etlela *lom u* tihodela xi moxa mali ya feme ... (*Mulunguntima, p.1*)

Eka xivulwa xa (36a) riengeteri *lom u* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *nwa*. Kasi riengeteri *lom u* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva swi boha leswaku ri va eka xivulwa lexi, loko ri susiwa xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **A hi didiyeli kona nkulukumba, hi lo byi xava endleleni leswaku hi ta nwa hi yaka kona*. Eka xivulwa xa (36b) riengeteri *lom u* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *etlela-etlela* leri kongomisaka eka ku va ku vuriwa leswaku Chavalala a a tirhisa mali ya feme hi ndlela ya vusopfa a ya tiphina etihodeleni. Riengeteri *lom u* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa eka xivulwa xi pfa xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Loko xi endlile yini xi ngo famba xi etlela-etlela tihodela xi moxa mali ya feme ...* Lexi endlaka xivulwa lexi xi nga ha vulavuri hileswaku ku hava xiphemu xa vundhawu lexi tirhileke hi riviti hodela.

6.8.6 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(37) ... va famba va pfuxela vavabyi *lom u* swibedhlele ... (*Xona hi xihhi? p.6*)

Eka xivulwa xa (37) riengeteri *lomu* ri landza xiendliwa *vavabyi*. Riengeteri *lomu* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a ri pfumeri ku susiwa eka xivulwa. Xikombiso, *... *va famba va pfluxela vavabyi swibedhlele* ... Xivulwa lexi a xi twali hikwalaho ka ku va ku nga ri na xiphemu lexi kongomisaka eka ndhawu leyi vanhu a va famba va ya kona.

6.8.7 Ndhawu leyi landzaka riendli

(iii) Riengeteri *lomo*

A hi voneni eka xivulwa lexi:

(38) Nuna wa Vunene u vile ni mbilu ya ntwela-vusiwana kutani a pfumela ku n'wi amukela va tlhela va n'wi akela lawu leri a nga ta etlela *lomo*. (*Swa vilula*, p.33)

Eka xivulwa xa (38) riengeteri *lomo* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *etlela*. Riengeteri *lomo* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa kasi xivulwa xi ta tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Nuna wa Vunene u vile ni mbilu ya ntwela-vusiwana kutani a pfumela ku n'wi amukela va tlhela va n'wi akela lawu leri a nga ta etlela*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xivulavula hileswaku nhlamuselo ya lawu i ya ndhawu lomu ku etlelaka vafana.

6.8.8 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(39) a. Ku huma ka Nsatimuni *lahaya xiyindlwanini* a va ha kalangi va n'wi vona. (*Mulunguntima*, p.112)

b. Boso hi mina *lahaya femeni*. (*Mulunguntima*, p. 28)

Eka xivulwa xa (39a) xivulwahava xa riengeteri *lahaya xiyindlwanini* xi landza xiendliwa *Nsatimuni*. Xivulwahava xa riengeteri *lahaya xiyindlwanini* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa eka xivulwa ivi xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Ku huma ka Nsatimuni a va ha kalangi va n'wi vona*. Eka xivulwa xa (39b) riengeteri *lahaya* ri landza xiendliwa ku nga *mina*. Leswi swi seketeriwa hi Marivate ni vatsarikulobye (1990: 16) loko va ku: "Word categories which commomly function as objects are nouns, pronouns and verbal infinitives". Riengeteri *lahaya* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Boso hi mina femeni*. Ku ya hi xivulwa lexi, riengeteri *lahaya* ri pfa ri pfumela ku tirha ku kombisa ndhawu leyi nga riki kusuhi na muvulavuri na muyingiseri.

6.9 Maengeteri ku ya hi mitlawa ya maviti

6.9.1 Eka mitlawa ya 1 na 2

6.9.2 Ndhawu leyi ri landzaka riendli

(i) Xirhangi xa ndhawu eka

(40) a. Mina a ndzi yile eka majisitarata. (*Mulunguntima*, p.83)

b. ... a hi ngheneni eka Hlomula. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.50)

c. ... nhlori a va tshembisile ku n'wi hundzisela eka vona ... (*Hi ya kwihi*, p.47)

d. Kunene a hi teka a hi yisa eka mulungu. (*Xisomisana*, p.126)

e. Tinsimbi ti rhosa eka Mihloti. (*Xilondza*, p.132)

Eka swivulwa swa (40a-e) ku tirhisiwa xiritwana eka ku vumba vundhawu. Leswi swi seketeriwa hi Mayevu na Nkatini (1982: 52) loko va ku: “ Xiritwana xa ka/eka xi nga tirhisiwa ni maviti kumbe masivi ku vumba vundhawu.” Eka xivulwa xa (40a) riengeteri eka majisitarata ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya leri nga eka nkarhi lowu nga hundza yile. Riengeteri eka majisitarata ri tirhile tanihi xihetisi hikuva swa boha ku ri xi va eka xivulwa leswaku xi twala kahle. Loko xi susiwa nhlamuselo ya xivulwa ya phyama. Xikombiso, *Mina a ndzi yile majisitarata. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri i mpfumaleko wa riengeteri ra ndhawu tanihileswi riendli ya ri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Eka xivulwa xa (40b) riengeteri eka Hlomula ri landza riendli ro pfumala xiendliwa nghena. Tanihileswi xivulwahava lexi xi tirheke tanihi xihetisi loko xi susiwa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo. Xikombiso, *... a hi ngheneni Hlomula. Eka xivulwa xa (40c) riengeteri eka Mulungu ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka rhavi ra xikongomelo hundzisela. Riengeteri eka Mulungu ri tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va eka xivulwa. Loko ho xi susa xivulwa xi lahlekeriwa hi nhlamuselo. Xikombiso, *Kunene a hi teka a hi yisa. Nkoka wa riengeteri eka Mulungu i ku paluxa laha Xisomisana a nga yisiwa kona hi ku kongomisa eka laha a ku ri na Mulungu loyi a nga n'wi ponisa eka ku va a dlawa hikwalaho ka ku kumbeteriwa ku va noyi loyi a nga dlaya n'wana wa N'wa- Mbaso. Eka xivulwa xa (40e) riengeteri eka Mihloti ri landza riendli ra xiendliwa rhosa. Riengeteri eka Mihloti ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va eka xivulwa lexi. Loko ri susiwa xivulwa xi pfumala nhlamuselo hi mukhuva lowu: *Tinsimbi ti rhosa.

Loko munhu a nga ri na vuxokoxoko bya timhaka leti nga le ku humeleleni xivulwa lexi a xi twali.

6.9.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(41) A ndzi yena wo puluta ncila *eka vanhu* vo kota lavaya. (*Swa vilula, p. 103*)

Eka xivulwa xa (41) riengeteri *eka vanhu* ri landza xiendliwa *ncila*. Xivulwa lexi ku va ku ri xivulavulelo lexi vulaka ku va a nga ri munhu wa manyunyu evan'hwini. Xivulwahava lexi a xi pfumeli ku va hi susa swiphemu eka xona.

6.9.4 Eka mitlawa ya 3 na 4

(ii) Riengeteri *enambyeni*

6.9.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(42) a. A va ombe hi ku kanakana ku fana na munhu loyi a nga exikwekwetsini lexi nwelaka *enambyeni* lowu nga tala hi tingwenya-nkelenge. (*Xona hi xihhi, p.100*)

b. Ku ya *enambyeni* a swi nga ha olovi ... (*Xisomisana, p.21*)

Eka xivulwa xa (42a) riengeteri *enambyeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *nwa* leri nga eka rhavi ra xiendleko *nwelaka* Mayevu na Nkatini (1982: 30). Riengeteri leri ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A va ombe hi ku kanakana ku fana na munhu loyi a nga exikwekwetsini lexi nwelaka lowu nga tala hi tingwenyankelenge. Nkoka wa riengeteri *enambyeni* i ku boxa laha ku humelelaka timhaka. Eka xivulwa xa (42b) riengeteri *enambyeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Eka xivulwa lexi riengeteri leri swa boha kuri ri va kona hikuva loko ri susiwa xivulwa a xi nge vi na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, *Ku ya a swi nga ha olovi ... Leswi swi kombisa nkoka wa riengeteri ra ndhawu ya laha ku humelelaka timhaka. Nakambe swi vangwiwa hi ku va riendli ya ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona naswona ri boheka ku tirha na xihetisi xa ndhawu.

6.9.6 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(43) a. A hi yiseni swifuwo *enambyeni* ... (*Xisomisana, p.22*)

b. ... va chava ni ku ya ka mati *enambyeni* hambu ku ya tshova tihunyi ...
(*I vutomi, p.88*)

c. A yi ri mhaka leyi a va twananile na Mathebula loko va ri *le nambyeni* wa Ritavi.

(*Mulunguntima, p.85*)

Eka xivulwa xa (43a) riengeteri *enambyeni* ri landza xiendliwa *swifuwo*. Eka xivulwa lexi riengeteri *enambyeni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa xi ta va xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **A hi yiseni swifuwo*. Eka xivulwa xa (43b) riengeteri *enambyeni* ri landza xiendliwa mati. Riengeteri *enambyeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *va chava ni ku ya ka mati hambi ku ya tshova tihunyi* ... Eka xivulwa xa (43c) xivulwahava xa riengeteri *le nambyeni* xi landza xiendliwa *Mathevula* hambileswi ku nga lo nghenelela riyimelariendli *loko va ri*. Xivulwahava xa riengeteri *le nambyeni* xi tirhile tanihi xihetisi tanihilswi xi boheka ku va eka xivulwa lexi. Loko xi susiwa xivulwa xi pfa xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **A yi ri mhaka leyi a va twananile na Mathebula loko va ri wa Ritavi*.

(iii) Riengeteri *enhoveni*

6.9.7 Ndhawu leyi landzaka riendli

(44) U yiva matandza ya tihuku ta mina u ya sweka *enhoveni* ... (*Xisomisana, p.16*)

Eka xivulwa xa (44) riengeteri *enhoveni* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *sweka*. Riengeteri *enhoveni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *U yiva matandza ya tihuku ta mina u ya sweka*. Nkoka wa riengeteri *enhoveni* i ku paluxa laha a ku swekeriwa kona matandza.

6.9.8 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(45) ... hambi ku ya tshova tihunyi *enhoveni*. (*I vutomi, p.88*)

Eka xivulwa xa (45) riengeteri *enhoveni* ri landza xiendliwa *tihunyi*. Eka xivulwa lexi riengeteri *enhoveni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa eka xivulwa kasi xi tshama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, ... *hambi ku ya tshova tihunyi*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala hileswaku swi le rivaleni leswaku tihunyi ti kumeka *enhoveni*.

(iv) **Riengeteri *emutini***

6.9.9 Ndhawu ya nhlokomhaka

(46) *Emutini* wa yena a ku nga si tshama ku vhaka munhu wa movha. (*Swa vilula*, p.57)

Eka xivulwa xa (46) xivulwahava xa riengeteri *emutini wa yena* xi sukile eka ndhawu ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela eka laha a ku nga si tshama ku fika movha. Ku ya hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo riengeteri a ri fanele ri landza xiendliwa hi ndlela leyi. *A ku nga si tshama ku vhaka munhu wa movha emutini wa yena*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala leyi nge, *A ku nga si tshama ku vhaka munhu wa movha*.

6.9.10 Ndhawu leyi landzaka riendli

(47) a. Ndzi vutisa ku ri u mani u taka u ta etlela *emutini* wa mina hi vusopfa byo tani. (*Swa vilula*, p.59)

b. ... a a nga rivalanga leswaku u duvuka *emutini* wa Vatsonga va Xiviri ... (*Xona hi xihhi*, p. 41)

c. ... a ri karhi a enghena *emutini* wa Tlharhani. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.97)

d. ... ho khupukela *emutini* wa madzhumba mambirhi. (*Xisomisana*, p.85)

Eka xivulwa xa (47a) xivulwana xa riengeteri *emutini* wa mina xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *etlela*. Kasi xivulwana xa riengeteri *emutini wa mina* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko xi susiwa eka xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Ndzi vutisa ku ri u mani u taka u ta etlela hi vusopfa byo tani*. Xivulwa lexi xi kayivela riengeteri ra ndhawu ya laha ku etleriwaka kona. Eka xivulwa xa (47b) xivulwahava xa riengeteri *emutini wa Vatsonga* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *duvuka*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *emutini wa Vatsonga* xi tirhile tanihi xihetisi tanihileswi loko ho xi susa xivulwa a xi nga vi na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, **... a a nga rivalanga leswaku u duvuka va Xiviri ...* Eka xivulwa xa (47c) riengeteri *emutin wa Tlharhani* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *ngghena*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *emutini wa Tlharhani* xi tirhile tanihi xihetisi eka xivulwa lexi hileswaku loko ri susiwa xivulwa a xi nga vi na nhlamuselo. Xikombiso, **... a ri karhi a enghena*. Eka xivulwa xa (47d) riengeteri *emutini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *khupukela*. Eka xivulwa lexi riengeteri *emutini* ri tirhile tanihi xihetisi tanihileswi ri

bohekaka ku va eka xivulwa. Xikombiso, *... *ho khupukela wa madzhumba mambirhi*. Eka xikombiso lexi nhlamuselo ya kayivela hikuva ku nga ri na riengeteri ra ndhawu ku nga *emutini*.

6.9.11 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(48) ... yena a a ri hava xigwitsirisi *emutini* wa yena. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.29)

Eka xivulwa xa (48) xivulwahava xa riengeteri *emutini wa yena* xi landza xiendliwa *xigwitsirisi*. Xivulwahava xa riengeteri *emutini wa yena* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa eka xivulwa lexi xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, ... *yena a a ri hava xigwitsirisi*.

v) Riengeteri *emoyeni*

6.9.12 Ndhawu leyi landzaka riendli

(49) a. A a bomba hi nenge a pfa a wu ndziwilita *emoyeni*. (*Xona hi xihhi*, p.136)

b. Wansati a a tlhavekile *emoyeni*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.103)

Eka xivulwa xa (49a) riengeteri *emoyeni* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *ndziwilita*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i nenge hikuva hi wona lowu endlaka leswi riendli rivulaka swona. Eka xivulwa lexi riengeteri *emoyeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikwalaho ka ku va ri pfumela ku susiwa eka xivulwa lero xi tama xi ri na nhlamuselo. Xikombiso, *A a bomba hi nenge a pfa a wu ndziwilita*. Xivulwa lexi xa twala hikwalaho ka nhlamuselo ya riendli *ndziwilita* leyi kongomisaka *emoyeni* hikuva ku ndziwilitiwa *emoyeni* ehandle ka kun'wana. Eka xivulwa xa (49b) riengeteri *emoyeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tlhavekile* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke. Riengeteri *emoyeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va eka xivulwa, na loko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi nge, *Wansati a a tlhavekile*.

(vi) Riengeteri *enyangweni*

6.9.13 Ndhawu ya *nhlokomhaka*

(50) *Enyangweni ya bakwa leri a* ku ri ni vavanuna vambirhi. (*Xisomisana*, p.141)

Eka xivulwa xa (50) xivulwahava xa riengeteri *enyangweni ya bakwa leri* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo i ya tshama eka ndhawu ya *nhlokomhaka* hi xikongomelo xa ku tiyisisa laha vavanuna vambirhi tanihi varindzi va *Xisomisana* a va tshamile

kona. Hi ntolovelo xivulwahava xa riengeteri *enyangweni ya bakwa leri a xi fanele xi landza xiendliwa tanihileswi, A ku ri ni vavanuna vambirhi enyangweni ya bakwa.* Xivulwahava xa riengeteri enyangweni ya bakwa leri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso: *A ku ri ni vavanuna vambirhi.*

6.9.14 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (51) a. Ku ya fika *enyangweni* wa hofisi ya Brooks, matsolo ya Nyeleti ma dzunga munyu. (*Mulunguntima, p.113*)
- b. Jordaan a vutisa a honorile mahlo, a yimile *enyangweni* ya tshanga. (*I vutomi, p.13*)
- c. Mufambisi wa ntlawa a vona Mihloti a yimile *enyangweni* a famba a nga vuli nchumu. (*Xilondza, p.87*)

Eka xivulwa xa (51a) xivulwahava xa riengeteri *enyangweni ya hofisi* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *fika*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va eka xivulwa leswaku xi va ni nhlamuselo ya kahle. Loko xi susiwa xivulwa xi va xi nga ha vulavuri tanihileswi, **Ku ya fika ya Brooks, matsolo ya Nyeleti ma dzunga munyu.* Eka xivulwa xa (51b) xivulwahava xa riengeteri *enyangweni ya tshanga* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *yima* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *yimile*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko xi susiwa xivula xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Jordaan a vutisa a honorile mahlo, a yimile.* Eka xivulwa xa (51c) riengeteri *enyangweni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *yimile*. Riengeteri *enyangweni* ri tirhile tanihi *xilandzelandzhaku* hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala tanihileswi, *Mufambisi wa ntlawa a vona Mihloti a yimele a famba a nga vuli nchumu.*

(vii) Riengeteri ekaya

6.9.15 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (52) a. Hi huma *ekaya* hi kongoma eZoo ... (*Swa vilula, p.76*)
- b. U lo kongoma *ekaya* a ya lata rimbambu. (*Nsuku wa mina, p.34*)
- c. ... a a ri endleleni ku ya *ekaya*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.107*)

- d. Ray na Mihloti a va le ku dyeni *ekaya* ra Ximfumo ra Presidente ePitori.
(*Xilondza, p.123*)

Eka xivulwa xa (52) riengeteri *ekaya* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*. Kasi riengeteri *ekaya* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a ri pfumeli ku suka eka xivulwa lexi. Loko ho ri susa xivulwa xi ta lahlekelala hi nhlamuselo. Xikombiso, **Hi huma hi kongoma eZoo ...* Eka xivulwa xa (52b) riengeteri *ekaya* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *kongoma*. Riengeteri leri ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a ri pfumeli ku suka eka xivulwa hikuva swi onha nhlamuselo hi mukhuva lowu, **U lo kongoma a ya lata rimbambu*. Mpfumaleko wa riengeteri ra ndhawu eka xivulwa lexi wu onha nhlamuselo hi ku angarhela. Eka xivulwa xa (52c) riengeteri *ekaya* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *ya*. Eka xivulwa lexi riengeteri *ekaya* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva swa boha leswaku ri va kona. Loko ri suka swi onha nhlamuselo ya xivulwa tanihileswi, *... a a ri endleleni ku ya. Eka xivulwa xa (52d) xivulwahava xa riengeteri *ekaya ra Ximfumo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *ku dyeni* leri nga eka hlayelo ya tshamelo. Xivulwahava xa riengeteri *ekaya* ra Ximfumo xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa nhlamuselo ya xivulwa ya phyama hi ndlela leyi, **Ray na Mihloti a va le ku dyeni ra Presidente ePitori*.

(viii) **Riengeteri *elwandle***

6.9.16 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

- (53) a. Le New York Wayen u boheleriwile ribye enhan'wini, a rhwariwa a ya cukumetiwa *elwandle*. (*Nsuku wa mina, p.113*)
b. ... hi nkarhi lowu dyambu ri sungulaka ku tumbela hi tintshava, 'Lady Faith' a yi nghena *elwandle* ra Indian ... (*Nsuku wa mina, p.116*)
c. Nambu wona wu kuma matimba wu khulukela *elwandle*. (*Xilondza, p.2*)

Eka xivulwa xa (53a) riengeteri *elwandle* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *cukumeta* leri nga eka rhavi ra xitwisiwo *cukumetiwa* (Mayevu na Nkatini 1982: 28). Eka xivulwa lexi xiendliwa xi kongomisa eka Wayen loyi a nga ya cukumetiwa *elwandle*. Riengeteri *elwandle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa kasi xi tshama xa ha ri ni nhlamuselo. Xikombiso, *Le New York Wayen u boheleriwile ribye enhan'wini, a rhwariwa a ya cukumetiwa*. Hambiswiritano xivulwa lexi xi cincile nhlamuselo hikuva a swa ha ri erivaleni leswaku u cukumetiwiwe kwihi. Eka xivulwa xa (53b) riengeteri *elwandle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa nghena. Kasi ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa a xi nga ha vulavuri tanihileswi, *...*hi*

nkarhi lowu dyambu ri sungulaka ku tumbela hi tintshava, 'Lady Faith' a yi nghena ra Indian ... Eka xivulwa xa (53c) riengeteri *elwandle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *khuluka* leri nga eka rhavi ra xikongomelo khulukela. Riengeteri *elwandle* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa nhlamuselo ya xivulwa ya onheka. Xikombiso, **Nambu wona wu kuma matimba wu khulukela*. Eka swivulwa swa (53b na c) nkokwa wa riengeteri *elwandle* i ku paluxa tlhelo leri ku kongomisiwaka eka rona.

6.9.17 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(54) ... *byatso ... byi hlaseriwile hi mheho leyikulu elwandle ... (Ndzi ta n'wi kuma, p.45)*

Eka xivulwa xa (54) riengeteri *elwandle* ri landza swiendliwa swimbirhi *mheho leyikulu*. Xiphemu xa leyikulu i rihlawuri lexi bumabumelaka xiendliwa *mheho*. Lero rihlawuri leyikulu ri tirhile tanihi xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Riengeteri *elwandle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku. Naswona hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, ... *byatso ... byi hlaseriwile hi mheho leyikulu*. Xivulwa lexi xa vulavula hambileswi ku nga riki na riengeteri ra ndhawu hambileswi nhlamuselo ya xivulwa yi cincaka hileswaku ndhawu leyi leswi riendli ri vulaka swona ku nga va ku ri enambyeni kumbe edan'wini ehandle ka le lwandle.

(ix) Riengeteri *emugangeni*

6.9.18 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(55) *Va fikile va vamba tende lerikulu emugangeni wa ka Xihosana. (Swa vilula, p.89)*

Eka xivulwa xa (55) xivulwahava xa riengeteri *emugangeni wa ka Xihosana* xi landza swiendliwa swimbirhi *tende lerikulu*. Xiphemu xa *lerikulu* i rihlawuri leri tirheke tanihi xiendliwa xo ka xi nga kongomi leri ri bumabumelaka xiendliwa xo kongoma ku nga *tende*. Kasi xiphemu xa *wa ka Xihosana* i rifuwi leri kongomisaka eka muganga. Xivulwahava xa riengeteri *emugangeni wa ka Xihosana* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa eka xivulwa xona xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, *Va fikile va vamba tende lerikulu*.

(x) **Riengeteri *endzhopeni***

6.9.19 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(56) a. ... a ya ri karhi a mbombombela *endzhopeni*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.61*)

b. Hlongwane u la nga wela *endzhopeni* siku rin'wana hi mhaka ya ku dzima tsolo. (*Mulunguntima, p.79*)

Eka xivulwa xa (56a) riengeteri *endzhopeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *mbombomela*. Riengeteri *endzhopeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa exivulweni ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo ya kahle. Xikombiso, ... *a ya ri karhi a mbombombela*. Eka xivulwa xa (56b) riengeteri *endzhopeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa wa leri nga eka rhavi ra xikongomelo *wela*. Eka xivulwa lexi riengeteri *endzhopeni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Hlongwane u la nga wela siku rin'wana hi mhaka ya ku dzima tsolo*.

6.9.20 **Ndhawu leyi landzaka xiendliwa**

(57) Se ku pela mani *endzhopeni*? (*Mulunguntima, p.102*)

Eka xivulwa xa (57) riengeteri *endzhopeni* ri landza xiendliwa *mani*? Tanihileswi xivulwa lexi xi tirhile tanihi xivulavulelo a xi pfumeli ku susiwa swiphumu, xi tshamisisa xisweswo xi ri taniya hikuva xi vula leswaku i mani la nga ta nghena ekhombiyeni.

6.9.21 **Eka mitlawa ya 5 na 6**

(xi) **Riengeteri *edorobeni***

6.9.22 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(58) a. Tatana a a yile *edorobeni*. (*Xilondza, p.19*)

b. Mbambu u rhendzelekile *edorobeni* ... a valanga mafasitere ya mavhengele. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.50*)

Eka xivulwa xa (58a) riengeteri *edorobeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *ya leri nga eka nkarhi lowu nga hundza yile*. Riengeteri *edorobeni* ri tirhile tanihi xihetisi tanihileswi loko ri susiwa xivulwa xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Tatana a a yile*. Xivulwa lexi xi kala nhlamuselo hikuva xi pfumala riengeteri ra ndhawu *ya laha tatana a a yaka kona*. Eka xivulwa xa (58b) riengeteri *edorobeni* ri landza riendli ro

pfumala xiendliwa *rhendzelekile* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza. Riengeteri *edorobeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ra pfumela ku suka ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Mbambu u rhendzelekile ... a valanga mafasitere ya mavhengele*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi twala kahle hileswaku riendli rhendzelekile ri paluxa mafambelo ma maendlelo ma muhulahula laha ku nga riki na mpakaniso naswona riengeteri ra ndhawu a ri boheki ku va kona leswaku xivulwa xi vulavula.

(xii) **Riengeteri *emaphoriseni***

6.9.23 Ndhawu ya nhlokomhaka

(59) *Le maphoriseni* a kuma sejeni Mbhalule loyi a a tirha vusiku siku rero ...
(*N'waninginingi ma ka tndleve, p.131*)

Eka xivulwa xa (59) xivulwahava xa riengeteri *le maphoriseni* xi le ka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela laha sejeni Mbhalule a tirhaka kona nivusiku. Ku ya hi ntolovelo xivulwahava xa riengeteri lexi xi fanele xi landza xiendliwa tanihileswi, *A kuma sejeni Mbhalule le maphoriseni loyi a a tirha vusiku siku rero ...* Xivulwahava xa riengeteri *le maphoriseni* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xivulwa xa twala hambi ku nga ri na xivulwa xa riengeteri ra ndhawu. Xikombiso, *A kuma sejeni Mbhalule loyi a a tirha vusiku siku rero*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi vulavula i mhaka ya xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi lexi tirhaka tanihi xiendliwa.

6.9.24 Ndhawu leyi landzaka riendli

(60) a. ... a wu fanerile u yile *emaphoriseni*, u ya va tivisa. (Xilondza, p.133)

b. Maluleke u ta tsutsumela *emaphoriseni*. (*N'waninginingi ma ka tndleve, p.24*)

Eka xivulwa xa (60a) riengeteri *emaphoriseni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *yile*. Kasi riengeteri *emaphoriseni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va eka xivulwa leswaku xi twala kahle. Na loko xihetisi xi nga ri kona eka xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo yo twala tanihileswi, *... a wu fanerile u yile u ya va tivisa. Eka xivulwa xa (60b) riengeteri *emaphoriseni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsustuma* leri nga eka rhavi ra xikongomelo *tsutsumela*. Eka xivulwa lexi riengeteri *emaphoriseni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa a xa

ha vulavuri. Xikombiso, **Maluleke u ta tsutsumela*. Lexi endlaka leswaku swivulwa swa (60a na b) swi pfumala nhlamuselo i ku va swi susiwile maengeteri ma ndhawu.

(xiii) **Riengeteri *ekhumbini***

6.9.25 Ndhawu ya nhlokomhaka

(61) a. *Ekhumbini* a ku hayekiwile xifaniso xa hosi Yesu loko a dya ro hetelela ni vadyondzisiwa vakwe. (*Nsuku wa mina, p.86*)

b. *Ekhumbini* a ku hayekiwile xifaniso lexikulu xo tsema hi le xifuveni xa Lefuthenente Mathevula. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.2*)

Eka xivulwa xa (61a) riengeteri *ekhumbini* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka. Leswi swi kombisa leswaku ku tshikileriwa ndhawu ya laha a ku ri na xifaniso xa Hosi Yesu ku nga *ekhumbini*. Riengeteri *ekhumbini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa kambe xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi nge, *A ku hayekiwile xifaniso xa hosi Yesu loko a dya ro hetelela ni vadyondzisiwa vakwe*. Eka xivulwa xa (61b) riengeteri *ekhumbini* ri tshamile endhawini ya nhlokomhaka ku kombisa ku tiyisisa laha a ku hayekiwile xifaniso xa Lefuthenente Mathevula. Riengeteri *ekhumbini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa eka xivulwa kasi xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *A ku hayekiwile xifaniso lexikulu xo tsema hi le xifuveni xa Lefuthenente Mathevula*.

6.9.26 Ndhawu leyi landzaka riendli

(62) a. ... hi ku languta xikomba-nkarhi lexikulu lexi a xi hayekiwile *ekhumbini*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.29*)

b. Sandy a vula hi ku nonoka a langutile *ekhumbini*. (*Xilondza, p.110*)

c. Ndzo huma ndzi ya tshama *ekhumbini* leswaku ndzi ta bela hi moya. (*Xisomisana, p.102*)

d. Loko ndzi hlometela eriweni ndzi vonile movha wu thakamerile *ekhumbini* ra riwa ... (*I vutomi, p.35*)

e. Mihloti a languta xikombankarhi lexi a xi ntlokola *ekhumbini*. (*Xilondza, p.73*)

Eka xivulwa xa (62a) riengeteri *ekhumbini* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we hayeka leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *hayekiwile*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i xikombankarhi. Riengeteri *ekhumbini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo ya kahle leyi nge, ...

hi ku languta xikomba-nkarhi lexikulu lexi a xi hayekiwile. Eka xivulwa xa (62b) riengeteri *ekhumbini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *languta* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *langutile*. Riengeteri *ekhumbini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ri susiwa eka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Sandy a vula hi ku nonoka a langutile*. Eka xivulwa xa (62c) riengeteri *ekhumbini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshama*. Kasi riengeteri *ekhumbini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyi nge, *Ndzo huma ndzi ya tshama leswaku ndzi ta bela hi moya*. Eka xivulwa xa (62d) xivulwahava xa riengeteri *ekhumbini ra riwa* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa thakamela leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *thakamerile*. Xivulwahava xa riengeteri *ekhumbini ra riwa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri nhlamuselo ya kahle. Xikombiso, *Loko ndzi hlometela eriweni ndzi vonile movha wu tlhakamerile*. Eka xivulwa xa (62e) riengeteri *ekhumbini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *ntlokola*. Kasi riengeteri *ekhumbini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ni na hlamuselo leyi nge, *Mihloti a languta xikombankarhi lexi a xi ntlokola*.

6.9.27 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(63) Loko ku ri hava murhi ejaratini ... hambi wo belela xipikiri *ekhumbini ra yindlu* ...
(*N'waninginingi ma ka tndleve, p.53*)

Eka xivulwa xa (63) xivulwahava xa riengeteri *ekhumbini ra yindlu* xi landza xiendliwa *xipikiri*. Xivulwahava xa riengeteri *ekhumbini ra yindlu* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xa ha vulavuri. Xikombiso, **Loko ku ri hava murhi ejaratini ... hambi wo belela xipikiri ...* Lexi endlaka xivulwa xi pfumala nhlamuselo i ku va ku nga ri na nhlamuselo ya laha xipikiri a xi ta beleriwa kona hikuva ku ri ni tindhawu to tala laha xipikiri xi nga ta beleriwa kona to tanihi eka murhi, eka dzandza hambi ku ri eka pulanga.

(xiv) Riengeteri ***emavokweni***

6.9.28 Ndhawu ya nhlokomhaka

(64) *Emavokweni ya mina* vutomi bya wena a byi hambanangi na bya risokoti.
(*Nsuku wa mina, p.79*)

Eka xivulwa xa (64) xivulwahava xa riengeteri *emavokweni ya mina* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka. Xivulwa lexi xi tirhile tanihi xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a ri na matimba ya ku lawula munhu un'wana hileswaku a nga kota ni ku n'wi dlaya hi ku olova. Naswona xivulavulelo a xi pfumeli ku susiwa swiphemu tanihileswi swi kongomisaka eka timhaka to karhi.

6.9.29 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (65) a. ... dyinyoka dyikulu dyi karhi dyi sombholoka-sombholoka *evokweni* ra yena.
(*Xisomisana, p. 148*)
- b. Hi xona lexi nga ku ponisa *emavokweni* ya lava a va lava ku ku dlaya ...
(*Xisomisana, p. 218*)

Eka xivulwa xa (65a) riengeteri *evokweni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *somboloka-somboloka*. Eka xivulwa lexi riengeteri *evokweni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva swa boha kuri ri va eka xivulwa lexi, loko ri susiwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa tanihileswi, *... *dyinyoka dyikulu dyi karhi dyi sombholoka-sombholoka ra yena*. Eka xivulwa xa (65b) Eka xivulwa xa (65b) riengeteri *emavokweni* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *ponisa*. Hileswaku Xikwembu xi ponisile Xisomisana laha ku tirhisiwile xitwananisi xa xiendliwa -ku tanihi risivi ra xiendliwa. Xivulwa lexi xi tirhile tanihi xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a humesiwa ekhombyeni wa rifu naswona a xi pfumeli ku susiwa swiphemu.

6.9.30 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (66) a. ... a ku ri na dyitafula *evokweni ra xinene* ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.1*)
- b. "Ta hina ti huma eku nweni", ku hlamula Mpenyana a karhi a tiphumunha misava *emavokweni*. (*Xisomisana, p.21*)

Eka xivulwa xa (66a) xivulwahava xa riengeteri *evokweni ra xinene* xi landza xiendliwa *dyitafula*. Lero xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa xivlwa xi tama xa ha ri nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *a ku ri na dyitafula*. Eka xivulwa xa (66b) riengeteri *emavokweni* ri landza xiendliwa *misava*. Eka xivulwa lexi riengeteri *emavokweni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, "Ta hina ti huma eku nweni", ku hlamula Mpenyana a karhi a tiphumunha misava.

(xv) **Riengeteri etikweni**

6.9.31 Ndhawu ya nhlokomhaka

(67) *Etikweni ra Xambela* a ku hanyiwi hi ku tumbela loko munhu a lava leswaku masiku ya yena ya vutomi ya hlayiseka emisaveni. (*Swa vilula, p.117*)

Eka xivulwa xa (67) xivulwahava xa riengeteri *etikweni ra Xambela* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama emasungulweni ya xivulwa leswaku xi tshikilela ndhawu leyi vulavuriwaka hi yona. Kasi ku ya hi ntolovelo xivulwa lexi a xi fanele xi ri hi mukhuva lowu, *A ku hanyiwi hi ku tumbela etikweni ra Xambela loko munhu a lava leswaku masiku ya yena ya vutomi ya hlayiseka emisaveni*. Nakambe xivulwahava xa riengeteri *etikweni ra Xambela* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A ku hanyiwi hi ku tumbela loko munhu a lava leswaku masiku ya yena ya vutomi ya hlayiseka emisaveni*.

6.9.32 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (68) a. Vafundhisi a va huma *ematikweni* yo hambana ku kota va Cape Town, Transkei, Botswana na man'wana yo tala. (*Swa vilula, p.89*)
b. Huhlungu a sunga rigogo ra ha tsakama a ku pfoyo, a kongoma *etikweni* ra rikwavo eRwanda. (*Swa vilula, p.32*)
c. Conny u velekiwile *exitikwanini* xa Dingleydale eBushbuckridge. (*Xilondza, p.xiv*)

Eka xivulwa xa (67a) riengeteri *ematikweni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*. Riengeteri *ematikweni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa a xa ha vulavuri. Xikombiso, **Vafundhisi a va huma yo hambana ku kota va Cape Town, Transkei, Botswana na man'wana yo tala*. Eka xivulwa xa (68b) xivulwahava xa riengeteri *etikweni ra rikwavo eRwanda* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *kongoma*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko xi susiwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Huhlungu a sunga rigogo ra ha tsakama a ku pfoyo, a kongoma*. Eka xivulwa xa (68c) riengeteri *exitikwanini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *velekiwile*. Xivulwahava xa riengeteri *exitikwanini xa Dingleydale eBushbuckridge* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **Conny u velekiwile*.

6.9.33 Eka mitlawa ya 7 na 8

(i) Riengeteri *exibedhlele*

6.9.34 Ndhawu ya nhlokomhaka

(69) *Exibedhlele xa Tlhavula* laha a a tirha kona a ku ri ni swiphiso swo tala. (*Swa vilula, p.11*)

Eka xivulwa xa (69) xivulwahava xa riengeteri *exibedhlele xa Tlhavula* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela eka ndhawu leyi ku vulavuriwaka ha yona. Hi ntolovelo xivulwa a xi fanele ku va hi ndlela leyi, *A ku ri ni swiphiso swo tala exibedhlele xa Tlhavula laha a a tirha kona*. Xivulwahava xa riengeteri *exibedhlele xa Tlhavula* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Laha a a tirha kona a ku ri ni swiphiso swo tala*.

6.9.35 Ndhawu leyi landzaka riendli

(70) a. U tsutsumiseriwile *exibedhlele xa le Luanda* ni van'wana vo tala ... (*Swa vilula, p.28*)

b. Vaongori va manyanile *eswibedhlele*. (*Nsuku wa mina, p.78*)

c. ... ntsumbu a wu fikisiwile *exibedhlele*. (*Xilondza, p.59*)

d. ... hinkwavo va khandziya emovheni va wu komba *exibedhlele xa Tzaneen*. (*I vutomi, p.16*)

e. ... tekani wansati yaloye mi n'wi yisa *exibedhlele xa Tiyani*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.88*)

Eka xivulwa xa (70a) xivulwahava xa riengeteri *exibedhlele xa le Luanda* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsutsuma* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza eka rhavi ra xitwisiwo *tsutsumiseriwile*. Riendli *tsutsumiseriwile* ri hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hi ku va ri kongomisa eka Huhlunga loyi a nga *tsutsumiseriwa exibedhlele*. Xivulwahava xa riengeteri *exibedhlele xa le Luanda* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva a xi pfumeli ku susiwa eka xivulwa hikuva swi nga onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **U tsutsumiseriwile ni van'wana vo tala ...* Eka xivulwa xa (70b) riengeteri *exibedhlele* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *manyanile*. Riengeteri *exibedhlele* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa kambe xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Vaongori va manyanile*. Eka xivulwa xa (70c) riengeteri *exibedhlele* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka rhavi ra xikongomelo *fikisiwile*. Riengeteri *exibedhlele* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva xivulwa xa twala hambu

ri nga ri kona eka xivulwa. Xikombiso, *... *ntsumbu a wu fikisiwile*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi nga twali hileswaku riendli fika i riendli ro pfumala xiendliwa leri nga na nhlamuselo ya thlelo ya mpakaniso endzeni ka rona. Lero ra boheka ku landza hi xihetisi xa ndhawu. Eka xivulwa xa (70d) xivulwahava xa riengeteri *exibedhlele xa Tzaneen* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *komba*. Xivulwahava xa riengeteri *exibedhlele xa Tzaneen* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *... *hinkwavo va khandziya emovheni va wu komba*. Eka xivulwa xa (70e) riengeteri *exibedhlele xa Tiyani* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa ya leri nga eka rhavi ra xivangelo *yisa*. Xivulwahava xa riengeteri *exibedhlele xa Tiyani* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva a xi pfumeli ku susiwa eka xivulwa hikuva swi onha nhlamuselo hi ndlela leyi, *... *tekani wansati yaloye mi n'wi yisa*. Lexi endlaka leswaku swivulwa leswi swi pfumala nhlamuselo i ku va ku nga ri na riengeteri ra ndhawu leyi ku kongomisiwaka eka yona.

(ii) **Riengeteri *exikolweni***

6.9.36 **Ndhawu ya nhlokomhaka**

(71) *Exikolweni* a a nga pfumali nchumu. (*Hi ya kwihji, p.45*)

Eka xivulwa xa (71) riengeteri *exikolweni* ri sukile eka ndhawu ya rona ya ntolovelo yo landza xiendliwa ri tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka emasungulweni ka xivulwa ku kombisa ntshikilelo eka ndhawu leyi ku vulavuriwaka ha yona. Hileswaku riengeteri *exikolweni* ri nga si suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi landzelaka: A a nga pfumali nchumu *exikolweni*. Riengeteri *exikolweni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi nge, *A a nga pfumali nchumu*.

6.9.37 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(72) Ntsena loko n'wana wa mina a kuma mali ya ku ya *exikolweni*. (*Xilondza, p.70*)

Eka xivulwa xa (72) riengeteri *exikolweni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Riengeteri *exikolweni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa eka xivulwa xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Ntsena loko n'wana wa mina a kuma mali ya ku ya*.

Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo i ku va riendli ya leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona ri pfumala xihetisi xa ndhawu.

6.9.38 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(73) ... a va hamba va phikisana hi tona *exikolweni*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.173*)

Eka xivulwa xa (73) riengeteri *exikolweni* ri landza xiendliwa lexi nga risivinene *tona*. Riengeteri *exikolweni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, ... a va hamba va phikisana hi tona. Nkoka wa riengeteri *exikolweni* i ku kombisa laha timhaka a ti humelela kona.

(iii) Riengeteri *exikhwameni*

6.9.39 Ndhawu leyi landzaka riendli

(74) a. A ri teka a ri hoxa *exikhwameni xa baji*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.17*)

b. Hiloko a petsa kahle phepha ra yena a ri veka *exikhwameni*. (*I vutomi, p.38*)

c. Khamisa hi ku teka xitekamarito ... a xi hoxa *exikhwameni*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.131*)

Eka xivulwa xa (74a) xivulwahava xa riengeteri *exikhwameni xa baji* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *hoxa*. Xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi va xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **A ri teka a ri hoxa*. Eka xivulwa xa (74b) riengeteri *exikhwameni* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *veka*. Laha phepha ku nga xiendliwa. Kasi riengeteri *exikhwameni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa xona xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Hiloko a petsa kahle phepha ra yena a ri veka*. Eka xivulwa xa (74c) riengeteri *exikhwameni* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *hoxa*. Eka xivulwa lexi xitekamarito hi xona xiendliwa. Eka xivulwa lexi riengeteri *exikhwameni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a ri pfumeli ku susiwa eka xivulwa hikuva swi onha nhlamuselo. Xikombiso, **Khamisa hi ku teka xitekamarito ... a xi hoxa*.

6.9.40 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (75) a. A hoxile ni mavoko *eswikhwameni*. (*Mulunguntima*, p.123)
- b. A ngenisa voko *exikhwameni* a humesa fole, a dzaha. (*Xilondza*, p.59)
- c. Sekhukhune yena a ngenisa voko *exikhwameni xa burukwa* a humesa makume-mbirhi ya tirhandi. (*I vutomi*, p.101)
- d. “Vuxokoxoko hi lebyi”, ku vula Smith, a hlomula papila *exikhwameni* xa le ndzeni xa baji yakwe. (*Nsuku wa mina*, p.13)
- e. A hatla a humesa xidukwana *exikhwameni* a tihlangula mihloti. (*Ndzi ta n’wi kuma*, p.2)

Eka xivulwa xa (75a) riengeteri *eswikhwameni* ri landza xiendliwa *mavoko*. Kasi riengeteri *eswikhwameni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xa phyama eka nhlamuselo tanihileswi, **A hoxile ni mavoko*. Eka xivulwa xa (75b) riengeteri *exikhwameni* ri landza xiendliwa *voko*. Kasi riengeteri *exikhwameni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa eka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *A ngenisa voko a humesa fole, a dzaha*. Eka xivulwa xa (75c) xivulwahava xa riengeteri *exikhwameni xa burukwa* xi landza xiendliwa *voko*. Kasi xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ho ri susa xivulwa xi tshama xi ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Sekhukhune yena a ngenisa voko a humesa makume-mbirhi ya tirhandi*. Eka xivulwa xa (75d) xivulwahava xa riengeteri *exikhwameni xa le ndzeni xa baji yakwe* xi landza xiendliwa *papila*. Kasi xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ho xi susa xivulwa xi tshama xi ri na nhlamuselo. Xikombiso, “*Vuxokoxoko hi lebyi*”, ku vula Smith, a hlomula *papila*. Eka xivulwa xa (75e) riengeteri *exikhwameni* ri landza xiendliwa *xidukwana*. Eka xivulwa lexi riengeteri *exikhwameni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri ni nhlamuselo leyinene. *A hatla a humesa xidukwana a tihlangula mihloti*.

(iv) Riengeteri *exigwitsirisini*

6.9.41 Ndhawu ya nhlokomhaka

- (76) *Eka xigwitsirisi xa ka vona* a ku ri na ayisi kambe a xi nga yi rhandzi ku fana na xihangu. (*Xilondza*, p.33)

Eka xivulwa xa (76) xivulwahava xa riengeteri *eka xigwitsirisi xa ka vona* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku nga emasungulweni ya xivulwa, leswi swi kombisa ntshikilelo eka ndhawu leyi ku vulavuriwaka ha yona. Hi ntolovelo xivulwahava xa riengeteri *eka xigwitsirisi xa ka vona* a xi fanele xi landza xiendliwa hileswaku xivulwa a xi fanele ku va hi ndlela leyi, *A ku ri na ayisi eka xigwitsirisi xa ka vona kambe a xi nga yi rhandzi ku fana na xihangu*. Eka xivulwa xa (76) xivulwahava xa riengeteri *eka xigwitsirisi xa ka vona* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa kasi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twisiseka, Xikombiso, *A ku ri na ayisi kambe a xi nga yi rhandzi ku fana na xihangu*.

6.9.42 Ndhawu leyi landzaka riendli

(77) a. Va byeriwa ni ku pfa va tima gezi swakudya swi bola *eswigwitsirisini*. (*Swa vilula, p.21*)

b. A va omile bya huku ye le vhengeleni loko yi huma *exigwitsirisini*. (*I vutomi, p.145*)

Eka xivulwa xa (77a) riengeteri *eswigwitsirisini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *bola*. Riengeteri *eswigwitsirisini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa eka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Va byeriwa ni ku pfa va tima gezi swakudya swi bola*. Eka xivulwa xa (77b) riengeteri *exigwitsirisini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*. Riengeteri *exigwitsirisini* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri nga ri kona xivulwa xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **A va omile bya huku ye le vhengeleni loko yi huma*.

(v) Riengeteri *exilungwini*

6.9.43 Ndhawu leyi landzaka riendli

(78) a. Hudeni na Mbangini va hlanganile *exilungwini* hi ku ya handza ndlala. (*Swa vilula, p.74*)

b. ... a a nga si tshama a kandziya *eXilungwini* ... (*Xona hi xihl, p. 21*)

Eka xivulwa xa (78a) riengeteri *exilungwini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *hlanganile*. Riengeteri *exilungwini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hudeni na Mbangini va hlanganile hi ku ya handza ndlala*. Eka xivulwa xa (78b) riengeteri *exilungwini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *kandziya*.

Riengeteri *exilungwini* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va eka xivulwa leswaku xi twala kahle. Xikombiso, *... a a nga si tshama a kandziya ... Xivulwa lexi a xa ha ri na nhlamuselo hikwalaho ka ku va ku nga ri na riengeteri ra ndhawu leyi kongomisiwaka eka yona tanihileswi munhu a nga kandziyaka ko tala ko tanihi ematini, ehansi, exitupinini kun'wana ni kun'wana.

6.9.44 Eka mitlawwa ya 9 na 10

(i) Riengeteri *ehofisini*

6.9.45 Ndhawu leyi landzaka riendli

(79) a. A ya tliloka *ehofisini* ya *Macheke*. (*Mulunguntima*, p.114)

b. Va landzelanise xisweswo va ri karhi va ya *ehofisini* ya *Sambo*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.13)

c. A haha kunene a ya enghena *ehofisini* ya *Mufundhisi Nkuna* a va a tipfalela. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.171)

Eka xivulwa xa (79a) xivulwahava xa riengeteri *ehofisini* ya *Macheke* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tliloka*. Xivulwahava xa riengeteri *ehofisini* ya *Macheke* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A ya tliloka*. Eka xivulwa xa (79b) xivulwahava xa riengeteri *ehofisini* ya *Sambo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Xivulwahava xa riengeteri *ehofisini* ya *Sambo* xi tirhile tanihi xihetisi hi ku va xi boheka ku va eka xivulwa lexi hileswaku loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Va landzelanise xisweswo va ri karhi va ya*. Eka xivulwa xa (79c) xivulwahava xa riengeteri *ehofisini* ya *Mufundhisi Nkuna* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *enghena*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *ehofisini* ya *Mufundhisi Nkuna* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va eka xivulwa, loko xi susiwa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **A haha kunene a ya enghena a va a tipfalela*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo i ku va ku nga kongomisiwangi leswaku u ngenile kwihi tanihileswi munhu a nga enghenaka eka tindhawu to hambanahambana to tanihi endlwini, exikolweni, ekerekeni ni kun'wana ni kun'wana ko tala.

(ii) Riengeteri eBibeleni

6.9.46 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (80) a. ... mpfumawulo wonge i maribye lama a va khandla Stefana wa *le Bibeleni* hi wona. (*Xona hi xihi*, p.131)
b. Jobo wa *le Bibeleni* rero ri ta va vito ra wena. (Nsuku wa mina, p.79)
c. Kutani tani hi Pilato lo wa *le Bibeleni* ndzi hlamba mandla ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.98)
d. Yena a ku ri na swo tala e*Bibeleni* leswi a swi amukerisa sweswi a swi ri xiswona. (*I vutomi*, p.136)

Eka xivulwa xa (80) xivulwahava xa riengeteri *le Bibeleni* xi landza xiendliwa *Stefana* laha ku nga nghenelela xitwananisi wa- ku kombisa leswaku i *Stefana* wihi. Kasi xivulwahava xa riengeteri *le Bibeleni* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *... mpfumawulo wonge i maribye lama a va khandla Stefana wa hi wona. Eka xivulwa xa (80b) riengeteri e*Bibeleni* ri landza xiendliwa *Jobo* laha ku lo nghenelela xitwananisi wa ku kombisa leswaku ku kongomisiwa eka *Jobo* wihi. Kasi riengeteri e*Bibeleni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ra boha ku va eka xivulwa leswaku xi twala kahle loko ho ri susa xivulwa xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Jobo wa rero ri ta va vito ra wena*. Eka xivulwa xa (80c) xivulwahava xa riengeteri *le Bibeleni* xi landza xiendliwa *Pilato* laha ku nga nghenelela xiphemu xa *lo wa* ku kombisa leswaku i *Pilato* wihi. Kasi xivulwahava xa riengeteri *le Bibeleni* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Kutani tani hi Pilato lo wa ndzi hlamba mandla* ... Eka xivulwa xa (80d) riengeteri e*Bibeleni* ri landza xiendliwa yena- laha ku nga nghenelela xiphemu lexi bohaka xa riyimelariendli *a ku ri na swo tala* . Kasi riengeteri e*Bibeleni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Yena a ku ri na swo tala leswi a swi amukerisa sweswi a swi ri xiswona*.

(iii) Riengeteri ekhotsweni

6.9.47 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (81) a. U ta tshama ekhotsweni ku ringana khume-mune wa malembe.
(*I vutomi*, p.171)

Eka xivulwa xa (81a) riengeteri ekhotsweni ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshama*. Kasi riengeteri ekhotsweni ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri pfumela ku suka kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *U ta*

tshama ku ringana khume-mune wa malembe. Xivulwa lexi xa twala hambileswi xi ri hava riengeteri ra ndhawu.

6.9.48 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(82) ... ndzhaku ka ku huma ka Moyasi *ekhotsweni*. (*Xisomisana, p.57*)

Eka xivulwa xa (82) riengeteri *ekhotsweni* ri landza xiendliwa *Moyasi*. Riengeteri *ekhotsweni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri pfumela ku susiwa kasi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene ku nga, ... *ndzhaku ka ku huma ka Moyasi*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala kahle i ku va ku ri na xiendliwa *Moyasi* hikuva riendli huma ri boheka ku seketeriwa hi xilandzelandzhaku.

(iv) Riengeteri *entshaveni*

6.9.49 Ndhawu leyi landzaka riendli

(83) Dyambu a ri ri na nkarhi ri hlomutile *entshaveni*. (*I vutomi, p.89*)

Eka xivulwa xa (83) riengeteri *entshaveni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *hlomutile* kasi riengeteri *entshaveni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Dyambu a ri ri na nkarhi ri hlomutile*.

6.9.50 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(84) a. Famba u ya tshama ni timfenhe *entshaveni*. (*I vutomi, p.18*)

b. Xikan'we-kan'we o tivona wonge u vona ngati ya Yesu *entshaveni* ya ntima ya Golgota. (*Xona hi xihl? p.4*)

Eka xivulwa xa (84a) riengeteri *entshaveni* ri landza xiendliwa *timfenhe* kambe riengeteri *entshaveni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ri susa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala leyi nge, *Famba u ya tshama ni timfenhe*. Eka xivulwa xa (84b) xivulwahava xa riengeteri *entshaveni ya ntima ya Golgota* xi landza xiendliwa *ngati ya Yesu*. Hambu hi susa xivulwahava xa riengeteri *entshaveni ya ntima ya Golgota* xivulwa xi tama xa ha ri nhlamuselo yo twala hi ku va xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku. Xikombiso, *Xikan'we-kan'we o tivona wonge u vona ngati ya Yesu*.

(v) **Riengeteri emisaveni**

6.9.51 Ndhawu ya nhlokomhaka

(85) *Emisaveni hinkwayo* ku hava munyama wo ringana na ku dlaya vuketiketi bya ximbonana hambi xo va xin'we. (*Nsuku wa mina*, p.15)

Eka xivulwa xa (85) xivulwahava xa riengeteri *emisaveni hinkwayo* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku nga emasungulweni ka xivulwa ku kombisa ntshikilelo eka ndhawu leyi ku vulavuriwaka hi yona ku nga laha misaveni. Hambiswiritano, xivulwahava xa riengeteri *emisaveni hinkwayo* a xi fanele xi tshamile endzhaku ka xiendliwa hi ndlela leyi landzelaka: *Ku hava munyama wo ringana na ku dlaya vuketiketi bya ximbonana hambi xo va xin'we emisaveni hinkwayo*. Ku yisa emahlweni xivulwahava xa riengeteri *emisaveni hinkwayo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku eka xivulwa lexi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri ni nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ku hava munyama wo ringana na ku dlaya vuketiketi bya ximbonana hambi xo va xin'we*.

6.9.52 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (86) a. Xikongomelo i ku tisa ku rhula *emisaveni*. (*Nsuku wa mina*, p.103)
b. Mihloti a ti twa a nghanile *emisaveni ya ntshunxeko*. (*Xilondza*, p.82)
c. ... a a fanele ku va yena a nga ta sala a fuma tiko loko tata wakwe a hundzile *laha misaveni*. (*Hi ya kwihl? p.2*)

Eka xivulwa xa (86a) riengeteri *emisaveni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka hlayelo ra tshamelo *ku rhula*. Riengeteri *emisaveni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Xikongomelo i ku tisa ku rhula*. Eka xivulwa xa (86b) xivulwahava xa riengeteri *emisaveni ya ntshunxeko* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *nghanile* kasi xivulwahava xa riengeteri *emisaveni ya ntshunxeko* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **Mihloti a ti twa a nghanile*. Eka xivulwa xa (86c) xivulwahava xa riengeteri *laha misaveni* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *hundza* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *hundzile*. Xivulwahava xa riengeteri *laha misaveni* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hi ku va xi nga bohi ku va kona eka xivulwa hileswaku hambi ho xi

susa xivulwa xi tshama xa ha ri ni nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *a a fanele ku va yena a nga ta sala a fuma tiko loko tata wakwe a hundzile.*

6.9.53 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(87) a. U swi tiva leswaku ku hava xihundla *emisaveni*. (*I vutomi*, p.38)

b. ... hi swona leswi tshamaka na hina *laha misaveni* swi hi rindza ... (*Xona hi xihi*, p. 56)

d. Huvo leyi yi fanele ku va xikombiso xa vun'we *emisaveni hinkwayo*. (*Nsuku wa mina*, p.82)

Eka xivulwa xa (87a) riengeteri *emisaveni* xi landza xiendliwa *swihundla*. Kasi riengeteri *emisaveni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa eka xivulwa kambe xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *U swi tiva leswaku ku hava xihundla*. Eka xivulwa xa (87b) xivulwahava xa riengeteri *laha misaveni* xi landza xiendliwa *hina*. Xivulwahava xa riengeteri *laha misaveni* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xa pfumela ku suka eka xivulwa lexi ivi xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *hi swona leswi tshamaka na hina swi hi rindza ...* Eka xivulwa xa (87c) xivulwahava xa riengeteri *emisaveni hinkwayo* xi landza xiendliwa *vun'we*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *emisaveni hinkwayo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Huvo leyi yi fanele ku va xikombiso xa vun'we*.

(vi) Riengeteri *emimovheni*

6.9.54 Ndhawu leyi landzaka riendli

(88) a. Va fambe khwatsi va ya *emimovheni*. (*Nsuku wa mina*, p.56)

b. Mbambu na nghamu va nghanile *emovheni ...* (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.47)

c. ...ndzo kuma ku ri na vanhu, hinkwavo a va chikile *emimovheni*. (*I vutomi*, p.35)

Eka xivulwa xa (88a) riengeteri *emimovheni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Riengeteri *emimovheni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa eka xivulwa lexi a xi nga ha vi na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **Va fambe khwatsi va ya*. Eka xivulwa xa (88b) riengeteri *emovheni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *nghanile*. Riengeteri *emovheni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta phyama eka nhlamuselo. Xikombiso, **Mbambu na nghamu va nghanile ...* Eka xivulwa xa (88c) riengeteri *emovheni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *chika* leri nga eka nkarhi

lowu hundzeke *chikile*. Riengeteri *emovheni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. ...*ndzo kuma ku ri na vanhu, hinkwavo a va chikile*. Hambileswi ku nga na nhlamuselo ya laha vanhu a va chikile kona, xivulwa lexi xa amukeleka hikuva xa vulavula.

6.9.55 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(89) Ku bongana ka xibalesa ... ku hundzula makhamba lawa a ri *emovheni* swiphukuphuku. (*Ndzi ta n'wi kuma, p. 51*)

Eka xivulwa xa (89) riengeteri *emovheni* ri landza swiendliwa swimbirhi *makhamba* na risivikomba leri nga tirha tanihi xiendliwa xo ka xi nga kongomi *lawa*. Ku tlhela ku nghenelela xiphemu xa riyimelariendli a ri hambileswi ri nga bohiki ku va kona hikuva hambani ri susiwa xivula xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Ku bongana ka xibalesa ... ku hundzula makhamba emovheni swiphukuphuku*. Riengeteri *emovheni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Ku bongana ka xibalesa ... ku hundzula makhamba lawa a ri swiphukuphuku*.

(vii) Riengeteri *ehodeleni*

6.9.56 Ndhawu leyi landzaka riendli

(90) a. Nongonoko wa vona wu komba leswaku va fenele ku ya *ehodeleni ya Sun City ... (Nsuku wa mina, p.114)*

b. Ndza swi tsakela ku tirhela *ehodela ya vuchavelo ... (Xilondza, p.112)*

c. A ndzi ri na sesi Rhoda lowo tirha *le hodela. (Mulunguntima, p.129)*

d. Kute loko va hundza eBondolierkop, va kongome *ehodeleni ya Lalaphansi ... (Xona hi xihhi, p.31)*

Eka xivulwa xa (90) xivulwahava xa riengeteri *ehodeleni ya Sun City* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko xi suka, xivulwa xi pfumala nhlamuselo tanihileswi, **Nongonoko wa vona wu komba leswaku va fenele ku ya ...* Eka xivulwa xa (90b) xivulwahava xa riengeteri *ehodeleni ya vuchavelo* xi landza riendli ro pfumala xiendiwa *tirha* leri nga eka hlayelo ya tshamelo *ku tirhela*. Xivulwahava xa riengeteri *ehodela ya vuchavelo* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi, **Ndza swi tsakela ku tirhilela ...* Eka xivulwa xa (90c) riengeteri *le hodela* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tirha*. Riengeteri *le hodela* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri

susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi mukhuva lowu, **A ndzi ri na sesi Rhoda lowo tirha*. Eka xivulwa xa (90d) xivulwahava xa riengeteri ehodeleni ya Lalaphansi xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *kongoma* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *kongome*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *ehodeleni ya Lalaphansi* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva swa boha xi va kona eka xivulwa lexi, loko hi xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Kute loko va hundza eBondolierkop, va kongome*. Nkoka wa xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu i ku bumabumela laha ku nga humelela xiendleko.

(viii) Riengeteri *endlwini*

6.9.57 Ndhawu leyi landzaka riendli

(91) a. Kute ku ri khale ndzo tlhelela *endlwini*. (*Xisomisana, p.193*)

b. A hi tlheleleni hi ya nwa *le ndlwini* malume. (*Mulunguntima, p.142*)

c. ... a teka xitulu a xi veka makatla, a xi khoma hi voko rin'we, a kongoma *le ndlwini*. (*I vutomi, p.79*)

Eka xivulwa xa (91a) riengeteri *endlwini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tlhelela*. Kasi riengeteri *endlwini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Kute ku ri khale ndzo tlhelela*. Eka xivulwa xa (91b) riengeteri *le ndlwini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *nwa*. Kasi riengeteri *le ndlwini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo loko ku vekiwa hefemulo exikarhi ka riendli *nwa* na xiendliwa *malume*. Xikombiso, *A hi tlheleleni hi ya nwa, malume*. Eka xivulwa xa (91c) riengeteri *le ndlwini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *kongoma*. Kasi riengeteri *le ndlwini* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **... a teka xitulu a xi veka makatla, a xi khoma hi voko rin'we, a kongoma*.

6.9.58 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(92) A kombela lava tsakelaka ku ya vona mufi *endlwini* ku ya vona. (*Xilondza, p.6*)

Eka xivulwa xa (92) riengeteri *endlwini* ri landza xiendliwa *mufi*. Eka xivulwa lexi riengeteri *endlwini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri bohi ku va kona eka

xivulwa hikuva hi nga ri susa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A kombela lava tsakelaka ku ya vona mufi ku ya vona*.

(ix) **Riengeteri ehubyeni**

6.9.59 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(93) a. Va vitaniwa ehubyeni kun'we ni vatswari va vona. (*Xisomisana, p.32*)

b. Mi nga vileli, mi ta ya hlamusela ehubyeni. (*Xilondza, p.102*)

Eka xivulwa xa (93a) riengeteri ehubyeni ri landza riendli ro pfumala xiendliwa vitaniwa. Kasi riengeteri ehubyeni ri tirhile tanihi xilandzelandzahaku loko ho ri susa xivulwa xi tama xa ha vulavula hambileswi ku nga ha riki na riengeteri ra ndhawu ya laha timhaka ti humelelaka kona. Xikombiso, *Va vitaniwa kun'we ni vatswari va vona*. Eka xivulwa xa (93b) riengeteri ehubyeni ri landza riendli ro pfumala xiendliwa hlamusela. Lero riengeteri ehubyeni ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Mi nga vileli, mi ta ya hlamusela*.

6.9.60 **Ndhawu leyi landzaka xiendliwa**

(94) a. Hikwalaho vanhu a va languterile nyimpi yikulu ehubyeni ... (*I vutomi, p.167*)

b. Loko mhalamhala yi ba, yi vika ku fika ka hosi ehubyeni ... (*Hi ya kwihl?p.81*)

Eka xivulwa xa (94a) riengeteri ehubyeni ri landza xiendliwa nyimpi yikulu kasi riengeteri ehubyeni ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a swi bohi ku ri ri va kona exivulweni hileswaku hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri nhlamuselo leyinene leyi nge, *Hikwalaho vanhu a va languterile nyimpi yikulu*. Eka xivulwa xa (94b) riengeteri ehubyeni ri landza xiendliwa hosi. Eka xivulwa lexi riengeteri ehubyeni ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri pfumela ku susiwa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Loko mhalamhala yi ba, yi vika ku fika ka hosi*.

(x) **Riengeteri etshangeni**

6.9.61 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(95) a. Young a swi vona leswaku a a pfaleriwile etshangeni. (*Nsuku wa mina, p.67*)

b. ... ndzi kongoma etshangeni. (*Xisomisana, p.16*).

Eka xivulwa xa (95a) riengeteri etshangeni ri landza riendli ra xiendliwa xin'we pfalari nga eka nkarhi lowu hundzeke pfaleriwile. Riengeteri etshangeni ri tirhile eka

xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a bohiwa hi timhaka leti a nga kotiki ku huma eka tona. Ku susa xiphemu eka xivulavulelo swi onha nhlamuselo tanihi leswi, *Young a a swi vona leswaku a a pfaleriwile*. Eka xivulwa xa (95b) riengeteri *etshangeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *kongoma*. Kasi riengeteri *etshangeni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva, loko ho ri susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *... *ndzi kongoma*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuri hileswaku riendli *kongoma* i riendli ro pfumala xiendliwa leri kongomisaka eka ndhawu yo karhi lero ri boheka ku tirha ni xihetisi xa tlhelo leswaku xivulwa xi twala kahle.

6.9.62 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (96) a. A a nga lavi ku ya ekaya hi ku va ku chovoriwa leswi a nga famba a siya tihomu ta ha ri *etshangeni*. (*Hi ya kwihhi*, p. 5)
b. Kasi *etshangeni* ku ni tinkuzi tingani? (*Mulunguntima*, p.41)

Eka xivulwa xa (96a) riengeteri *etshangeni* ri landza xiendliwa *tihomu* hambileswi ku nga lo nghenelela xiphemu xa ripfunetariendli *ta ha ri*, leri nga boheki ku va kona exivulweni. Riengeteri *etshangeni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta phyama eka nhlamuselo ya xona. Xikombiso, **A a nga lavi ku ya ekaya hi ku va ku chovoriwa leswi a nga famba a siya tihomu ta ha ri*. Eka xivulwa xa (96b) riengeteri *etshangeni* ri tirhile eka xivulavulelo lexi vulaka leswaku a ku nga ri na varhangeri wo tala lava a va nga ta holovisana *etshangeni*. Lero a xi pfumeli ku susa swiphemu.

(xi) Riengeteri *entsungeni*

6.9.63 Ndhawu ya nhlokomhaka

- (97) *Entsungeni ka xinambyana lexi* a ku vonaka masimu. (*Xisomisana*, p.151)

Eka xivulwa xa (97) xivulwahava xa riengeteri *entsungeni ka xinambyana lexi* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka laha xi tshikilelaka eka mhaka ya laha a ku ri na xinambyana lexi a xi voniwa hi Xisomisana. Hi ku ya hi ntolovelo xivulwahava xa riengeteri *entsungeni ka xinambyana lexi* a xi fanele xi tshama endzhaku ka xiendliwa hi ndlela leyi: *A ku vonaka masimu entsungeni ka xinambyana lexi*. Ku yisa emahlweni xivulwahava xa riengeteri *entsungeni ka xinambyana lexi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A ku vonaka masimu*.

6.9.64 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (98) a. Presidente a a lo va rhamba hi xikongomelo xa ku va lela tani hileswi a va ya *entsungeni wa malwandle*. (*Xilondza, p.84*)
- b. Patu a ri nga tirhiseki ku ya fika *entsungeni wa malwandle*. (*Nsuku wa mina, p.47*)
- c. Makungu ya ku va yena a langhiwile ku ya *entsungeni wa malwandle* ya bohiwile hi bodo. (*Mulunguntima, p.34*)

Eka xivulwa xa (98a) xivulwahava xa riengeteri *entsungeni wa malwandle* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Naswona xivulwahava xa riengeteri *entsungeni wa malwandle* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva, loko xi susiwa xivulwa xi va xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **Presidente a a lo va rhamba hi xikongomelo xa ku va lela tani hileswi a va ya*. Eka xivulwa xa (98b) xivulwahava xa riengeteri *entsungeni wa malwandle* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi landza riendli ro pfumala xiendliwa fika. Hileswaku loko ho xi susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Patu a ri nga tirhiseki ku ya fika*. Eka xivulwa xa (98c) xivulwahava xa riengeteri *entsungeni wa malwandle* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Hileswaku loko ho xi susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Makungu ya ku va yena a langhiwile ku ya bohiwile hi bodo*.

6.9.65 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (99) Ku ya ka mina *le ntsungeni* ndzi dyondzile rihanyo. (*Mulunguntima, p.100*)

Eka xivulwa xa (99) riengeteri *le ntsungeni* ri landza xiendliwa *mina*. Riengeteri *le ntsungeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzaku hikuva a ri bohi ku va kona, na loko ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha twala kuri xi vula yini. Xikombiso, *Ku ya ka mina ndzi dyondzile rihanyo*.

6.9.66 Ndhawu leyi landzaka riendli

(xii) Riengeteri *eritshurini*

- (100) a. Mathayere ya vumbuluka *eritshurini* ya nga vileli. (*Xona hi xihl? p.132*)
- b. Loko u n'wi langutile a wu ta ehleketa leswaku a a suka ku tlangeni *eritshurini*. (*Xilondza, p.59*)

Eka xivulwa xa (100a) riengeteri *eritshurini* ri tirhile tanihi xilandzelandzaku hikuva ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *vumbuluka*. Hileswaku hambu ho ri susa xivulwa xi

tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Mathayere ya vumbuluka ya nga vileli*. Eka xivulwa xa (100b) riengeteri *eritshurini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tlanga* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *ku tlangeni*. Riengeteri *eritshurini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ra pfumela ku suka ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene yi nge, *Loko u n'wi langutile a wu ta ehleketa leswaku a a suka ku tlangeni*.

(xiii) **Riengeteri empfhukeni**

6.9.67 **Ndhawu leyi landzaka riendli**

(101) a. ... xibakele xo helela *empfhukeni* a va a ahlamisa ni nomu ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.80*)

b. Mapapa a ma pfarile *empfhukeni*. (*Xilondza, p.1*)

c. Xana wa xi vona xihahampfhuka-phatsa lexi xi hahaka *laha empfhukeni*. (*I vutomi, p.153*)

Eka xivulwa xa (101a) riengeteri *empfhukeni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *helela*. Kasi riengeteri *empfhukeni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ra boheka kuri ri va kona eka xivulwa lexi. Loko ro susiwa xivulwa xi ta hundzuka kutani xi nga ha twali. Xikombiso, *... xibakele xo helela a va a ahlamisa ni nomu ... Eka xivulwa xa (101b) riengeteri *empfhukeni* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *pfarile* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke lowu hetisekeke. Lexi endlaka leswaku xi va eka nkarhi lowu nga hundza i mofimi ya nkarhi lowu nga hundza a. Kasi riengeteri *empfhukeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mapapa a ma pfarile*. Xivulwa lexi xa twala hikuva mapapa ma kumeka ntsena *empfhukeni* lero ku hava yin'wana ndhawu leyi ma nga kumekaka eka yona. Hi ku ya hi nawu riengeteri *pfala* i riengeteri ra xiendliwa xin'we nkarhi hinkwawo ri lava ku tirha ni xiendliwa. Ku hava kun'wani *laha/ nhlamuselo ya empfhukeni* yi kumeka yi nga ri eka mapapa. Xiphemu lexi hambiloko xi nga boxiwangi xi kumeka xi ri xiphemu xa nhlamuselo ya rito leri. Hambiloko xi sukile nhlamuselo ya xona yi sala yi ri eka mapapa. Xikombiso mufana u pfala rivanti, a swi nga endleki leswaku hi ku *Mufana u pfala hambu ku ri *Wanuna a a pfarile. Kasi riendli *pfarile* ri komba leswaku nkarhi wa ku endla nchumu a wu hetisekile. Riendli leri loko ri tirha na mapapa ra swi kota ku tirha ri ri hava riengeteri. Eka xivulwa xa (101c) xivulwahava xa riengeteri *laha empfhukeni* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *hahaka*. Xivulwahava xa riengeteri *laha empfhukeni* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva

xi nga ha susiwa exivulweni kasi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Xana wa xi vona xihahampfhuka-phatsa lexi xi hahaka*.

6.9.68 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(102) a. Ku hleva i ku vamba mhaka *empfhukeni* ... (*Mulunguntima*, p.34)

b. Tinyanyana a ti ri karhi ti haha hi mitlhambi *empfhukeni* wa tilo ... (*Xisomisana*, p.138)

Eka xivulwa xa (102a) riengeteri *empfhukeni* ri landza xiendliwa *mhaka*, lero riengeteri *empfhukeni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta lahlekelala hi nhlamuselo tanihileswi ku nga xivulavulelo lexi nga pfumeriki ku va hi susa swiphemu leswi nga kona hikuva loko ko susiwa rito rin'wana nhlamuselo yi ta onhaka. Eka xivulwa xa (102b) xivulwahava xa riengeteri *empfhukeni wa tilo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi landza xiendliwa *mitlhambi*. Hileswaku xi nga ha susiwa kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Tinyanyana a ti ri karhi ti haha hi mitlhambi* ... Ku na ku hambana eka loko riengeteri ra ndhawu ri sukile. Lexi endlaka leswaku loko hi susa riengeteri *empfhukeni* xivulwa xi sala xi vulavula i riendli ro pfumala xiendliwa *haha* leri ri katseke xiphemu xa nhlamuselo ya *empfhukeni*. Hambani *mitlhambi* yi nga ri kona hi nga swi kota ku vula leswaku Tinyanyana a ti ri karhi ti haha. Riendli *haha* ri katsa *empfhukeni* hikuva a ku humeleli kun'wana handle ka *le mpfhukeni*.

(xiv) Riengeteri *emahlweni*

6.9.69 Ndhawu ya nhlokomhaka

(103) *Emahlweni ka yindlu* a ku ri ni ntanga lowu a wu ri ni ritlange. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.34)

Eka xivulwa xa (103) riengeteri *emahlweni* ri tirhile na riengeteri *ka yindlu* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *emahlweni ka yindlu*. Xivulwahava lexi xi tshamile emasungulweni ya xivulwa eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi, xivulwahava lexi xi tirhile ku tshikilela ndhawu ya laha a ku ri na ntanga lowu a wu ri ni ritlange. Xivulwahava lexi xi tikomba xi lo suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, ku nga ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Leswi swi vula leswaku loko xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona xivulwa lexi a xi ri hi ndlela leyi: *A ku ri ni ntanga*

lowu a wu ri ni ritlange emahlweni ka yindlu. Loko xivulwahava lexi xi ri eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi tirha ku boxa ndhawu leyi mhaka leyi vuriwaka hi riendli yi kongomisaka eka yona. Leswi swa hambana na loko xivulwahava xa riengeteri xi kumeka emasungulweni ya xivulwa hikuva laha xi tirha ku tshikilela ndhawu leyi mhaka leyi boxiwaka hi riendli yi kongomisaka eka yona. Eka xivulwa xa (103), xivulwahava xa riengeteri *emahlweni ka yindlu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi ta tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A ku ri ni ntanga lowu a wu ri ni ritlange.*

6.9.70 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (104) a. Loko xi kala xi languta *emahlweni* a xi tlheleri endzhaku. (*Mulunguntima, p.75*)
- b. Mufambisi wa ntirho a fika a *yima emahlweni* ka vona. (*Xilondza, p.5*)
- c. M'xeke a a tshame *emahlweni* na Xihahela a khome vhilwa. (*Xona hi xihhi? p.114*)

Eka xivulwa xa (104a) riengeteri *emahlweni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *languta*. Kasi riengeteri *emahlweni* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va kona leswaku xivulwa xi twala kahle. Loko ho ri susa xivulwa xi ta phyama eka nhlamuselo. Xikombiso, *Loko xi kala xi languta a xi tlheleri endzhaku.* Eka xivulwa xa (104b) xivulwahava xa riengeteri *emahlweni ka vona* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *yima*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *emahlweni ka vova* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Mufambisi wa ntirho a fika a yima.* Eka xivulwa xa (104c) riengeteri *emahlweni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshama* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke tshame. Riengeteri *emahlweni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha ri susa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *M'xeke a a tshame na Xihahela a khome vhilwa.*

6.9.71 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (105) ... ku hlamula Mbambu hi ku languta Sambo *emahlweni*. (*Ndzi ta n'wi Kuma, p.14*)

Eka xivulwa xa (105) riengeteri *emahlweni* ri landza xiendliwa *Sambo*, lero riengeteri *emahlweni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *ku hlamula Mbambu hi ku languta Sambo*.

6.10 Maxaxamelo ma maengeteri ma nkarhi

6.10.1 Maengeteri ma ntumbuluko

6.10.2 Maengeteri ma mikarhi ya siku

(i) Riengeteri *mixo*

6.10.3 Ndhawu leyi landzaka riendli

(106) a. U ya kwihi *mixo* wo tani? (*Xilondza*, p.74)

b. Vahahani wa vona vo hetelela ku suka a va sukile *mixo* wolowo wa Musumbhunuku. (*Xilondza*, p.20)

c. ... mali u yile u ya yi humesa ebanke *mixo* lowu. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.90)

Eka xivulwa xa (106a) riengeteri *mixo* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Riengeteri *mixo* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta lahlekela hi nhlamuselo. Xikombiso, **U ya kwihi wo tani?* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri hileswaku ku hava riengeteri ra nkarhi. Eka xivulwa xa (106b) xivulwahava xa riengeteri *mixo wolowo wa Musumbhunuku* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *sukile*. Xivulwahava xa *mixo wolowo wa Musumbhunuku* xi vumbiwile hi ku katsa xivulwahava xa riengeteri *mixo wolowo* na riengeteri *Musumbhunuku*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *mixo wolowo wa Musumbhunuku* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Vahahani wa vona vo hetelela ku suka a va sukile*. Xivulwa lexi xa ha vulavula hambiloko xi nga ri na xiphemu xa riengeteri ra nkarhi lowu va nga suka hi wona, kambe riendli *sukile* ri kombisa leswaku leswi riendli ri vulaka swona a swi endlawile eka nkarhi lowu hundzeke. Eka xivulwa xa (106c) xivulwahava xa riengeteri *mixo lowu xi landza* riendli ra xiendliwa xin'we *humesa*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i *mali*. Xivulwahava xa riengeteri *mixo lowu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo hambiloko ho susa xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi. Xikombiso, ... *mali u yile u ya yi humesa ebanke*.

6.10.4 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(107) Ndzi lava ku ya xava xihlantswa-meno ka ha ri *mixo*. (*Xilondza*, p.76)

Eka xivulwa xa (107) xivulwahava xa riengeteri *ka ha ri mixo* xi landza xiendliwa *xihlantswa-meno*. Xivulwahava xa riengeteri *ka ha ri mixo* xi vumbiwile hi riengeteri ra nkarhi *mixo* na xiphemu xa riyimelariendli *ka ha ri*. Xivulwahava xa riengeteri *ka ha ri mixo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Ndzi lava ku ya xava xihlantswa-meno*.

(ii) Riengeteri *mpundzu*

6.10.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(108) a. Ndzi pfuke *ka ha ri mpundzu*. (*Xisomisana*, p.119)

b. Ntirho wo foda wu endliwile *mpundzu wolowo*. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.88)

Eka xivulwa xa (108a) riengeteri *mpundzu* ri tirhile na riyimelariendli *ka ha ri* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *ka ha ri mpundzu*. Xivulwahava lexi xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *pfuke*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *ka ha ri mpundzu* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko xi nga ri kona xivulwa xi ta va xi nga helelangiki. Xikombiso, *Ndzi pfuke?* Eka xivulwa xa (108b) riengeteri *mpundzu* ri tirhile na riyimelariendli *wolowo* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *mpundzu wolowo*. Kasi xivulwahava lexi xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *endliwile*. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *mpundzu wolowo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa, xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Ntirho wo foda wu endliwile*.

6.10.6 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(109) Va fika va dya swakudya swa *nhlikanhi*. (*Xilondza*, p.23)

Eka xivulwa xa (109) riengeteri *nhlikanhi* ri landza xiendliwa *swakudya*. Riengeteri *nhlikanhi* ri tirhile tanihi xihetisi hikwalaho ka xitwananisi lexi nga nghenelela exikarhi ka xiendliwa na riengeteri *swa-*. Hileswaku loko ho susa riengeteri leri xivulwa xi ta lahlekela hi nhlamuselo. Xikombiso, **Va fika va dya swakudya swa*.

(iii) **Riengeteri ndzhenga**

6.10.7 Ndhawu ya nhlokomhaka

(110) *Ndzhenga wolowo va yile eholweni leyikulu, laha a va cinela kona.*
(*Xilondza, p.126*)

Eka xivulwa xa (110) xivulwahava xa riengeteri *ndzhenga wolowo* xi susiwile eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa xi ya eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tirha ku tshikilela eka nkarhi lowu a ku ciniwa hi wona. Xivulwahava lexi xi tikomba xi lo suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, ku nga ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Leswi swi vula leswaku loko xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona xivulwa lexi a xi ri hi mukhuva lowu: *Va yile eholweni leyikulu ndzhenga wolowo, laha a va cinela kona.* Xivulwa lexi xi vula leswaku eholweni leyikulu hi laha a va cinela kona masiku hinkwawo. Kasi loko xivulwahava xa riengeteri *ndzhenga wolowo* xi ya tshama emakumu ka xivulwa swi cinca ni nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Va yile eholweni leyikulu, laha a va cinela kona ndzhenga wolowo.* Xivulwa lexi na xona xa ha vulavula kasi xi lo cinca nhlamuselo hi ndlela ya leswaku loko xi ri taniya xi vula leswaku a va ta ya cinela eholweni *ndzhenga wolowo* ka siku rero ntsena ku nga ri swa masiku hinkwawo.

6.10.8 Ndhawu ya le ndzhaku ka xiendliwa

(111) *A va ri karhi va tiphina hi masana ya dyambu ra ndzhenga lowu.*
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.99*)

Eka xivulwa xa (111) riengeteri *ndzhenga* ri landza xiendliwa *masana ya dyambu.* Riengeteri *ndzhenga* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a swi koteki ku va ri suka eka xivulwa lexi hikuva swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **A va ri karhi va tiphina hi masana ya dyambu ra lowu.* Xivulwa lexi a xi hetisekangi hikuva xi pfumala riengeteri ra nkarhi.

(iv) **Riengeteri vusiku**

6.10.9 Ndhawu ya nhlokomhaka

(112) a. *Vusiku byebyo, ho namba hi etlele kwala a hi gove kona.* (*Xisomisana, p.218*)
b. *Vusiku bya xixika byi lalamile.* (*Nsuku wa mina, p.70*)

Eka xivulwa xa (112a) riengeteri *Vusiku* ri tirhile na risivikomba *byebyo* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *vusiku byebyo*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *vusiku byebyo* xi sukile eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka. Leswi swi kombisa ku tshikilela eka nkarhi wa *vusiku lowu* va nga etlela kwala a va gove kona. Swi hambana na loko xivulwahava xa riengeteri xi tshamile emakumu laha xi tirhaka ku boxa nkarhi lowu riendli ri vulaka leswi swi nga endleka tanihileswi, *Ho namba hi etlele kwala a hi gove kona vusiku byebyo*. Eka xivulwa xa (112b) riengeteri *vusiku* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela eka nkarhi wa *vusiku bya nguva* ya xixika lowu tikombaka wu lehile ku tlula nkarhi wa *vusiku bya tinguva tin'wana ta lembe*. Eka xivulwa lexi riengeteri *vusiku* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo. Xikombiso, **Bya xixika byi lalamile*. Lexi endlaka xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo i mhaka ya ku va ku nga ri na riengeteri ra nkarhi.

6.10.10 Ndhawu ya le ndzhaku ka riendli

(113) a. Xitapita a ndzi tshamela *vusiku hinkwabyo*. (*Xisomisana*, p.121)

b. Mihloti na Ray a va etlelanga *vusiku bya kona*. (*Xilondza*, p.127)

c. A tlhela a ndzi hlongola *na vusiku*. (*I vutomi*, p.58)

Eka xivulwa xa (113a) riengeteri *vusiku* ri tirhile ni risivintalo *hinkwabyo* ku vumba xivulwahava *vusiku hinkwabyo*. Xivulwahava xa riengeteri *vusiku hinkwabyo* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *tshamela*. Eka xivulwa lexi xiendliwa xi kombisiwa hi risivi *ndzi* leri yimelaka *Xisomisana*. Xivulwahava xa riengeteri *vusiku hinkwabyo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Xitapita a ndzi tshamela*. Eka xivulwa xa (113b) riengeteri *vusiku* ri tirhile na xitwananisi *bya* na risivinene *kona* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *vusiku bya kona*. Xivulwahava xa riengeteri *vusiku bya kona* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *etlela* leri nga eka tlhelo ra nandzulo *etlelanga*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *vusiku bya kona* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xo susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Mihloti na Ray a va etlelanga*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala i nhlamuselo ya ku etlela leyi fambelanaka na nkarhi wa *vusiku*. Eka xivulwa xa (113c) riengeteri *na vusiku* ri tirha na mofimi *na* ku kombisa nkarhi lowu timhaka ti nga humelela ha wona. Xivulwahava xa riengeteri *na vusiku* xi landza riendli ra xiendliwa

xin'we *hlongola*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i xifanyetana Davula lexi siviwaka hi risivi *ndzi*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *na vusiku* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi nga ri kona xivulwa xi va xa ha vulavula. Xikombiso, *A tlhela a ndzi hlongola*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi va na nhlamuselo leyinene, hileswaku riengeteri ra nkarhi a ri boheki ku va eka xivulwa lexi.

6.10.11 Ndhawu ya le ndzhaku ka xiendliwa

(114) ... u hlongola mfenhe leyi *vusiku* lebyi. (*I vutomi*,p.15)

Eka xivulwa xa (114) riengeteri *vusiku* ri tirhile na risivikomba *lebyi* ku vumba xivulwahava xa rengeteri *vusiku lebyi*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *vusiku lebyi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, ... u *hlongola mfenhe leyi*.

6.11 Maengeteri ma mikarhi ya sweswi

(i) Riengeteri *namuntlha*

6.11.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

(115) a. *Namuntlha* ndzi hlanganile na nhwana wo saseka ku fana na Nyeleti.

(*Xilondza*, p.29)

b. *Namuntlha* a a ri dokodela lonkulu. (*Nsuku wa mina*, p.36)

c. *Namuntlha* ndzi dye na xo. (*Xisomisana*, p.17)

Eka xivulwa xa (115a) riengeteri *namuntlha* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela mhaka ya nkarhi lowu Manyike a nga nhlanguana na nhwana wo saseka. Kasi ku ya hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo riengeteri *namuntlha* a ri fanele ri landza xiendliwa tanihileswi, *Ndzi hlanganile na nhwana wo saseka ku fana na Nyeleti namuntlha*. Hambiswiritano, riengeteri *namuntlha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri bohi ku va kona eka xivulwa hileswaku hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso. *Ndzi hlanganile na nhwana wo saseka ku fana na Nyeleti*. Eka xivulwa xa (115b) riengeteri *namuntlha* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku kombisa ntshikilelo eka siku leri ku kongomisiwa eka rona. Kasi riengeteri *namuntlha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ro susiwa a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A a ri dokodela*

lonkulu. Eka xivulwa xa (115c) *riengeteri namuntlha* ri tshame eka ndhawu ya nhlokomhaka ku kombisa ntshikilelo eka nkarhi lowu munhu a nga nghena ekhombyeni. Ku ya hi ntolovelo riengeteri *namuntlha* a ri fanele ri landza xiendliwa hi mukhuva lowu, *Ndzi dye na xo namuntlha*. Hambiswiritano, riengeteri *namuntlha* ri tirhile eka xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a ri ekhombyeni kumbe eka xiyimo xo tika ni le ku xanisekeni. Eka xivulwa xa (115c) riengeteri *namuntlha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ra pfumela ku suka kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Ndzi dye na xo*.

6.11.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (116) a. *Va ri va love namuntlha ni mixo*, ya vanhu yo sungula ku khunguluka hi ku hleka. (*Xisomisana*, p.172)
b. ... ndzo ka ndzi nga lavi ku nwa *namuntlha*. (*Mulunguntima*, p.9)

Eka xivulwa xa (116a) xivulwahava xa riengeteri *namuntlha ni mixo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *love*. Xivulwahava xa riengeteri *namuntlha ni mixo* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo. Xikombiso, *... *va ri va love ya vanhu yo sungula ku khunguluka hi ku hleka*. Kasi loko riendli ri landziwa hi hefemulo xivulwa lexi xi nga va xi twala. Xikombiso, ... *va ri va love, ya vanhu yo sungula ku khunguluka hi ku hleka*. Eka xivulwa xa (116b) riengeteri *namuntlha* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *nwa*. Riengeteri *namuntlha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri pfumela ku suka kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *ndzo ka ndzi nga lavi ku nwa*.

6.11.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (117) a. *Ndzi ta rhumela dokodela Whiteside namuntlha ra mixo*. (*Nsuku wa mina*, p.40)
b. ... ri na torha ro tiva leswi phephahungu ra *namuntlha ra mixo* a ri n'wi khomerile swona. (*I vutomi*, p.125)

Eka xivulwa xa (117a) Xivulwahava xa riengeteri *namuntlha ra mixo* xi landza xiendliwa *dokodela Whiteside*. Kambe riengeteri *namuntlha* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzi ta rhumela dokodela Whiteside*. Eka xivulwa xa (117b) xivulwahava xa riengeteri *namuntlha ra mixo* xi landza xiendliwa *phephahungu* laha ku nga nghenelelela xitwananisi *ra*. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri

namuntlha ra mixo xi tirhile tanihi xihetisi hikuva a xi pfumeli ku suka eka xivulwa. Loko ho xi susa, swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *... *ri na torha ro tiva leswi phephahungu ra a ri n'wi khomerile swona*.

6.12 Maengeteri ma nkarhi lowu nga hundza

(i) Riengeteri *tolo*

6.12.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

- (118) a. Madyambu ya *tolo* ndzi vutisile N'wa-Rihlampfu hi Lavani Manyike. (*Xilondza*, p.30)
b. *Tolo* a nga ha vuyi. (*Nsuku wa mina*, p.13)
c. Na *tolo* ndzi fambe kahle le Elim. (*Mulunguntima*, p.33)
d. *Tolo* na rini laha ndzi nga tshama ndzi ku nyika mali ... (*Swa vilula*, p.48)

Eka xivulwa xa (118a) xivulwahava xa riengeteri *madyambu ya tolo* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka. Kasi hi ntolovelo xi fanele xi tshama endzhaku ka xiendliwa tanihileswi, *Ndzi vutisile N'wa-Rihlampfu hi Lavani Manyike madyambu ya tolo*. Ku yisa emahlweni xivulwahava xa riengeteri *madyambu ya tolo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzi vutisile N'wa-Rihlampfu hi Lavani Manyike*. Nkoka wa xivulwahava xa riengeteri *madyambu ya tolo* i ku paluxa mhaka ya nkarhi lowu leswi riendli ri vulaka swona swi nga endliwa ha wona, ku nga ku vutisiwa ka N'wa-Rihlampfu hi ta Lavani Manyike. Eka xivulwa xa (118b) riengeteri *tolo* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xo tshikilela nkarhi lowu hundzeke tanihileswi xivulwa lexi ku nga xivuriso lexi vulaka ku va leswi nga humelela eka nkarhi lowu nga hundza swi nga ha koteki ku va swi vuyelela kambe. Hi ntolovelo riengeteri *tolo* a ri fanele ri landza riendli, hileswaku xivulwa a xi fanele xi hi ndlela leyi, *A nga ha vuyi tolo*. Hambiswiritano, riengeteri *tolo* ri tirhile tanihi xihetisi tanihileswi ri nga tirha eka xivuriso hikuva swiphemu swa le ka swivuriso a swi susiwi hi xikongomelo xa leswaku nhlamuselo yi nga cinci. Loko ho ri susa xivulwa xi ta cinca nhlamuselo. Xikombiso, *A nga ha vuyi*. Nhlamuselo ya xivulwa lexi yi nga ha kongomisa eka swilo swo hambahambana hileswaku ku nga va munhu loyi a vuriwaka leswaku a nga ha vuyi eka ndhawu leyi a languteriwaka ku vuya eka kona. Loko ku tumbuluxiwa xivuriso lexi, nkoka wa riengeteri *tolo* i ku tshikilela mhaka ya nkarhi leyi yimelaka xin'wana na xin'wana lexi nga humelela eka nkarhi lowu hundzeke lexi nga ha koteki ku vuyelela kambe. Eka xivulwa xa (118c) xivulwahava xa riengeteri *na tolo* xi tshamile eka

ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela mhaka ya nkarhi lowu a nga famba hi wona. Kasi ku ya hi ntolovelo xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi a xi fanele xi landza xiendliwa hi mukhuva lowu, *Ndzi fambe kahle le Elim na tolo*. Hambiswiritano, xivulwahava xa riengeteri na tolo xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzi fambe kahle le Elim*. Hambileswi ku nga riki na riengeteri ra nkarhi swa tikomba hi riendli leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *fambe(fambile)*. Eka xivulwa xa (118d) xivulwahava xa riengeteri *tolo na rini xi tshamile* eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela eka leswi nga humelela eka nkarhi lowu nga hundza. Ku ya hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo xivulwahava lexi a xi fanela xi landza xiendliwa hi ndlela leyi, *Laha ndzi nga tshama ndzi ku nyika mali tolo na rini ...* Hambiswiritano, xivulwahava xa riengeteri *tolo na rini* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva a xi pfumeli ku suka exivulweni hikuva swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Laha ndzi nga tshama ndzi ku nyika mali*.

6.12.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

(119) a. Ti ndzi lahlekele *tolo ni vusiku*. (*Xisomisana*, p.99)

b. ... loko a lava ku tshamiseka *tolo na tolweni*. (*Xona hi xihhi*, p.65)

c. Khensani yena ndzi n'wi mukise *tolo*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.117)

d. Hi fanele hi dyondza hi leswi swi humeleleke *tolo ni tolweni ...* (*Nsuku wa mina*, p.2)

e. Hi siku leri thandlameke ... vutomi byi khunguluka ku fana na *tolo na tolweni*. (*Xona hi xihhi*, p.44)

Eka xivulwa xa (119a) xivulwahava xa riengeteri *tolo ni vusiku* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi xi landzaka riendli ra xiendliwa xin'we *lahleka* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *lahlekele*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i timbuti leti siviwaka hi risivi *ti*. Hileswaku hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ti ndzi lahlekele*. Eka xivulwa xa (119b) xivulwahava xa riengeteri *tolo na tolweni* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshamiseka*. Xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi cinca nhlamuselo. Xikombiso, ... *loko a lava ku tshamiseka*. Nhlamuselo ya Xivulwa lexi a ya ha kongomisi eka ku tshamiseka ka nkarhi lowu nga hundza kasi xi kongomisa eka nkarhi lowu taka. Eka xivulwa xa (119c) riengeteri *tolo* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *mukise*. Eka

xivulwa lexi xiendliwa i Khensani loyi a siviwaka hi risivi *n'wi*. Eka xivulwa lexi riengeteri *tolo* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Khensani yena ndzi n'wi mukise*. Eka xivulwa xa (119d) Xivulwahava xa riengeteri *tolo ni tolweni* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *humeleleke*. Xivulwahava xa riengeteri *tolo ni tolweni* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Hi fanele hi dyondza hi leswi swi humeleleke ...* Eka xivulwa xa (119e) xivulwahava xa riengeteri *tolo na tolweni* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *khunguluka* hambileswi ku nga lo nghenelela xiphemu xa xifananisi *ku fana na*. Xivulwahava xa riengeteri *tolo na tolweni* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va kona eka xivulwa leswaku xi twala kahle. Loko ho xi susa xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo. Xikombiso, **Hi siku leri tlhandlameke ... vutomi byi khunguluka ku fana na*.

6.12.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (120) a. A hlamusela ta maphorisa ya *tolo*. (*Mulunguntima*, p.6)
b. Mulungu wa ha ku hlongola ntlawanyana wa vanhu *tolu kunene*. (*Xisomisana*, p.125)
c. Ina, ndza ha ku nghena na yena *tolu nivusiku*. (*Xilondza*, p.74)

Eka xivulwa xa (120) riengeteri *tolu* ri landza xiendliwa *maphorisa* hambileswi ku nga lo nghenelela xitwananisi ya lexi kongomisaka eka mhaka leyi kongomisiwaka eka yona. Riengeteri *tolu* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **A hlamusela ta maphorisa ya*. Eka xivulwa xa (120b) xivulwahava xa riengeteri *tolu kunene* xi landza xiendliwa *vanhu*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *tolu kunene* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Mulungu wa ha ku hlongola ntlawanyana wa vanhu*. Xivulwa lexi xa ha ri na nhlamuselo ya ku hlongoriwa ka vanhu ku nga ri khale ngopfu hambileswi swi nga boxiwangi xiphemu xa nkarhi wo karhi. Eka xivulwa xa (120c) xivulwahava xa riengeteri *tolu ni vusiku* xi landza xiendliwa *yena*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa, xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ina, ndza ha ku nghena na yena*.

6.12.4 Ndhawu ya nhlokomhaka

(ii) Riengeteri *mpfhuka*

(121) *Mpfhuka* a nga pfula nomu a ku gabaa! milorho yi ni tinxangu. (*Mulunguntima*, p.109)

Eka xivulwa xa (121) riengeteri *mpfhuka* ri susiwile eka ndhawu ya rona ra ntolovelo laha ri landzaka xiendliwa ri ya eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela nkarhi lowu hundzeke. Kasi hi mavulavulelo ma masiku hinkwawo riengeteri *mpfhuka* a ri fanele ri landza xiendliwa hi ndlela leyi, *Milorho yi ni tinxangu mpfhuka a nga pfula nomu a ku gabaa!*

6.13 Maengeteri ma mikarhi leyi taka

(i) Riengeteri *mundzuku*

6.13.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

(122) a. *Mundzuku* swi nga va swi tiviwa hi magidigidi ya vanhu va misava. (*Nsuku wa mina*, p.67)

b. *Mundzuku* hi nkarhi wa kaye, *Khegu u ta bela Maluleke foni ...* (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.67)

c. *Mundzuku* roleri ri xaka ndza xi landza. (*Mulunguntima*, p.39)

d. *Mundzuku* loko ndzo hlangana na wena ra ha te tani ta tshwa! (*Swa vilula*, p.64)

Eka xivulwa xa (122a) riengeteri *mundzuku* ri lo susiwa eka ndhawu ya rona ya ntolovelo ya ku va ri landza xiendliwa ri ya eka ndhawu ya nhlokomhaka ku paluxa ntshikilelo eka nkarhi. Hileswaku xivulwa a xi fanele xi ri hi ndlela ndlela leyi, *Swi nga va swi tiviwa hi magidigidi ya vanhu va misava mundzuku*. Eka xivulwa lexi, riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga suka eka xivulwa kasi xona xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Swi nga va swi tiviwa hi magidigidi ya vanhu va misava*. Eka xivulwa xa (122b) riengeteri *mundzuku* ri lo susiwa eka ndhawu ya rona ya ntolovelo leyi landzaka xiendiwa ku ya eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela mhaka ya nkarhi kambe ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi nkarhi wa kaye, Khegu u ta bela Maluleke foni ...* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi va na nhlamuselo yo twala i mhaka ya xiphemu xa mofimi ya nkarhi lowu taka ta, leyi nga na nhlamuselo ya riengeteri *mundzuku*. Nakambe ku ya hi ntolovelo riengeteri *mundzuku* ri fanele ri landza xiendliwa hi mukuvha lowu, *Hi nkarhi wa kaye mundzuku, Khegu u ta bela Maluleke foni*. Eka xivulwa xa (122c) riengeteri *mundzuku*

ri susiwile eka ndhawu ya rona yo landza xiendliwa ri yisiwa eka ndhawu ya nhlokomhaka ku paluxa mhaka ya nkarhi. Kasi riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ra pfumela ku suka kambe nhlamuselo ya xivulwa yi tama ya ha ri na nhlamuselo yo twala tanihileswi, *Roleri ri xaka ndza xi landza*. Eka xivulwa lexi riengeteri *mundzuku* ri fanele ri landza riendli hi ndlela leyi, *Roleri ri xaka mundzuku ndza xi landza*. Eka xivulwa xa (122d) riengeteri *mundzuku* ri susiwile eka ndhawu ya rona ya ntolovelo laha ri landzaka xiendliwa ri yisiwa eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tiyisisa mhaka ya nkarhi kasi rona ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri bohi ku va kona eka xivulwa lexi na loko ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Loko ndzo hlangana na wena ra ha te tani ta tshwa!* Hambiswiritano, ku ya hi ntolovelo, riengeteri *mundzuku* a ri fanele ri landza xiendliwa hi ndlela leyi, *Loko ndzo hlangana na wena mundzuku ra ha te tani ta tshwa!* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi va na nhlamuselo yo fana hambiloko ku ri hava riengeteri *mundzuku* i vukona bya xiphemu xa *loko ndzo*, lexi nga na nhlamuselo ya nkarhi lowu taka tanihi riengeteri *mundzuku*.

6.13.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (123) a. Ndzi ta n'wi mukisa *mundzuku* leri xaka leri ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.120*)
- b. ... hinkwavo a va ganyula timbilu ta vona ti tsakile hikuva hi xa *mundzuku* wa kona a va ta amukela xo va sula nyuku ... (*Swa vilula, p.117*)
- c. "Ndza tshemba hi ta bula *mundzuku*", ku vula Mitterrand, ivi a yima hi milenge. (*Nsuku wa mina, p.150*)
- d. Hi ta xi tela *mundzuku* loko mi ta va mi xi lulamisile hi ku hetiseka. (*I vutomi, p.60*)

Eka xivulwa xa (123a) riengeteri *mundzuku* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *mukisa* leri nga eka rhavi ra xivangelo. Eka xivulwa lexi xiendliwa i Khensani loyi a siviwaka hi risivi *n'wi*. Riendli *mukisa* ri huma eka riendli ro pfumala xiendliwa muka. Lexi endlaka leswaku riendli leri ri hundzuka ku va riendli ra xiendliwa xin'we i mhaka ya ku va ri ri eka rhavi ra xivangelo. Eka xivulwa lexi riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xilandzalandzhaku hikuva ri pfumela ku suka eka xivulwa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzi ta n'wi mukisa leri xaka leri ...* Eka xivulwa lexi ku va na ku cincanyana eka nhlamuselo hikuva leri xaka ku nga va siku, vhiki hambu ku ri lembe na loko ku nga boxiwangi swi cinca nhlamuselo. Eka xivulwa xa (123b) riengeteri *mundzuku* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsaka* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *tsakile*. Exikarhi ka riendli na riengeteri ku nghenelele

xiphemu xa xivangelo lexi bohaka eka xivulwa lexi *hikuva hi xa*. Kasi riengeteri mundzuku ri tirhile tanihi xihetisi tanihileswi loko ho ri susa xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo. *Xikombiso, *... hinkwavo a va ganyula timbilu ta vona ti tsakile hikuva hi xa wa kona a va ta amukela xo va sula nyuku*. Eka xivulwa xa (123c) riengeteri *mundzuku* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *bula*. Kasi riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xilandzelamdzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi nge, “*Ndza tshemba hi ta bula*” ku vula *Mitterrand*, *ivi a yima hi milenge*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala kahle i mhaka ya mofimi ya nkarhi lowu taka *ta*. Hambiswiritano, hi nga vula leswaku xivulwa xo va xi cincilenyana eka nhlamuselo hikuva ku nga boxiwangi nkarhi hileswaku va nga bula nkarhi wun’wana na wun’wana lowu taka. Eka xivulwa xa (123d) riengeteri *mundzuku* ri landza riendli ra xiendliwa xin’we *tela* kasi riengeteri mundzuku ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. *Xikombiso, Hi ta xi tela loko mi ta va mi xi lulamisile hi ku hetiseka*. Xivulwa lexi xa ha ri na nhlamuselo ya nkarhi lowu taka hinkwalaho ka mofimi ya nkarhi lowu taka ya *ta*. Hambiswiritano, xi pfa xi kongomisa eka nkarhi wun’wana na wun’wana lowu taka hikuva ku nga boxiwangi nkarhi wo karhi.

6.13.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (124) a. ... swi ta boheka misava ya namuntlha na misava ya *mundzuku*. (*Nsuku wa Mina, p.1*)
b. ... ku endla ntirho lowu kumbe ku va mhakankulu eka tinyuziphepha ta *mundzuku*. (*Nsuku wa mina, p.68*)
c. Ndzi twa ndzi chava mhaka ya *mundzuku*. (*Xisomisana, p.193*)
d. ... ndzi lava mali yeleyo ya makume-nhungu-ta gidi wa tirhandi *mundzuku* leri xaka leri ... (*N’waninginingi ma ka tindleve, p.62*)

Eka xivulwa xa (124a) riengeteri *mundzuku* ri landza xiendliwa *misava*. Kambe riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva swa boha leswaku ri va kona leswaku xivulwa xi twala kahle. Loko ho ri susa xivulwa a xi nga ha vulavuri. *Xikombiso, *... swi ta boheka misava ya namuntlha na misava ya*. Eka xivulwa xa (124b) riengeteri *mundzuku* ri landza xiendliwa tinyuziphepha hambileswi ku nga nghelelela xitwananisi *ta* exikarhi ka xiendliwa na riengeteri. Riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo leyinene. *Xikombiso, *... ku endla ntirho lowu kumbe ku va mhakankulu eka tinyuziphepha ta*. Eka xivulwa xa (124c) riengeteri *mundzuku* ri landza xiendliwa *mhaka*. Kasi riengeteri

mundzuku ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri boheka ku va eka xivulwa leswaku xi va na nhlamuselo ya kahle. Loko ho si susa xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Ndzi twa ndzi chava mhaka ya*. Eka xivulwa xa (124d) riengeteri *mundzuku* ri landza xiendliwa wena. Eka xivulwa lexi riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xilandzelandzaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala hambileswi yi vaka yi cincilenyana. Xikombiso, ... *ndzi lava mali yeleyo ya makume-nhungu-ta gidi wa tirhandi leri xaka leri* ... Lexi endlaka xivulwa lexi xi vulavula i xivulwahava xa riendli *leri xaka leri*. Xivulwahava lexi xi na nhlamuselo ya ku xa ka dyambu nakona swi pfa swi khumba nhlamuselo ya riengeteri *mundzuku*.

6.14 Maengeteri ma masiku ma vhiki

(i) Riengeteri *Sonto*

6.14.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

(125) *Sonto* rona a ro nenga kunene. (*Mulunguntima*, p.58)

Eka xivulwa xa (125) riengeteri *Sonto* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela eka siku ra *Sonto* leri a ri ri kusuhi. Riengeteri *Sonto* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Rona a ro nenga kunene*.

6.1.2 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(126) Ku vuya ka yena ku nga va *Sonto* .... (*Mulunguntima*, p.58)

Eka xivulwa xa (126) riengeteri *Sonto* ri landza xiendliwa *yena*. Exikarhi ka xiendliwa na riengeteri ku ni xiphemu *ku nga va* lexi tirhaka ku hlanganisa xiendliwa *yena* na riengeteri *Sonto*. Eka xivulwa lexi riengeteri *Sonto* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo. Xikombiso, **Ku vuya ka yena ku nga va*.

6.18 Maengeteri ma mpfelelo

6.15.1 Maengeteri lama kombaka mikarhi ya siku

(i) Riengeteri *nimpundzu*

6.15.2 Ndhawu ya nhlokomhaka

(127) a. *Ni mpundzu* hi siku leri tlhandlamaka, vanhwanyana lava a va hi tisele swakudya *ni madyambu* ya tolo, vo hi tisela mati ya ku hlamba. (*Xisomisana*, p.193)

Eka xivulwa xa (127a) xivulwahava xa riengeteri *nimpundzu hi siku leri tlhandlamaka* xi vumbiwile hi ku katsa xivulwahava xa riengeteri *nimpundzu* na xivulwahava xa riengeteri *hi siku leri tlhandlamaka*. Eka xivulwa xa (127a) xivulwahava xa riengeteri *nimpundzu hi siku leri tlhandlamaka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Vanhwanyana lava a va hi tisele swakudya ni madyambu ya tolo, vo hi tisela mati ya ku hlamba*.

6.15.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(128) Hi ta vona pulani mundzuku *ni mpundzu*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.194)

Eka xivulwa xa (128) xivulwahava xa riengeteri *nimpundzu* xi tirhile na riengeteri *mundzuku* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *mundzuku nimpundzu*. Xivulwahava lexi xi landza xiendliwa *pulani*. Xivulwahava xa riengeteri *mundzuku nimpundzu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi ta vona pulani*. Eka xivulwa lexi nkarhi wa ha kombisiwa hi mofimi ya nkarhi lowu taka *ta-*.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *ni nhlikanhi*

6.15.4 Ndhawu leyi landzaka riendli

(129) a. Hi twananile leswaku a ta tirha *ninhlikanhi*. (*Xilondza*, p.112)

b. Siku rin'wana hi te hi tshamile *ni nhlekanhi* ... (*Xisomisana*, p.109)

c. E-e, u ndzi hlongorile na *nhlikanhi*. (*I vutomi*, p.37)

Eka xivulwa xa (129a) riengeteri *ninhlikanhi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tirha*. Riengeteri *ninhlikanhi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ri susa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi twalaka. Xikombiso, *Hi twananile leswaku*

a ta tirha. Eka xivulwa xa (129b) xivulwahava xa riengeteri *ninhlekanhi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshamile*. Xivulwahava xa riengeteri *ninhlikanhi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi ta tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Siku rin'wana hi te hi tshamile* ... Eka xivulwa xa (129c) xivulwahava xa riengeteri na nhlikanhi xi landza riendli ra xiendli ra xin'we *hlongola* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *hlongorile*. Xivulwahava xa riengeteri *nanhlikanhi* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **E-e, u ndzi hlongorile*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuri hileswaku a ku ri nhlamulo eka xivutiso lexi a xi lava ku tiva nkarhi lowu xiendliwa *Davula* a nga hlongoriwa hi wona entirhweni. Naswona loko ku nga boxiwangi nkarhi, xivulwa xi va xi nga ri na nhlamuselo leyi nga helela.

(iii) Riengeteri *nimadyambu*

6.15.5 Ndhawu ya nhlokomhaka

(130) *Nimadyambu* loko va heta ku lalela ... (*Xilondza*, p.27)

Eka xivulwa xa (130) riengeteri *nimadyambu* ri sukile eka ndhawu leyi landzaka riendli ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela eka nkarhi wa ku lalela. Leswi swi vula leswaku loko riengeteri leri ri nga si suka eka ndhawu ya rona xivulwa lexi a xi ri hi ndlela leyi: *Loko va heta ku lalela nimadyambu* ... Loko riengeteri leri ri eka ndhawu ya rona ya ntolovelo ri tirha ku boxa nkarhi lowu mhaka leyi vuriwaka hi riendli yi kongomisaka eka wona. Leswi swa hambana na loko riengeteri ri kumeka emasungulweni ya xivulwa hikuva laha ri tirha ku tshikilela nkarhi lowu mhaka leyi boxiwaka hi riendli wu kongomisaka eka yona. Eka xivulwa lexi riengeteri ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Loko va heta ku lalela* ... Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala i mhaka ya nhlamuselo ya riendli leri nga eka hlayelo ya tshamelo ku lalela ri kongomisaka eka nkarhi wa xidyambu.

6.16 Maengeteri ma mikarhi leyi nga hundza

(i) Riengeteri *matolo*

6.16.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

(130) *Matolo* wa kona ri pfariwile kahle. (*Mulunguntima*, p.116)

Eka xivulwa xa (130) riengeteri *matolo* ri tshame eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela mhaka ya leswaku hi siku leri nga hundza rijisitara ra ticheke leti tirhisiwaka efemeni a ri pfariwile tanihi masiku hinkwawo. Hi ku ya hi ntolovelo riengeteri *matolo* a ri fanele ri ri hi ndlela leyi landzelaka, *Ri pfariwile kahle matolo wa kona*. Ku yisa emahlweni, riengeteri *matolo* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **Wa kona ri pfariwile kahle*.

6.16.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

(131) Mihloti a twa mafidzula lama a a ma kumile le nambyeni *hi xa matolo* ma pfuka. (*Xilondza*, p.89)

Eka xivulwa xa (131) xivulwahava xa riengeteri *hi xa matolo* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *kumile*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i *mafidzula*. Ku lo nghenelela xiphemu lexi bumabumelaka laha Mihloti a nga kuma mafidzula kona lexi nge, *le nambyeni*. Xivulwahava xa riengeteri *hi xa matolo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. *Mihloti a twa mafidzula lama a a ma kumile le nambyeni ma pfuka*.

6.16.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(132) a. Nyeleti a ha ku pfula rijisitara ra *matolo* wa kona. (*Mulunguntima*, p.91)

b. Loko yi ri mhaka ya *matolo* yo vuyela Chavalala a yi n'wi fayetela hi marito a yi n'wi nyikangi vurhongo Sasavona. (*Mulunguntima*, p.15)

Eka xivulwa xa (132a) xivulwahava xa riengeteri *matolo wa kona* ri landza xiendliwa *rijisitara* laha ku nghenelelaka xitwananisi *ra*. Xivulwahava xa riengeteri *matolo wa kona* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi pfumala nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Nyeleti a ha ku pfula rijisitara ra*. Eka xivulwa xa (131a) riengeteri *matolo* ri landza xiendliwa *mhaka* laha ku nga nghenelela xitwananisi *ya*. Riengeteri *matolo* ri tirhile tanihi xihetisi eka xivulwa lexi hikuva loko ho xi susa swi onha

nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi, **Loko yi ri mhaka ya yo vuyela Chavalala a yi n'wi fayetela hi marito a yi n'wi nyikangi vurhongo Sasavona.*

6.17 Maengeteri ma masiku ma vhiki

(i) Riengeteri Sonto

6.17.1 Ndhawu leyi landzaka riendli

(133) Na swona ku twananiwile leswaku va ta lahla mundzuku *hi Sonto*. (*Xilondza*, p.4)

Eka xivulwa xa (133) xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto* xi tirha ni riengeteri *mundzuku* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *mundzuku hi Sonto*. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *mundzuku hi Sonto* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *lahla*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *mundzuku hi Sonto* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Na swona ku twananiwile leswaku va ta lahla*. Hambileswi ku nga riki na riengeteri ra nkarhi, xivulwa xi kombisa leswaku ntirho a wu ta endliwa eka nkarhi lowu taka.

6.17.2 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(134) Kereke yo tshama yi lo hontlo, hi mintsumbu *hi Masonto* kambe mimoya yona yi sele emakaya, yin'wana yi nga ri lomu ... (*Xona hi xihhi*, p.9)

Eka xivulwa xa (134) xivulwahava xa riengeteri *hi Masonto* xi landza xiendliwa *mintsumbu*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hi ku va xi a xi bohi ku va kona eka xivulwa hileswaku hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Kereke yo tshama yi lo hontlo, hi mintsumbu kambe mimoya yona yi sele emakaya, yin'wana yi nga ri lomu ...* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala hambiloko ku susiwa riengeteri *hi Masonto* hileswaku hakanyingi vanhu va ya ekerekeni *hi Masonto* naswona nhlamuselo ya *Kereke* na xivulwahava xa riengeteri *hi Masonto* ya yelananyana.

(ii) Riengeteri Musumbhunuku

6.17.3 Ndhawu ya nhlokomhaka

(135) a. *Hi Musumbhunuku nimixo* mi pfuka mi ta *entirhweni* sesi Nyeleti. (*Mulunguntima*, p.109)

b. Hakunene *Musumbhunuku* wa kona a wu humile wu basile. (*Xilondza*, p.120)

Eka xivulwa xa (135a) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi tirhile na riengeteri *nimixo* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku nimixo*. Mi pfuka mi ta *entirhweni* sesi Nyeleti. Xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku nimixo* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama emasungulweni ku komba ntshikilelo eka nkarhi lowu Nyeleti a a boheka ku ya entirhweni hi wona. Hileswaku ku ya hi ntolovelo xivulwa a xi fanele xi ri hi ndlela leyi: *Mi pfuka mi ta entirhweni sesi Nyeleti hi Musumbhunuku nimixo*. Hi mukhuva lowu xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku nimixo* xi tirha ku boxa nkarhi lowu Nyeleti a a languteriwaka ku ya entirhweni ha wona. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku nimixo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hileswaku hambu xo susiwa xivulwa xi tama xa ha ri ni nhlamuselo yo twisiseka. Xikombiso, *Mi pfuka mi ta entirhweni sesi Nyeleti*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala hileswaku swi le rivaleni leswaku vanhu va tshama va ya entirhweni eka masiku ya le xikarhi ka vhiki ntsena. Nakambe Nyeleti a a fanele a vuyela entirhweni naswona a a tiva ni mikarhi hinkwayo ya matirhelo ma kona. Eka xivulwa xa (135b) riengeteri *Musumbhunuku* ri tirhile ni riengeteri *hakunene* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hakunene Musumbhunuku* hi xikongomelo xa ntshikilelo eka siku leri ku nga humelela timhaka. Hileswaku xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, xivulwa a xi ri hi ndlela leyi, *A wu humile wu basile hakunene Musumbhunuku wa kona*. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *hakunene Musumbhunuku* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Wa kona a wu humile wu basile*.

6.17.4 Ndhawu leyi landzaka riendli

(136) a. Ku sukela sweswi ndzi boheka ku ya elivhini, ndzi ta vuya *hi Musumbhunuku* ni mixo. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.90)

b. ... u ta kala a ya heleketiwa *hi Musumbhunuku*. (*Mulunguntima*, p.75)

Eka xivulwa (136a) xivulwa xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi tirhile na riengeteri *nimixo* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku nimixo*. Xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku nimixo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa vuya. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku nimixo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo

leyinene leyi nge, *Ku sukela sweswi ndzi boheka ku ya elivhini, ndzi ta vuya*. Xivulwa lexi xa vulavula hambileswi ku nga riki na riengeteri ra nkarhi ku kombisa leswaku movulavuri a a ta ta rini. Eka xivulwa xa (136b) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa heleketiwa. Kasi hi ntolovelo riengeteri *heleketa* i riendli ra xiendliwa xin'we hikuva munhu u heleketa xa n'wanchumu. Hileswaku riendli heleketa ri lo hundzuka ku va riendli ra xiendliwa xin'we loko ri ngenhisiwile eka rhavi ra xitwisiwo. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri ni nhlamuselo. Xikombiso, ... *u ta kala a ya heleketiwa*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala i mofimi ya nkarhi lowu taka *ta*, leswi kombaka leswaku a a ta heleketiwa eka nkarhi lowu taka hambileswi ku nga boxiwangi nkarhi wa kona.

6.17.5 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(137) Thevu u sungula ntirho *hi Musumbhunuku*. (*Mulunguntima*, p.51)

Eka xivulwa xa (137) xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi landza xiendliwa *ntirho*. Xivulwahava xa riengeteri *hi Musumbhunuku* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Thevu u sungula ntirho*.

(iii) Riengeteri *Muvhulu*

6.17.6 Ndhawu ya nhlokomhaka

(138) *Hi Muvhulu* wa kona va yile va ya hlangana tani hi sweswi va nga hlanganisa xiswona loko va kanela to ya eMooiplaas. (*Xona hi xhi?* p.111)

Eka xivulwa xa (138) xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi kota ku tshikilela siku leri va nga ya hlangana hi rona. Hileswaku loko xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu* xi nga si susiwa eka ndhawu ya xona xivulwa a xi ri hi ndlela leyi, *Va yile va ya hlangana tanihi sweswi va nga hlanganisa xiswona loko va kanela to ya eMooiplaas hi Muvhulu wa kona*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Muvhulu* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa

xivulwa a xi nga vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *wa kona va yile va ya hlangana tanihi leswi va nga hlanganisa xiswona loko va kana to ya eMooiplaas.

(iv) **Riengeteri Ravumbirhi**

6.17.7 Ndhawu ya nhlokomhaka

(139) *Hi Wavumbirhi* Mihloti na Xirilo va ya xikolweni na vadyondzi van'wana.

(*Xilondza, p.22*)

Eka xivulwa xa (139) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumbirhi* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela siku leri Mihloti na Ray va nga sungula ku ya exikolweni endzhaku ka ku lahliwa ka tatana wa vona. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumbirhi* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Mihloti na Xirilo va ya xikolweni na vadyondzi van'wana hi Wavumbirhi*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Wavumbirhi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mihloti na Xirilo va ya xikolweni na vadyondzi van'wana*.

(v) **Riengeteri Ravunharhu**

6.17.8 Ndhawu ya nhlokomhaka

(140) *Hi Ravunharhu* hi awara ya tsevu nimadyambu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ... (*Swa vilula, p.89*)

Eka xivulwa xa (140) xivulwahava xa riengeteri *hi Ravunharhu* ri tirhile na xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya tsevu ni madyambu* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hi Ravunharhu hi awara ya tsevu nimadyambu*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi lo susiwa eka ndhawu ya xona ya ntolovelo leyi landzaka xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela nkarhi lowu Mufundhisi a nga tela hi moya lowo kwetsima. Hileswaku xi nga si susiwa a xi ri hi ndlela leyi: *Mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima hi Ravunharhu hi awara ya tsevu nimadyambu ...* Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Ravunharhu hi awara ya tsevu nimadyambu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga xi susa kasi

xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ...*

6.17.9 Ndhawu leyi landzaka riendli

(141) A wu ri *Wavunharhu* siku leri Xihahela a heleketeke hi Mulungu wa yena ekaya. (*Xona hi xihhi? p.66*)

Eka xivulwa xa (141) riengeteri *Wavunharhu* ri landza riyimelariendli a wu ri. Eka xivulwa lexi riengeteri *Wavunharhu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va kona leswaku xivulwa xi kumeka xa ha twala. Loko ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A wu ri siku leri Xihahela a heleketeke hi Mulungu wa yena ekaya.*

(vi) Riengeteri *Ravuntlhanu*

6.17.10 Ndhawu ya nhlokomhaka

(142) *Hi Wavuntlhanu* wa vhiki rero, hinkwaswo a swi lulamisiwile. (*Xona hi xihhi? p.112*)

Eka xivulwa xa (142) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavuntlhanu* xi tirhile na xitwananisi wa na xivulwahava xa riengeteri *vhiki rero* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hi Wavuntlhanu wa vhiki rero*, Xivulwahava xa riengeteri *hi Wavuntlhanu wa vhiki rero* xi susiwile eka ndhawu ya xona leyi landzaka riendli leswaku ri kombisa ntshikilelo eka siku leri hinkwaswo a swi vile swi lulamisiwile. Hileswaku loko xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona a xi ri hi ndlela leyi: *Hinkwaswo a swi lulamisiwile hi Wavuntlhanu wa vhiki rero.*

6.17.11 Ndhawu leyi landzaka riendli

(143) A a fanele ku *famba hi Wavuntlhanu, kutani ... ndzi va ni nkema-nkema wa ku n'wi lunghisela timbuva.* (*Xisomisana, p.181*)

Eka xivulwa xa (143) xivulwahava xa riengeteri *hi Wavuntlhanu* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *famba*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Wavuntlhanu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa, xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A a fanele ku famba, kutani ... ndzi va ni nkema-nkema wa ku n'wi lunghisela timbuva.*

(vii) Riengeteri *Muggivela*

6.17.12 Ndhawu ya nhlokomhaka

(144) a. *Hi Mugqivela na Sonto a va n'wi lava va n'wi pfumala ... (Swa vilula, p.53)*

b. *Hi Mugqivela wa kona Xihahale o pfuka a pfimbe milenge. (Xona hi xihhi? p.105)*

Eka xivulwa xa (144a) xivulwahava xa riengeteri *hi Mugqivela* xi tirhile na riengeteri *Sonto* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hi Mugqivela na Sonto*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi sukile eka ndhawu ya xona yo landza xiendliwa xi ya eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela nkarhi lowu a a laveka kambe a nga kumeki. Hileswaku loko xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *A va n'wi lava va n'wi pfumala ... hi Mugqivela na Sonto*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Mugqivela na Sonto* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A va n'wi lava va n'wi pfumala ...*

6.17.13 Ndhawu leyi landzaka riendli

(145) a. *Va suke hi Mugqivela. (Xona hi xihhi? p.138)*

b. ... na le vhengeleni leswaku hi ta tirha kona *hi Mugqivela*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.16*)

c. ... a swi ta n'wi antswela Xihahale ku kanya mbilu a ya vhakela n'wantsweku wa yena N'wa-Xamuganga ku nga ri na ku yimela maxangu lama a ma voneke *hi vusiku bya Mugqivela lowu*. (*Xona hi xihhi? p. 66*)

d. Sejeni u ri u wu vonile nongonoko lowu mi wu vulaka *hi Migqivela*. (*Xilondza, p.121*)

Eka xivulwa xa (145a) xivulwahava xa riengeteri *hi Mugqivela* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *suke*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi Mugqivela* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xi nga ha vulavuli. Xikombiso, *Va suke. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuri hileswaku riendli suke i riendli leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona naswona a ri pfumeli ku tirha ri ri roxe ri nga seketeriwangi hi riengeteri. Eka xivulwa xa (145b) xivulwahava xa riengeteri *hi Mugqivela* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tirha*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi Mugqivela* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *na le vhengeleni leswaku hi ta tirha kona*. Eka xivulwa xa (146c) riengeteri *Mugqivela* ri tirhile ni riengeteri *vusiku* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hi vusiku bya Mugqivela lowu*. Xivulwahava xa riengeteri *hi vusiku bya Mugqivela lowu* xi landza riendli ra xiendliwa

xin'we leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *voneke*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi vusiku bya Muqgivela lowu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso: ... *a swi ta n'wi antswela Xihahela ku kanya mbilu a ya vhakela n'wantsweku wa yena N'wa - Xamuganga ku nga ri na ku yimela maxangu lama a ma voneke*. Eka xivulwa xa (146d) xivulwahava xa riengeteri *hi Muqgivela* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *vulaka*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i *nongonoko*. Xivulwahava xa riengeteri *hi Muqgivela* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga xi susa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Sejeni u ri u wu vonile nongonoko lowu mi wu vulaka*.

6.18 Maengeteri ma *tin'hweti ta lembe*

6.18.1 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (147) a. ... a yi sikuhatiwile makume mbirhi mbirhi, *Sunguti*, lembe ra 1981. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.55*)
- b. N'hweti leyi Zihomu a loveke hi yona a ku ri *Khotavuxika*, xirhami a xi vuyisa na n'wana evukatini. (*Swa vilula, p.100*)
- c. A ku ri ti 26 *Mudyaxihi* 1985, siku leri swibochwa a swi fanele ku kamberiwa ... (*Nsuku wa mina, p.36*)
- d. A ku ri siku ro sungula ra *n'hweti ya Khotavuxika* loko Young a lava ku teka rendzo. (*Nsuku wa mina, p.80*)

Eka xivulwa xa (147a) riengeteri *Sunguti* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *sikuhatiwile*. Exikarhi ka riendli ra riengeteri *Sunguti* ku nghenelerile ribumabumeri ra nhlayo wa masiku ra *makumembirhimbirhi*. Eka xivulwa lexi riengeteri *Sunguti* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva ri va ri boheka ku va kona leswaku xivulwa xi twala. Loko ho ri susa, xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo tanihilweswi, *... *a yi sikuhatiwile makume mbirhi mbirhi, lembe ra 1981*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vi ni nhlamuselo i ku va ku nga boxiwangi riengeteri ra n'hweti. Eka xivulwa xa (147b) riengeteri *Khotavuxika* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *loveke*. Exikarhi ka riendli loveke na riengeteri *Khotavuxika* ku lo nghenelela xiphemu lexi bohaka ku va kona xa ribumabumeri ra riyimelariendli *hi yona a ku ri*. Eka xivulwa lexi riengeteri *Khotavuxika* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a swi koteki ku va ri suka eka xivulwa hikuva swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **N'hweti leyi Zihomu a loveke hi yona a ku ri, xirhami a xi vuyisa na n'wana evukatini*. Leswi swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva xirhami xi va kona

eka n'hweti yo tala. Eka xivulwa xa (147c) riengeteri *Mudyaxihi* ri landza xiphemu xa riyimelariendli *a ku ri*. Exikarhi ka riyimelariendli ku lo nghenelela xiphemu xa ribumabumeri ra ntsengo wa masiku ku nga ti 26. Eka xivulwa lexi riengeteri Mudyaxihi ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi ta lahlekelala hi nhlamuselo. Xikombiso, **A ku ri ti 26 1985, siku leri swibochwa a swi fanele ku kamberiwa ...* Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo i ku va ku nga ri na riengeteri ra n'hweti ya lembe. Eka xivulwa xa (147d) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Khotavuxika* xi landza riyimelariendli *a ku ri* na xiphemu xa ribumabumeri lexi kombisaka nhlayo ya siku ku nga *siku ro sungula ra n'hweti*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Khotavuxika* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko xi nga ri kona xivulwa xi ta lahlekelala hi mongo. Xikombiso, **A ku ri siku ro sungula ra loko Young a lava ku teka rendzo*. Nkoka wa riengeteri ra n'hweti i ku boxa nkarhi.

6.18.2 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (148) a. Nkhuvo wo nyika masagwati wu ve kona *hi ti 4 Nhlangu* 1991 eGiyani. (*Nsuku wa mina, p.1*)
b. A nga kakanangi, u lo vhe a pfula tluka *ra n'hweti ya Nhlangu* 1980, kutani eka siku ta vukume-mbirhi nharhu ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.24*)
c. Huvo ya ndzavisiso yi vile ni nhlengeletano ya yona yo sungula hi siku leri tlhandlameke ra 23 *Mudyaxihi* 1985. (*Nsuku wa mina, p.10*)

Eka xivulwa xa (148a) xivulwahava xa riengeteri *hi ti 4 Nhlangu* xi landza xiendliwa *masagwati*. Exikarhi ka xiendliwa na xivulwahava xa riengeteri ku lo nghenelela riyimelariendli *wu ve kona* leswaku xivulwa xi va xi tshamisekile. Xivulwahava xa riengeteri *hi ti 4 Nhlangu* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va kona leswaku xivulwa xi va xi tshamisekile. Loko ho xi susa swi ta onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Nkhuvo wo nyika masagwati wu ve kona 1991 eGiyani*. Lexi endlaka xivulwa lexi xi va xi nga twali kahle i ku va xi nga boxangi n'hweti na siku leri nkhuvo wu nga endliwa hi rona. Eka xivulwa xa (148b) xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Nhlangu* 1980, xi landza xiendliwa *tluka*. Xivulwahava xa riengeteri *n'hweti ya Nhlangu* 1980 xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi ta lahlekelala hi nhlamuselo. Xikombiso: **A nga kakanangi, u lo vhe a pfula tluka ra kutani eka siku ta vukume-mbirhi nharhu ...* Eka xivulwa xa (148c) riengeteri *Mudyaxihi* ri tirhile ni swiphemu swin'wana ku vumba xivulwahava xa riengeteri lexi nge: *hi siku leri tlhandlameke ra 23 Mudyaxihi* 1985. Xivulwahava xa riengeteri lexi *hambi ho xi susa*

xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso: Huvo ya ndzavisiso yi vile ni nhlengeletano ya yona yo sungula.

6.19 Maengeteri ma mikarhi leyi nga pimiwa

(i) Laha ku nga na xiphemu xa awara

6.19.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

(149) a. *Awara ya khume yi va bele swin'we. (Mulunguntima, p.35)*

b. *Hi awara ya kaye hodela hinkwayo a yi tele hi vavanuna ni vavasati. (Nsuku wa mina, p.114)*

c. *Hi awara ya vukaye movha wa Chevrolet Kammamdo wu hundzuluxile nhompfu ... (Ndzi ta n'wi kuma, p.37)*

d. *Endzhaku ka tiawara leti nga tluliki tinharhu a a ta va a ri mavokweni ya munhu wo karhi. (I vutomi, p.73)*

Eka xivulwa xa (149a) xivulwahava xa riengeteri *awara ya khume* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya le masungulweni ka xivulwa leswaku xi tshikilela eka nkarhi lowu nga fika va ha ri swin'we. Xivulwahava xa riengeteri *awara ya khume* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Yi va bele swin'we awara ya khume*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa *riengeteri awara ya khume* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheke ku va eka xivulwa leswaku xi vulavula. Loko ho xi susa xivulwa xi ta lahlekelala hi nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Yi va bele swin'we*. Eka xivulwa xa (149b) xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya kaye* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha a xi landzaka xiendliwa laha xi tirhaka ku boxa nkarhi lowu hodela a yi tele hi vanhu. Xivulwahava lexi xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka nkarhi lowu leswaku hi wona nkarhi lowu vavanuna ni vavasati va nga kumeka va ri ehodeleni. Leswi swi vula leswaku xivulwa lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo a xi ri hi ndlela leyi: *Hodela hinkwayo a yi tele hi vavanuna ni vavasati hi awara ya kaye*. Hileswaku xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa, xivulwa xi tama xa ha ri nhlamuselo leyinene leyi nge, *Hodela hinkwayo a yi tele hi vavanuna ni vavasati*. Eka xivulwa xa (149c) xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya vukaye* xi lo suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka nkarhi wa awara ya vukaye. Hileswaku xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona

ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi mukhuva lowu: *Movha wa Chevrolet Kammamdo wu hundzuluxile nhompfu hi awara ya vukaye ...* Laha xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya vukaye* xi tirha ku boxa nkarhi lowu movha wu nga hundza ha wona. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya vukaye* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambiloko xi nga ri kona xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Movha wa Chevrolet Kammamdo wu hundzuluxile nhompfu ...* Eka xivulwa xa (149d) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tiawara leti nga tluliki tinharhu* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama emasungulweni ya xivulwa hi xikongomelo xa ku tshikilela leswaku a ku hundzangi tiawara leti tlulaka tinharhu. Leswi vulaka leswaku loko xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tiawara leti nga tluliki tinharhu* xi nga si suka eka ndhawu ya xona xivulwa a xi ri hi ndlela leyi landzelaka: *A a ta va a ri mavokweni ya munhu wo karhi endzhaku ka tiawara leti nga tluliki tinharhu*. Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka tiawara leti nga tluliki tinharhu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala leyi nge, *A a ta va a ri mavokweni ya munhu wo karhi*.

6.19.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (150) a. Loko ku ba *awara ya khumembirhi* nivusiku, va-Born va phaphamisiwile hi ku cema ka rhadiyo. (*Nsuku wa mina*, p.137)
- b. Ntirho wa feme leyi wu sungula ku tirhiwa *hi awara ya nkombo ...* (*Mulunguntima*, p.19)
- c. ... a ya dzumba ni vanghana vakwe a xuxa ku kondza ku ba *awara ya khume-n'we nivusiku ...* (*Swa vilula*, p.49)

Eka xivulwa xa (150a) xivulwahava xa riengeteri *awara ya khumembirhi* xi tirha na riengeteri *nivusiku* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *awara ya khumembirhi nivusiku*. Xivulwahava xa riengeteri *awara ya khumembirhi nivusiku* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa. Xivulwahava xa riengeteri *awara ya khumembirhi nivusiku* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva a xi pfumeri ku suka eka xivulwa lexi hikuva ku susiwa ka xona swi nga onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Loko ku ba va-Born va phaphamisiwile hi ku cema ka rhadiyo*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri i vukona bya riendli ra xiendliwa xin'we ba leri bohekaka ku landziwa hi xiendliwa hileswaku eka xivulwa lexi riengeteri ra nkarhi ri tirhile tanihi xiendliwa. Eka xivulwa xa (150b) xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya nkombo* xi landza riendli ro

pfumala xiendliwa *ku tirhiwa*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya nkombo* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va kona leswaku xivulwa xi twala kahle. Loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Ntirho wa feme leyi wu sungula ku tirhiwa ...* Eka xivulwa xa (150c) xivulwahava xa riengeteri *awara ya khumen'we* xi tirha ni riengeteri *nivusiku* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *awara ya khumen'we nivusiku*. Xivulwahava xa riengeteri xa *awara ya khumen'we* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we ba laha xivulwahava xa riengeteri *awara ya khumen'we* xi pfaka xi tirha tanihi xiendliwa. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xi nga vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *... a ya dzumba ni vanghana vakwe a xuxa ku kondza ku ba. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo i mhaka ya ku va ku nga ri na xiendliwa tanihileswi riendli *ba* ri nga riendli ra xiendliwa xin'we hileswaku ku fanela ku va ku kombisiwa lexi nga *ba* ku nga nkarhi.

6.19.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(151) ... va twananile ku nyika vatirhi va vona byalwa *hi awara ya vunhungu nivusiku*. (*Nsuku wa mina*, p.135)

Eka xivulwa xa (151) xivulwahava xa riengeteri *hi awara ya vunhungu nivusiku* xi landza xiendliwa *byalwa*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *va twananile ku nyika vatirhi va vona byalwa*.

(ii) Xivulwahava xa riengeteri *hi timinete*

6.19.4 Ndhawu ya nhlokomhaka

- (152) a. *Hi timinete timbirhi ku nga se ba awara ya nhungu* manana Manyike o nghena ka Mashele. (*Xilondza*, p.119)
b. *Endzhaku ka khume-mbirhi ra timinete* Maake o ndzi vuyile. (*I vutomi*, p.73)
c. *Endzhaku ka timinete* Tintswalo o swi vona leswaku timhaka ta nkosi a ti hundzile. (*Xilondza*, p.22)
d. *Endzhaku ka timinete* Mzamani u navile a ku whii, mahlo ya yena ya va yo basa. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.99)

Eka xivulwa xa (152a) xivulwahava xa riengeteri *hi timinete timbirhi ku nga se ba awara ya nhungu* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelohaha xi landzaka

xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka nkarhi lowu manana Manyike a nga fika hi wona eka Mashele. Hileswaku loko xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Manana Manyike o nghena ka Mashele hi timinete timbirhi ku nga se ba awara ya nhungu*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri xi tirha ku boxa nkarhi lowu Manana Manyike va nga fika hi wona eka Mashele. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi timinete timbirhi ku nga se ba awara ya nhungu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva swa koteka ku va xi susiwa ivi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyi nge, *Manana Manyike o nghena ka Mashele*. Eka xivulwa xa (152b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka khumembirhi ra timinete* xi tshamile eka ndhawu ya le masungulweni ka xivulwa hi xikongomelo xa ku tshikilela eka ntsengo wa nkarhi lowu a wu hundzile Maake a nga si vuya. Loko xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka khumembirhi ra timinete* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Maake o ndzi vuyile endzhaku ka khume-mbirhi ra timinete*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va kona eka xivulwa, na loko xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Maake o ndzi vuyile*. Eka xivulwa xa (152c) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka timinete* xi lo susiwa eka ndhawu ya xona leyi landzaka xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka nkarhi. Hileswaku loko xivulwahava xa riengeteri xi nga si suka eka ndhawu ya xona xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Tintswalo o swi vona leswaku timhaka ta nkosi a ti hundzile endzhaku ka timinete*. Eka xivulwa xa (152c) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka timinete* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Tintswalo o swi vona leswaku timhaka ta nkosi a ti hundzile*. Eka xivulwa xa (152d) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka timinete* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo leyi landzaka xiendliwa xi ya tshama endhawini ya le masungulweni leswaku xi kota ku tshikilela leswaku a ku hundzile timinete to ka ti nga ri tingani. Leswi swi vula leswaku xivulwahava xa riengeteri xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Mzamani u navile a ku whii, endzhaku ka timinete mahlo ya yena ya va yo basa*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka timinete* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mzamani u navile a ku whii, mahlo ya yena ya va yo basa*.

6.19.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(153) a. Ku nga si hela *timinete tingani*, a xi vuyile ekusuhi na sesi wa xona kwala tlhelo ka xitofu. (*Xilondza*, p.33)

b. ... ku hundza makumemune wa *timinete* a ha vulavula. (*Nsuku wa mina*, p.62)

c. Swi n'wi tekele *timinete ta ntlhanu* ku ya fika eka Best Motors. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.54)

d. Ku herile kwalomu ka *makume-mbirhi ntlhanu wa timinete* davula a ha fambile hi miehleketo. (*I vutomi*, p.75)

Eka xivulwa xa (153a) xivulwahava xa riengeteri *timinete tingani* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *hela*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *timinete tingani* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi ta lahleleka hi nhlamuselo leyi twisisekaka. Xikombiso, **Ku nga si hela, a xi vuyile ekusuhi na sesi wa xona kwala tlhelo ka xitofu*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo i mhaka ya ku va ku nga ri na xiendliwa lexi landzaka riendli ra xiendliwa xin'we *hela*. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri *timinete tingani* xi tirhile tanihi xiendliwa. Eka xivulwa xa (153b) xivulwahava xa riengeteri *makumemune wa timinete* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *hundza*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri makumemune wa *timinete* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va eka xivulwa leswaku xi twala. Loko xivulwahava lexi xi nga ri kona swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *... *ku hundza a ha vulavula*. Eka xivulwa xa (153c) xivulwahava xa riengeteri *timinete ta ntlhanu* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *tekele*. Xivulwahava xa riengeteri *timinete ta ntlhanu* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **Swi n'wi tekele ku ya fika eka Best Motors*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi va xi nga ha vulavuri i ku va ku nga ri na riengeteri ra nkarhi tanihi xiendliwa. Eka xivulwa xa (153d) xivulwahava xa riengeteri *makumembirhi ntlhanu wa timinete* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *herile*. Exikarhi ka riendli na riengeteri ku lo nghenelela xiphemu xa ribumabumeri ra nkarhi *kwalomu* ka na loko xiphemu lexi xi nga ri kona xivulwa xi tshama xa ha twala kahle. Xikombiso, *Ku herile makume-mbirhi ntlhanu wa timinete davula a ha fambile hi miehleketo*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *makumembirhi ntlhanu wa timinete* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa tanihileswi, **Ku herile kwalomu ka davula a ha fambile hi miehleketo*.

6.20 Maengeteri ma mikarhi leyi nga riki na mpimo

(i) Riengeteri *endzhaku*

6.20.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

(154) a. *Endzhaku ka ku kanakana Mbambu u pfumisile movha, a jika ... (Ndzi ta n'wi kuma, p.19)*

b. *Endzhaku ka sweswo a n'wi pfulela rivanti a nghena emovheni. (Nsuku wa mina, p.56)*

Eka xivulwa xa (154) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka ku kanakana* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama emasungulweni ka xivulwa ku tiyisisa mhaka ya ku kanakana ka Mbambu a nga si famba. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka ku kanakana* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Mbambu u pfumisile movha endzhaku ka ku kanakana, a jika ...* Lero xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka ku kanakana* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambai xi susiwa xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Mbambu u pfumisile movha, a jika ...* Eka xivulwa xa (154b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka sweswo* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo leyi landzaka xiendliwa leswaku xi tshikilela leswaku a ku humelerile swin'wana a nga si n'wi pfulela rivanti. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *A n'wi pfulela rivanti endzhaku ka sweswo a nghena emovheni.* Xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka sweswo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha twala. Xikombiso, *A n'wi pfulela rivanti a nghena emovheni.*

6.20.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

(155) a. *Ndzi ta ku vona ndzhaku. (Mulunguntima, p.32)*

b. *Hi ta kota ku hanya hi ku rhula endzhaku ka vusiku lebyi. (Nsuku wa mina, p.143)*

Eka xivulwa xa (155a) riengeteri *ndzhaku* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *vona*. Eka xivulwa lexi xiendliwa xi siviwa hi risivi *ku*. Riengeteri *ndzhaku* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ri susa kutani xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Ndzi ta ku vona.* Eka xivulwa xa (155b) xivulwa xa riengeteri *endzhaku ka vusiku lebyi* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka hlayelo ya

tshamelo *ku rhula*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka vusiku lebyi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala*. Xikombiso, *Hi ta kota ku hanya hi ku rhula*.

6.20.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(156) a. “Hi nkhensa swivutiso”, ku nkhensa Mufundhisi *endzhaku ka loko swi hlayiwile hi vuxokoxoko*. (*Ndzi ta n’wi kuma, p.44*)

b. Ndzi lava ku kuma swifaniso *endzhaku ka masiku manharhu*. (*Nsuku wa mina, p.31*)

Eka xivulwa xa (156a) riengeteri *endzhaku ri landza xiendliwa Mufundhisi*. Kasi riengeteri *endzhaku ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ri susiwa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo*. Xikombiso, “*Hi nkhensa swivutiso*”, ku nkhensa Mufundhisi *ka loko swi hlayiwile hi vuxokoxoko*. Eka xivulwa xa (156b) xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masiku manharhu xi landza xiendliwa swifaniso*. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *endzhaku ka masiku manharhu xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, Ndzi lava ku kuma swifaniso*.

(ii) Riengeteri endzhakunyana

6.20.4 Ndhawu ya nhlokomhaka

(157) a. *Endzakunyana u sungule ku vona leswaku a swi nga fanelangi ku vilela hi mahanyele ya vanhu van’wana*. (*Ndzi ta n’wi kuma, p.84*)

b. *Endzhakunyana, xi sungula ku rhelerisa nhompfu xi ko xi phatsama hi milenge ya le mahlweni*. (*Nsuku wa mina, p.24*)

Eka xivulwa xa (157a) riengeteri *endzhakunyana ri sukile eka ndhawu ya rona ya ntolovelo yo landza xiendliwa ri ya tshama emasungulweni ka xivulwa ku tshikilela leswaku muendli loyi ku vulavuriwaka hi yena u tekile nkarhinyana leswaku a vona leswaku a hi swa yena ku vilela hi mahanyelo ma vanhu van’wana*. Hileswaku riengeteri leri ri nga si suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *U sungule ku vona leswaku a swi nga fanelangi ku vilela hi mahanyele ya vanhu van’wana endzakunyana*. Eka xivulwa xa (157a) riengeteri *endzhakunyana ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ri susa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri nhlamuselo leyinene leyi nge, U sungule ku vona leswaku a swi nga fanelangi ku vilela*

hi mahanyele ya vanhu van'wana. Eka xivulwa xa (157b) riengeteri *endzhakunyana* ri lo susiwa eka ndhawu ya rona ya ntolovelo laha ri landzaka xiendliwa ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku ri tiyisisa leswaku leswi riendli ri vulaka swona a swi endlekangi hi nkarhi wo leha kambe a ku ri endzhaku ka nkarhi lowutsongo. Hileswaku loko riengeteri leri ri nga si suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Xi sungula ku rhelerisa nhompfu endzhakunyana, xi ko xi phatsama hi milenge ya le mahlweni.* Riengeteri *endzhakunyana* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Xi sungula ku rhelerisa nhompfu xi ko xi phatsama hi milenge ya le mahlweni.*

6.20.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(158) Ndzi ta vuya *endzhakunyana.* (*Ndzi ta n'wi kuma, p.49*)

Eka xivulwa xa (158) riengeteri *endzhakunyana* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa vuya. Riengeteri *endzhakunyana* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xi karhi xi vulavula. Xikombiso, *Ndzi ta vuya.*

6.20.6 Ndhawu ya le ndzhaku ka xiendliwa

(159) Hi ta lulamisa ta malahlele ya wona *endzhakunyana.* (*Nsuku wa mina, p.102*)

Eka xivulwa xa (59) riengeteri *endzhakunyana* ri landza xiendliwa lexi nga risivinene wona leri kongomisa eka ntsumbu wa Wayne. Eka xivulwa lexi riengeteri *endzhakunyana* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi bohi ku va eka xivulwa. Hileswaku hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi ta lulamisa ta malahlele ya wona.*

(iii) Riengeteri *mpfhuka*

6.20.7 Ndhawu ya nhlokomhaka

(160) *Hi mpfhuka* ndzi fika ndzi ku enyangweni ya xigurumbana khunkhununu!
(*Xisomisana, p.38*)

Eka xivulwa xa (160) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo yo landza xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya le masungulweni

ka xivulwa leswaku xi kota ku tshikilela mhaka ya ku va Xisomisana a tshamile enyangweni ka nkarhi wo leha. Hileswaku loko xivulwahava xa riengeteri hi mpfhuka xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi : *Ndzi ku enyangweni ya xigurumbana hi mpfhuka ndzi fika khunkhununu!* Xivulwana xa riengeteri hi mpfhuka xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va eka xivulwa lexi loko xi suka xivulwa xa pfumala nhlamuselo. xikombiso, **Ndzi ku enyangweni ya xigurumbana ndzi fika khunkhununu!*

6.20.8 Ndhawu leyi landzaka riendli

(161) a. U ke a dya *hi mpfhuka* ri ku cakatsa yaloyi ... (*Swa vilula, p.9*)

b. ... hi lo hlometela laha a a rhetemuka kona, hi n'wi vona *hi mpfhuka* a te nchikii! (*Xisomisana, p.93*)

Eka xivulwa xa (161a) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *dya*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a ri pfumeli ku suka eka xivulwa hikuva swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **U ke a dya ri ku cakatsa yaloyi ...* Eka xivulwa xa (161b) xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we vona. Eka xivulwa lexi xiendliwa xi siviwa hi risivi *n'wi*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi mpfhuka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *hi lo hlometela laha a a rhetemuka kona, hi n'wi vona a te nchikii!*

(iv) Xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo*

6.20.9 Ndhawu ya *nhlokomhaka*

(162) a. *Emikarhini yoleyo, vavanuna lava a va ri na magqweta layo be!* (*Nsuku wa mina, p.15*)

b. *Nkarhi wolowo* a va fike eswibodlweleni. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.155*)

c. *Hi nkarhi wolowo* ko huma nhwanyana eka kamara rin'wana ... (*Xilondza, p.65*)

d. *Nkarhi wolowo* vo huma hinkwavo va ya yima eribuweni. (*Xisomisana, p.32*)

e. *Eka nkarhini wolowo* Huhlunga, mativula yakwe, a a ri na khume -ntlhanu wa malembe a velekiwile. (*Swa vilula, p.26*)

Eka xivulwa xa (162a) xivulwahava xa riengeteri *emikarhini yoleyo* xi sukile eka ndhawu ya xona yo landza xiendliwa hi xikongomelo xo tshikilela mikarhi leyi vavanuna lava a va ri ni magqwete lamanene. Hileswaku xivulwa lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi landzelaka: *Vavanuna lava a va ri na magqweta layo be! emikarhini yoleyo*. Eka xivulwa xa (162a) xivulwahava xa riengeteri *emakarhini yoleyo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi pfumela ku suka kutani xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Vavanuna lava a va ri na magqweta layo be!* Eka xivulwa xa (162b) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka nkarhi lowu a va fikile eswibodlweni loko Khegu a ya lemuka leswaku vanghana va yena a va lava ku n'wi dlaya. Hileswaku xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *A va fike eswibodlweleni nkarhi wolowo*. Xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga xi susa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A va fike eswibodlweleni*. Eka xivulwa xa (162c) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka nkarhi lowu nhwanyana a nga huma ekamareni yin'wana a hakarhiwile hi ngengendza ya wanuna yi ri ku n'wi tswontsweni hi magugu. Hi ntolovelo xivulwahava xa riengeteri a xi fanele xi landza xiendliwa. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Ko huma nhwanyana hi nkarhi wolowo eka kamara rin'wana ...* Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ko huma nhwanyana eka kamara rin'wana ...* Eka xivulwa xa (162d) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo* xi tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka hi xikongomelo xa ku tshikilela eka nkarhi lowu vafana va nga huma exidziveni va ya hlalela Xisomisana loko a nwela exidziveni. Hi ntolovelo xivulwa a xi fanele xi ri hi ndlela leyi: *Vo huma hinkwavo va ya yima eribuweni nkarhi wolowo*. Eka xivulwa xa (162d) xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wolowo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Vo huma hinkwavo va ya yima eribuweni*. Eka xivulwa xa (162e) xivulwahava xa riengeteri *eka nkarhini wolowo* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama emasungulweni ya xivulwa leswaku xi tiyisisa nkarhi lowu kongomisiwa eka wona. Hileswaku loko xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Huhlunga, mativula yakwe, a a ri na*

khume-ntlhanu wa malembe a velekiwile eka nkarhini wolowo. Eka xivulwa xa (162e) xivulwahava xa riengeteri *eka nkarhini wolowo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa ivi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, Huhlunga, mativula yakwe, a a ri na khumentlhanu wa malembe a velekiwile.

6.20.10 Ndhawu leyi landzaka riendli

(163) Ku wu hlawula *hi nkarhi wolowo* swa nonoha. (*Nsuku wa mina, p.100*)

Eka xivulwa xa (163) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa xiendliwa *hlawula*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ku wu hlawula swa nonoha*.

6.20.11 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(164) a. Ku hundzile mimovha yinharhu ya Valungu *nkahinyana wolowo*. (*Swa vilula, p.81*)

b. Manana Manyike a tsundzuka Greyling *hi nkarhi wolowo*. (*Xilondza, p.118*)

c. U tekile vutomi bya yena eka *nkahini wolowo*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.7*)

Eka xivulwa xa (164a) xivulwahava xa riengeteri *nkahinyana wolowo* xi landza xiendliwa *mimovha yinharhu ya Valungu*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *nkahinyana wolowo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va kona eka xivulwa. Hileswaku xi nga ha suka kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Ku hundzile mimovha yinharhu ya Valungu*. Eka xivulwa xa (164b) xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo* xi landza xiendliwa *Greyling*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi nkarhi wolowo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Manana Manyike a tsundzuka Greyling*. Eka xivulwa xa (164c) xivulwahava xa riengeteri *eka nkarhi wolowo* xi landza xiendliwa *yena*. Kasi xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi pfumela ku suka xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *U tekile vutomi bya yena*.

(v) **Xivulwahava xa riengeteri *makhti ma nga ri mangani***

6.20.12 Ndhawu ya nhlokomhaka

(165) a. *Makhati ma nga ri mangani*, yi va lori yi nghena egereni ... (*Xona hi xihl, p.30*)

- b. *Makhati ma nga ri mangani* a va fikile eka dokodela Small. (*Nsuku wa mina*, p.55)

Eka xivulwa xa (165a) xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela mhaka ya ku va ku nga helangi nkarhi wo leha lori yi nga si nghena egereni. Leswi vulaka leswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Yi va lori yi nghena egereni ... makhati ma nga ri mangani*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzhelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Yi va lori yi nghena egereni ...* Eka xivulwa xa (165b) xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi sukile eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa laha xi tirhaka ku boxa ntsengo wa nkarhi xi ya tshama emasungulweni ya xivulwa leswaku xi tshikilela leswaku swi tekile nkarhi wutsongo swinene ku va maphorisa va fika eka dokodela Small. Hileswaku loko xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, xivulwa a xi tshamile hi ndlela leyi: *A va fikile eka dokodela Small makhati ma nga ri mangani*. Lero xivulwahava lexi xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xa pfumela ku suka kasi xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *A va fikile eka dokodela Small*.

6.21 Maengeteri ma mikarhi yo vuyelela

6.21.1 Ndhawu ya nhlokomhaka

- (166) a. *Mikarhi yin'wana* mali i ndzingo. (*I vutomi*, p.111)
b. Eka *wun'wana nkarhi* a va va mimphogori, loko va swi lavile va va swiphuku ... (*Xona hi xihhi*, p.52)
c. *Mikarhi yin'wana* ndzi tsoniwa swakudya, nkarhi *wun'wana* ndzi arisiwa ku etlela endlwini. (*Xisomisana*, p.115)
d. *Masiku hinkwawo* a ndzi pfuka ka ha ri mixooo! ndzi ya ka mati enambyeni. (*Xisomisana*, p.170)

Eka xivulwa xa (166a) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi tshamile emasungulweni ya xivulwa leswaku xi tshikilela leswaku a hi mikarhi hinkwayo laha mali yi vaka ndzingo. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi tirhaka ku boxa nkarhi lowu kongomisiwa eka wona xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Mali i ndzingo mikarhi yin'wana*. Xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva

hambi ho xi susa, xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Mali i ndzingo*. Eka xivulwa xa (166b) xivulwahava xa riengeteri *eka wun'wana nkarhi* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela leswaku timhaka a ti nga humeleli ku fana mikarhi hinkwayo naswona a ti cincacinca. Hileswaku loko xivulwahava xa riengeteri *eka wun'wana nkarhi* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *A va va mimphogori, loko va swi lavile va va swiphuku eka wun'wana nkarhi ...* Laha xivulwahava xa riengeteri xi tirha ku boxa mikarhi leyi timhaka a ti humelela hi yona. Eka xivulwa xa (166b) xivulwahava xa riengeteri *eka wun'wana nkarhi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hi ku va xi nga boheki ku va eka xivulwa hileswaku hambu xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A va va mimphogori, loko va swi lavile va va swiphuku ...* Eka xivulwa xa (166c) xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo laha xi landzaka xiendliwa xi ya tshama emasungulweni ya xivulwa leswaku xi tshikilela leswaku Xisomisana a a nga tsoniwi swakudya mikarhi hinkwayo. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi *mikarhi yin'wana* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Ndzi tsoniwa swakudya mikarhi yin'wana, nkarhi wun'wana ndzi arisiwa ku etlela endlwini.* Laha xivulwahava xa riengeteri xi lo tirha ku boxa riengeteri ra nkarhi. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa a swi nge onhi nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Ndzi tsoniwa swakudya, nkarhi wun'wana ndzi arisiwa ku etlela endlwini.* Eka xivulwa xa (166d) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi susiwile ka ndhawu ya ntolovelo xi ya tshama emasungulweni ya xivulwa leswaku xi tshikilela leswaku timhaka a ti humelela siku rin'wana na rin'wana. Kasi xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *A ndzi pfuka ka ha ri mixooo! ndzi ya ka mati masiku hinkwawo enambyeni.* Xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *A ndzi pfuka ka ha ri mixooo! ndzi ya ka mati enambyeni.*

6.21.2 Ndhawu leyi landzaka riendli

(167) a. Mi nga ta ti hlolela *siku rin'wana*. (*Mulunguntima*, p.17)

- b. Va nga hi dlayisa *siku rin'wana*. (*Nsuku wa mina*, p.144)
- c. Xitapita a ndzi tshamela *vusiku hinkwabyo*. (*Xisomisana*, p.121)
- d. Mina ndzi ta ku yisa *masiku hinkwawo* yena u ta kuheleketa ekaya loko u chayisile. (*Xilondza*, p.112)

Eka xivulwa xa (167a) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa hlola leri nga hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hikwalaho ka ku va ri ngenhile eka rhavi ra xikongomelo hikuva mhaka leyi endliwaka yi kongomisa eka vanhu van'wana. Kasi xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va kona hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mi nga ta ti hlolela*. Eka xivulwa xa (167b) xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *dlayisa*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *siku rin'wana* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga xi susa kasi xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Va nga hi dlayisa*. Eka xivulwa xa (167c) xivulwahava xa riengeteri *vusiku hinkwabyo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshama* leri nga hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hikwalaho ka ku va ri ri eka rhavi ra xikongomelo laha Xitapita a a *tshamela* Xisomisana vusiku hinkwabyo. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri vusiku hinkwabyo xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi bohi ku va kona. Hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Xitapita a ndzi tshamela*. Eka xivulwa xa (167d) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi landza riendli *yisa* leri humaka eka riendli ro pfumala xiendliwa *ya*. Lero riendli *yisa* ri pfa ri hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hi ku va ri ri eka rhavi ra xivangelo tanihileswi ntirho wo *yisa* Mihloti entirhweni a wu ta endliwa hi Sandy. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva a xi pfumeli ku suka eka xivulwa hikuva swi onha nhlamuselo ya xivulwa tanihileswi: **Mina ndzi ta ku yisa yena u ta ku heleketa ekaya loko u chayisile*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri hileswaku riendli ya ri boheka ku seketeriwa hi xihetisi leswaku xivulwa xi twala kahle.

6.21.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (168) a. ... wonge a a vulavula hi ku nyika Young tinyiko *hi siku ra Khisimusi*. (*Nsuku wa mina*, p.22)
- b. A a cinca tisudi kanharhu *hi siku*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.18)

- c. ... va tikumela mali yo tala *hi xinkarhana* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.8*)
- d. Hi yena a a swekela tata wa yena *masiku hinkwawo*. (*I vutomi, p.5*)

Eka xivulwa xa (168a) xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra Khisimusi* xi landza xiendliwa *tinyiko*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra Khisimusi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *wonge a a vulavula hi ku nyika Young tinyiko*. Eka xivulwa xa (168b) xivulwahava xa riengeteri *hi siku* xi landza xiendliwa *tisudu* hambileswi ku nga nghenelela ribumabumeri ra nhlayo ya ku cinciwa ka tisudu hi Phatimana *hi siku*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi siku* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **A a cinca tisudi kanharhu*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi xi boheka ku va kona leswaku xi twala kahle. Eka xivulwa xa (168c) xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana* xi landza xiendliwa *mali yo tala*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi xinkarhana* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa kasi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *va tikumela mali yo tala* ... Eka xivulwa xa (168d) xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi landza xiendliwa *tata wa yena*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *masiku hinkwawo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Hi yena a a swekela tata wa yena*.

6.22 Maengeteri ma mukhuva

6.22.1 Nhlamuselo ya maengeteri ma mukhuva yi andlariwile eka ndzima ya 1 eka 1.5.4

6.22.2 Maxaxamelelo ma maengeteri mukhuva ma ntumbuluko

(i) Riengeteri *ngopfu*

6.22.3 Ndhawu leyi landzaka riendli

(169) a. Mi nga tikombi *ngopfu*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.95*)

b. Ri tsutsuma *ngopfu* phorisa leri. (*Mulunguntima, p.123*)

c. A xi rhandza *ngopfu* xihangu. (*Xilondza, p.33*)

- d. Hi ta tsaka *ngopfu* loko ho fika ni nghamu ya wena ehodeleni ya Tiyani ...
(*Ndzi ta n'wi kuma p.104*)
- e. Moyasi a a ri munhu wo vulavula *ngopfu*. (*Xisomisana, p.43*).

Eka xivulwa xa (169a) riengeteri *ngopfu* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tikombi*. Riendli *tikombi* ri hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hikwalaho ka ku va ri ri riendli ra xitlhelelo. Riengeteri *ngopfu* ri tirhile tanihi xilandzalandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mi nga tikombi*. Eka xivulwa xa (169b) riengeteri *ngopfu* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsutsuma*. Kasi riengeteri *ngopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Ri tsutsuma phorisa leri*. Eka xivulwa xa (169c) riengeteri *ngopfu* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *rhandza*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i *xihangu*. Riengeteri *ngopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa, xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A xi rhandza xihangu*. Eka xivulwa xa (169d) riengeteri *ngopfu* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsaka*. Kasi riengeteri *ngopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Hi ta tsaka loko ho fika ni nghamu ya wena ehodeleni ya Tiyani ...* Eka xivulwa xa (169e) riengeteri *ngopfu* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *vulavula*. Riengeteri *ngopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ri susiwa, xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Moyasi a a ri munhu wo vulavula*.

6.22.3 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(170) A a xixima vanhu *ngopfu*. (*Xilondza, p.8*)

Eka xivulwa xa (170) riengeteri *ngopfu* ri landza xiendliwa *vanhu*. Riengeteri *ngopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku eka xivulwa lexi hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *A a xixima vanhu*.

6.22.4 Ndhawu leyi landzaka riendli

(ii) Riengeteri *kahle*

(171) a. A to famba *kahle* ti karhi ti puluta machovo, ti nga tikombi ku chava.
(*Xisomisana, p.129*)

- b. "U ri yini", ku vula Khamisa hi ku tshamiseka *kahle*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.128*)

- c. U swi tive *kahle* leswaku u ta hi ngehenisa elwandle u hi endla swiphuta. (*Nsuku wa mina, p118*)
- d. Ephraim u endla *kahle* hikuva a nga lan'wi. (*Mulunguntima, p.66*)
- e. "Mhaka leyi a yi nga kombisiwangi *kahle*", ku ehleketa Mbambu. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.36*)

Eka xivulwa xa (171a) riengeteri *kahle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *famba*. Riengeteri *kahle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A to famba ti karhi ti puluta machovo, ti nga tikombi ku chava*. Eka xivulwa xa (171b) riengeteri *kahle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tshamiseka*. Kasi riengeteri *kahle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ri susa kutani xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twisiseka leyi nge, "*U ri yini*", ku vula *Khamisa hi ku tshamiseka*. Eka xivulwa xa (171c) riengeteri *kahle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tiva* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *tive*. Eka xivulwa lexi riengeteri *kahle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *U swi tive leswaku u ta hi ngehenisa elwandle u hi endla swiphuta*. Eka xivulwa xa (171d) riengeteri *kahle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *endla*. Kasi riengeteri *kahle* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a ri pfumeli ku suka eka xivulwa lexi hikuva swi onha nhlamuselo. Xikombiso, **Ephraim u endla hikuva a nga lan'wi*. Lexi endlaka kuri xivulwa xi nga ha vulavuri i mhaka ya leswaku riendli *endla* i riendli ra xiendliwa xin'we leri bohaka ku va ri landziwa hi xiendliwa. Eka xivulwa xa (171e) riengeteri *kahle* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka tlhelo ra nandzulo *kombisiwangi*. Riengeteri *kahle* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa exivulweni kambe xivulwa xi tshama xi karhi xi vulavula. Xikombiso, "*Mhaka leyi a yi nga kombisiwangi*", ku ehleketa Mbambu.

6.22.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(iii) Riengeteri *khwatsi*

- (172) a. Manyike na yena a ta *khwatsi*. (*Xilondza, p.25*)
  - b. ... a humesa fole a ri hoxa enon'weni a va a ri lumeka *khwatsi*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.66*)
  - c. Lowu ntirho hi fanele ku wu fambisa *khwatsi*. (*Nsuku wa mina p.13*)

- d. Ndzi tirhile *khwatsi* ndzi ngo vutisa n'wina leswaku mi sele njhani. (*Hi ya kwihhi*, p.58)
- e. U tshikile movha wu rhelela *khwatsi* wu kongoma enambyeni wa Ngwenya-nkelenge. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.19)

Eka xivulwa xa (172a) riengeteri *khwatsi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *ta*. Eka xivulwa lexi riengeteri *khwatsi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa kambe xivulwa xi kumeka xa ha ri na nhlamuselo ya kahle. Xikombiso, *Manyike na yena a ta*. Eka xivulwa xa (172b) riengeteri *khwatsi* ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *lumeka*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i *fole*. Riengeteri *khwatsi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha ri susa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *a humesa fole a ri hoxa enon'weni a va a ri lumeka*. Eka xivulwa xa (172c) riengeteri *khwatsi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa famba leri nga hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hikwalaho ka ku va ri ri eka rhavi ra xivangelo *fambisa* laha ri kongomisaka eka xiendliwa *ntirho*. Riengeteri *khwatsi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ku nga ri na riengeteri xivulwa xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Lowu ntirho hi fanele ku wu fambisa*. Eka xivulwa xa (172d) riengeteri *khwatsi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tirhile*. Riengeteri *khwatsi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha ri susa kutani xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Ndzi tirhile ndzi ngo vutisa n'wina leswaku mi sele njhani*. Eka xivulwa xa (172e) riengeteri *khwatsi* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *rhelela*. Kasi riengeteri *khwatsi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *U tshikile movha wu rhelela wu kongoma enambyeni wa Ngwenya-nkelenge*.

6.2.6 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(173) Mantengu u pfurile rivanti *khwatsi*, a ri susumeta a nghena. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.78)

Eka xivulwa xa (173) riengeteri *khwatsi* ri landza xiendliwa *rivanti*. Riengeteri *khwatsi* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va eka xivulwa leswaku xi vulavula hikuva hi nga ha xi susa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Mantengu u pfurile rivanti, a ri susumeta a nghena*.

6.22.7 Ndhawu leyi landzaka riendli

6.4.1.4 Riengeteri swinene

- (174) a. U hi pfunile swinene. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.104*)
- b. Maluleke u fanele ku chavisiwa swinene. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.24*)
- c. Mafi ya n'wi vindza a khohlola swinene. (*Swa vilula, p.9*)
- d. A yi n'wi nyenyetsile swinene. (*Xona hi xihi, p.4*)
- e. A hima thelefoni ehansi, a huma a hlundzuke swinene. (*Nsuku wa mina, p.98*)

Eka xivulwa xa (174a) riengeteri swinene ri landza riendli ra xiendliwa xin'we pfunile. Eka xivulwa lexi xiendliwa xi siviwa hi risivi hi. Riengeteri swinene ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *U hi pfunile*. Eka xivulwa xa (174b) riengeteri swinene ri landza riendli ro pfumala xiendliwa chavisiwa. Riengeteri swinene ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Maluleke u fanele ku chavisiwa*. Eka xivulwa xa (174c) riengeteri swinene ri landza riendli ro pfumala xiendliwa khohlola. Kasi riengeteri swinene ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va eka xivulwa. Hileswaku ri nga ha susiwa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mafi ya n'wi vindza a khohlola*. Eka xivulwa xa (174d) riengeteri swinene ri landza riendli ro pfumala xiendliwa nyenyetsile. Eka xivulwa lexi riengeteri swinene ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi ri nga bohekiki ku va eka xivulwa. Riengeteri swinene ri nga ha suka eka xivulwa kasi xivulwa xi ta kumeka xa ha vulavula. Xikombiso, *A yi n'wi nyenyetsile*. Eka xivulwa xa (174e) riengeteri swinene ri landza riendli ro pfumala xiendliwa hlundzukile. Kasi riengeteri swinene ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga susiwa ivi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A hima thelefoni ehansi, a huma a hlundzuke*.

6.22.8 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (175) a. Xivangelo hi leswi nsati wa yena a vabyaka swinene. (*Nsuku wa mina, p.39*)
- b. ... tindhawu leti a ti ri ni mawa yo enta swinene. (*Xisomisana, p.94*)
- d. Munhu i xivumbiwa xo hlamarisa swinene. (*Nsuku wa mina, p.6*)

Eka xivulwa xa (175a) riengeteri *swinene* ri landza xiendliwa *nsati wa yena* laha ku nga nghenelela xiphemu xa ribumabumeri a *vabyaka* lexi kongomisaka eka nsati wa yena. Eka xivulwa lexi riengeteri *swinene* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va kona eka xivulwa hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Xivangelo hi leswi nsati wa yena a vabyaka*. Eka xivulwa xa (175b) riengeteri *swinene* ri landza xiendliwa *mawa yo enta*. Riengeteri *swinene* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ri nga ha susiwa kutani xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *tindhawu leti a ti ri ni mawa yo enta*. Eka xivulwa xa (175c) riengeteri *swinene* ri landza xiendliwa *xivumbiwa xo hlamarisa*. Kasi riengeteri *swinene* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva swa koteka leswaku xi susiwa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Munhu i xivumbiwa xo hlamarisa*.

6.23 Maengeteri ma mpfelelo

6.23.1 Maengeteri ma mbuyelelo

6.23.2 Ndhawu ya nhlokomhaka

(i) Riengeteri *ngopfungopfu*

- (176) a. *Ngopfu-ngopfu* leswi a a ri na ntokoto wa tindzimi ta xintima eAfrika, a a ri ndzalama. (*Nsuku wa mina*, p.8)
b. *Ngopfu-ngopfu* loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona namuntlha. (*Xilondza*, p.23)

Eka xivulwa xa (176a) riengeteri *ngopfungopfu* ri sukile eka ndhawu ya rona ya ntolovelo ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku ri kombisa ku tshikilela leswaku Young a a ri na ntokoto wa yini. Hileswaku riengeteri *ngopfungopfu* ri nga si suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Leswi a a ri na ntokoto ngopfungopfu wa tindzimi ta xintima eAfrika, a a ri ndzalama*. Nakambe riengeteri *ngopfungopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ri susa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Leswi a a ri na ntokoto wa tindzimi ta xintima eAfrika, a a ri ndzalama*. Eka xivulwa xa (176b) riengeteri *ngopfungopfu* ri sukile eka ndhawu ya ntolovelo yo landzaka xiendliwa ri ya

emasungulweni ya xivulwa leswaku ri tshikilela eka nkarhi wa loko Mihloti a sala a ri xisiwana. Hileswaku loko riengeteri *ngopfungopfu* ri nga si suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Loko hi languta xiyimo ngopfu-ngopfu lexi u nga ka xona namuntlha*. Riengeteri *ngopfungopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha ri susa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona namuntlha*.

6.23.3 Ndhawu leyi landzaka riendli

(177) a. Ndzi vula *ngopfungopfu* loko u swi pimanisa ni ku tshika va vindzuki va ku tshikilela. (*Hi ya kwihl, p.7*)

b. ... mphensa-mphensa lowu a wu ri kwalaho a wu n'wi chavisa, *ngopfungopfu* loko a vona leswaku vunyingi bya lava a va ri kwalaho a ti ri tinsulavoya ni madlakuta ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.116*)

Eka xivulwa xa (177a) riengeteri *ngopfungopfu* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa vula. Kasi riengeteri *ngopfungopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzi vula loko u swi pimanisa ni ku tshika va vindzuki va ku tshikilela*. Eka xivulwa xa (177b) riengeteri *ngopfungopfu* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa chavisa. *Eka xivulwa lexi riengeteri ngopfungopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a ri boheki ku va eka xivulwa lexi hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *mphensa-mphensa lowu a wu ri kwalaho a wu n'wi chavisa, loko a vona leswaku vunyingi bya lava a va ri kwalaho a ti ri tinsulavoya ni madlakuta ...*

6.23.4 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(178) a. U fanele ku teka swifaniso swa yena swo tala, *ngopfu-ngopfu* hi mikarhi leyi a ehleketaka leswaku u le xihundleni. (*Nsuku wa mina, p.28*)

b. Tihosi *ngopfungopfu* leti a ti nga tivi nchumu ti yingiserile hi vukheta leswaku ti ta twisisa marhungula ya muyimeri. (*Hi ya kwihl, p.71*)

c. ... mi ndzi yingisela swinene vavanuna, *ngopfungopfu* wena tata wa xihlangi, a ndzi lavi leswaku u fika u endla xihoxo mi ta ku Hlomula a nga pfuni nchumu. (*N'waninginingi ma ka tindleve p.53*)

Eka xivulwa xa (178a) riengeteri *ngopfungopfu* ri landza swiendliwa swinharhu ku nga swifaniso, swa yena na swo tala. Exikarhi ka riengeteri na xiendliwa ku ngenelerile

ribumabumeri ra nhlayo *swo tala*. Ribumabumeri leri a ri bohi leswaku ri va eka xivulwa lexi. Riengeteri *ngopfungopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *U fanele ku teka swifaniso swa yena swo tala, hi mikarhi leyi a ehleketaka leswaku u le xihundleni*. Eka xivulwa xa (178b) riengeteri *ngopfungopfu* ri landza xiendliwa *tihosi*. Kasi riengeteri *ngopfungopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xi vulavula. Xikombiso, *Tihosi leti a ti nga tivi nchumu ti yingiserile hi vukheta leswaku ti ta twisisa marhungula ya muyimeri*. Eka xivulwa xa (178c) riengeteri *ngopfungopfu* ri landza xiendliwa *vavanuna*. Riengeteri *ngopfungopfu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *mi ndzi yingisela swinene vavanuna, wena tata wa xihlangi a ndzi lavi leswaku u fika u endla xihoxo mi ta ku Hlomula a nga pfuni nchumu*.

6.23.5 Ndhawu ya nhlokomhaka

(i) Xivulwahava xa riengeteri ha katsongohakatsongo

(179) a. Kutani *ha katsongo, ha katsongo* swinene nhloko ya yena ni ku pandza ka yona yi sungula ku tirha ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.141*)

b. *Hi katsongokatsongo va ya va humelela etlhelo lerin'wana ra mati emakhwatini. (Xilondza, p.44)*

Eka xivulwa xa (179a) xivulwahava xa riengeteri *ha katsongo ha katsongo* xi tirhile ni riengeteri *swinene* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hakatsongo, hakatsongo swinene*. Xivulwahava xa riengeteri lexi xi lo susiwa eka ndhawu ya xona yo landza xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka ku kombisa ntshikilelo eka mhaka ya ku va Khegu a pyopyiwile ku tlula mpimo hi philisi leri nga cheleriwa ebyalweni. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Kutani nhloko ya yena ha katsongo, ha katsongo swinene ni ku pandza ka yona yi sungula ku tirha ...* Eka xivulwa xa (179a) xivulwahava xa riengeteri *hakatsongohakatsongo swinene* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Kutani nhloko ya yena ni ku pandza ka yona yi sungula ku tirha ...* Eka xivulwa xa (179b) xivulwahava xa riengeteri *hikatsongokatsongo* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka fambelo ra Mihloti loko a ya khupuka nambu lowu a wu tele swinene.

Hileswaku xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Va ya va humelela etlhelo lerin'wana ra mati emakhwatini hikatsongokatsongo*. Eka xivulwa xa (179b) xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga xi susa kutani xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Va ya va humelela etlhelo lerin'wana ra mati emakhwatini*.

6.23.6 Ndhawu leyi landzaka riendli

(180) Mpfilu-mpfilu a wu helangi kwalaho, wu kurile *katsongo-katsongo* ku fikela loko un'wana wa vahlayisi va nawu a tlhotlhoriswa rihlaya a ko a ku hlahlahla ... (*Hi ya kwihl, p.83*)

Eka xivulwa xa (180) riengeteri *katsongokatsongo* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *kurile*. Riengeteri *katsongokatsongo* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mpfilu-mpfilu a wu helangi kwalaho, wu kurile ku fikela loko un'wana wa vahlayisi va nawu a tlhotlhoriswa rihlaya a ko a ku hlahlahla ...*

6.23.7 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(181) a. ... va rhendzelekile va ri karhi va panga xitorokisana *katsongokatsongo*, swi ri karhi swi hlaya macheleni. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.38*)

b. Va vonile hi laha xikepe xi tekeke xivumbeko *ha kantsongo-kantsongo*. (*Nsuku wa mina, p.145*)

Eka xivulwa xa (181a) riengeteri *katsongokatsongo* ri landza xiendliwa *xitorokisana*. Riengeteri *katsongokatsongo* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hi ku va xi nga boheki ku va eka xivulwa lexi. Hileswaku hambi ho xi susa, xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *va rhendzelekile va ri karhi va panga xitorokisana swi ri karhi swi hlaya macheleni*. Eka xivulwa xa (181b) xivulwahava xa riengeteri *ha katsongo-katsongo* xi landza xiendliwa *xivumbeko*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *ha katsongokatsongo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga xi susa eka xivulwa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Va vonile hi laha xikepe xi tekeke xivumbeko*.

6.23.8 Maengeteri lama pfelelaka eka *maendli*

(i) Riengeteri *hi ku hatlisa*

6.23.9 Ndhawu leyi landzaka riendli

(182) a. A a famba *hi ku hatlisa*. (*I vutomi*, p.133)

b. ... i ntirho lowu lavaka vutlhari, ku tirhisana, xivindzi ni ku tirhiwa *hi ku hatlisa*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.23)

c. Hi loko xikan'we-kanwe ndzi susa mavoko ya yena ndzi pfuka *hi ku hatlisa* ndzi hlanula swirhendze. (*Xisomisana*, p.149)

d. Loko a nghena a va miyela *hi ku hatlisa* onge nyoka yo tsemakanya emakhwirini ya vona. (*Xilondza*, p.11)

Eka xivulwa xa (182a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *famba*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A a famba*. Eka xivulwa xa (182b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *ku tirhiwa*. Xivulwahava xa riengeteri xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, ... *i ntirho lowu lavaka vutlhari, ku tirhisana, xivindzi ni ku tirhiwa*. Eka xivulwa xa (182c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *pfuka*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa kutani xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, *Hi loko xikan'we-kanwe ndzi susa mavoko ya yena ndzi pfuka ndzi hlanula swirhendze*. Eka xivulwa xa (182d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *miyela*. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Loko a nghena a va miyela onge nyoka yo tsemakanya emakhwirini ya vona*.

6.23.10 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(183) a. Tihantlha mahungu *hi ku hatlisa*. (*Nsuku wa mina*, p.107)

b. A fika a teka nghilazi, a ka mati *hi ku hatlisa*. (*Xilondza*, p.11)

c. Vanhu lava a va nga swi tsakeli ku fana ku vutisiwa pasi na xipencele, kutani va hela timbilu *hi ku hatlisa*. (*Swa vilula*, p.123)

d. ... nsati a hundzuluxa nhloko *hi ku hatlisa* a languta nuna ... (*I vutomi*, p.15)

e. U kumile Ntsumele *hi ku hatlisa* a n'wi vitanela ehofisini ya yena. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.25)

Eka xivulwa xa (183a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza xiendliwa *mahungu*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va eka xivulwa lexi leswaku xi twala kahle. Hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Tlhantlha mahungu*. Eka xivulwa xa (183b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza xiendliwa *mati*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi pfumela ku susiwa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *A fika a teka nghilazi, a ka mati*. Eka xivulwa xa (183c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza xiendliwa *timbilu*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ha swi kota ku xi susa kutani xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Vanhu lava a va nga swi tsakeli ku fana ku vutisiwa pasi na xipencele, kutani va hela timbilu*. Eka xivulwa xa (183d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza xiendliwa *nhloko*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi hambu xo susiwa xivulwa xi tshamaka xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *nsati a hundzuluxa nhloko a languta nuna ...* Eka xivulwa xa (183e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi landza xiendliwa Ntsumele. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va kona eka xivulwa. Hambu xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *U kumile Ntsumele a n'wi vitanela ehofisini ya yena*.

(ii) Riengeteri *hi ku nonoka*

6.23.11 Ndhawu leyi landzaka riendli

(184) a. ... u hlaya *hi ku nonoka* ni ntwisiso ... (*Hi ya kwihl? p.7*)

b. ... o sungula ku yi hlaya *hi ku nonoka* wonge i vakhegulu ... (*Xona hi xihl?, p.15*)

c. Vavanuna lava nharhu va pfuke *hi ku nonoka*, va languta Smith wonge va nga n'wi dya hi mahlo. (*Nsuku wa mina, p.96*)

d. A wu famba *hi ku nonoka* wu ri karhi wu pfuxa ritshuri leri a ri cinacina etlhelo ka wona. (*Ndzi ta n'wi kuma*, p.84)

Eka xivulwa xa (184a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi landza riendli ra xiendliwa *hlaya*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi bohi ku va eka xivulwa lexi, hambi xi susiwa a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, ... *u hlaya ni ntwisiso* ... Eka xivulwa xa (184b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *hlaya*. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *o sungula ku yi hlaya wonge i vakhegulu*. Eka xivulwa xa (184c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa pfuka leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *pfuke*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa kambe xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Vavanuna lavanharhu va pfuke va languta Smith wonge va nga n'wi dya hi mahlo*. Eka xivulwa xa (184d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *famba*. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *A wu famba wu ri karhi wu pfuxa ritshuri leri a ri cinacina etlhelo ka wona*.

6.23.12 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(185) a. A ta ni phepha-hungu *hi ku nonoka* ... (*I vutomi*, p.125)

b. Mathevula a hundza mimovha ni vanhu *hi ku nonoka*. (*I vutomi*, p.9)

c. ... a handzula mvhilopho *hi ku nonoka* hi vuxiyaxiya. (*Nsuku wa mina*, p.118)

Eka xivulwa xa (185a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi landza xiendliwa *phephahungu*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa, xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *A ta ni phepha-hungu*. Eka xivulwa xa (185b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi landza swiendliwa *mimovha ni vanhu*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa ivi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mathevula a hundza mimovha ni vanhu*. Eka xivulwa xa (185c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi landza xiendliwa *mvhilopho*. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* xi tirhile

tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va eka xivulwa hikuva hi nga ha xi susa kutani xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. *Xikombiso, ... a handzula mvhilopho hi vuxiyaxiya.*

(iii) **Riengeteri *hi ku olova***

6.23.13 Ndhawu leyi landzaka riendli

(186) a. Byatso hi ta byi kuma *hi ku olova*. (*Nsuku wa mina, p.49*)

b. ... ndzi swi hlamula hinkwaswo *hi ku olova*. (*Xisomisana, p.227*).

c. ... kutani va hakela *hi ku olova* va nga n'wi feli mona. (*Swa vilula, p. 26*)

Eka xivulwa xa (186a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *kuma*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i *byatso*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Byatso hi ta byi kuma*. Eka xivulwa xa (186b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *hlamula*. Eka xivulwa lexi xiendliwa xi siviwa hi risivi/ xitwananisi swi lexi yimelaka swivutiso. Kasi exikarhi ka riendli na xivulwahava xa riengeteri ku nghenelerile ribumabumeri ra ntsengo *hinkwaswo* leri bumabumelaka ntsengo wa swivutiso. Hambiswiritano ribumabumeri leri a ri boheki ku va kona na loko ri nga ri kona xivulwa xa twala. Eka xivulwa xa (186b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. *Xikombiso, ... ndzi swi hlamula hinkwaswo*. Eka xivulwa xa (186c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa xin'we *hakela*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa kambe xivulwa xi tama xa ha vulavula. *Xikombiso, ... kutani va hakela va nga n'wi feli mona.*

6.23.14 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(187) Mbambu u hlamurile swivutiso swa vona *hi ku olova*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.103*)

Eka xivulwa xa (187) xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi landza xiendliwa swivutiso swa vona. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi tirhile tanihi

xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi ta tama xa ha vulavula. Xikombiso, *Mbambu u hlamurile swivutiso swa vona*.

(iv) **Xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo***

6.23.15 **Ndhawu ya nhlokomhaka**

(188) a. *Hi ku copeta ka tihlo* ximoko xi n'wi hlanganyile makatla ... (*Hi ya kwihi, p.4*)

b. *Hi ku tsopeta ka tihlo* ndzilo wu tshiveriwa ... (*Xisomisana, p.210*)

c. *Hi ku copeta ka tihlo* Smith o va a nghanile emiehleketweni ya yena, a twa a sungula ku badhla nyuku. (*Nsuku wa mina, p.92*)

Eka xivulwa xa (188a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi susiwile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela mhaka ya ku humelela ka swilo hi xinkarhana. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Ximoko xi n'wi hlanganyile makatla hi ku copeta ka tihlo* ... Eka xivulwa xa (188a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Ximoko xi n'wi hlanganyile makatla* ... (Eka xivulwa xa (188b) xivulwahava xa riengeteri *ivi hi ku tsopeta ka tihlo* xi tshamile emasungulweni ka xivulwa ku kombisa ntshikilelo eka ku endla swo karhi hi xihatla. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si susiwa eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi landzelaka: *Ndzilo wu tshiveriwa hi ku tsopeta ka tihlo* ... Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku tanihileswi hambi xi susiwa xivulwa xi tshamaka xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzilo wu tshiveriwa*. Eka xivulwa xa (188c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi lo suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, xi tshama emasungulweni ya xivulwa leswaku xi tiyisisa mhaka ya ku va timhaka ti humelerile hi xihatla. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Smith o va a nghanile emiehleketweni ya yena, a twa a sungula ku badhla nyuku hi ku copeta ka tihlo*. Kasi eka xivulwa xa (188c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi bohi ku va kona eka xivulwa hileswaku loko xi susiwa

xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Smith o va a ngehenile emiehleketweni ya yena, a twa a sungula ku badhla nyuku.*

6.24.16 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (189) a. Yi lo thamuka kunene *hi ku copeta ka tihlo* yi va yi nyamalarile. (*Nsuku wa mina, p.89*)
- b. Ndza khensa loko mi tile *hi ku tsopeta ka tihlo*. (*I vutomi, p.51*)
- c. ...u lo eneta ni ku enghenisa voko, a va a ri humesa *hi ku tsopeta ka tihlo* ... (*Xisomisana, p.147*)
- d. Philisi yi endla khuvinyana yi va yi n'ivilika *hi ku tsopeta ka tihlo*. (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.138*)
- e. ... kambe hinkwaswo swi nga mbundzumuxiwa *hi ku copeta ka tihlo*. (*Nsuku wa mina, p.68*)

Eka xivulwa xa (189a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *thamuka*. Exikarhi ka riendli ni riengeteri ku ngehenelerile ribumabumeri *kunene* leri tirhaka ku tiyisisa maendlekelo ya timhaka. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha suka eka xivulwa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Yi lo thamuka kunene yi va yi nyamalarile*. Hiloko swigevenga swa ku ngungumerisa nsuku swi tsutsumisa mimovha loko swi endla migingiriko ya swona. Eka xivulwa xa (189b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *ta* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *tile*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga susiwa kambe xivulwa xi va xi vulavula. Xikombiso, *Ndza khensa loko mi tile*. Eka xivulwa xa (189c) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *humesa*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i *voko*. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *u lo eneta ni ku enghenisa voko, a va a ri humesa* ... Eka xivulwa xa (189d) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *n'ivilika*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa kutani xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Philisi yi endla khuvinyana yi va yi n'ivilika*. Eka xivulwa xa (189e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *mbundzumuxiwa*. Eka xivulwa xa (189e) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsopeta ka tihlo* xi tirhile tanihi

xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge ... *kambe hinkwaswo swi nga mbundzumuxiwa.*

6.23.17 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(190) a. Mihloti a xungeta ku bakanya voko ra Manyike *hi ku copeta ka tihlo.*
(*Xilondza, p.26*)

b. Miehleketo leyi hinkwayo yi tele Xihahale *hi ku copeta ka tihlo;* yi ta tanihi bubutsa ra xidzedze. (*Xona hi xihl, p. 15*)

Eka xivulwa xa (190a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi landza xiendliwa *voko ra Manyike.* Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mihloti a xungeta ku bakanya voko ra Manyike.* Eka xivulwa xa (190b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi landza xiendliwa *Xihahale.* Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku copeta ka tihlo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi pfumela ku suka kasi xivulwa xi tshama xi karhi xi vulavula. Xikombiso, *Miehleketo leyi hinkwayo yi tele Xihahale; yi ta tanihi bubutsa ra xidzedze.*

(v) Riengeteri *hi ku tsaka*

6.23.18 Ndhawu leyi landzaka riendli

(191) a. Chakari a ri karhi a cina-cina *hi ku tsaka.* (*Mulunguntima,p.9*)
b. ... kwalaho a tsaka *hi ku tsaka lokukulu ...* (*N'waninginingi ma ka tindleve,p.33*)

Eka xivulwa xa (191a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *cinacina.* Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Chakari a ri karhi a cina-cina.* Eka xivulwa xa (191b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi tirhile na rihlawuri lokukulu ku vumba xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka lokukulu lexi* landzaka riendli ro pfumala xiendliwa *tsaka.* Xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka lokukulu* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *kwalaho a tsaka ...*

6.23.19 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

- (192) a. N'wa- Mbaso loyi a sala a tlhutlha ni xikhuvi *hi ku tsaka*. (*Xisomisana*, p.205)
b. Hi loko ndzi teka gogogo ra mina leri *hi ku tsaka* a ndzi ri cukumetele lee! (*Xisomisana*, p.226)

Eka xivulwa xa (192a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi landza xiendliwa *xikhuvi*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va kona eka xivulwa. Loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa xikombiso, **N'wa- Mbaso loyi a sala a tlhutlha ni xikhuvi*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo i ku va xi kayivela eka riengeteri ra mukhuva. Eka xivulwa xa (192b) xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi landza xiendliwa *gogogo ra mina*. Exikarhi ka xiendliwa na xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* ku nghenelerile ribumabumeri ra risivikomba *leri* ku vula gogogo. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku tsaka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva ha swi kota ku ri susa kasi swi nga onhi nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Hi loko ndzi teka gogogo ra mina leri a ndzi ri cukumetele lee!*

(vi) Xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava*

6.23.20 Ndhawu ya nhlokomhaka

(193) *Hi ku chava* ni ku phuphuruka, ndzo tlula xikan'we ... (*Xisomisana*, p.155)

Eka xivulwa xa (193) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi susiwile eka ndhawu ya xona xi ya tshama emasungulweni ka xivulwa leswaku xi tshikilela mhaka ya ku va Xisomisana a chuhwile swinene. Hileswaku hi ntolovelo xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi nga si suka eka ndhawu ya xona xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Ndzo tlula xikan'we hi ku chava ni ku phuphuruka ...* Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va eka xivulwa leswaku xi twala kahle. Loko ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Ni ku phuphuruka, ndzo tlula xikan'we ...* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala hileswaku nhlamuselo ya xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* yi na vuxaka na nhlamuselo ya ku phuphurhuka hikuva munhu u ta va a nga tshamisekangi hikwalaho ka matlotlo yo karhi.

6.23.21 Ndhawu leyi landzaka riendli

(194) a. Swinyanyana swi haha haheka *hi ku chava* pongo ra kona. (*Xisomisana*, p.52)

Eka xivulwa xa (194a) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *haha*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva a xi pfumeli ku suka eka xivulwa hikuva swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Swinyanyana swi haha haheka, pongo ra kona*.

6.23.22 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(195) "... ni duku ..." ku vula Phatimana a ri karhi a cina rhuvutla *hi ku chava*. (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.170)

Eka xivulwa xa (195) xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi landza xiendliwa *rhuvutla*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku chava* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, "...ni duku ..." k uvula *Phatimana a ri karhi a cina rhuvutla*.

6.24 Maengeteri lama pfelelaka eka maviti

(i) Riengeteri *hi tihanyi*

6.24.1 Ndhawu leyi landzaka riendli

(196) a. ... va fika va tamerile swibamu swa A- K-47 va fika va duvula *hi tihanyi* etendeni leri a ri tshamile vakhandli va nhlonge. (*Swa vilula*, p. 105)

b. A a ndzi khoma *hi tihanyi* ... wonge ku hanya a swi nga ha ndzi pfuni nchumu. (*Xisomisana*, p.115)

Eka xivulwa xa (196a) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *duvula*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i vakhandli va nhlonge lava a va tshamile etendeni. Xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xa pfumela ku suka eka xivulwa kasi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala xikombiso, ... va fika va tamerile swibamu swa A- K-47 va fika va duvula etendeni leri a ri tshamile vakhandli va nhlonge. Eka xivulwa xa (196b) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *khoma*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i xitwananisi xa nhlokomhaka ndzi, lexi kongomisaka eka Xisomisana loyi a a tshama a karhatiwa hi Moyasi. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi*

xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A a ndzi khoma ... wonge ku hanya a swi nga ha ndzi pfuni nchumu.*

6.24.2 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(197) a. ... u lo fika a pfula movha wa Maluleke *hi tihanyi* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.80*)

b. Rihlevo u fikile a nghenelela a vutisa xikongomelo xo hahluleriwa ka mikhukhu ya vanhu *hi tihanyi* to tano va nga rhangangi hi ku tivisiwa. (*Swa vilula, p.114*)

Eka xivulwa xa (197a) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi landza xiendliwa *movha wa Maluleke*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa kutani xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *u lo fika a pfula movha wa Maluleke* ... Eka xivulwa xa (197b) xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi landza xiendliwa *mikhukhu ya vanhu*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi tihanyi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Rihlevo u fikile a nghenelela a vutisa xikongomelo xo hahluleriwa ka mikhukhu ya vanhu to tano va nga rhangangi hi ku tivisiwa.*

(ii) Riengeteri *hi matimba*

6.24.3 Ndhawu leyi landzaka riendli

(198) a. Va qhavulana *hi matimba* ya xinuna. (*Mulunguntima, p.8*)

b. Mbilu ya Mbambu yi sungurile ku ba *hi matimba* ... (*Ndzi ta n'wi kuma, p.6*)

c. ...hi loko a tsutsuma *hi matimba*, nghala yi karhi yi n'wi hlongorisa. (*Xisomisana, p.130*)

d. Vaaka-tiko va lwa *hi matimba*, van'wana va nga tivi xikongomelo xa nyimpi ... (*Swa vilula, p.37*)

e. A va ri karhi va cina *hi matimba*, va hima ehansi swi twakala ... (*N'waninginingi ma ka tindleve, p.46*)

Eka xivulwa xa (198a) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *qhavulana*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva swa boha ku ri xi va kona eka xivulwa leswaku xi vulavula. Loko ho xi

susa xivulwa xi lahlekelana hi nhlamuselo. Xikombiso, **Va qhavulana ya xinuna*. Eka xivulwa xa (198b) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *ba*. Eka xivulwa lexi, xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Mbilu ya Mbambu yi sungurile ku ba ...* Eka xivulwa xa (198c) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsutsuma*. Xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xo susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *...hi loko a tsutsuma, nghala yi karhi yi n'wi hlongorisa*. Eka xivulwa xa (198d) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *lwa*. Xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hileswaku xi nga ha susiwa kasi swi nga onhi nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Vaaka-tiko va lwa, van'wana va nga tivi xikongomelo xa nyimpi ...* Eka xivulwa xa (198e) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *cina*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *A va ri karhi va cina va hima ehansi swi twakala ...*

6.24.4 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(199) ... ku vula muchayeri hi ku pfumisa njhini *hi matimba ... (I vutomi, p.23)*

Eka xivulwa xa (199) xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi landza xiendliwa *njhini*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi suka xivulwa xi tshama xa ha ri nhlamuselo leyinene leyi nge, ... *ku vula muchayeri hi ku pfumisa njhini ...*

(iii) Riengeteri *hi vukheta*

6.24.5 Ndhawu leyi landzaka riendli

(200) a. Marito yakona a ma ri lamo hlawuriwa *hi vukheta. (Xona hi xihhi, p.39)*

b. Ndzi ti bohile ku wu hlayisa *hi vukheta. (Ndzi ta n'wi kuma, p.17)*

c. Maphorisa lawa a ya pfa ya rivala ku tirha *hi vukheta ... (Nsuku wa mina, p.51)*

d. Laha a a kandziya kona a a kandziya *hi vukheta. (I vutomi, p.112)*

Eka xivulwa xa (200a) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *lawuriwa*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i marito lama a ma hlawuriwa hi

vurhon'wana. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hi nga ha xi susa kambe xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Marito ya kona a ma ri lamo hlawuriwa*. Eka xivulwa xa (200b) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi landza riendli ra xiendliwa xin'we *hlayisa*. Eka xivulwa lexi xiendliwa i ntirho lowu nga siviwa hi xitwananisi xa xiendliwa *wu*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va eka xivulwa laha hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzi ti bohile ku wu hlayisa*. Eka xivulwa xa (200c) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tirha*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi boheki ku va eka xivulwa lexi hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Maphorisa lawa a ya pfa ya rivala ku tirha ...* Eka xivulwa xa (200d) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *kandziya*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Laha a a kandziya kona a a kandziya*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri hileswaku xivulwahava xa riengeteri lexi xi tirha tanihi xiendliwa leswaku xivulwa xi twala.

6.24.6 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(201) a. U hlawuriwile hikwalaho ka leswi a a kota ku veketela timhaka takwe *hi vukheta* lero a swi n'wi olovela ku korwisa van'wana ... (Swa vilula, p.12)

b. ... a a hlawula marito ya yena *hi vukheta* byo fana ni bya dokodela loko a endla vuhundzuri bya mbilu. (*Nsuku wa mina*, p.26)

Eka xivulwa xa (201a) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi landza xiendliwa *timhaka takwe*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *U hlawuriwile hikwalaho ka leswi a a kota ku veketela timhaka takwe lero a swi n'wi olovela ku khorwisa van'wana ...* Eka xivulwa xa (201b) xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi landza xiendliwa *marito ya yena*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi vukheta* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva xi boheka ku va eka xivulwa lexi leswaku xi twala. Loko ho xi susa xivulwa xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo. Xikombiso, **... a a hlawula marito ya yena byo fana ni bya dokodela loko a endla vuhundzuri bya mbilu*.

(iv) **Riengeteri *hi rivilo***

6.24.7 Ndhawu leyi landzaka riendli

- (202) a. ... loko ntsumbu wakwe wu ba lwandle wu mbombomerile *hi rivilo wonge a wu tiva laha a wu ya kona*. (*Nsuku wa mina, p.113*)
- b. ... ku nuhwa ka xintlen'wana lexi tsemakanyeke *hi rivilo xi chava timbyana* ... (*Swa vilula, p.34*)
- c. A vona swichazi swa vavanuna lava nga ku rheleleni *hi rivilo*. (*I vutomi, p.5*)
- d. ... loko wa ha ncakunya u languteriwa ku suka *hi rivilo* u hlongorisa tintlhari ta masava leyi. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.25*)
- e. ... yi suka *hi rivilo* yi kongoma risimu ... (*Xisomisana, p. 35*)

Eka xivulwa xa (202a) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *mbombomela* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *mbombomerile*. Xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyi hetisekeke. Xikombiso, ... *loko ntsumbu wakwe wu ba lwandle wu mbombomerile wonge a wu tiva laha a wu ya kona*. Eka xivulwa xa (202b) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsemakanya* leri nga eka nkarhi lowu hundzeke *tsemakanyeke*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko xo susiwa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xokombiso, ... *ku nuhwa ka xintlen'wana lexi tsemakanyeke xi chava timbyana*. Eka xivulwa xa (202c) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *ku rheleleni*. Xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva a xi bohi ku va kona hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *A vona swichazi swa vavanuna lava nga ku rheleleni*. Eka xivulwa xa (202d) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka hlayelo ra tshamelo *ku suka*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha vulavula. Xikombiso, ... *loko wa ha ncakunya u languteriwa ku suka u hlongorisa tintlhari ta masava leyi*. Eka xivulwa xa (202e) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *suka*. Xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *yi suka yi kongoma risimu* ...

6.24.8 Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

(203) a. Hudeni a a chayela movha *hi rivilo* ra rihati ... (*Swa vilula*, p.75)

b. Mufana a hundza movha *hi rivilo*. (*I vutomi*, p.6)

Eka xivulwa xa (203a) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo ra rihati* xi landza xiendliwa *movha*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo ra rihati* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hudeni a a chayela movha* ... Eka xivulwa xa (203b) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi landza xiendliwa *movha*. Eka xivulwa xa (203b) xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva xi nga ha susiwa kasi xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Mufana a hundza movha*.

6.25 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu mambirhi

(i) Ndhawu + ndhawu

(204) a. *Exinkontirini* ku twala mpfumawulo wa movha, wu twalela *ekulenyana*.

(*I vutomi*, p.5)

b. Loko Moloto a huma *exiyindlwanini* a ku lo paa, ephasejini. (*I vutomi*, p.135)

c. Majaha *le ntirhweni* ma boxeterile hinkwato ta *le byalweni*. (*Mulunguntima*, p.118)

d. Gija Xitimela ... a a cina *ehenhla ka makala* ya ndzilo na ku cina a dzenengele tshuri. (*Xona hi xihl*, p.136)

e. *Lahaya mpfungwe* a ku tlhomiwile mujeko wa tnyeleti ni mikhwati-mujeko wa tiko. (*Nsuku wa mina*, p.32)

Eka swivulwa swa (204) hi kuma maengeteri lama nga landzelelaniki. Eka xivulwa xa (204a) maengeteri ma ndhawu mambirhi lama nga landzelelaniki i *exikontirini* na *ekulenyana*. Eka xivulwa lexi, riengeteri *exikontirini* ri sukile eka ndhawu ya rona ya ntolovelo ri ya eka ndhawu ya nhlokomhaka, hi xikongomelo xa ku kombisa laha a ku twala mpfumawulo wa movha. Hi ntolovelo riengeteri leri a ri fanela ku landza xiendliwa hi ndlela leyi, *Ku twala mpfumawulo wa movha exikontirini, wu twalela ekulenyana*. Riengeteri *exikontirini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ku twala mpfumawulo wa movha, wu twalela ekulenyana*. Riengeteri ra vumbirhi *ekulenyana* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva a ri pfumeli ku suka hikuva ku susiwa ka rona swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Exinkontirini ku twala mpfumawulo wa movha, wu twalela*. Na loko maengeteri hamambirhi ma susiwa eka xivulwa xi ta va xi nga ri na

nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **Ku twala mpfumawulo wa movha, wu twalela*. Nakambe hambi maengeteri hamambirhi ma cincana tindhawu xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ekulenyana ku twala mpfumawulo wa movha, wu twalela exinkontirini*. Ku yisa emahlweni exikarhi xa xiendliwa na riengeteri ra vumbirhi ku ngenelerile xiphemu lexi tirhaka ku tshikilela laha a ku twala mpfumawulo lexi nge, *wu twalela*. Xiphemu lexi a xi bohi ku va kona exivulweni hikuva hambi ho xi susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Exinkontirini ku twala mpfumawulo wa movha, ekulenyana*.

Eka xivulwa xa (204b) maengeteri ma ndhawu lama nga landzelelaniki i *exiyindlwanini* na *ephasejini*. Hambiloko maengeteri lama hamambirhi ma suka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala xikombiso, *Loko Moloto a huma a ku lo paa*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi vulavula i ku va xihefemulo lexi landzaka riencisi paa, xi susiwile. Riengeteri *exiyindlwanini* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*. Kasi riengeteri *exiyindlwanini* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Loko Moloto a huma a ku lo paa, ephasejini*. Ha swi kota ku susa riengeteri *ephasejini*, xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Loko Moloto a huma exiyindlwanini a ku lo paa*. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa swi pfa swi cinca ni nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Loko Moloto a huma ephasejini a ku lo paa, exiyindlwanini*. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo ya xivulwa yi cinca hileswaku laha a ku tele hi vanhu ku va ku ri *exiyindlwanini* ku nga ri *ephasejini*, na Moloto u va a huma *ephasejini* ku nga ri *exiyindlwanini*.

Eka xivulwa xa (204c) maengeteri ma ndhawu lama landzelelanaka hi lama *le ntirhweni* na *le byalweni*. Maengeteri lamambirhi loko ma susiwa eka xivulwa, xivulwa a xi nga ha vi na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Majaha ma boxeterile hinkwato ta*. Kasi loko riengeteri ro sungula exivulweni *le ntirhweni* ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Majaha ma boxeterile hinkwato ta le byalweni*. Hambiswiritano, loko ho susa riengeteri ra vumbirhi exivulweni **Majaha le ntirhweni ma boxeterile hinkwato ta*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo i xitwananisi *ta* lexi nga le makumu ka xivulwa hikuva xi fanela xi landza hi riengeteri kumbe xiendliwa. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa lexi swi hundzuluxa ni nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Majaha le byalweni ma boxeterile*

hinkwato ta le ntirhweni. Ku ya hi xivulwa lexi, majaha ma boxeterile timhaka leti humelelaka entirhweni loko va ri ebyalweni. Kasi eka xivulwa xa ku sungula lexi nge, Majaha le ntirhweni ma boxeterile hinkwato ta le byalweni. Majaha a ma paluxa timhaka leti humelelaka ebyalweni loko va ri entirhweni.

Eka xivulwa xa (204d) hi kuma xivulwahava xa riengeteri lexi vumbiweke hi riengeteri ra ntumbuluko *ehenhla* na xivulwahava xa riengeteri *ka makala ya ndzilo*. Riengeteri ra ntumbuluko *ehenhla* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *cina*. Riengeteri *ehenhla* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa eka xivulwa lexi xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Gija Xitimela ... a a cina ka makala ya ndzilo na ku cina a dzenengele tshuri*. Kasi xivulwahava xa riengeteri *ka makala ya ndzilo* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Gija Xitimela ... a a cina ehenhla na ku cina a dzenengele tshuri*. Leswi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuri i ku va ku nga ri na riengeteri leri kombaka leswaku a a cina ehenhla ka yini. Loko ho susa maengeteri lamambirhi xivulwa xi ta cinca nhlamuselo. Xikombiso, *Gija Xitimela ... a a cina, na ku cina a dzenengele tshuri*. Eka xivulwa lexi, mhaka ya ku va Gija Xitimela a cina *ehenhla ka makala ya ndzilo* a ya ha ri kona. Leswi swi vevukisa maendlelo ya ku cina ka Gija. Ku va mhaka leyi yi nga boxiwangi swi cinca nhlamuselo ya xivulwa lexi nga vuriwa eku sunguleni. Eka mikarhi yin'wana, ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa swi pfa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Gija Xitimela ... a a cina ka makala ya ndzilo ehenhla na ku cina a dzenengele tshuri*. Eka xivulwa lexi, riengeteri *ehenhla* ri pfumela ku landza xiendliwa naswona xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Gija Xitimela ... a a cina ka makala ya ndzilo na ku cina a dzenengele tshuri ehenhla*. Eka xivulwa xa (204e) maengeteri ma ndhawu lama landzelelanaka hi lama, *Lahaya na mpfungwe*. Hambu maengeteri lamambirhi ma susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo ya kahle. Xikombiso, *A ku tlhomiwile mujeko wa tinyeleti ni mikhwati-mujeko*. Loko riengeteri ro sungula ri suka eka xivulwa lexi xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mpfungwe a ku tlhomiwile mujeko wa tinyeleti ni mikhwati-mujeko*. Nakambe loko riengeteri ra vumbirhi ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Lahaya a ku tlhomiwile mujeko wa tinyeleti ni mikhwati-mujeko*. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa lexi a swi tisi ku cinca eka tinhlamuselo. Xikombiso, *Mpfungwe lahaya a ku tlhomiwile mujeko wa tinyeleti ni mikhwati-mujeko*. Nakambe eka xivulwa xa (204e) maengeteri lamambirhi

lama landzelelanaka ma sukile eka ndhawu ya wona ya ntolovelo ma ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku ma tshikilela eka ndhawu leyi a ku tlhomiwile mujeko. Hileswaku loko ma nga si suka eka ndhawu ya wona ya ntolovelo, xivulwa a xi ri hi ndlela leyi, *A ku tlhomiwile mujeko wa tinyeleti ni mikhwati-mujeko lahaya mpfungwe*. Eka xivulwa lexi maengeteri ma ndhawu ma tirha ku boxa ndhawu leyi ku kongomisiwaka eka yona.

6.27.2 Maxaxamelelo ma maengeteri mambirhi mo hambana eka xivulwa xin'we

(ii) Ndhawu + nkarhi

(205) a. Va tshamile swin'we *ehositele malembe lamo tala va ka va tolovelana va vumba vunghana lebya banti na buruku*. (*Swa vilula, p.75*)

b. Va bohe ku ya eMooiplaas hi *Migqivela wa vhiki leri landzeleke*. (*Xona hi xihhi, p.94*)

c. Ku na phorisa ri nga *exibedhlele sweswi hi ku lwa na yena*. (*Mulunguntima, p.139*)

Eka xivulwa xa (205a) hi kuma riengeteri ra ndhawu *ehositele* na xivulwahava xa nkarhi *malembe lamo tala* hi ku landzelelana. Riengeteri *ehositele* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *tshamile*. Exikarhi ka riendli na riengeteri ro rhanga ku nghenelerile ribumabumeri ra riendli *swin'we*. Ku susa riengeteri ro rhanga eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Va tshamile swin'we malembe lamo tala va ka va tolovelana va vumba vunghana lebya banti na buruku*. Ku susa xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka riengeteri ro rhanga swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: *Va tshamile swin'we ehositele va ka va tolovelana va vumba vunghana lebya banti na buruku*. Lexi cincaka nhlamuselo i ku va ku nga ri na nhlamuselo ya mpimo wa nkarhi lowu va nga tshama swin'we *ehositele*. Ku susiwa ka swiphemu haswimbirhi eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Va tshamile swin'we va ka va tolovelana va vumba vunghana lebya banti na buruku*. Nhlamuselo ya xivulwa yi cinca hikuva a ka ha ri na nhlamuselo ya laha a va tshama kona na leswaku va tshamile nkarhi wo leha wo tani hi wihi?. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa a swi tisi ku cinca ka nhlamuselo eka xivulwa. Xikombiso, *Va tshamile swin'we malembe lamo tala ehositele va ka va tolovelana va vumba vunghana lebya banti na buruku*. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka swi tisa ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Va*

tshamile swin'we va ka va tolovelana ehositele va vumba vunghana lebya banti na buruku malembe lamo tala. Ku ya hi nhlamuselo ya xivulwa lexi vunghana lebyi va nga byi vumba *ehositele* byi vile bya malembe mo tala ehandle ka nhlamuselo ya ku sungula laha vunghana a byi ri bya laha *ehositele* eka malembe lama va nga tshama wona. Hi tlhelo rin'wana ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa ku nga va hi ndlela leyi: *Va tshamile swin'we va ka va tolovelana malembe lamo tala va vumba vunghana lebya banti na buruku ehositele.* Eka xivulwa lexi hi kuma leswaku vunghana lebyi nga vumbiwa a byi ri bya nkarhi lowu va nga tshama e*hositele* ntsena.

Eka xivulwa xa (205b) hi kuma riengeteri ra ndhawu *eMooiplaas* ni xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi hi *Migqivela wa vhiki leri landzeleke* hi ku landzelelana. Riengeteri ra *eMooiplaas* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa ya. Ku susa riengeteri ro rhang a eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva a ka ha ri na nhlamuselo ya laha va yaka kona ehandle ka nhlamuselo ya nkarhi. Xikombiso, *Va bohe ku ya hi Migqivela wa vhiki leri landzeleke.* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala hileswaku xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi xi tirhile tanihi xihetisi hikuva riendli ya a ri pfumeli ku yima ri ri roxe. Ku susa xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka riengeteri ro rhang a swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Va bohe ku ya eMooiplaas.* Xivulwa lexi xi cincile eka nhlamuselo hileswaku a ka ha ri na nhlamuselo ya nkarhi wa ku ya eka ndhawu leyi ku vulavuriwaka ha yona. Ku susiwa ka maengeteri havumbirhi eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Va bohe ku ya.* Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo hileswaku riendli ro pfumala xiendliwa ya ri boheka ku tirha ni xilandzelandzhaku xa riengeteri ra tlhelo. Hambu ku cincinwa tindhawu ta maengeteri eka xivulwa tanihileswi, *Va bohe ku ya hi Migqivela wa vhiki leri landzeleke eMooiplaas.* Xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka a swi cincangi nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, Hi *Migqivela wa vhiki leri landzeleke* va bohe ku ya *eMooiplaas.* Hi tlhelo rin'wana maengeteri ma nga hambanisiwa hi ndlela leyi, *Emooiplaas va bohe ku ya hi Migqivela wa vhiki leri landzeleke.* Xivulwa lexi xi tama xa ha ri a nhlamuselo yo twala.

Eka xivulwa xa (205c) hi kuma riengeteri ra ndhawu *exibedhlele* na riengeteri ra nkarhi sweswi hi ku landzelelana. Riengeteri ro rhang a eka xivulwa *exibedhlele* ri landza riyimelariendli *ri nga.* Ku susa riengeteri ro rhang a eka xivulwa swi onha nhlamuselo

ya xivulwa. Xikombiso, **Ku na phorisa ri nga sweswi hi ku lwa na yena*. Hambi ko susiwa riengeteri leri landzelaka ro rhangaxivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Ku na phorisa ri nga exibedhlele hi ku lwa na yena*. Xivulwa lexi xi lo cinca hi ku va xi nga ha ri na nhlamuselo ya nkarhi. Ku susiwa ka maengeteri havumbirhi swi onha nhlamuselo ya xivulwa tanihileswi: **Ku na phorisa ri nga hi ku lwa na yena*. Hambiku cincana tindhawu hi maengeteri xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala hambileswi swi nga tolovelekangiki eka mavulavulelo ma masiku hinkwawo. Xikombiso, *Ku na phorisa ri nga sweswi exibedhlele hi ku lwa na yena*. Hambiku hambanisiwa tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Sweswi ku na phorisa ri nga exibedhlele hi ku lwa na yena*.

(iii) **Ndhawu + mukhuva**

(206) a. *Kwalaho ndzi suka hi rivilo*. (*Xisomisana*, p.180)

b. Swigevenga swi nghene *emovheni hi ku olova*. (*Nsuku wa mina*, p.53)

c. Nhlamulo ya yena ya ndzi kholwisa leswaku u amukela leri *humaka eka mina hi malwandla*. (*Hi ya kwihl*, p.27)

d. Ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri *kule swinene ...* (*Xisomisana*, p.72)

Eka xivulwa xa (206a) riengeteri ra ndhawu *kwalaho* ri tshamile eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela eka laha a a suka kona. Riengeteri *kwalaho* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambihori susaxivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Ndzi suka hi rivilo*. Riengeteri ra mukhuva *hi rivilo* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambihori susaxivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *Kwalaho ndzi suka*. Kususiwa ka maengeteri hamambirhi swi onha nhlamuselo ya xivulwa hikuva i riendli suka a ri pfumeli ku yima ri ri roxe ku nga ri na seketelo ya xihetisi. *Ndzi suka. Xivulwa lexi a xa ha ri na nhlamuselo ya laha munhu a sukaka kona na leswaku u sukile njhani. Kucincana ka tindhawu hi maengeteri swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Hi rivilo ndzi suka kwalaho*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi rivilo* xi tirha ku tshikilela eka maendlelo mayelana nasukelo rayena lomu a ri kona. Kasi riengeteri ra ndhawu *kwalaho* ri boxa laha a a suka kona.

Eka xivulwa xa (206b) ku ni riengeteri ra ndhawu *emovheni* na xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* hi ku landzelelana. Eka xivulwa lexi riengeteri ro rhanganga *emovheni* ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *nghena* leri nga eka nkarhi lowu nga hundza *nghene*. Ku susa riengeteri ro rhanganga exivulweni swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Swigevenga swi nghene hi ku olova*. Eka xivulwa lexi nhlamuselo ya cinca hikuva a ka ha ri na nhlamuselo ya laha swigevenga swi nga nghena kona. Ku susa riengeteri leri landzaka ro rhanganga eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Swigevenga swi nghene emovheni*. Eka xivulwa lexi a ka ha ri na nhlamuselo ya leswaku swigevenga swi ngenhile njhani *emovheni*. Ku susiwa ka swiphemu haswimbirhi eswivulweni swi pfa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi mukhuva lowu; **Swigevenga swi nghene*. Eka xivulwa lexi ku hava nhlamuselo ya leswaku swigevenga swi nghene kwihi hambu ku ri leswaku swi nghene njhani? Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Swigevenga swi nghene hi ku olova emovheni*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi engetela eka riendli leswaku swigevenga swi nghene njhani kasi riengeteri *emovheni* ri lo boxa laha swigevenga swi nga nghena kona. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Hi ku olova swigevenga swi nghene emovheni*. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri ra mukhuva *hi ku olova* xi tirha ku tshikilela eka ku va swigevenga swi nga karhatiwangi hi ku nghena *emovheni* kasi riengeteri ra ndhawu *emovheni* ri tirhile ku boxa laha swigevenga swi ngheneke kona. Hi tlhelo rin'wana xivulwa xi hundzuka hi ndlela leyi: *Emovheni swigevenga swi nghene hi ku olova*. Eka xivulwa lexi riengeteri *emovheni* ri tshikilela eka ndhawu leyi swigevenga swi nga nghena kona kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku olova* xi nyika nhlamuselo ya maendlekelo ma xiendleko.

Eka xivulwa xa (206c) hi kuma riengeteri ra ndhawu *eka mina* na xivulwahava xa riengeteri ra mukhuva *hi malwandla* hi ku landzelelana. Eka xivulwa lexi xivulwahava xa riengeteri ro rhanganga eka mina xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*. Ku susa riengeteri ro rhanganga eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **Nhlamulo ya yena ya ndzi kholwisa leswaku u amukela leri humaka hi malwandla*. Ku susa xivulwahava xa riengeteri lexi landzelelaka xo rhanganga eka xivulwa a swi cinci nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Nhlamulo ya yena ya ndzi khorwisa leswaku u*

amukela leri humaka eka mina. Leswi swi komba leswaku xivulwahava xa riengeteri *hi malwandla* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo fana. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo yi fana hileswaku riendli *amukela* ri na nhlamuselo ya *malwandla* endzeni ka rona. Ku susiwa ka swivulwahava swa maengeteri haswimbirhi swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **Nhlamulo ya yena ya ndzi kholwisa leswaku u amukela leri humaka.* Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa a swi cinci nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Nhlamulo ya yena ya ndzi khorwisa leswaku u amukela leri humaka hi malwandla eka mina.* Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka swi onha nhlamuselo ya xivulwa tanihileswi: **Hi malwandla nhlamulo ya yena eka mina ya ndzi khorwisa leswaku u amukela leri humaka.*

Eka xivulwa xa (206d) hi kuma riengeteri ra ndhawu *kule* na riengeteri ra mukhuva swinene hi ku landzelelana. Eka xivulwa lexi riengeteri ro rhanga *kule* ri landza xiendliwa *ntshava ya Khadira* hambileswi ku lo nghenelela xiphemu xa riyimelariendli *yi ri-*. Riyimelariendli *yi ri-* ri tirha ku kombisa laha a ku ri na ntshava. Ku susiwa ka riengeteri ro rhanga eka xivulwa lexi swi onhla nhlamuselo hi ndlela leyi: *... *ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri swinene.* Ku susiwa ka riengeteri leri landzaka ro sungula swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikwalaho ka ku va ku nga tshikileriwangi mpfhuka wo leha tanihileswi kombisiweke hi riengeteri *swinene*. ... *ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri kule.* Ku susiwa ka maengeteri hamambirhi eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hikwalaho ka ku va xivulwa xi nga ha ri na nhlamuselo ya laha ntshava a yi ri kona. *... *ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri.* Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi mukhuva lowu: *... *ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri swinene kule.* Leswi a swi amukeleki eka vuvulavuri bya Xitsonga. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri swi pfa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi landzelaka: *... *kule ndzi vona ntshava ya Khadira yi ri swinene.*

6.27 Maxaxamelelo ma maengeteri ma nkarhi mambirhi eka xivulwa xin'we

(i) Nkarhi + nkarhi

(207) a. Vavanuna hi vona vo vonisana xa *vusiku ni xa nhlikanhi.* (*I vutomi*, p.137)

b. A ku ri kwalomu ka va *awara ya nhungu nimadyambu.* (*Xilondza*, p.59)

- c. Mi tshama mi vona xilo xa *vusiku ni dyambu*. (*Mulunguntima*, p.136)
- d. Ndzi ta tirhisa ku yini *mundzuku na mundlwana* xana? (*Nsuku wa mina*, p.43)
- e. A ri ri siku ra *Wavunharhu ni ndzenga* ... (*N'waninginingi ma ka tindleve*, p.99)

Eka xivulwa xa (207a) maengeteri ma nkarhi hi lama landzelelanaka xa *vusiku* na xivulwahava xa riengeteri xa *nhlikanhi*. Xivulwa xa (207a) i xivuriso naswona a xi pfumeli ku va swiphemu swin'wana swi suka, xi tshama xi ri taniya. Eka xivulwa xa (207b) maengeteri ma nkarhi lama landzelelanaka hi lama, *awara ya nhungu* na *nimadyambu*. Loko maengeteri lama hinkwawo ma suka, swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **A ku ri kwalomu ka va*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri hileswaku a ku boxiwangi nkarhi. Loko ku susiwa riengeteri ra nkarhi ro sungula swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **A ku ri kwalomu ka va nimadyambu*. Loko ku susiwa riengeteri ra vumbirhi swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A ku ri kwalomu ka va awara ya nhungu*. Lexi cincaka nhlamuselo hileswaku a ku boxiwangi leswaku a ku ri awara ya nhungu wa nkarhi muni wa siku hikuva ku nga va nhungu wa nimixo kumbe nhungu wa nimadyambu. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri ma nkarhi lama hamambirhi swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **A ku ri kwalomu nimadyambu ka va awara ya nhungu*. Eka xivulwa xa (207c) maengeteri lamambirhi lama landzelelanaka hi lama, *vusiku ni dyambu*. Maengeteri lama ma tirhile eka xivuriso lero a ma pfumeli ku suka eka xivuriso tanihileswi xivuriso xi vumbekisa xisweswo. Naswona ma tshama ma ri taniya, *Mi tshama mi vona xilo xa vusiku ni dyambu* ku vula leswaku ku kongomisiwa eka timhaka to tika. Eka xivulwa xa (207d) maengeteri lamambirhi lama landzelelanaka hi lama, *mundzuku na mundlwana*. Hambi maengeteri lamambirhi ma suka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzi ta tirhisa ku yini xana?* Loko riengeteri ra nkarhi ro sungula ri suka xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala nakambe. Xikombiso, *Ndzi ta tirhisa ku yini na mundlwana xana?* Ku cincana ka tindhawu hi swiphemu eka xivulwa a swi cincin nhlamuselo ya xivulwa hambileswi swi nga tolovelakangiki. Xikombiso, *Ndzi ta tirhisa ku yini mundlwana na mundzuku xana?*

Eka xivulwa xa (207e) maengeteri lamambirhi lama landzelelanaka hi lama, *Wavunharhu na ndzenga*. Maengeteri lamambirhi a ma pfumeli ku suka eka xivulwa lexi hikuva swi onha nhlamuselo. Xikombiso, **A ri ri siku ra* ... Lexi endlaka leswaku

xivulwa lexi xi nga twali hileswaku a xi helelangi leswaku ku boxiwa riengeteri ra siku leri ku kongomisiwaka eka rona. Loko riengeteri ro sungula ka xivulwa ri susiwa swi onha nhlamuselo. Xikombiso, **A ri ri siku ra nindzenga ...* Kasi loko ku susiwa riengeteri ra vumbirhi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *A ri ri siku ra Wavunharhu ...* Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa swi endla xivulwa xi pfumala nhlamuselo. Xikombiso, **A ri ri siku ra ndzenga ni Wavunharhu ...* Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo hileswaku riengeteri *ndzenga* a hi riengeteri ra siku hikuva rona ri kongomisa eka nkarhi wa siku.

(ii) **Nkarhi + ndhawu**

(208) a. *Lembe leri tlhandlameke* va n'wi tshikile *empfukeni*. (Swa vilula, p.100)

- b. *Va xuxe nkarhi wo leha exitangeni* va ri karhi va titsheketela no tigarinetela. (*Xona hi xihl?* , p.114)
- c. *Makhati ma nga ri mangani* a va fikile eka *dokodela Small*. (*Nsuku wa mina*, p.55)

Eka xivulwa xa (208a) hi kuma maengeteri lama nga landzelelaniki ku nga xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi *lembe leri tlhandlameke* na riengeteri ra ndhawu *empfukeni*. Xivulwahava xa riengeteri xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama emasungulweni ka xivulwa ku tshikilela eka nkarhi lowu kongomisiwaka eka wona. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri *lembe leri tlhandlameke* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Va n'wi tshikile empfukeni lembe leri tlhandlameke*. Ku susa riengeteri ro rhang a eka xivulwa swi cincile nhlamuselo ya xivulwa kambe yi karhi ya ha humelerisa mhaka leyi twalaka. *Va n'wi tshikile empfukeni*. Lexi nga cinca hileswaku a ka ha ri na nhlamuselo ya leswaku va n'wi tshikile nkarhi wihi? Hambi ku susiwa riengeteri leri landzelaka ro rhang a eka xivulwa, xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo fana leyi nge, *Lembe leri tlhandlameke va n'wi tshikile*. Ku susiwa ka maengeteri hamambirhi eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva a ka ha ri na nhlamuselo ya maengeteri ma nkarhi. Xikombiso, *Va n'wi tshikile*. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa a swi cincile nhlamuselo ya xivulwa hambileswi swi nga tolovelekangiki. Xikombiso, *Empfukeni va n'wi tshikile lembe leri tlhandlameke*.

Eka xivulwa xa (208b) hi kuma xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi, *nkarhi wo leha* na riengeteri ra ndhawu *exitangeni* hi ku landzelelana. Xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *xuxe*. Xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Va xuxe exitangeni va ri karhi va titsheketela no tigarinetela*. Riengeteri *exitangeni* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Va xuxe nkarhi wo leha va ri karhi va titsheketela no tigarinetela*. Swiphemu swa maengeteri leswimbirhi swi tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambu swi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Va xuxe va ri karhi va titsheketela no tigarinetela*. Hambu maengeteri lamambirhi ma cincana tindhawu, xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Va xuxe exitangeni nkarhi wo leha va ri karhi va titsheketela no tigarinetela*. Hambu ku hambanisiwa tindhawu ta maengeteri lama xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala leyi nge, *Va xuxe nkarhi wo leha va ri karhi va titsheketela no tigarinetela exitangeni*.

Eka xivulwa xa (208c) hi kuma maengeteri lama nga landzelelaniki ku nga xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi *makhati ma nga ri mangani* ni xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *eka dokodela Small*. Xivulwahava xa riengeteri *makhati ma nga ri mangani* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva loko xi susiwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva ku ta va ku nga boxiwangi nkarhi. Xikombiso, *A va fikile eka dokodela Small*. Nakambe ku susa xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *eka dokodela Small* swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Makhati ma nga ri mangani a va fikile*. Lexi endlaka xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hileswaku riendli fika, i riendli ro pfulama xiendliwa leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona , lero ri boheka ku tirha na xihetisi xa ndhawu. Ku susiwa ka maengeteri lamambirhi eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **A va fikile*. Xivulwa lexi xi a xi vulavuri hikuva xi hava maengeteri lama kombisaka ndhawu leyi va nga fika eka yona na nkarhi lowu va nga fika hi wona. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa, xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Eka dokodela Small a va fikile makhati ma nga ri mangani*.

(iii) **Nkarhi + mukhuva**

(209) a. *Hi sonto leyi dyambu a ri xe kahle. (Xisomisana, p.34)*

b. Ku vile ni ku duvulana *nkarhi wo leha swinene* exikarhi ka masocha ya matiko lamambirhi. (*Swa vilula, p.117*)

Eka xivulwa xa (209a) hi kuma maengeteri lama nga landzelelaniki ku nga xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi *hi Sonto leyi* na riengeteri ra mukhuva *kahle*. Xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto* xi sukile eka ndhawu ya xona ya ntolovelo yo landza xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya le masungulweni ya xivulwa ku tshikilela eka siku leri kongomisiwaka eka rona. Hileswaku loko xivulwahava lexi xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Dyambu hi sonto leyi a ri xe kahle*. Xivulwahava xa riengeteri *hi Sonto leyi* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Dyambu a ri xe kahle*. Ku susa riengeteri leri landzelaka ro rhangha swi onha nhlamuselo ya xivulwa hikuva xi tirhile tanihi xihetisi. Xikombiso, **Hi sonto leyi dyambu a ri xe*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hileswaku dyambu ri xa siku na siku na loko ku vuriwa leswaku dyambu a ri xe hi xiyimo xo karhi swaboha ku va na nhlamuselo leyi landzelaka kuri xivulwa xi nga vi xi lahlekeriwa hi nhlamuselo leyi twalaka. Ku susiwa ka maengeteri hamambirhi swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Dyambu a ri xe*. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo yi cinca eka xivulwa lexi hileswaku loko ku ri hava maengeteri xivulwa xi kongomisa eka ku huma ka dyambu ntsena. Ku cincana ka tindhawu ka maengeteri eka xivulwa a swi tisi ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa lexi. Xikombiso, *Kahle dyambu a ri xe hi Sonto leyi*.

Eka xivulwa xa (209b) hi kuma maengeteri lama landzelelanaka ku nga xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi, *nkarhi wo leha* na riengeteri ra mukhuva *swinene*. Xivulwahava xa riengeteri ro rhangha eka xivulwa xi landza riendli ro pfumala xiendliwa leri nga eka hlayelo ra tshamelo *ku duvulana*. Xivulwahava xa riengeteri *nkarhi wo leha* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ku vile ni ku duvulana swinene exikarhi ka masocha ya matiko lamambirhi*. Riengeteri leri landzelaka ro rhangha na rona ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Xikombiso, *Ku vile ni ku duvulana nkarhi wo leha exikarhi ka masocha ya matiko lamambirhi*. Ku susiwa ka maengeteri lamambirhi eka xivulwa swi tisa ku cinca

ka nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Ku vile ni ku duvulana exikarhi ka masocha ya matiko lamambirhi*. Lexi endlaka leswaku ku va na ku cinca ka nhlamuselo eka xivulwa lexi hileswaku ku hava maengeteri lama kombisaka mpimo wa nkarhi na mukhuva wa maendlekelo ma ku duvulana. Ku cincana ka tindhawu ka maengeteri eka xivulwa a swi tisangi ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Ku vile ni ku duvulana swinene, nkarhi wo leha exikarhi ka masocha ya matiko lamambirhi*. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka a ku cincangi nhlamuselo ya xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo fana. Xikombiso, *Ku vile ni ku duvulana nkarhi wo leha exikarhi ka masocha ya matiko lamambirhi swinene*.

6.28 Maxaxamelelo ma maengeteri ma mukhuva mambirhi

(i) Mukhuva + mukhuva

- (210) a. Mavoko se a ma vava *hi ku khomelela hi matimba*. (*I vutomi*, p.11)
- b. ... a handzula mvhilopho *hi ku nonoka hi vuxiyaxiya*. (*Nsuku wa mina*, p.118)
- c. *Hi ku chukuvanya* loku, a ya a mbombomela *hi ku hatlisa*. (*N'waninginingi ma ka tindlewa*, p.157)
- d. Rihlevo u fikile a nghenelela a vutisa xikongomelo xo hahluleriwa mikhukhu ya vanhu *hi tihanyi* to tano va nga rhangangi *hi ku vutisiwa*. (*Swa vilula*, p.115)
- e. Swakudya leswi swi lulamisiwile *hi malwandla*, swi phameriwa *hi ntsako*, dyanani mi tiphina. (*Xilondza*, p. 36)

Eka xivulwa xa (201a) maengeteri ma mukhuva mambirhi lama landzelelanaka hi lama, *hi ku khomelela* na *hi matimba*. Eka xivulwa lexi maengeteri lamambirhi ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambu ho ma susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mavoko se a ma vava*. Nakambe loko hi susa riengeteri ra mukhuva ro sungula eka xivulwa, xivulwa xi cinca na nhlamuselo hi ndlela leyi: *Mavoko se a ma vava hi matimba*. Nhlamuselo ya xivulwa lexi hileswaku mavoko se a ma vava swinene kasi eka xivulwa xa ku sungula xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi tirha ku engetela nhlamuselo eka xivulwahava xa riengeteri *hi ku khomelela* leswaku a a khomelela *hi matimba* kumbe a khomelela ngopfu. Nakambe

hambi ku suka xivulwahava xa riengeteri *hi matimba*, xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Mavoko se a ma vava hi ku khomelela*. Ku cincana ka tindhawu hi swivulwahava swa maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Mavoko se a ma vava hi matimba hi ku khomelela*. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo yi cinca hileswaku xivulwahava xa riengeteri *hi matimba* xi nyika nhlamuselo ya ku vava ka mavoko swinene kasi xivulwahava xa riengeteri *hi ku khomelela* xi kombisa leswaku lexi a xi endla leswaku mavoko ma vava *hi matimba* a ku ri ku khomelela. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka a swi cinci nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Mavoko hi ku khomelela se a ma vava hi matimba*. Eka xivulwa lexi nhlamuselo ya ha ri ya leswaku hikwalaho ka ku khomelela ngopfu mavoko se a ma vava swinene.

Eka xivulwa xa (210b) swivulwahava xa riengeteri *hi ku nonoka* na xivulwahava xa riengeteri *hi vuxiyaxiya* hi ku landzelalana. Havumbirhi swivulwahava swa maengeteri leswi swi tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambu ho swi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene hambileswi ku cinca nhlamuselo. Xikombiso, ... *a handzula mvhilopho*. Lexi cincaka i ku va ku nga hlamuseriwangi leswaku mvhilopho yi handzuleriwile njhani? Loko hi susa xivulwahava xa riengeteri xo rhang a exivulweni *hi ku nonoka* xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala hambileswi yi vaka yi cincile. Xikombiso, ... *a handzula mvhilopho hi vuxiyaxiya*. Lexi cincaka nhlamuselo ya xivulwa hileswaku ku hava nhlamuselo leyi kombaka leswaku leswi riendli ri vulaka swona swi endlwile *hi ku nonoka* kumbe ku hatlisa na. Ku susa xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka lexo rhang a swi tlhela swi cinca na nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, ... *a handzula mvhilopho hi ku nonoka*. Leswi kombisaka ku va nhlamuselo yi cincile i ku va ku nga ha ri na maendlelo ma *vuxiyaxiya*. Ku cincana ka tindhawu hi swivulwahava swa maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: ... *a handzula mvhilopho hi vuxiyaxiya hi ku nonoka*. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo yi cinca hileswaku xivulwahava xa riengeteri *hi vuxiyaxiya* xi engetela nhlamuselo eka maendlelo ma ku handzula mvhilopho *hi ku nonoka*. Hambu ku hambanisiwa tindhawu ta swivulwahava swa maengeteri lama landzelelanaka xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *hi ku nonoka* a handzula mvhilopho *hi vuxiyaxiya*.

Eka xivulwa xa (210c) xivulwahava xa riengeteri ro rhang a eka xivulwa i *hi ku chukuvanya loku* kasi xivulwahava xa riengeteri lexi landzaka xo rhang a i *hi ku hatlisa*. Ku susiwa ka swivulwahava swa maengeteri leswimbirhi eka xivulwa swi cinca

nhlamuselo hikuva ku nga ha ri na nhlamuselo ya maendlekelo ma timhaka kasi xivulwa xi ta va xi twala. *Xikombiso, a ya a mbombomela.* Ku susa xivulwahava xa riengeteri xo rhang a eka xivulwa a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa kambe swi susa xivangelo xa ku va a ya *mbombomela hi ku hatlisa.* *Xikombiso, a ya a mbombomela hi ku hatlisa.* Ku susa xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka xo rhang a eka xivulwa a swi cinci nhlamuselo ya xivulwa hileswaku a ka ha ri na nhlamuselo ya rivilo ra ku mbombomela leri nga kombisiwa hi xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa.* *Xikombiso, hi ku chukuvanya loku, a ya a mbombomela.* Ku cincana ka tindhawu ta swivulwahava swa maengeteri eka xivulwa a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa kasi yi lo cinca hi ndlela leyi: *Hi ku hatlisa a ya a mbombomela hi ku chukuvanya loku.* Eka xivulwa lexi, ku tshikileriwa eka rivilo ra ku mbombomela ku nga *hi ku hatlisa* kasi xivangelo xi lo boxiwa kunene leswaku *ku chukuvanya* hi kona ku nga endla leswaku a ya a mbombomela *hi ku hatlisa.*

Eka xivulwa xa (210d) xivulwahava xa riengeteri xo rhang a i *hi tihanyi* kasi xa vumbirhi i *hi ku vutisiwa.* Ku susiwa ka swivulwahava swa maengeteri leswi haswimbirhi swi onha nhlamuselo ya xivulwa xi va xi nga ha vulavuri. *Xikombiso, *Rihlevo u fikile a nghenelela a vutisa xikongomelo xo hahluleriwa mikhukhu ya vanhu to tano va nga rhangangi.* Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri xo rhang a eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa nakambe. *Xikombiso, *Rihlevo u fikile a nghenelela a vutisa xikongomelo xo hahluleriwa mikhukhu ya vanhu to tano va nga rhangangi hi ku vutisiwa.* Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri lexi landzaka xo rhang a eka xivulwa na swona swi onha nhlamuselo ya xivulwa. *Xikombiso, *Rihlevo u fikile a nghenelela a vutisa xikongomelo xo hahluleriwa mikhukhu ya vanhu hi tihanyi to tano va nga rhangangi.* Ku cincana ka tindhawu hi swivulwahava swa maengeteri eka xivulwa swi pfa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. *Xikombiso, *Rihlevo u fikile a nghenelela a vutisa xikongomelo xo hahluleriwa mikhukhu ya vanhu hi ku vutisiwa to tano va nga rhangangi hi tihanyi.*

Eka xivulwa xa (210e) xivulwahava xa riengeteri xo rhang a eka xivulwa i *hi malwandla* kasi lexi landzaka xo rhang a i *hi ntsako.* Ku susiwa ka swivulwahava swa riengeteri leswi haswimbirhi swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. *Xikombiso, Swakudya leswi swi lulamisiwile, swi phameriwa, dyanani mi tiphina.* Xivulwa lexi a xa ha ri na nhlamuselo ya mukhuva ku komba maendlelo, leswi swi tisa ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa.

Ku susa xivulwahava xa riengeteri xo rhanga eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Swakudya leswi swi lulamisiwile, swi phameriwa hi ntsako, dyanani mi tiphina*. Xivulwa xi cincile eka mhaka ya ku va xi pfumala riengeteri leri kombisaka leswaku swakudya swi lulamisiwile njhani? Ku susa xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka xo rhanga eka xivulwa swi pfa swi cinca ni nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Swakudya leswi swi lulamisiwile hi malwandla, swi phameriwa, dyanani mi tiphina*. Lexi endlaka nhlamuselo yi va yi cinca hileswaku a ka ha ri na nhlamuselo ya leswaku swakudya leswi swi phameriwe hi ku tsakela kumbe hi ku khunguvanyeka na? Ku cincana ka tindhawu hi swivulwahava swa maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Swakudya leswi swi lulamisiwile hi ntsako, swi phameriwa hi malwandla, dyanani mi tiphina*. Nhlamuselo ya xivulwa lexi yi lo cincanyana hileswaku ku lulamisiwa ka swakudya hi kona ku nga endlwa hi ku tsakela kasi swi ya phameriwa hi xikongomelo xa ku tsakisa vapfumba.

(ii) **Mukhuva + Ndhawu**

(211) a. U kumile Ntsumele *hi ku hatlisa* a n'wi vitanela *ehofisini ya yena*. (*Ndzi ta n'wi kuma, p.25*)

b. ... *ngopfungopfu* lavantshwa na lava va ha ku tinyiketaka *ekerekeni vo byeriwa ntsena leswaku loko va swi tsakela va nga joyina*. (*Xona hi xihhi, p.9*)

Eka xivulwa xa (211a) hi kuma maengeteri lama nga landzelelaniki ku nga xivulwahava xa riengeteri ra mukhuva *hi ku hatlisa* na xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *ehofisini ya yena*. Xivulwahava xa riengeteri *hi ku hatlisa* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambi xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *U kumile Ntsumele a n'wi vitanela ehofisini ya yena*. Xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka xo rhanga xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi ta pfumala nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **U kumile Ntsumele hi ku hatlisa a n'wi vitanela*. Ku susiwa ka swivulwahava swa maengeteri haswimbirhi swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **U kumile Ntsumele a n'wi vitanela*. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **U kumile Ntsumele ehofisini ya yena a n'wi vitanile hi ku hatlisa*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hileswaku riendli vitanile ri le ka rhavi ka xikongomelo laha ri bohekaka ku landza hi riengeteri ra ndhawu.

Eka xivulwa xa (211b) ku ni maengeteri lama nga landzelelaniki ku nga riengeteri ra mukhuva *ngopfungopfu* na riengeteri ra ndhawu *ekerekeni*. Riengeteri ro rhangha eka xivulwa ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, ... *lavantshwa na lava va ha ku tinyiketaka ekerekeni - vo byeriwa ntsena leswaku loko va swi tsakela va nga joyina*. Ku susa riengeteri leri landzelaka ro rhangha swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: ... **ngopfungopfu lavantshwa na lava va ha ku tinyiketaka vo byeriwa ntsena leswaku loko va swi tsakela va nga joyina*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo i ku va ku nga ri na nhlamuselo ya laha vanhu lava a va ha ku tinyiketa kona hikuva vanhu va tinyiketa eka timhaka to hambanahambana. Ku susiwa ka maengeteri lamambirhi swi pfa swi onha nhlamuselo ya xivulwa.

Xikombiso, *... *lavantshwa na lava va ha ku tinyiketaka vo byeriwa ntsena leswaku loko va swi tsakela va nga joyina*.

(iii) Mukhuva + nkarhi

(212) a. *Ngopfu-ngopfu* loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona *namuntlha*.

(*Xilondza, p.23*)

b. Kereke a yi pfuke *hi matimba siku rero ... (Xona hi xihhi? p.11)*

Eka xivulwa xa (212a) hi kuma maengeteri lama nga landzelelaniki ku nga riengeteri ra mukhuva *ngopfungopfu* na riengeteri ra nkarhi *namuntlha*. Riengeteri ro rhangha eka xivulwa lexi ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona namuntlha*. Nakambe riengeteri leri landzelaka ro rhangha eka xivulwa ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ngopfu-ngopfu loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona*. Ku susiwa ka maengeteri lamambirhi a ku tisi ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona*. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa a swi nyika nhlamuselo yo yelana. Xikombiso, *Namuntlha* loko hi languta xiyimo lexi u nga ka xona *ngopfungopfu*.

Eka xivulwa xa (212b) xivulwahava xa riengeteri ra mukhuva *hi matimba* na xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi *siku rero* i swivulwahava leswi landzelelanaka. Xivulwahava xa riengeteri xo rhangha xi landza riendli ro pfumala xiendliwa *pfuka* leri

nga eka nkarhi lowu nga hundza *pfuke*. Ku susa xivulwahava xa riengeteri xo rhanga *hi matimba* swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Kereke a yi pfuke siku rero*. Lexi cincaka nhlamuselo ya xivulwa hileswaku a ka ha ri na nhlamuselo ya maendlelo ma kereke eka siku rero. Ku susa xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka xo rhanga swi cinca nhlamuselo eka xivulwa. Xikombiso, *Kereke a yi pfuke hi matimba*. Lexi cincaka nhlamuselo ya xivulwa hileswaku a ka ha ri na nhlamuselo ya nkarhi lowu kereke yi nga pfuka *hi matimba*. Ku susiwa ka swivulwahava swa maengeteri haswimbirhi naswona swi pfa swi cinca ni nhlamuselo ya xivulwa hi mukhuva lowu: *Kereke a yi pfuke*. Hambileswi xivulwa xi twalaka kahle a ka ha ri na tinhlamuselo leti kombaka maendlelo ma kereke na siku leri ku kongomisiwaka eka rona. Ku cincana ka tindhawu ta swivulwahava swa maengeteri a swi tisi ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Kereke a yi pfuke siku rero hi matimba*. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta swivulwahava swa maengeteri lama landzelelanaka a swi tisangi ku cinca ka nhlamuselo eka xivulwa lexi. Xikombiso, *Siku rero kereke a yi pfuke hi matimba*. Hi tlhelo rin'wana swivulwahava swa maengeteri swi nga hambanisiwa hi ndlela leyi: *Hi matimba, kereke a yi pfuke siku rero*. Loko ku landza hefemulo eka xivulwahava xa riengeteri leri nga eka ndhawu ya nhlokomhaka tanihileswi kombisiweke, nhlamuselo ya xivulwa yi tama ya ha ri yoleyo.

6.29 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu manharhu eswivulweni

- (213) a. *Kwalaho va byelana ku ta ya yima le nambyeni wa Ritavi, le kusuhi na xitichi xa ka Radio-Tsonga. (Mulunguntima, p.75)*
b. ... movha wa maphorisa se a wu huma *ehodela*, wu nghena *epatwini*, wu heleketa Mihloti *endzhutini. (Xilondza, p.132)*

Eka xivulwa xa (213a) ku na nxaxamelo wa maengeteri ma ndhawu manharhu ku nga *kwalaho, le nambyeni wa Ritavi na le kusuhi na xitichi xa ka Radio-Tsonga* hi ku landzelelana. Riengeteri *kwalaho* ri sukile eka ndhawu ya rona ya ntolovelo ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka ku tshikilela eka ndhawu leyi a va ri eka yona loko va byelana laha va nga ta ya yima kona. Hileswaku riengeteri *kwalaho* ri nga si suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo xivulwa a xi hi ndlela leyi: *Va byelana ku ta ya yima le nambyeni wa Ritavi, le kusuhi na xitichi xa ka Radio-Tsonga kwalaho*. Riengeteri ro rhanga eka xivulwa ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso. *Va byelana ku ta ya*

yima le nambyeni wa Ritavi, le kusuhi na xitichi xa ka Radio-Tsonga. Hambiswiritano, swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva riengeteri *kwalaho* ri kongomisa eka ndhawu leyi a va ri eka yona loko va byelana swa ku ta ya yima *enambyeni*. Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri *le nambyeni wa Ritavi* swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Kwalaho va byelana ku ta ya yima le kusuhi na xitichi xa ka Radio -Tsonga.* Lexi endlaka leswaku xivulwa xi cinca nhlamuselo hileswaku a va ha yi *enambyeni wa Ritavi* kambe va ta ya yima *le kusuhi na xitichi xa Radio-Tsonga.* Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri xo hetisela eka xivulwa na swona swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Kwalaho va byelana ku ta ya yima le nambyeni wa Ritavi.* Eka xivulwa lexi laha a va ta ya yima kona ko va *le nambyeni wa Ritavi* kambe ku nga ri *le kusuhi na xitichi xa Radio-Tsonga.* Ku susiwa ka maengeteri hamanharhu ka wona eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **Va byelana ku ta ya yima.* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri hileswaku ku hava nhlamuselo ya riengeteri ra laha va nga ta ya yima kona. Ku cincana ka tindhawu ka maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Le nambyeni wa Ritavi va byelana ku ta ya yima kwalaho, le kusuhi na xitichi xa ka Radio-Tsonga.* Nhlamuselo ya xivulwa yi cinca hikuva loko riengeteri *kwalaho* ra ha ri eka ndhawu ya nhlokomhaka ri kongomisa eka laha a va ri kona loko va byelana laha a va ta ya yima kona. Kasi loko riengeteri *kwalaho* ri tshama exikarhi ka xivulwa ri kongomisa eka ndhawu leyi a va ta ya yima kona ku nga le nambyeni wa Ritavi.

Eka xivulwa xa (213b) ku ni maengeteri ma ndhawu lama nga landzelelaniki ku nga: *ehodela, epatwini na endzhutini.* Riengeteri ro rhanga ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*, riengeteri ra vumbirhi ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *nghena* kasi riengeteri ro hetisela ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *heleketa*. Ku susa riengeteri ro rhanga eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **... movha wa maphorisa se a wu huma, wu nghena epatwini, wu heleketa Mihloti endzhutini.* Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo hileswaku riengeteri *ehodela* ri tirhile tanihi xihetisi tanihileswi ri landzaka riengeteri ro pfumala xiendliwa *huma* leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona, lero a ri pfumeli ku tirha ri ri roxe ri nga seketeriwangi ni xihetisi. Ku susiwa ka riengeteri ra vumbirhi swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **... movha wa maphorisa se a wu huma ehodela, wu nghena wu heleketa Mihloti endzhutini.* Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hileswaku riengeteri *nghena* ri boheka ku landza hi xihetisi

tanihileswi ri nga riendli ro pfumala xiendliwa leri nga nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Ku susiwa ka riengeteri ro hetisela eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: ... *movha wa maphorisa se a wu huma ehodela, wu nghena epatwini, wu heleketa Mihloti*. Xivulwa lexi xa twala kahle hambileswi ku nga riki na nhlamuselo ya laha Mihloti a heleketiwaka kona. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala hileswaku riendli heleketa tanihi riendli ra xiendliwa xin'we ri landza hi xiendliwa Mihloti. Ku susiwa ka maengeteri lamanharhu swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi mukhuva lowu: *... *movha wa maphorisa se a wu huma, wu nghena, wu heleketa Mihloti*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi nga ha vulavuri i ku va ku susiwile swihetisi leswi bohaka ku va eka xivulwa. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, ... *movha wa maphorisa se a wu huma epatwini, wu nghena endzhutini, wu heleketa Mihloti ehodela*. Eka xivulwa lexi timhaka hinkwato se ti hundzukile hikuva movha se wu huma *epatwini* ku nga ri ehodela, wu ya nghena *endzhutini* ku nga ri *epatwini* na Mihloti se u heleketiwa *ehodela* ku nga ri *endzhutini* tanihileswi kombisiweke eku sunguleni.

6.30 Maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu mo hundza manharhu eswivulweni

(214) a. A kombeta *evuxeni, eVupeladyambu, edzongeni ni le n'walungwini*.
(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.51*)

b. A a tsakela *ngopfu* ku khandziyisa vanhu vo huma *etindzhawini* ta *le kule* to tani hi *le KwaZulu-Natal, Kapa Vuxa, Botswana, Swaziland na le Lesotho*.
(*Xilondza, p.49*)

Eka xivulwa xa (214a) ku ni maengeteri ma ndhawu mamune ku nga, *evuxeni, eVupeladyambu, edzongeni ni le n'walungwini* hi ku landzelelana. Riengeteri ro rhanga ri landza riendli ra xiendliwa xin'we *kombeta*. Ku susa riengeteri ro rhanga swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: A kombeta *eVupeladyambu, edzongeni ni le n'walungwini*. Ku susa riengeteri leri landzelaka ro rhanga naswona swi cinca nhlamuselo hi mukhuva lowu: A kombeta *evuxeni, edzongeni ni le n'walungwini*. Ku susiwa ka riengeteri leri landzelaka ra vumbirhi swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: A kombeta *evuxeni, eVupeladyambu, ni le n'walungwini*. Ku susiwa ka riengeteri ro hetelela eka xivulwa swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: A kombeta *evuxeni, eVupeladyambu, edzongeni*. Maengeteri lama hinkwawo ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva loko ku susiwa rin'we xivulwa xi tshama xa ha ri na

nhlamuselo yo twala tanihilaha swi kombisiweke. Ku susiwa ka maengeteri lamamune swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A kombeta. Leswi endlaka leswaku xivulwa xi nga ha vulavuri hileswaku riendli *kombeta* i riendli ra xiendliwa xin'we naswona loko ku ri hava xiendliwa kumbe riengeteri leri landzaka riendli xivulwa xi pfa xi pfumala nhlamuselo. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A kombeta eVupeladyambu, evuxeni, le n'walungwini ni edzongeni*. Leswi cincaka nhlamuselo ya xivulwa hileswaku hi kwihi a nga sungula ku kombeta kona a ya hetelela ni le kwihi kasi swi karhi swi vula xilo xin'we.

Eka xivulwa xa (214b) maengeteri ma ndhawu hi lama landzelaka: swivulwahava swa riengeteri *etindzhawini ta le kule, le KwaZulu-Natal, Kapa Vuxa, Botswana, Swaziland na le Lesotho* hi ku landzelelana. Riengeteri ro rhanga ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *huma*. Ku susa xivulwahava xa riengeteri xo rhanga eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma to tani hi le KwaZulu-Natal, Kapa Vuxa, Botswana, Swaziland na le Lesotho*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hileswaku riendli ro pfumala xiendliwa *huma* ri tirha ni xihetisi xa ndhawu. Ku susiwa ka riengeteri leri landzelaka ro rhanga eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa kasi xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo. Xikombiso, *A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma etindzhawini ta le kule to tani hi Kapa Vuxa, Botswana, Swaziland na le Lesotho*. Ku susa riengeteri leri landzelaka ra vumbirhi swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma etindzhawini ta le kule to tani hi le KwaZulu-Natal, Botswana, Swaziland na le Lesotho*. Ku susa riengeteri leri landzelaka ra vunharhu swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma etindzhawini ta le kule to tani hi le KwaZulu-Natal, Kapa Vuxa, Botswana na le Lesotho*. Ku susa riengeteri leri landzelaka ra vumune swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma etindzhawini ta le kule to tani hi le KwaZulu-Natal, Kapa Vuxa, Botswana na le Lesotho*. Ku susiwa ka riengeteri leri landzaka ra vuntlhanu swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso: **A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma etindzhawini ta le kule to tani hi le KwaZulu-Natal, Kapa Vuxa, Botswana, Swaziland na*. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo ya xivulwa yi onhaka i ku va xivula

xi yimile emoyeni hikwalaho ka rihlanganisi *na* laha ku nga boxiwangiki leswaku *na* yini.

Ku susiwa ka maengeteri hinkwawo ma tsevu eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa xi va xi nga ha vulavuri. Xikombiso, **A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma to tani hi na*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri hileswaku a ku boxiwangi tindhawu ta laha a ku huma vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *A a tsakela ngopfu ku khandziyisa vanhu vo huma le KwaZulu-Natal, etindzhawini ta le kule to tani hi Kapa Vuxa, Botswana, Swaziland na le Lesotho*. Lexi cincaka nhlamuselo hileswaku lavo huma eKwazulu-Natal va tikomba va ri va le kusahani kasi lava le Kapa Vuxa, Botswana, Swaziland na le Lesotho hi vona va le tindhawini ta le kule. Eka xivulwa lexi ku hambanisiwa ka maengeteri lama landzelelanaka swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Botswana a a tsakela ngopfu Kapa Vuxa ku khandziyisa vanhu vo huma le Lesotho etindzhawini ta le kule to tani hi Swaziland na le KwaZulu-Natal*. Xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hi ku va ku nga ri na vuxaka exikarhi ka tiagumente.

6.31 Maxaxamelelo ma maengeteri ma nkarhi manharhu eka xivulwa xin'we

(215) a. N'wi byele leswaku i *vusiku* ndzi etlele, a a te *mundzuku ni mixo*.

(*N'waninginingi ma ka tindleve, p.135*)

b. Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa *mpundzu, nhlekanhi ni madyambu*.

(*Xisomisana, p.63*)

c. *Hi Ravunharhu hi awara ya tsevu nimadyambu* mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ... (*Swa vilula, p.89*)

Eka xivulwa xa (215a) hi kuma maengeteri ma nkarhi manharhu ku nga, *Vusiku, mundzuku na ni mixo* hi ku landzelelana. Ku susa riengeteri ro rhanga eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **N'wi byele leswaku i ndzi etlele, a a te mundzuku ni mixo*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo hileswaku riengeteri *vusiku* ri tirhile tanihi xihetisi lero ri boheka ku va eka xivulwa. Ku susiwa ka riengeteri leri landzelaka ro rhanga eka xivulwa swi vanga xikombiso lexi, *N'wi byele leswaku i vusiku ndzi etlele, a a te ni mixo*. Riengeteri *mundzuku* ri tirhile tanihi xilandzelandhaku eka xivulwa hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na

nhlamuselo yo twala. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi twala hileswaku nhlamuselo ya riengeteri *nimixo* yi kongomisa eka siku ra mundzuku tanihileswi a ku ri *vusiku* naswona nkarhi wa *mixo* a ku ri siku ra *mundzuku*. Ku susiwa ka riengeteri *nimixo* swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *N'wi byele leswaku i vusiku ndzi etlele, a a te mundzuku*. Lexi endlaka leswaku nhlamuselo ya xivulwa yi cinca hileswaku a swa ha ri erivaleni leswaku *mundzuku* a a fanela a ta nkarhi muni tanihileswi ku nga boxiwangiki nkarhi wa siku. Ku susiwa ka maengeteri hinkwawo lamanharhu swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **N'wi byele leswaku i ndzi etlele, a a te*. Xivulwa lexi xi pfumala nhlamuselo hikuva xi lahlekele hi nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa lexi hambu ku hambanisiwa maengeteri lama landzelelanaka xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo fana. Xikombiso, *N'wi byele leswaku i vusiku ndzi etlele, a a te ni mixo mundzuku*.

Eka xivulwa xa (215b) ku ni maengeteri lama landzelelanaka manharhu ku nga *mpundzu, nhlekanhi* na *nimadyambu*. Ku susa riengeteri ro rhang a eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa, nhlekanhi nimadyambu*. Lexi nga cinca hileswaku a ka ha ri na xiphemu xa ku nwa murhi na *mpundzu*. Ku susa riengeteri leri landzelaka ro rhang a eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa mpundzu, nimadyambu*. Lexi nga cinca hileswaku a ka ha ri na xiphemu xa ku nwa murhi *ninhlikanhi*. Ku susa riengeteri ro hetisela eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa **Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa mpundzu, nhlekanhi*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi nga ha ri na nhlamuselo i mhaka ya ku hikahata. Hileswaku loko ho susa hefemulo exikarhi ka maengeteri hi nghanisa rinhlanganisi *na* xivulwa xi kumeka xi ri na nhlamuselo yo twala xikombiso, *Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa mpundzu na nhlekanhi*. Ku susiwa ka maengeteri hamanharhu eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi mukhuva lowu: *Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa*. Nhlamuselo ya xivulwa lexi yi hundzukile hikuva a ya ha ri na nhlamuselo ya mikarhi ya ku nwa murhi. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri swi onha nhlamuselo hikwalaho ka mahikahatelo. Xikombiso, **Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa ni madyambu mpundzu, nhlekanhi*. Kasi loko ku tirhisiwa hefemulo na rinhlanganisi hi ndlela leyinene xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala ku fana na xikombiso lexi, *Lowu mi ta n'wi swekela; a nwa ni madyambu, mpundzu na nhlekanhi*.

Eka xivulwa xa (215c) hi kuma maengeteri ma nkarhi manharhu hi ku landzelelana ku nga, *hi Ravunharhu, hi awara ya tsevu na nimadyambu*. Xivulwahava xa riengeteri hi Ravunharhu xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso. *Hi awara ya tsevu nimadyambu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ...* Xivulwahava xa riengeteri hi awara ya tsevu xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo leyinene leyi nge, *Hi Ravunharhu nimadyambu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ...* Riengeteri *nimadyambu* ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi Ravunharhu hi awara ya tsevu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ...* Ku susa maengeteri hamanharhu swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ...* Lexi endlaka leswaku nhlamuselo ya xivulwa yi cinca hileswaku a ku boxiwangi nkarhi lowu Mufundhisi a a tele hi moya lowu kwetsima tanihileswi kombisiweke eka xivulwa lexo sungula. Hambu ku cincana tindhawu ta maengeteri xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi awara ya tsevu nimadyambu hi Ravunharhu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima ...* Hambu ku hambanisiwa tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka xivulwa lexi xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi awara ya tsevu mufundhisi Rixongile a a tele hi moya lowo kwetsima nimadyambu hi Ravunharhu ...*

6.32 Maxaxamelelo ma nkarhi mo hundza manharhu eka xivulwa xin'we

- (216) a. Matsena se a swi ri ni *lembe na tin'hweti* a ri karhi a tirha *nivusiku, mikarhi yin'wana* a pfa a laveka *ninhlekanhi*. (*Swa vilula, p.56*)
- b. *Mundzuku nivusiku*, hi nkarhi wa *awara yo sungula*, hi *ma-ta-ku-xa* mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina. (*Nsuku wa mina, p.132*)
- c. Muholo wa R5 *hi vhiki*, ku ngheniwa *hi 08h00 ni mixo* ku chayisiwa *hi 17h00 ni madyambu*, ku na nkarhi wa *15 minetse* wa ku nwa tiya na nkarhi wa *awara wa lanci*. (*Xona hi xihl, p.104*).

Eka xivulwa xa (216a) hi kuma maengeteri ma nkarhi lama nga landzelelaniki. Riengeteri ro rhanga ri landza riyimelariendli a swi ri ni. Riengeteri ro rhanga *lembe* ri tirha na riengeteri *tin'hweti* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *lembe na tin'hweti*.

Xivulwahava xa riengeteri *lembe* na *tin'hweti* xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi lahlelela hi nhlamuselo. Xikombiso, **Matsena se a swi ri ni a ri karhi a tirha nivusiku, mikarhi yin'wana a pfa a laveka ninhlekanhi*. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo i ku va ku nga ri na riengeteri ra nkarhi lowu nga pimiwa. Riengeteri leri landzelaka ro rhanga ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Matsena se a swi ri ni lembe na tin'hweti a ri karhi a tirha, mikarhi yin'wana a pfa a laveka ninhlekanhi*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi twala ku fana na lexo sungula hileswaku nhlamuselo ya xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* a pfa a laveka ninhlekanhi yi vula leswaku mikarhi yo tala a a tirha *nivusiku*. Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Matsena se a swi ri ni lembe na tin'hweti a ri karhi a tirha nivusiku, a pfa a laveka ninhlekanhi*. Mpumaleko wa xivulwahava xa riengeteri *mikarhi yin'wana* wu endla leswaku xivulwa xi kombisa leswaku Matsena a a tirha *nivusiku na ninhlekanhi eka lembe na tin'hweti* siku rin'wana na rin'wana. Riengeteri *ninhlekanhi* ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Matsena se a swi ri ni lembe na tin'hweti a ri karhi a tirha nivusiku, mikarhi yin'wana a pfa a laveka*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga ha vulavuri i riendli ra xiendliwa xin'we *laveka* leri bohaka ku landziwa hi xiendliwa xa riengeteri ra nkarhi. Ku susiwa ka maengeteri ma nkarhi hinkwawo swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **Matsena se a swi ri ni a ri karhi a tirha, a pfa a laveka*. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **Matsena se a swi ri ni ninhlekanhi a ri karhi a tirha lembe na tin'hweti, mikarhi yin'wana a pfa a laveka nivusiku*.

Eka xivulwa xa (216b) hi kuma maengeteri ma nkarhi ya mune lama landzelelanaka ku nga *mundzuku, nivusiku, hi nkarhi wa awara yo sungula* na hi *ma-ta-ku-xa* hi ku landzelelana. Riengeteri *mundzuku* ri tirhile na riengeteri *vusiku* ku vumba xivulwahava xa riengeteri *mundzuku nivusiku* lexi nga suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka leswaku xi tshikilela eka nkarhi wa *mundzuku nivusiku*. Hileswaku xivulwahava xa riengeteri *mundzuku nivusiku* xi nga si suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina mundzuku nivusiku, hi nkarhi wa awara yo sungula, hi ma-ta-ku-xa*. Ku susa riengeteri ro rhanga swi cinca nhlamuselo ya xivulwa

hi ndlela leyi: *Ni vusiku, hi nkarhi wa awara yo sungula, hi ma-ta-ku-xa mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina.* Lexi cincaka nhlamuselo hileswaku a swa ha ri erivaleni leswaku i *vusiku* bya rini, hikuva ku nga va mundlwana kumbe mundzuku hambu ku ri rin'wana siku. Ku susa riengeteri leri landzelaka ro sungula swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: *Hi nkarhi wa awara yo sungula, hi ma-ta-ku-xa mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina.* Ku susa riengeteri leri landzaka leri ra vunharhu swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Mundzuku nivusiku, hi ma-ta-ku-xa mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina.* Ku susa riengeteri ro hetisela eka xivulwa swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: *Mundzuku nivusiku, hi nkarhi wa awara yo sungula mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina.* Ku susiwa ka maengeteri ma nkarhi hinkwawo swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi mukhuva lowu: *Mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina.* Eka xivulwa lexi ku hava nhlamuselo ya nkarhi lowu va nga ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra vona. Hileswaku maengeteri ma nkarhi hinkwawo ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambu ma susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Hambu ku cincana tindhawu hi maengeteri xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi nkarhi wa awara yo sungula, hi ma-ta-ku-xa, mundzuku nivusiku, mi ta kuma xileriso xo nghena erendzweni ra n'wina.* Nakame hambu ku hambanisiwa tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala ku fana na xikombiso lexi, *Hi nkarhi wa awara yo sungula, mi ta kuma xileriso mundzuku nivusiku, xo nghena erendzweni ra n'wina hi ma-ta-ku-xa.* Lexi endlaka leswaku xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala hileswaku maengeteri ma nkarhi lama nga eka xivulwa ma kongomisa eka nkarhi wo yelana.

Eka xivulwa xa (216c) hi kuma maengeteri ma nkarhi ma nkombo lama nga landzelelaniki ku nga: *hi vhiki, hi 08h00, ni mixo, hi 17h00, ni madyambu, 15 minetse* na nkarhi wa *awara ya lanci.* Ku susa riengeteri ro rhanga eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Muholo wa R5, ku ngheniwa hi 08h00 ni mixo ku chayisiwa hi 17h00 ni madyambu, ku na nkarhi wa 15 minetse wa ku nwa tiya na nkarhi wa awara wa lanci.* Ku ya hi xivulwa lexi, a swa ha ri erivaleni leswaku muholo wa R5 wu kumeka endzhaku ka nkarhi wo leha swi va njhani eka munhu loyi a nga eku tirheni. Ku susa riengeteri leri landzelaka leri ro rhanga swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva a ku nga boxiwangi nkarhi ku ya hi xikombankarhi leswaku ku ngheniwa hi awara yihi ni mixo. Xikombiso, *Muholo wa R5 hi vhiki, ku ngheniwa ni*

mixo ku chayisiwa hi 17h00 ni madyambu, ku na nkarhi wa 15 minetse wa ku nwa tiya na nkarhi wa awara wa lanci. Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri hi 17h00 swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: Muholo wa R5 hi vhiki, ku ngheniwa hi 08h00 ni mixo ku chayisiwa ni madyambu, ku na nkarhi wa 15 minetse wa ku nwa tiya na nkarhi wa awara wa lanci. Ku susiwa ka riengeteri nimadyambu swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hileswaku a swa ha ri erivaleni leswaku ku chayisiwa hi 17h00 nimixo kumbe nimadyambu ke. Xikombiso, Muholo wa R5 hi vhiki, ku ngheniwa hi 08h00 ni mixo ku chayisiwa hi 17h00, ku na nkarhi wa 15 minetse wa ku nwa tiya na nkarhi wa awara wa lanci. Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri nkarhi wa 15 minutse swi onha nhlamuselo ya xivulwa hikuva a ka ha ri na ntsengo wa nkarhi wa ku nwa tiya. Xikombiso, Muholo wa R5 hi vhiki, ku ngheniwa hi 08h00 ni mixo ku chayisiwa hi 17h00 ni madyambu, ku na wa ku nwa tiya na nkarhi wa awara wa lanci. Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri na nkarhi wa awara wa lanci swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hikuva ku nga boxiwangi nkarhi wa awara ya lanci. Xikombiso, Muholo wa R5 hi vhiki, ku ngheniwa hi 08h00 ni mixo ku chayisiwa hi 17h00 ni madyambu, ku na nkarhi wa 15 minetse wa ku nwa tiya.

6.32 Maxaxamelelo ma maengeteri ma mukhuva manharhu eka xivulwa xin'we

- (217) a. *Kutani ha katsongo, ha katsongo swinene* nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha. (*N'waninginingi maka tindleve, p.141*)
- b. *Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela khwatsi, khwatsi swinene ...* (*Xisomisana, p.155*)

Eka xivulwa xa (218a) hi kuma swivulwahava swa maengeteri ma mukhuva lama nharhu ku nga, *hakatsongo, hakatsongo* na riengeteri *swinene* hi ku landzelelana. Swivulwahava swa maengeteri leswi swi tirhile tanihi swilandzelandzhaku hikuva hambu ho swi susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Kutani nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha*. Xivulwa lexi xa ha twala hambileswi nhlamuselo yi vaka yi cincile hileswaku ku hava nhlamuselo ya maendlekelo ya ku va nhloko ya Khegu yi sungula ku tirha ku sukela eka nkarhi lowu a yi va yi nga ha tirhi kahle. Hileswaku swi humelerile hi mukhuva wa njhani. Ku susiwa ka xivulwahava xa riengeteri xo rhangana eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Kutani ha katsongo swinene nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha*. Ku susa xivulwahava xa

riengeteri lexi landzaka lexo rhanga swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: *Kutani swinene nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha*. Leswi swi vula leswaku nhloko ya yena yi sungule ku tirha ngopfu ku hundza leswi a yi tshama yi tirhisa xiswona. Hileswaku a swa ha kongomisi eka ku va swi humelela *hakatsongokatsongo*. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: *Kutani swinene hakatsongo, hakatsongo nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha*. Nhlamuselo ya xivulwa lexi hileswaku nhloko ya yena yi sungule ku tirha ngopfu *hakatsongo hakatsongo* ku tlula matirhilelo ma yona eka nkarhi lowu nga hundza. Ku hambanisiwa ka tindhawu hi swivulwahava swa maengeteri lama landzelelanaka swi hi ndlela leyi: *Kutani hakatsongo, hakatsongo nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha swinene*. Eka xivulwa lexi riengeteri *swinene* ri engetela eka riendli *ku tirha*, leswaku nhloko yi sungule ku tirha ngopfu. Kasi swivulwahava swa riengeteri *hakatsongo hakatsongo* swi kombisa ku va ku tirha ka nhloko ku nga humelelangi hi xihatla kasi swi ve swi teka nkarhi wo tala. Loko ku hambanisiwa tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka swi va hi mukhuva lowu landzelaka swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, **Kutani swinene nhloko ya yena ... yi sungula ku tirha hakatsongo, hakatsongo*. Lexi endlaka xivulwa lexi xi va xi nga ha vulavuri hileswaku riengeteri *swinene* na swivulwahava swa maengeteri *hakatsongo* swa fularhelana eka tinhlamuselo laha nkarhi wun'wana swi onha nhlamuselo ya xivulwa.

Eka xivulwa xa (217b) maengeteri ma mukhuva manharhu lama landzelelana hi lama, *khwatsi, khwatsi swinene ...* Ku susiwa ka maengeteri lama hamanharhu a swi onhi nhlamuselo ya xivulwa hikuva ma tirhile tanihi swilandzelandzhaku. Hambi ho ma susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela ...* Ku susiwa ka riengeteri ro rhanga eka xivulwa swi hi ndlela leyi: *Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela khwatsi swinene ...* Xivulwa lexi xa ha vulavula hikuva riengeteri *swinene* ri engetela eka riengeteri *khwatsi*. *Ku susiwa ka riengeteri leri landzelaka ro rhanga swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela swinene ...* Eka xivulwa lexi riengeteri *swinene* ri vula ku nyandlamela ngopfu. Ku susiwa ka riengeteri ra vunharhu swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: *Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela khwatsi, khwatsi ...* Eka xivulwa lexi maengeteri *khwatsi khwatsi* hi ku landzelelana ma tshikilela eka ku nyandlamela hi vurhonwana. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo hi ndlela leyi: *Ndzo kakatshuku! ndzi nyandlamela swinene khwatsi, khwatsi ...* Eka xivulwa lexi

riengeteri *swinene* ri vula leswaku a a nyandlamela ngopfu kasi maengeteri *khwatsi khwatsi* ma engetela nhlamuselo ya riengeteri *swinene* leswaku a a nyandlamela ngopfu hi vurhonwana. Ku hambanisiwa ka tindhawu ta maengeteri lama landzelelanaka swi hi ndlela leyi: *Ndzo kakatshuku! swinene, ndzi nyandlamela khwatsi, khwatsi.* Eka xivulwa lexi loko a pfuka a ya ku kakatshuku riengeteri *swinene* ri kombisa leswaku a nga vangangi huwa, kasi maengeteri *khwatsi khwatsi* ma kongomisa eka ku nyandlamela hi vurhonwana.

6.35 Maxaxamelelo ma tinxaka letinharhu ta maengeteri eswivulweni

(i) Nkarhi + ndhawu + mukhuva

(218) *Sweswi vafana va hina va fanele va ri ekusuhi swinene ni ku wu kuma.*
(*Nsuku wa mina, p.143*)

Eka xivulwa xa (218) hi kuma tinxaka ta maengeteri letinharhu ti nga landzelelaniki ku nga riengeteri ra nkarhi *sweswi*, riengeteri ra ndhawu *ekusuhi* na riengeteri ra mukhuva *swinene*. Riengeteri ra nkarhi ri sukile eka ndhawu ya rona ya ntolovelo ri ya tshama emasungulweni ya xivulwa hi xikongomelo xa ku tshikilela eka nkarhi lowu a va ehleketa leswaku va nga kuma nsuku. Hileswaku riengeteri leri ri nga si suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo xivulwa a xi ri hi ndlela leyi: *Vafana va hina sweswi va fanele va ri ekusuhi swinene ni ku wu kuma.* Riengeteri ro rhangana eka xivulwa ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Vafana va hina va fanele va ri ekusuhi swinene ni ku wu kuma.* Riengeteri leri landzelaka ro rhangana ri tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho ri susa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo. Xikombiso, **Sweswi vafana va hina va fanele va ri swinene ni ku wu kuma.* Riengeteri ro hetisela eka xivulwa ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Sweswi vafana va hina va fanele va ri ekusuhi ni ku wu kuma.* Ku susiwa ka maengeteri hamanharhu swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **Vafana va hina va fanele va ri ni ku wu kuma.* Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Swinene vafana va hina va fanele va ri ekusuhi sweswi ni ku wu kuma.* Lexi cincaka nhlamuselo ya xivulwa hileswaku riengeteri *swinene* ri tiyisisa eka ku va vafana va ri *ekusuhi* ni ku kuma nsuku tanihileswi ri tshameke eka ndhawu ya nhlokomhaka. Hi tlhelo rin'wana hi nga

cinca tindhawu ta maengeteri hi mukhuva lowu: **Ekusuhi vafana va hina va fanele va ri swinene sweswi ni ku wu kuma*. Tindhawu ta maengeteri eka xivulwa lexi ti endla leswaku xivulwa xi pfumala nhlamuselo.

(ii) Nkarhi + mukhuva + nkarhi + ndhawu

(219) *Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza nimixo swinene na hi nkarhi wa xidyambu, rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma eVhenda ka Xivasa. (Swa vilula, p.85)*

Eka xivulwa xa (219) hi kuma tinxaka letinharhu leti nga landzelelaniki eka xivulwa ku nga riengeteri ra nkarhi *nimixo*, riengeteri ra mukhuva *swinene*, xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi *hi nkarhi wa xidyambu*, na xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *eVhenda ka Xivasa*. Riengeteri ro rhanga eka xivulwa i riengeteri ra nkarhi *nimixo* leri nga tirha tanihi xihetisi naswona loko ho ri susa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo yo twala. Xikombiso, **Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza swinene na hi nkarhi wa xidyambu, rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma eVhenda ka Xivasa*. Riengeteri leri landzelaka ro rhanga i riengeteri ra mukhuva *swinene* leri tirheke tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza nimixo na hi nkarhi wa xidyambu, rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma eVhenda ka Xivasa*. Xivulwahava xa riengeteri lexi landzelaka i xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi ku nga *hi nkarhi wa xidyambu* lexi nga tirha tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambu ho xi susa, xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza nimixo swinene na rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma eVhenda ka Xivasa*. Xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu lexi nga eka makumu ya xivulwa xi tirhile tanihi xihetisi hikuva loko ho xi susa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo leyinene. Xikombiso, **Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza nimixo swinene na hi nkarhi wa xidyambu, rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma*. Ku susiwa ka maengeteri hinkwawo eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa hi ndlela leyi: **Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza na, rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma*. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri eka xivulwa hi ndlela leyi landzelaka a swi tisi ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza hi nkarhi wa xidyambu na nimixo swinene rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma eVhenda ka Xivasa*. Ku cincana ka tindhawu ta maengeteri hi ndlela leyi landzelaka swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Xikombiso, *Bazi a ri ri kona kambe a ri hundza eVhenda ka*

Xivasa na hi nkarhi wa xidyambu swinene, rona a ri ri ra ka Lukoto ro huma nimixo. Lexi endlaka leswaku xivulwa xi cinca na nhlamuselo hileswaku sweswi bazi a ra ha himi eVenda kasi ro hundza hi le Venda.

(iii) Mukhuva + ndhawu + nkarhi

(220) *Hi ta tsaka ngopfu loko wo fika ni nghamu ya wena ehodeleni ya Tiyani hi siku ra khume n'we n'hweti leyi taka. (Ndzi ta n'wi kuma, p.104)*

Eka xivulwa xa (220) hi kuma tinxaka letinharhu ta maengeteri laha leri rhangaka ri nga riengeteri ra mukhuva ku nga *ngopfu*, ku va na xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *ehodeleni ya Tiyani* ni xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi *hi siku ra khume n'we n'hweti leyi taka*. Lama i maengeteri lama nga landzelelaniki eka xivulwa lexi. Riengeteri ro rhangaka eka xivulwa ri landza riendli ro pfumala xiendliwa *tsaka*. Riengeteri ro rhangaka ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani ho ri susa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi ta tsaka loko wo fika ni nghamu ya wena ehodeleni ya Tiyani hi siku ra khume n'we n'hweti leyi taka*. Xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu *ehodeleni ya Tiyani* na xona xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani xi susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi ta tsaka ngopfu loko wo fika ni nghamu ya wena hi siku ra khume n'we n'hweti leyi taka*. Hambiswiritano xivulwa lexi xi cincile nhlamuselo hikuva a ku boxiwangi laha a a ta fika kona ni nghamu ya yena hi siku leri nga vuriwa. Nakambe xivulwahava xa riengeteri *hi siku ra khume n'we n'hweti leyi taka* xi tirhile tanihi xilandzelandzhaku hikuva hambani xi susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso, *Hi ta tsaka ngopfu loko wo fika ni nghamu ya wena ehodeleni ya Tiyani*. Hambileswi xivulwa lexi xi karhi xi twala kahle xi va xi cincile eka nhlamuselo hikuva eka xona a ku hlamuseriwangi nkarhi lowu a a languteriwa ku fika eka hodela leyi. Ku susiwa ka maengeteri hinkwawo swi cinca nhlamuseo ya xivulwa hi ndlela leyi: *Hi ta tsaka loko wo fika ni nghamu ya wena*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi xi cinca nhlamuselo i mpfumaleko wa maengeteri ma ndhawu, nkarhi na mukhuva eka xivulwa lexi. Ku cincana ka tindhawu hi maengeteri eka xivulwa a swi onhangi nhlamuselo ya xivulwa tanihileswi: *Hi ta tsaka ehodeleni ya Tiyani ngopfu loko wo fika ni nghamu ya wena hi siku ra khume n'we n'hweti leyi taka*.

6.36 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi, hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma pfumela ku suka eka tindhawu ta wona ta ntolovelo ma ya tshama eka tindhawu tin'wana hi xikongomelo xa ntshikilelo. Hi ku ya hi ntolovelo riengeteri ra ndhawu ri landza xiendliwa. Kasi loko ri kumeka ri ri eka ndhawu ya nhlokomhaka ri va ri tshikilela eka ndhawu leyi ku kongomisiwaka eka yona. Riengeteri ra ndhawu ri nga ha landza riendli ku tshikilela laha leswi riendli ri vulaka swona swi humelelaka kona. Ku yisa emahlweni hi vonile leswaku riengeteri ra ndhawu ri nga ha tirha tanihi xihetisi loko ri tirha ni riendli ro pfumala xiendliwa leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona tanihi maendli lama landzelaka: *ya, nghena, rhelela* ni man'wana ni man'wana. Nakambe hi kumile leswaku loko hi susa riengeteri leri tirheke tanihi xihetisi xivulwa xi pfa xi pfumala nhlamuselo. Xin'wana lexi hi nga xi kuma hileswaku hambu riengeteri ri tirhile tanihi xihetisi loko ri tirhile na riendli leri nga na nhlamuselo leyi katsaka leswi riengeteri ri vulaka swona, riengeteri ri ta hundzuka xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso riengeteri *empfhukeni* loko ri tirha na nhlokomhaka *mapapa* swi le rivaleni leswaku *mapapa* ma kumeka empfhukeni. Hileswaku loko hi ku, mapapa a ma pfarile riengeteri empfhukeni ri hundzuka xilandzelandzhaku hikuva hambu ri nga ri kona xivulwa xa twala hambu leswi riendli *pfarile* ri vaka ri riendli ra xiendliwa xin'we leri bohekaka ku landza hi xiendliwa. Xin'wana lexi nga kumeka hileswaku riengeteri ra ndhawu ri nga ha tirha tanihi xilandzelandzhaku hileswaku ri va ri nga boheki ku va eka xivulwa hikuva hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Kun'wana loko ho susa riengeteri ra ndhawu hi kuma nhlamuselo ya xivulwa yi cinca lero xivulwa xi va xi ri na nhlamuselo yo twala. Mhaka yin'wana leyi nga kumeka hileswaku riengeteri ra ndhawu ri nga ha tirha na riengeteri rin'wana ku vumba xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu tanihi xikombiso lexi, *emahlweni ka yindlu*. Loko ku tirha xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu a ri pfumeli ku tlhantlhiwa ku ya hi swiphemu hikuva swi onha nhlamuselo ya xona. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka hileswaku riendli ro pfumala xiendliwa leri nga na nhlamuselo ya muhulahula loko ri ri eka rhavi ra xitwisiwo riengeteri leri ri ri landzaka ri pfa ri hundzuka xihetisi leswaku xivulwa xi twala. Xikombiso, u tsutsumisiwile exibedhlele. Hileswaku riengeteri exibedhlele ri va xihetisi. Nakambe riendli u tsutsumisiwile ri pfa ri hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hi ku kongomisa eka loyi a nga tsutsumisiwa tanihi xiendliwa. Xin'wana hi kumile leswaku hambuloko rixaka ra

riendli ri ri ra riendli ra xiendliwa xin'we, loko eka xivulwa ku nga ri na xiendliwa, riendli ri hundzuka riendli ro pfumala xiendliwa. Xikombiso, *Va le ku dyeni*. Lexi endlaka leswaku xivulwa lexi ti twala hileswaku xi le ka nkarhi wa sweswi wo yisa emahlweni.

Hi nga vula leswaku maengeteri ma nkarhi na wona ma pfumela ku tshama eka tindhawu letinharhu ku nga ndhawu ya le masungulweni ka xivulwa, ndhawu ya le xikarhi ka xivulwa na le ndhawini ya le makumu ka xivulwa. Hi ku ya hi ntolovelo riengeteri ra nkarhi ri tshama kahle loko ri landza xiendliwa. Kasi loko ri suka eka ndhawu ya rona ya ntolovelo ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka ku ta va ku tshikileriwa eka nkarhi wolowo ku vuriwaka hawona. Loko riengeteri ra nkarhi ri tshamile eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa ri ta va ri paluxa nkarhi lowu timhaka ti vulavuriwaka ha wona. Ku yisa emahlweni, riengeteri ra nkarhi ri nga ha tirha tanihi xihetisi hambu ku ri xilandzelandzhaku. Hileswaku loko ri tirhile tanihi xihetisi, loko ri susiwa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo kasi loko ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hambu ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Ku kumisisiwile leswaku loko ku cinciwa riengeteri ra nkarhi eka ndhawu ya ntolovelo swi nga ha cinca na nhlamuselo ya xivulwa. Mikarhi yin'wana xivulwa xi pfa xi pfumala nhlamuselo.

Eka xiphemu xa maengeteri ma mukhuva ku andlariwile vulongoloxamarito bya maengeteri lama nga na nxaxamelo wa maengeteri ma rixaka ro fana mambirhi eka xivulwa, maxaxamelelo ma maengeteri mambirhi mo hambana eka xivulwa, maxaxamelelo ma maengeteri manharhu ma rixaka rin'we, maxaxamelelo ma maengeteri mo hundza manharhu ma rixaka rin'we, maxaxamelelo ma tinxaka letinharhu ta maengeteri eka xivulwa xin'we. Eka maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu mambirhi eka xivulwa hi vonile leswaku eka swivulwa swin'wana loko ho susa riengeteri ro rhangwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo kasi loko ho susa maengeteri ma ndhawu hinkwawo swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Kasi eka nxaxamelo wa maengeteri ma ndhawu manharhu swi ya hi laha maengeteri ma tshameke kona. Loko riengeteri ri tshamile emasungulweni ka xivulwa ivi ri susiwa eka xivulwa swi nga pfa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Nakambe loko maengeteri hinkwawo ma susiwa xivulwa xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xin'wana hi nga xi kuma hileswaku maengeteri ma ndhawu ma nga kumeka ma ri karhi ma landzelelana eka xivulwa. Lero loko ho susa riengeteri ro sungula xivulwa xi tama xa ha ri nhlamuselo yo twala. Kasi loko ho susa maengeteri hinkwawo eka xivulwa swi vhela swi onha

nhlamuselo ya xivulwa yi nga ha twali. Eka maengeteri lama nga landzelelaniki eka xivulwa hi xitalo loko ho susa riengeteri ro rhanga eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Mikarhi yin'wana swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Eka maengeteri ma nkarhi, loko maengeteri ma landzelelana eka xivulwa, ku cincanisa tindhawu mikarhi yin'wana swi ta va swi nga tolovelekangi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo kasi swi karhi swi twala kahle. Xikombiso, -*mundzuku mundlwana, tolo na tolweni*. Loko hi ku *mundlwana mundzuku, tolweni na tolo* naswona swa vulavula kasi a swi tolovelekangi.

NDZIMA YA 7

NGHIMETO

7.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku nyikiwa nkomiso wa ndzavisiso hinkwawo. Hileswaku hi kumile yini eka timhaka hinkwato leti nga lavisisiwa eka wona. Ku langutiwa eka leswi kumiweke mayelana na ndzavisiso lowu. Leswi swi vula ku andlala nkatsakanyo wa leswi swi kumiweke eka tindzima ta mune, ntlhanu, na tsevu. Ku tlhela ku nyikiwa na swibumabumelo mayelana na ndzavisiso lowu.

7.2 Nkatsakanyo na leswi kumiweke eka ndzavisiso

7.2.1 Nkatsakanyo

Hi ku angarhela, hi kumile leswaku tithiyori timbirhi leti tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ta Neo-Davison na Semantically-based adjunction ti vile ni xiave xikulu eka ku fikelela xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso lowu. Thiyori ya Neo-Davison, tanihileswi yi nga nhlanganelo wa tithiyori to hlaya, yi vile ni xiave swinene eka tindzima ta mune na tsevu leti tirhanaka na xivumbeko kun'we na vulongoloxamarito bya maengeteri hi ku siyerisana ka tona. Eka ndzima ya mune thiyori ya Neo-Davidson yi pfunile ku paluxa timofimi to hambanahambana leti tirhisiwaka eku vumbeni ka maengeteri, kasi eka ndzima ya tsevu, thiyori leyi yi tirhile ku hambanisa exikarhi ka maengeteri lama ma nga swihetisi na swilandzelandzhaku. Thiyori ya Semantically-based adjunction yona yi vile na xiave loko swi ta eka matshamelo ma maengeteri eswivulweni. Hileswaku, yi paluxile tindhawu leti loko maengeteri ma tshamile eka tona ku tumbulukaka swivulwa swo twala na tindhawu leti loko maengeteri ma kumeka eka tona ku tumbulukaka swivulwa swo ka swi nga twali/amukeleki kumbe swo ka swi nga tolovelekangi. Thiyori leyi yi tlhele yi pfuna ku paluxa tinhlamuselo leti nyikiwaka maengeteri hi maendli eka tindhawu to hambanahambana lomu maengeteri ma nga tshamaka eka tona.

Eka ndzima ya mune, hi nga vula leswaku xivumbeko xa maengeteri xi kongomisa eka swiphemu leswi hlanganisiwaka ku vumba rito ro karhi. Eka ndzima leyi, hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma aviwa hi mitlawa mimbirhi ku nga maengeteri ma ntumbuluko ni maengeteri ma mpfelelo. Eka maengeteri ma ndhawu, maengeteri ma ntumbuluko hi lama welaka eka mitlawa ya 16, 17 na 18 mo tanihi: *hansi, ehandle, kule, ekusuhi, muse, endzhaku* ni man'wana ni man'wana ku ya hi mitlawa. Eka maengeteri ma muxaka lowu hi kumile leswaku ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- a swi cinci nhlamuselo eka wona hikuva hi ntumbuluko ma tshama ma ri na nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka wona. Nakambe hi kume leswaku eka maengeteri ma matlhelo ku ni maengeteri ma ntumbuluko mo tanihi *-N'walungu* na *-Dzonga*. Loko swi ya eka maengeteri ma mpfelelo hi kumile leswaku ha swi kota ku lungelela xilandzi xa ntsongahato xa *-nyana* eka maengeteri ma mitlawa ya 16, 17 na 18 Xikombiso: *ehansinyana, kulenyana, endzhakunyana* ni swin'wana ni swin'wana. Nakambe hi vonile leswaku maengeteri ma masivikomba ma pfelela eka rimitsu kumbe xirhangi xa risivikomba xa *la-* na xirhangi xa ntlawa lowu ku kongomisiwaka eka wona tanihi mofimi ya *ha-* leyi nga xirhangi xa ntlawa wa 16 laha hi kuma riengeteri ra ndhawu yosungula laha. Hi kumile leswaku ku ni vundhawu bya mune tanihi le ka ntlawa wa 16 ku na tindhawu leti nge: *laha, laho, lahaya* na *lahayani* hi ku landzelelana. Lero xirhangi xa risivikomba *la-* xi hundzuka hi ndlela leyi landzelaka: *la- + ha- + u > laho*. Ku va ku engeteriwa timofimi leti nge, *-ya* na *-ni* hi ku ya hi ndhawu leyi ku kongomisiwaka eka yona. Leswi swi tano ni le ka ntlawa wa 17 na 18. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka hileswaku hambileswi maengeteri ma matlhelo ma nga na nhlamuselo ya ndhawu, ma pfumela ku rhwala xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-ini/-eni*. Ku yisa emahlweni ma pfumela ku nembeletywa timofimi ta ndhawu tanihi, *hi tlhelo ra*. Eka maengeteri lama pfelelaka eka maviti, hi kumile leswaku maviti ma mitlawa ya 1 na 2 ma pfumela ku rhwala xirhangi xa ndhawu *eka- / -ka / aka-* ku humelerisa riengeteri ra ndhawu. Nakambe hi vonile leswaku maviti ma mitlawa ya 3-14 ma swi kota ku tirha kahle loko ku nembeletywa xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-ini/-eni* leswi bohaka ku vumba vundhawu tanihi le ka xikombiso: *ematini < e- + mati + -ini*. Hakanyingi ku pfa ku va ni ndzhundzuluko wa mpfumawulo eku vumbiweni ka vundhawu hikwalaho ka nkucetelo wa xitwari xo hetelela eka riviti na xitwari xosungula xa xilandzi xa vundhawu *-ini*. Xin'wana lexi hi nga xi kuma hileswaku nkucetelo wa xitwari xosungula xa vundhawu wu vanga mimpfumawulo yintshwa leyi kombisiweke hi ku tikisa leyi a yi ri kona eku sunguleni loko maviti lamaya

ma nga se yisiwa eka vundhawu. Nakambe hi kumile leswaku mimpfumawulo leyi yintshwa yi vitaniwa hi tindlela to hambanahambana ku ya hi ndzhundzuluko lowu vaka kona. Vuhambanyisi bya mimpfumawulo byi ya hi swivumbeko swa maviti hileswaku riviti ro tanihi *damu* ri hundzuka *edan'wini* hikwalaho ka ndzin'wihato (m > n'w), riviti ro tanihi *dzovo* ri hundzuka *edzobyeni* hikwalaho ka ndzakahato (vo > by), riviti ro tanihi *nambu* ri hundzuka *enambyeni* hikwalaho ka ndzakahato (mb > by) kasi riviti ro tanihi *nkava* ri hundzuka *enkaveni*, riviti ro tanihi *patu* ri hundzuka *epatwini* hikwalaho ka n'okelano wa switwari (tu > tw), hikwalaho ka n'okelano wa switwari (a + i > e). Ku yisa emahlweni hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma pfelela eka mavitavito mo tanihi maviti ma matiko hi ku nembeletiwa ka xirhangi xa vundhawu e-xikombiso, *eAfrika-Dzonga*, *eZimbabwe*, *eGiyani* ni swin'wana ni swin'wana. Mhaka yin'wana hileswaku maengeteri ma tindhawu ma pfelela eka maviti ma miganga, madoroba, matiko, matikokulu, timbala ta swihahampfhuka, eka mavhengele, tihodela, swibedlhele, swikolo, tiyunivhesiti, tintshava, malwandle, tindhawu ta vukhidelo, mitanga, tikhoto ni swin'wana ni swin'wana hi ku lungeleriwa ka xirhangi xa vundhawu e- na xilandzi xa vundhawu *-ini*.

Eka maengeteri ma nkarhi hi kumile leswaku ku ni maengeteri ma ntumbuluko ni maengeteri ma mpfelelo. Maengeteri ma ntumbuluko hi lama nga pfumeliki ku tlhantlhiwa ku ya i swiphetlu swo aka marito hikuva swiphetlu swa kona a swi nge vulavuli. Eka maengeteri ma muxaka lowu hi kumile maengeteri ma mikarhi ya siku tanihi *mixo*, maengeteri ma masiku ya vhiki tanihi *Sonto*, maengeteri ma tin'hwetlwa ta lembe tanihi *Hukuri*, maengeteri ma tinguva ta lembe tanihi *xixika*, maengeteri ma mikarhi ya sweswi tanihi *namuntlha*, maengeteri ma mikarhi leyi hundzeke tanihi *tolo* na maengeteri ma mikarhi leyi taka tanihi *mundzuku*. Eka maengeteri ma mpfelelo hi kumile leswaku maengeteri lamaya ma ntumbuluko ma hundzuka swivulwahava swa maengeteri hikwalaho ka ku va ku engeteriwa mofimi *ni* hambi ku ri *hi* eka nsinya wa riviti. Mikarhi yin'wana ku engeteriwa timofimi to hlaya eka riengeteri tanihi: *hi nkarhi wa*, *hi siku ra*, *hi vhiki ra*, *hi n'hwetlwa ya*, *hi lembe ra* ni swin'wana ni swin'wana. Kun'wana ku tirha xirhangi xa ntsongohato xi- na xilandzi xa ntsongahato -ana ku vumba xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi wo koma. Xikombiso: *hi xikarhana* laha xi vumbiwile hi ndlela leyi: *hi + xi- + -nkarhi- +-ana > hi xikarhana* ni swin'wana ni swin'wana. Ku yisa emahlweni, hi kumile leswaku swin'wana swivulwahava swa maengeteri ma nkarhi swi pfelela eka mikarhi leyi kombisiwaka eka xikombankarhi ku

ya hi tisekondi, timinete na tiawara hi ku lungeleriwa ka timofimi to tanihi: *hi awara ya, a ku sele timinete ta, a ku hundzile awara ya* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana lexi hi nga xi kuma hileswaku ku ni swivulwahava swa maengeteri leswi kombaka mikarhi yo koma tanihi *makhati ma nga ri mangani, hi xikarhana, endzhakunyana* ni swin'wana ni swin'wana hi ku lungeleriwa ka timofimi to hambanahambana. Ku tlhela ku va ni swivulwahava swa maengeteri leswi kombaka mikarhi yo leha leyi nga riki na mpimo tanihi: *nkarhi wo leha, hi mpfhuka* ni swin'wana ni swin'wana. Swivulwahava swa maengeteri ma nkarhi swi nga tlhela swi kombisiwa hi swivulwahava swa mikarhi yo vuyelela swo tanihi leswi landzelaka: *mikarhi hinkwayo, masiku lawa, tanihi masiku, siku na siku, eka vhiki, n'hwetl yin'wana na yin'wana, mikarhi yo tala, lembe rin'wana na rin'wana* ni swin'wana ni swin'wana. Xohetelela hi kumile leswaku swivulwahava swa maengeteri ma nkarhi swi nembeletlwa timofimi to hambanahambana ku humelerisa mikarhi leyi hundzeke na mikarhi leyi taka xikombiso: *hi siku leri tlhandlamaka, hi laha ku nga heriki* ni sin'wana ni swin'wana.

Eka maengeteri ma mukhuva hi kumile leswaku maengeteri ma ntumbuluko a ma talangi lero hi kumile maengeteri lama kongomisaka eka nkuriso na ntsongahato. Maengeteri ma ntumbuluko hi lama landzelaka: *ngopfu, khwatsi, swinene na kahle*. Maengeteri lama a ma pfumeli ku tlhantlhiwa leswaku ma humesa swiaki swa marito leswi nga na nhlamuselo yo karhi. Naswona i timofimi to tshunxeka. Loko swi ya eka maengeteri ma mpfelelo, hi kumile leswaku maengeteri ma ntumbuluko ma pfumela ku vuyelela ku kombisa ntshikilelo xikombiso: *riengeteri -ngopfungopfu, kahlekahle* ni swin'wana ni swin'wana. Ku yisa emahlweni hi kumile leswaku maengeteri ma mukhuva ma pfelela eka mahlawuri hi ku engeteriwa ka timofimi tanihi leswi landzelaka: *hi vutlhari lebyikulu, hi tihanyi letikulu* ni swin'wana ni swin'wana. Nakambe hi kumile leswaku maengeteri ma mukhuva ma nga pfelela eka maendli hi ku lungeleriwa ka timofimi ta *hi ku* eka nsinya wa riendli tanihi *hi ku hatlisa, hi ku olova, hi ku kindlata makatla* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana hileswaku maengeteri ma mukhuva ma nga pfelela eka maviti hi ku nembeletlwa ka mofimi *hi* eka riviti tanihi *hi vuphukuphuku, hi rivilo, hi vukheta* ni swin'wana ni swin'wana.

Eka ndzima ya ntlhanu hi kumile leswaku hi ku angarhela nhlamuselo ya maengeteri ma ndhawu a yi olovi ku yi kuma. Van'watindzimi vo tala va na mavonelo man'we hi tlhelo ra nhlamuselo ya riengeteri ra ndhawu. Hileswaku ku nga va xirho xa miri,

exikarhi ka nchumu wo karhi, ehandle, ehenhla, endzhaku, hambu ku ri rivala ro karhi. Hambiswiritano, hi nga vula hi nga tipfinyingi leswaku tindhawu leti nga boxiwa laha henhla ti humelerisa tinhlamuselo ta ndhawu. Nakambe hi nga tlhela hi boxa leswaku ndhawu yin'wana na yin'wana yi fambelana na migingiriko leyi humelelaka eka ndhawu yoleyo. Eka xiphemu lexi hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma nga avanyisiwa ku ya hi tinhlamuselo tinharhu ku nga ndhawu, tlhelo na mpfhuka. Hi vonile leswaku masivikomba lama kumekaka eka mitlawu ya 16, 17 na 18 i maengeteri lama nga na nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka wona ku ya hi ntumbuluko. Xin'wana xiphemu xa maengeteri ma ndhawu ku ya hi ntumbuluko i maengeteri ma matlhelo lama kongomisaka eka timheho ta misava na hlaluko ka milambu na malwandle. Nakambe ku va ku namarhetiwa xirhangi xa vundhawu xa e- eka riengeteri leri nga na nhlamuselo ya ndhawu endzeni ka rona a swi cinci nchumu eka tinhlamuselo. Swi lo fambelana hi mavalavulelo eka tindhawu to hambanahambana. Eka nhlamuselo ya mpfhuka hi kumile leswaku ku ni mpfhuka lowu nga pimiwa hi tikhilomitara, na mpfhuka lowu nga pimiwa hi nkarhi, mpfhuka wo leha na mpfhuka wo koma. Vumbhoni byin'wana hileswaku maengeteri ma ndhawu ma nga pfelela eka swihlivi swin'wana swa mbulavulo swo tanihi maviti. Leswi swi humelela hi ku engetela swinembeletwana swa vundhawu swo tanihi swirhangi swa vundhawu leswi landzelaka: *e-*, *eka-* na *ka-* hambu ku ri xilandzi *-ini/-eni* eka nsinya wa riviti ro karhi. Eka ndzavisiso lowu hi kumile maengeteri ma ndhawu lama kongomisaka eka swisimekiwa swa mani na mani, maengeteri ma tindhawu ta laha ku tengisiwaka timhaka, maengeteri ma tindhawu ta laha ku tshamaka vanhu, maengeteri ma tindhawu ta ku tshama ka nkarhinyana, maengeteri ma tindhawu ta laha ku tshamaka swifuwo, maengeteri ma tindhawu ta madulu ma vuhlayiselo, maengeteri ma tindhawu leti fambelanaka na rifu, maengeteri lama nga na nhlamuselo ya tibuku/switsalelo, maengeteri ma tindhawu lama nga na nhlamuselo ya swirho swa miri, maengeteri ma tindhawu lama nga na nhlamuselo ya tindlela, maengeteri ma tindhawu lama paluxaka swo tshama, maengeteri ma tindhawu lama kombisaka swihlovo swa mati, maengeteri ma tindhawu lama nga na nhlamuselo ya nhova, maengeteri ma tindhawu lama kongomisaka eka tintshava, maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavitavito ma tindhawu ta miganga, maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavito ma madoroba, maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavito ma matiko na maengeteri ma tindhawu lama pfelelaka eka mavito ma matikokulu ma misava.

Eka maengeteri ma nkarhi hi vonile leswaku ma nga avanyisiwa hi swiphemu swo hambanahambana. Eka maengeteri ma ntumbuluko hi kumile maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi ya siku*, maengeteri lama kombaka *masiku ma vhiki*, maengeteri lama kombaka *tin'hweti ta lembe*, maengeteri lama kombaka *mikarhi ya sweswi*, *mikarhi leyi nga hundza ni mikarhi leyi taka* na maengeteri lama kombaka *tinguva ta lembe*. Eka maengeteri ma mpfelelo, hi kumile leswaku ku nembeletwa mofimi *ni-* eka maengeteri lama kombaka *mikarhi ya siku*, xikombiso: *nimixo*, *ninhlikanhi*, *nimadyambu* ni swin'wana ni swin'wana. Ku tlhela ku lungeleriwa mofimi *hi* hambi ku ri timofimi *hi siku ra* eka masiku ma vhiki xikombiso *hi Muqgivela* kumbe *hi siku ra Muqgivela* ku vumba xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi. Nakambe hi kumile leswaku ku engeteriwa timofimi leti landzelaka: *hi n'hweti ya*, *eka tin'hweti ta*, *hi lembe ra* eka riengeteri ro karhi leswaku ku vumbiwa xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi. Leswi swi humelerisa xivulwahava xa riengeteri xo tanihi *hi n'hweti ya Nhlangu* na swin'wana na swin'wana. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka hileswaku ku nembeletwa mofimi *hi* eka maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *tinguva ta lembe* leswaku ku vumbiwa xivulwahava xa riengeteri ra nkarhi. Ku yisa emahlweni hi kumile swivulwahava swa maengeteri lama kombaka tiholideyi, maengeteri lama kombaka nkarhi eka xikombankarhi laha ku tirhisiwaka *tisekondi*, *timinete na tiawara*, swivulwahava swa riengeteri leswi kombaka lembe ro karhi, maengeteri lama paluxaka *mikarhi ya sweswi*, *mikarhi leyi nga hundza na mikarhi leyi taka* ma hundzuka ku ya hi xivumbeko tanihi *matolo*, *tolweni*, *hi mpfhuka* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana lexi nga kumiwa eka ndzavisiso lowu i maengeteri lama paluxaka *mikarhi yo leha*, *mikarhi yo koma na mikarhi leyi nga riki na mpimo tanihi*, *ku nga ri khale*, *hi ku copeta ka tihlo*, *makhati ma nga ri mangani* ni swin'wana ni swin'wana. Hi tlhele hi kuma swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka *mikarhi leyi nga pimiwa* hi *tisekondi*, *timinete*, *tiawara*, *masiku*, *mavhiki*, *tin'hweti* na *malembe*. Xin'wana i swivulwahava swa maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi leyi taka* tanihi, *hi siku leri tlhandlameke*, *hi laha ku nga heriki* na swin'wana na swin'wana. Ku yisa emahlweni hi kumile maengeteri lama nga na nhlamuselo ya *mikarhi yo vuyelela* tanihi *mikarhi yin'wana*, *nkarhi na nkarhi*, *mikarhi yo tala*, *siku na siku*, *masiku hinkwawo*, *tanihi masiku*, *masiku lawa*, *masiku man'wana*, *hi siku*, *nkarhi wun'wana* ni swin'wana ni swin'wana. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka i maengeteri lama nga na nhlamuselo yo kongomisa eka nkarhi wo karhi tanihi *siku rin'wana*, *siku rolero*, *hi nkarhi wolowo* na

swin'wana na swin'wana. Xohetelela hi kumile leswaku, loko swinembeletwana swi nga khomanangi na riengeteri hi kuma xivulwahava xa riengeteri.

Eka maengeteri ma mukhuva hi kumile leswaku ma nga avanyisiwa hi swiphemu swimbirhi ku nga maengeteri ma ntumbuluko na maengeteri ma mpfelelo. Eka maengeteri ma ntumbuluko hi kumile leswaku eka Xitsonga, ku ni maengeteri lama nga na nhlamuselo ya digiri hambi ku ri vuenti ku nga *kahle*, *khwatsi* na *ngopfu*. Eka maengeteri ma mpfelelo hi kumile maengeteri ma vuyelelo lama kombisaka ntshikilelo hambi ku ri ku tiyisisa timhaka mo tanihi *ngopfungopfu*, *khwatsikhwatsi* ni man'wana ni man'wana. Eka maengeteri lama pfelelaka eka maendli, hi kumile leswaku ma vumbiwa hi ku lungeleriwa ka timofimi ta *hi ku* eka riendli, leswaku hi kuma swivulwahava swa maengeteri. Nakambe hi kumile leswaku ku ni swivulwahava swa maengeteri leswi nga na nhlamuselo ya ku ninginika ka swirho swa miri. Ku yisa emahlweni hi kumile maengeteri lama nga na nhlamuselo ya matitwelo mo tanihi hi ku chava, hi ku tsaka ni swin'wana ni swin'wana. Eka maengeteri lama pfelelaka eka maviti, hi kumile swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka mavulavulelo hi ku engeteriwa ka timofimi *hi rito ro/ra*. Xikombiso, *hi rito ra le hansi*, *hi rito ro xavelela*, *hi rito ro rila*, *hi rito ra vurhena*, *hi rito ro konyolola* na swin'wana na swin'wana. Xin'wana lexi nga kumeka i swivulwahava swa maengeteri leswi kombisaka nghingiriko tanihi swivulwahava swa riengeteri *hi rivilo* ra swifambo, swivulwahava swa riengeteri *hi rivilo* ra michumu leyi hanyaka na swivulwahava swa riengeteri *hi rivilo* ra swihumelelwa. Nakambe hi vonile leswaku ku ni swivulwahava swa maengeteri lama kongomisaka eka maendlelo laha ku nembeletiwaka mofimi ya *hi* eka riviti tanihi, *hi xihatla*, *hi tinghitsi*, *hi vutlhari*, *hi vuphukuphuku*, *hi vuxisi*, *hi tihanyi* ni swin'wana ni swin'wana. Xohetelela hi kumile swivulwahava swa maengeteri leswi pfelelaka eka mahlawuri swo tanihi xivulwahava xa riengeteri *hikatsongokatsongo* ni swin'wana ni swin'wana.

Eka ndzima ya tsevu hi nga vula leswaku eka vulongoloxamarito bya maengeteri ma ndhawu, hi kumile leswaku maengeteri ma ndhawu ma pfumela ku suka eka tindhawu ta wona ta ntolovelu ma ya tshama eka tindhawu tin'wana hi xikongomelo xa ntshikilelo. Hi ku ya hi ntolovelu riengeteri ra ndhawu ri landza xiendliwa. Kasi loko ri kumeka ri ri eka ndhawu ya nhlokomhaka ri va ri tshikilela eka ndhawu leyi kongomisiwaka eka yona. Riengeteri ra ndhawu ri nga ha landza riendli ku tshikilela eka laha leswi riendli ri vulaka swona swi humelelaka kona. Ku yisa emahlweni hi vonile leswaku riengeteri ra ndhawu ri nga ha tirha tanihi xihetisi loko ri tirha hi riendli

ro pfumala xiendliwa leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona tanihi maendli lama landzelaka: ya, nghena, rhelela ni man'wana ni man'wana. Nakambe hi kumile leswaku loko hi susa riengeteri leri tirheke tanihi xihetisi xivulwa xi pfa xi pfumala nhlamuselo. Xin'wana lexi hi nga xi kuma hileswaku hambu riengeteri ri tirhile tanihi xihetisi kasi loko ku tirhile riendli leri nga na nhlamuselo leyi katsaka leswi riengeteri ri vulaka swona, riengeteri ri ta hundzuka xilandzelandzhaku hikuva hambu ho ri susa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Xikombiso riengeteri *empfhukeni* loko ri tirha na nhlokomhaka mapapa swi le rivaleni leswaku mapapa ma kumeka *empfhukeni*. Hileswaku loko hi ku, mapapa a ma pfarile riengeteri *empfhukeni* ri hundzuka xilandzelandzhaku hikuva hambu ri nga ri kona xivulwa xa twala hambu leswi riendli pfarile ri nga riendli ra xiendliwa xin'we leri bohekaka ku landza hi xiendliwa. Xin'wana lexi nga kumeka hileswaku riengeteri ra ndhawu ri nga ha tirha tanihi xilandzelandzhaku leswaku ri va ri nga boheki ku va eka xivulwa hileswaku hambu ri susiwa xivulwa xi tama xa ha ri na nhlamuselo leyinene. Kun'wana loko ho susa riengeteri ra ndhawu hi kuma nhlamuselo ya xivulwa yi cinca lero xivulwa xi karhi xi ri na nhlamuselo yo twala. Mhaka yin'wana leyi nga kumeka hileswaku riengeteri ra ndhawu ri nga ha tirha na riengeteri rin'wana ku vumba xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu Xikombiso, *emahlweni ka yindlu, xikwameni xa baji* na swin'wana na swin'wana. Loko ku tirha xivulwahava xa riengeteri ra ndhawu, a ri pfumeli ku tlhantlhiwa ku ya hi swiphemu hikuva swi onha nhlamuselo ya xona. Xin'wana lexi hi nga xi lemuka hileswaku riendli ro pfumala xiendliwa leri nga na nhlamuselo ya muhulahula loko ri ri eka rhavi ra xitwisiwo riengeteri leri ri landzaka ri pfa ri hundzuka xihetisi leswaku xivulwa xi twala. Xikombiso, *u tsutsumisiwile exibedhlele*. Hileswaku riengeteri exibedhlele ri va xihetisi. Nakambe riendli u tsutsumisiwile ri pfa ri hundzuka riendli ra xiendliwa xin'we hi ku kongomisa eka loyi a nga tsutsumisiwa tanihi xiendliwa. Xin'wana hi kumile leswaku hambiloko rixaka ra riendli ri ri ra riendli ra xiendliwa xin'we, loko eka xivulwa ku nga ri na xiendliwa, riendli ri hundzuka riendli ro pfumala xiendliwa. Xikombiso, *Va le ku dyeni*.

Hi nga vula leswaku maengeteri ma nkarhi na wona ma pfumela ku tshama eka tindhawu tinharhu ku nga ndhawu ya le masungulweni ka xivulwa, ndhawu ya le xikarhi ka xivulwa na le ndhawini ya le makumu ka xivulwa. Hi ku ya hi ntolovelo riengeteri ra nkarhi ri tshama kahle loko ri landza xiendliwa. Kasi loko ri suka eka ndhawu ya rona ra ntolovelo ri ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka ku ta va ku

tshikileriwa eka nkarhi wolowo ku vuriwaka wona. Loko riengeteri ra nkarhi ri tshamile eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa ri ta va ri paluxa nkarhi lowu timhaka ti vulavuriwaka ha wona. Ku yisa emahlweni, riengeteri ra nkarhi ri nga ha tirha tanihi xihetisi hambu ku ri xilandzelandzhaku. Hileswaku loko ri tirhile tanihi xihetisi, loko ri susiwa xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo kasi loko ri tirhile tanihi xilandzelandzhaku hambu ri susiwa xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Ku kumisisiwile leswaku loko ku cinciwa riengeteri ra nkarhi eka ndhawu ya ntolovelu swi nga ha cinca na nhlamuselo ya xivulwa. Mikarhi yin'wana xivulwa xi pfa xi pfumala nhlamuselo.

Eka xiphemu xa maengeteri ma mukhuva ku andlariwile vulongoloxamarito bya maengeteri lama nga na nxaxamelelo wa maengeteri ma rixaka ro fana mambirhi eka xivulwa, maxaxamelelo ma maengeteri mambirhi mo hambana eka xivulwa, maxaxamelelo ma maengeteri manharhu ma rixaka rin'we, maxaxamelelo ma maengeteri mo hundza manharhu ma rixaka rin'we, maxaxamelelo ma tinxaka tinharhu ta maengeteri eka xivulwa xin'we. Eka maxaxamelelo ma maengeteri ma ndhawu mambirhi eka xivulwa hi vonile leswaku eka swivulwa swin'wana loko ho susa riengeteri ro rhangha xivulwa xi tshama xa ha ri na nhlamuselo kasi loko ho susa maengeteri ma ndhawu hinkwawo swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Kasi eka nxaxamelelo wa maengeteri ma ndhawu manharhu swi ya hi laha maengeteri ma tshameke kona. Loko riengeteri ri tshamile emasungulweni ka xivulwa ivi ri susiwa eka xivulwa swi nga pfa swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Nakambe loko maengeteri hinkwawo ma susiwa xivulwa xi pfumala nhlamuselo yo twala. Xin'wana hi nga xi kuma hileswaku maengeteri ma ndhawu ma nga kumeka ma ri karhi ma landzelelana eka xivulwa. Lero loko ho susa riengeteri ro sungula xivulwa xi tama xa ha ri nhlamuselo yo twala. Kasi loko ho susa maengeteri hinkwawo eka xivulwa swi vhela swi onha nhlamuselo ya xivulwa xi lahlekela hi nhlamuselo. Eka maengeteri lama nga landzelelaniki eka xivulwa hi xitalo loko ho susa riengeteri ro rhangha eka xivulwa swi onha nhlamuselo ya xivulwa. Mikarhi yin'wana swi cinca nhlamuselo ya xivulwa. Eka maengeteri ma nkarhi, loko maengeteri ma landzelelana eka xivulwa, ku cincana tindhawu mikarhi yin'wana swi ta va swi nga tollovelekangi eka mavulavulelo ma masiku hinkwawo kasi swi karhi swi twala kahle. Xikombiso, *-mundzuku mundlwana, tolo na tolweni*. Loko hi ku *mundlwana mundzuku, tolweni na tolo* naswona swa vulavula kasi a swi tollovelekangi. Eka Xitsonga nxaxamelelo wa maengeteri ma mukhuva mo hundza manharhu eka xivulwa xin'we a wu talangi ku va kona.

7.2.2 Swibumabumelo

Hi ku ya hi mikumisiso eka ndzavisiso lowu, xibumabumelo xosungula i ku va ku tsariwa tibuku tinharhu leti kongomisaka eka maengeteri. Buku yosungula yi ta va yi ri nxopaxopo wa xivumbeko xa maengeteri eka Xitsonga. Buku ya vumbirhi yi ta va ya nkambisiso wa tinhlamuselo ta maengeteri eka Xitsonga. Buku ya vunharhu yi ta va yi kambisisa vulongoloxamarito bya maengeteri eka Xitsonga. Tibuku leti ti ta va ti tsariwile hi Xinghezi tanihi vuhundzuluxi bya ndzima leyi kongomisaka eka nkambisiso wa xivumbeko xa maengeteri, ndzima leyi kongomisaka eka tinhlamuselo ta maengeteri na ndzima leyi kongomisaka eka vulongoloxamarito bya maengeteri eka Xitsonga. Xibumabumelo xa vumbirhi i ku va ku tsariwa maphepha lama nga ta ngenisa Xitsonga eka mepe wa misava. Leswi swi ta pfuna van'watindzimi ku va va twisisa matirhelo ma maengeteri eka Xitsonga. Nakambe matsalwa ma muxaka lowu ma ta kucetela vadyondzi va Xitsonga ku tinyungubyisa na ku hlayisa Xitsonga. Ndzi tlhela ndzi bumabumela leswaku Ndzawulo ya Dyondzo yi tama yi tekela enhlokweni dyondzo ya maengeteri eka silabasi ya le swikolweni kusuka eka purayimari, esekondari ni le thexiyari. Ku yisa emahlweni, xibumabumelo xin'wana i ku humesa Xitsonga eka nxungeto wa ku nyamalala ka maengeteri man'wana lama nga ha tirhisiwi ngopfu eku vulavuleni ka siku na siku tanihileswi ririmi ri tshamaka ri cinca hi ku famba ka nkarhi. Loko ku va na matsalwa ma maengeteri ma muxaka lowu swi ta hlayisa ririmi hi ndlela leyinene.

Matsalwa lama tirhisiweke

- Akmajian, A., Demers R.A, Farmer A.K na Harnish R.M (1993): *An introduction to Language and communication*. Cambridge Massachusetts: London
- Alexeyenko, S. (2015). *Manner modification in event Semantics*. University of Osnabruck: Osnabruck.
- Ali, K. A. (1991). *A Pragmatic analysis of English and Arabic Adverbial*. University of Leicester: Leicester
- Aurnague, M. na Asher T. (2001). *The Syntax and Semantics of Locating Adverbials*: University of Texas: Austin
- Babbie, E. R. (2008). *The Basics of Social Research*. United States: Chapman University of Thompson. Wardworth
- Baloyi, M.J, Mahuntsi M.T na Malungana, J.S. (2006). *Vangamani hi Xitsonga. Giredi ya 11 Xitsonga buku ya mudyondzi*. Actual Press: Pretoria
- Baumbach, E.J.M. (1987). *Analytical Tsonga Grammar*. University of South Africa: Pretoria.
- Chauke, W.R. (1992). *Nsuku wa mina*. Readwell Publishers (Pty) Ltd Petersburg.
- Chauke, W.R. (2003). *Ndzi ta n'wi kuma*. Gutenberg book Printers : Pretoria.
- Cheng, L.L.S na Downing, L.J. (2014). *The problems of adverbs in Zulu*. Lelden University, University of Gothenburg: Durban
- Corcu, D. (2003). *Non-assertive Epertmic Adverbs and Deontic Necessity*. Mersin University: Mersin
- Crystal, D. (1987). *The Cambridge Encyclopedia of language*. University College of North Wales Cambridge University Press: Bangor New York
- Crystal, D. (1991) *A Dictionary of Linguistics and phonetics*. The Johns Hopkins University Press. Basil Black well: United Kingdom Oxford USA.
- Davidson, D. (1967). *The logical form of action sentences*. University of Pittsburgh Press: Pittsburgh.

Delfitto, D. (2007). 4. *Adverb Classes and Adverb Placement*: The Blackwell Companion... www.blackwellreference.com> Theoretical Linguistics> Syntax_yi fikeleriwiile hi 2016/09/ 26]

Dawson, C. (2002). *Practical Research Methods*. A user friendly guide to mastering research. How to Books Ltd: Oxford

Dowty, D.(2000). *The Dual analysis of Adjuncts/Complements in Categorical Grammar*. ZAS Paper in Linguistics 17. Ohio State University: Ohio

Elder, J. (2008) *Entryways into College Reading and Learning*.The McGraw-Hill companies, inc: McGraw

Ernst, T. (2007). *On the role of semantics in a theory of adverb syntax*. Cambridge University Press: Lingua.

Gutierrez-Rexach, J. (2013). *Notes on the Thematic Properties of Manner and Subject- Oriented Adverbs*. ASJU Journal of Basque Linguistics and Philosophy XXX-2, 605-619

Huddleston, R. na Pullum, G.K. (2012). *Adjuncts*. A Student's Introduction to English Grammar. Sage Publications: Cambridge

Hunter, T. (2009). *Deriving Syntactic Properties of Arguments and Adjuncts from Neodavidsonian Semantics*. University of Maryland: Los Angeles.

Hwiridza,C.D.S (2011). *Ngatizivei mutauri 'o' level Shona*. Taka Publishers: Harare, Zimbabwe

Junod, H.A (1985). *Vuvulavuri bya Xitsonga*. Sasavona Publishers : Braamfontein

Jurie, C.R. (2007). *A Grammatical analysis of the Tswana Adverbials*. University of South Africa: Pretoria.

Khosa, T.H. (1996). *Mulunguntima*. J.L. van Schaik: Pretoria.

Lubisi, C.M. (2007). *I vutomi*. Maskew Miller Longman: Cape Town.

Lubisi, C.M. (2009). *Xilondza*. Maskew Miller Longman (Pty) Ltd: Cape Town.

Mabaso X.E, Masinge M.R, Shilote N.C na vatsarikulobye (2017). *Milawu ya mapeletelo na matsalelo ya Xitsonga*. PanSALB: ARCADIA

- Maienborn, C. na Schafer, M. (2010). Adverbs and adverbials. *An international handbook of natural language meaning*. Mouton de Gruyter: Berlin
- Makanjila, D. (2019). *The internal syntax of the Chimukonde Determiner Phrase*. Dissertation presented for the degree of Doctor of Philosophy in the faculty of Arts and Social Sciences. Stellenbosch University: Stellenbosch
- Maluleke, D.R (1987). *Xona hi xihhi?* J.L van Schaik: Pretoria.
- Maluleke, M.J. (1993). *Hi ya kwihhi?* J.L.van Schaik: Pretoria.
- Malungana, S.J, Baloyi M.J. na Mahuntsi M.T. (2006). *Vangamani hi Xitsonga*. Buku ya mudyondzi. Giredi ya 12. Actual Press: Pretoria.
- Marhanele, M.M na Bila V. (2016). *Dikixinari ya ririmi ra Xitsonga*. Bila Publishers: Polokwane.
- Marhanele, M.M. (2017). *Xingulana xa ririmi*. Xitsonga ntivoririmi. Sasavona Publishers and Booksellers: Giyani.
- Marivate, C.T.D, Mathumba, D.I na Mabaso X.E. (1995). *Tsonga*: University of South Africa: Pretoria
- Mathonsi, N.N (2012). *Prepositional and adverbs phrases in Zulu: a linguistic and lexicographis problem*. South African Journal of African Languages: University of Natal IsiZulu
- Mayevu, G.S. na Nkatini, N.L. (1982) *Xihluke*: Sasavona Publishers and Booksellers: Braamfontain.
- McGarrity, L. (2015). *Today Syntax of Adverb Phrases*. University of Washington: Washington.
- Meyer, C. (2002). *English Corpus Linguistics*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Miller, R.L na Brewer, J.D. (2003). *The A- Z of social Research. A Dictionary of social sciences Research concepts*. SAGE Publications: New Delhi.

- Miti, L. (1998) *History of Linguistics (BANTU)*. Institute of Distance Education.S University of Swaziland: Kwaluseni.
- Mmbi, M.N, Ndou, S na Sishonga, T.I (2004). *Kha ri Ditongise ngudaluambo ya giredi 7*. (Tshivenda Grammar Manual) Kalahari Productions & Booksellers; Limpopo
- Nada, G. (2012). *Modality in Ewe A functional Exploration of Epistemic Adverbs*. University of Antwerp: Middleheim
- Ngobeni, M.T. (1996). *Swa vilula*. Maskew Miller Longman (Pty) Ltd: Cape Town.
- Ngobeni, A., Ndlovu, H.M., Ndovu, P.B., Nkuna, P.B., Ntsan'wisi R.M. na Vhukeya, S. (2012). *Via Afrika Xitsonga Ririmi ra le Kaya*. Giredi ya 5 Buku yo hlaya. Via Afrika Publishers: Cape Town
- Nkondo, C.P.N. (1981). *Xiletelo xa Xitsonga*. Yunivhesiti ya N'walungu: Sovenga
- Parson, T. (1990). *Events in the Semantics of English, A Study in the Subatomic Semantics*. Hermann Vogel: London
- Potsdam, E. (2014). *A Syntax of Adverbs*. In the Proceedins of the Twenty-Seventh Western Conference on Linguistics. Turlington hall Gaineville University of Florida: Fresno
- Pretorius, W.J. (2009). *Adverbial descriptions in Northern Sotho*. South African Journal of African Languages: Johannesburg
- Rathert, M. (2003). *A semantics for durative adverbials* [http://www.google.de,wasfor sentence-initial for adverbs. \(demetc@mersin.edu.tr\) yi fikeleriwile hi 2016/09/ 26](http://www.google.de,wasfor sentence-initial for adverbs. (demetc@mersin.edu.tr) yi fikeleriwile hi 2016/09/ 26)
- Rikhotso, F. (1985). *Tolo a nga ha vuyi*. Sasavona Publishers & Booksellers: Braamfontein.
- Shabangu, I.S. (1996). *Nyeleti ya Mahlahle*. Lingua Franca Publishers: Giyani
- Smit, J. (2013). *An investigation into the adequacy of Cinque's functional theory as a framework for the analysis of adverbs in Afrikaans*. Stellenbosch University: Cape Town.
- Svartvik, J. (1996). *English Corpus Linguistics*. Longman publishers: London.
- Thuketana, F.A (1978). *N'waninginingi ma ka tindleve*. Morija Printing works: Lesotho.

Thuketana, F.A. (1983). *Xisomisana*. Sasavona Publishers& Booksellers: Transvaal.

Valeika, L. na Buitkiene, J. (2003). *An introductory course in Theoretical English Grammer*. Vilnius Pedagogical University: Vilnius.

Xydopoulos, G.J. (1991). *On the syntax of manner adverbs in Morden Greek-UCL*:
<http://www.UCL.ac.uk/pals/research/linguistics/publications/wpl/...XYDOPOUL> by G.J
XYDOPOULOS yi fikeleriwile hi 2016/09/ 26

Zeller, J. (2015). *The Syntax of African Languages*. University of Kwazulu -Natal:
Kwazulu Natal